

Політологічний центр при Київському
національному університеті імені Тараса Шевченка

ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК

Збірник наукових праць

За загальною редакцією Ф. М. Кирилюка та М. І. Хилька

Заснований у 2000 році

Випуск 74

Київ
ВАДЕКС, 2014

Редакційна колегія:

Адрущенко В. П. — доктор філос. наук, професор
Ануфрієв Л. О. — доктор філос. наук, професор
Бабкіна О. В. — доктор політ. наук, професор
Головатий М. Ф. — доктор політ. наук, професор
Горбатенко В. П. — доктор політ. наук, професор
Губерський Л. В. — доктор філос. наук, професор
Денисенко В. М. — доктор політ. наук, професор
Кирилюк Ф. М. — доктор філос. наук, професор
Кремень В. Г. — доктор філос. наук, професор
Кресіна І. О. — доктор політ. наук, професор
Обушний М. І. — доктор політ. наук, професор
Сазонов М. І. — доктор філос. наук, професор
Токовенко О. С. — доктор філос. наук, професор
Хилько М. І. — доктор філос. наук, професор
Цвих В. Ф. — доктор політ. наук, професор
Шульга М. А. — доктор політ. наук, професор

Політологічний вісник. Зб-к наук. праць. — К.: ВАДЕКС, 2014. — Вип. 74. — 504 с.

Видано на замовлення Політологічного центру при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Свідцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 4631 від 23.10.2000 р., видане Державним комітетом інформаційної політики, телебачення та радіомовлення України.

Згідно постанови президії ВАК України від 13. 12. 2000 р. № 1-01/10 часопис «Політологічний вісник» визнано фаховим виданням у галузі політичних та філософських наук.

© Політологічний центр при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка , 2014

Зміст

	Сторінки
I. Філософський дискурс	
Крисаченко В. С. Еволюційна стратегія глобального розвитку: методологічні передумови	[8–36]
Любимий Я. В. Проблема виявлення антропологічних інваріантів містичних та релігійних систем	[37–53]
Сайтарли І. А. Соціально-антропологічні ідеї Фуко у контексті методологічної стратегії структуралізму	[54–66]
Дубінін В. В., Щудро Н. В. Проблема людини на сторінках «Бхагавад-гіта» і «Шримад-бхагаватам»	[67–73]
Вдовиченко Г. В. Культурфілософські здобутки філософів УСРР 20-х - 30-х рр. XX ст. у галузі дослідження історії українських філософії і суспільно-політичної думки	[74–85]
II. Соціальна філософія	
Бех Ю. В. Інтелектуальний капітал організації: структурно-функціональний підхід	[86–98]
Швед З. В. Відносини між державою та релігією в Японії	[99–110]
Захарчук О. І. Класичне та сучасне рабство: проблема співвідношення	[111–119]
Утюж І. Г. Використання парадигмального підходу в освіті	[120–128]

III. Теорія політики

- Батрименко О. В.** Концептуальні підходи щодо сутності тлумачення бюрократії [129–139]
- Радченко Л. М.** Сутність політичних змін та їх співвідношення з політичним розвитком [140–146]
- Перегида Є. В.** Євромайдан: аналіз інституційних чинників [147–158]
- Борисова В. О.** Мережа інтернет та ресурси розвитку неурядових організацій в Україні [159–169]
- Рябека О. Г.** Світове громадянське суспільство як продукт сучасного глобалізаційного процесу [170–181]
- Макаренко Б.** Формування політичної культури особистості як основи гуманізації її політичної участі [182–193]

IV. Владні інститути

- Нурмухаметова М. Г.** Специфіка реалізації стратегічного курсу розвитку країни в залежності від форми правління [194–200]
- Матвієнко А. С.** Особливості європейських реформ територіальної організації влади [201–208]
- Лаговська С. С.** Правова держава як гарант забезпечення прав людини та громадянина в сучасній Україні [209–215]
- Баскакова Ю. В.** Нормативно-правове забезпечення парламентської діяльності верховної ради України [216–225]
- Бондарь Д. В.** Парламент в системі вищих органів державної влади в Україні [226–233]

V. Політичне життя

- Ткач О. І.** Пріоритети в галузі соціальної політики України в умовах глобалізації [234–244]

Скляр О. В. Рівні виміру та реалізації політичної свободи [245–254]

Іванченко К. О. Довіра та недовіра як чинник політичної трансформації українського суспільства [255–266]

Калініченко О. В. Політичні технології як засіб реалізації завдань в політиці [267–283]

Павлов Д. М. Психологічні аспекти політичної пропаганди [284–297]

Антонова О. С. Політологічні аспекти формування партійно-фракційної дисципліни в Україні [298–305]

Теслюк С. А. Виборчий фонд як основний ресурс забезпечення сучасних політичних партій [306–313]

VI. Націологія

Головченко В. І. Депортація народів Криму в контексті злочинної сутності національної політики сталінізму [314–321]

Асланов С. А. Ризики етнополітичної нестабільності: спроби етнополітичної дезінтеграції України [322–331]

Нечитайло А. А. Націєтворення та національна пам'ять в епоху постмодерну та розбудови глобального інформаційного суспільства [332–340]

Матушкіна С. В. Специфіка впровадження етнополітики в Україні на сучасному етапі її розвитку [341–346]

Волощук Ю. І. Політичне становище української національної меншини Румунії між двома світовими війнами [347–356]

Борисенко Ю. Є. Види та форми відповідальності за злочин геноциду [357–364]

VII. Конфліктологія

Іщенко І. В. Дихотомія «згода – конфліктність» як вимір нестабільності політичних інститутів і суспільства [365–374]

Хабарєва К. К. Нормативно-правове обґрунтування політичного консенсусу як шлях до розв’язання політичних конфліктів [375–383]

Войчук А. Ю. Проблеми досягнення консенсусу в Україні [384–395]

Риженкова Л. І. Партійно-громадська взаємодія як чинник консолідації суспільства в умовах демократичних перетворень [396–405]

Турбай А. О. Компроміс як принцип сучасної політики [406–414]

VIII. Світова політика

Грубов В. М. Терористичний інтернаціонал у дії: залаштунок великої політики [415–423]

Курас А. І. Реалізація безпекових завдань у виборі й реалізації інтеграційних стратегій України [424–436]

Угрин Д. А. Співробітництво оон з неурядовими організаціями в галузі охорони навколишнього середовища [437–446]

Черкун Є. А. Сучасні аспекти міжнародної безпеки на близькому сході у контексті зовнішньої політики держави Ізраїль [447–455]

Мельник Р. Л. Інститути багатосторонньої дипломатії в Азії: заявка на регіональне лідерство [456–465]

Арусханян Л. Л. Нагірний Карабах – точка перетину інтересів великих держав [466–472]

Адигьозалов Тогрул Аскер оглу Концепція «стратегічного партнерства» у політичній літературі [473–483]

-
- Хилько О.Л.** Безпекова дилема України [484–494]
- Рецензія на монографію П.В. Мироненка „*Форма правління: політичні трансформації на зламі століть*“. – К.: Видавничий центр «Академія», 2014. – 220 с. [495–496]
- Рецензія на монографію С.В. Рудницького „*Суспільно-політичні інтереси поляків незалежної України*“. – Житомир: ФО-П Євенок О.О. – 622 с. [497–501]
- Рецензія на монографію Т.В. Кремень „*Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі*“. – К.: «Грамота», 2013. – 256 с. [502–503]

УДК 658.011

Крисаченко В. С.

Доктор філософських наук, професор, завідувач відділу геополітики та глобалістики Національного науково-дослідного інституту українознавства та всесвітньої історії

ЕВОЛЮЦІЙНА СТРАТЕГІЯ ГЛОБАЛЬНОГО РОЗВИТКУ: МЕТОДОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ

Аналізуються різноманітні методології, на основі чого автор визначає, що прогрес у царині методології еволюціонізму тісно пов'язаний з перетвореннями у теоретико-еволюційній сфері. Крім того, досліджується загальна стратегія руху моделей організації теоретико-еволюційного знання; визначаються різні форми теоретичного уявлення еволюції: історичні теорії та гіпотетико-дедуктивні моделі, аксіоматичні та індуктивні узагальнення, синтаксичні та семантичні точки зору.

Ключові слова: методологія, механіцизм, емпіризм, біологія, детермінізм, редукціонізм, еволюціонізм.

Реалії ХХІ ст. засвідчують життєву необхідність для сукупного людства пошуку оптимальної стратегії розвитку. Попереднє століття, з усіма його науковими і технологічними звершеннями, на передній план висунуло конфронтаційний, включно з катастрофічно-руйнівним, варіант розв'язання глобальних проблем і суперечностей. Отже, нагальним і конче необхідним для виживання людства, постає пошук нової стратегії глобального розвитку. Оптимальним варіантом такої стратегії, на їхнє глибоке переконання, повинна стати еволюційна стратегія глобального розвитку. У зв'язку з цим, звернемось до аргументів історичного, соціального та наукового гатунку.

Історія еволюціонізму свідчить про суттєві перетворення у сфері методології пізнання еволюції живого. Незважаючи на все різноманіття методологічних програм методології у часі та просторі, можна виділити декотрі загальні особливості та закономірності. В якості панівної методологічної стратегії обґрунтування різноякісності живого до самого Нового часу перебував есенціалізм, який спирався на ідеї платонізму про типи сущого та примат ідей, і на вчення неоплатонізму про еманациї (витікання) сутностей з якогось першопочатку, абсолютної сутності.

Така методологія визначала концептуалізацію у природознавстві на підставі жорстких вихідних настанов. Уявлення Арістотеля про ентелехії, концепція драбини створінь, морфологічна теорія типів, та й уся доліннеєвська систематика, тобто найвизначніші системи знання того часу, приймали за аксіому існування якихось абсолютних типів (прототипів), і мислили увесь інший живий світ як різну ступінь наближення до ідеалу.

У XVII—першій пол. XVIII ст. на перший план висувається механіцизм. Узагальнення ятрохімії, ятромеханіки, анатомії, ембріології, систематики показали взірць некритичного позичання «машинізму» з механіки. Фізіологічні функції рослин та тварин, робота організму людини уподібнювалися функціонуванню досконалих машин. Природно, що подібні настанови знайшли своє застосування й у інтерпретації питань розвитку біосистем. Панівна концепція цього роду — преформістська — обґрунтувала висновок про те, що у зародку вже є все, а потому відбувається лише зростання та розгорнення тих вихідних властивостей. Варте уваги те, що у рамках преформізму витлумачений таким чином розвиток і почали іменувати «еволюцією». Першим, очевидно, це зробив біля 1744 р. А. фон Галлер. І цей термін настільки прижився у науці та суспільній свідомості, що, коли декількома десятиліттями пізніше К. В. Вольф довів, що онтогенез (як історичний розвиток) є якісне здійснення, то віддав перевагу терміну «епігенезис» (а також «productio», «formatio», «transformatio» та подібне) оскільки, на його думку, термін «еволюція» занадто обтяжений традицією, а тому — антиепігенетичний.

У другій половині XVIII — першій половині XIX ст. біологія, подібно до інших галузей «природничої історії», все частіше починає орієнтуватися на емпіристську методологію. «Емпіризм зобов'язаний своїм походженням... потреби у конкретному змісті та міцній опорі, — писав Гегель, — потреби, яка не може бути задоволена абстрактною розумовою метафізикою» [1, с. 147]. Невпинний розвиток самосвідомості науки Нового часу у пошуках виходу з очевидно незадовільних методологій теоретизації, що їх запропонували метафізика та механіцизм, звертається до власних внутрішньотеоретичних засобів наукового пошуку. Тому, як правило, емпіризм пов'язаний із запереченням необхідності виходу за межі теоретичної системи для виявлення її правильності, та із запровадженням принципу адекватності знання (фактів) самій реальності.

Для наукового прогресу, зокрема і у царині еволюціонізму, неперехідне значення має набуток, що був зроблений за допомогою методології емпіризму і полягає в орієнтації на пошук відмінностей у світі та максимальній можливій фіксації якості речей, навіть до найменших їх ознак. І гасло Кюв'є «спостерігати, класифікувати, описувати», наочно показує цінності біології того часу. Вельми характерними для емпіризму були також такі вимоги до досліджень як точність опису, стислість викладу, орієнтація на опис одиничного і систематизація наявних фактів. Про принципи емпіризму є потреба говорити через те, що вони дозволили зробити відкриття однієї атрибутивної властивості матерії, про яку досить рідко згадують, але яка стало підґрунтям усього комплексу еволюційно-історичних узагальнень. Мова йде про таку властивість об'єктів, як їх унікальність. Які ж факти дозволяють робити подібний висновок?

Для початку — аргумент від супротивного. В. Гейзенберг неодноразово нарікав на недосконалість прийнятих у фізиці способів теоретизації і реконструкції образу об'єктів. Ось характерний вислів: «Суть у тому, що і замкнену теорію елементарних часток — чи назвемо ми її «світловою формулою» чи ні — треба розуміти як ідеалізацію. Хоча вона точно відбиває нечувано широку царину явищ, цілком ймовірно існування й інших явищ, які ідеалізація охопити нездатна. Найбільш яскравим прикладом, який доводить існування такої можливості, слугує біологія. Усі біологічні об'єкти також складаються з елементарних часток, проте поняття, у яких звичайно описуються біологічні процеси, наприклад, поняття самого життя, не зустрічаються у цій ідеалізації. Розвиток у цьому напрямку для фізики ще попереду» [2, с. 205–206].

І, начебто пояснюючи уявному опоненту погляд біолога на цю ж проблему, В. І. Вернадський зауважує, доторкаючись до відмінностей у розумінні проблеми часу у механіці та інших науках: «Відмінність полягає у тому, що будь-який еволюційний процес є процес незворотній, у той самий час, як уся механіка і створений у зв'язку з нею абсолютний час відповідає зворотнім процесам...» [3, с. 333] Зрозуміло, проте, що прийняття механікою абсолютності часу і зворотності процесів могло спиратися лише на постулювання тотожності об'єктів самим собі у часі. Подібно до того, як це відбувається, наприклад, із такими ключовими для точних наук ідеалізаціями як «ідеальний газ», «вакуум», «абсолютно чорне тіло» і тому подібне. І навпаки, установлення унікальності кожного з тіл природи неодмінно приводило до відмови і від аксіоми зворотності часу та розвитку, і від їх абсолютності. Зауважимо, що сучасна

фізика переконливо підтвердила правоту В. Гейзенберга, розвиваючись у напрямку зближення прийнятого способу теоретизації до аналогічного у біології. Те саме стосується і встановлення нею незворотності розвитку фізичних же процесів, і унікальності кожного з об'єктів даної науки. Звідси, до речі, проливається світло на розв'язання проблеми першосортності і другосортності наук, що поставлена зокрема неокантіанством як наук номотетичних та ідеографічних, тобто наук, які встановлюють закони, і наук, які описують зовнішні феномени.

Біологія та інші споріднені до неї науки у межах «природничої історії», практикувала інтенсивний опис усіляких ознак об'єктів. В ідеалі, як міркував, наприклад, Бюффон, у задачі натураліста входить побачити та описати існуючий в природі порядок, начебто помістити кожен річ, кожний предмет на належне йому місце. При цьому вивчення мінливості живого, що спочатку лише констатувалося, вже у 30-х роках ХІХ ст. почало зачіпати причини такої мінливості. Ч. Лайель віднайшов при цьому величезний прес на життя довколишнього неорганічного середовища. А пізніше Ч. Дарвін довів, досліджуючи біля десятиліття підклас вусоногих рачків, що у цій групі немає тотожних особин і що причина їх мінливості—головним чином відношення біотичні. І саме на таких підставах почалось подальше установлення закономірностей живого, у тому числі і його еволюції. Власне кажучи, праці типу Лайеля та Дарвіна знаменують вже перемогу іншої методології еволюційних досліджень—детерміністської. І називати її можна по-різному: часто пишуть, наприклад, про природничо-науковий матеріалізм природодослідників. Гекслі навіть іменував такий підхід «агностицизмом», звертаючи увагу на незавершеність нашого пізнання. Суть проте у тому, що пізнання нарешті стало на твердий ґрунт пошуку причинних зв'язків у природі і зовсім відмовилось від надприродного початку. Для наукового знання це значило також, що віднині воно перестає бути «істиною прозоріння другого роду», а набуває самодостатнього значення.

Висування у методологічні лідери детерміністського підходу не означало, що інші підстави зникають з історичної сцени. Довго, наприклад, за своїм абсолютним показником домінуючим у біології залишалось дескриптивне знання, що підносило авторитет відповідно емпіризму. Досить сильними є також різноманітні редукціоністські підходи, в яких яскраво виділяються сліди традиційного механіцизму. Справа в іншому,—саме в лідерстві, у тому, що та чи інша методологія визначала передові прагнення стилю мислення у науці.

Детерміністська методологія синтезувала переваги і редукціонізму, і емпіризму, і цільового підходу. Синтез був здійснений, в кінцевому підсумку, задля потреб опису біологічних об'єктів як цілісних, самоорганізованих та еволюціонуючих. І хоча вона сама також пройшла чималий шлях і витримала значні метаморфози (варто вказати хоча б на зміну стилю мислення з організоцентристського на популяційний), загальні орієнтири залишилися непорушними. Цілісність, історизм, взаємозв'язок та взаємообумовленість, єдність та багатоманітність живого — суть декотрих наріжних каменів такої методології.

Варто, напевно, зупинити увагу на тому факті, що практично завжди прогресивна методологія еволюціонізму, яка знаходилась на позиціях лідера, мала яскраво виявлену опозицію. Так, есенціалізму протистояла теологія, яка відкидала навіть найменші спроби есенціалізму трохи потіснити волю провидіння. Сильну опозицію механіцизму, нерідко справедливую, склав віталізм, що розкрив вади вульгарно-матеріалістичного розуміння життєвих явищ, але сам дійшов до іншої крайності — укорінення у живе деякої абстрактної «вітальної сили життя». Як з'ясувалось, і це парадоксально, віталізм тим самим зімкнувся з методологією механіцизму, оскільки оперував такими ж абстрактними позачасовими об'єктами, як і фізика. Емпіризм отримав конкурента у лиці холізму — філософії цілісності. Певною мірою ця філософія випередила багато знахідок пізнішої детерміністської методології, щоправда зовсім проігнорувала те безперечне надбання природознавства, яке відбулось у звертанні до досліджень тонких відмінностей між природними тілами та їх структурами. А без цього ніяка цілісність не може бути конкретно — тільки абстрактною. Нарешті, вже у XX ст. детермінізму протистояла методологія індетермінізму, що заперечувала причинну обумовленість еволюційних подій, відносила все або до випадковості, або до неприродного втручання. Конкуренція породжувала нові проблеми і пошуки їх розв'язань, а тому грала і грає позитивну роль.

Прогрес у царині методології еволюціонізму тісно пов'язаний з перетвореннями у теоретико-еволюційній сфері. Не подрібнюючи проблему, звертаємо увагу лише на головні тенденції цього процесу.

Перш за все, очевидно, потрібно констатувати факт постійної диференціації та примноження форм даності теоретичного знання про еволюцію. До речі, відбувається це як за вертикалями, так і за горизонталями. У першому випадку мова йде про формування теорій еволюції об'єктів живого відповідно до ієрархічної організованості (загальна теорія еволюції, окремі теорії розвитку та ін.). У другому — на підставі

предметного поля досліджень, що розширюється, тобто віднайдення все нових та нових класів об'єктів живого, які мають відносно самостійні траєкторії розвитку. Фактом є те, що примножуються пояснювальні моделі, які стосуються одного й того ж об'єкта чи процесу.

Гарно просліджується також нерівномірність розвитку окремих галузей еволюціонізму: розвиненість одних та відставання інших. Особливо швидкими темпами розвивалась теорія природного добору, теорія видоутворення, останнім часом — теорія молекулярної еволюції, теорія антропогенезу та теорія еволюції біосфери. До недостатньо розвинених треба віднести, мабуть, теорію біогенезу, теорію функціональної еволюції, теорію еволюції клітин та тканин і декотрі інші. До практично не розроблених слід віднести такі галузі еволюціонізму як флорогенез, фауногенез, хоріоногенез, екогенез, екобіоморфогенез і т. п. Унаслідок цього стає можливим говорити про «мозаїчність» образу еволюціонізму, який створювався у різні історичні періоди.

Типовою для еволюціонізму є ситуація нав'язування та поглинання теоретично та методологічно розробленими концепціями своїх більш слабких (менш розвинених) «родичів». Теорія-лідер намагається розповсюдити свою концептуальну схему на більшість, а чи навіть на всі предметні галузі еволюціонізму. Досить показовими є постійні зазіхання на універсальність ламаркізму, номогенезу, навіть селектогенезу. До достатньо відомих хиб екстраполяції останнього (соціал-дарвінізм, расизм та ін.) додамо оцінку маловідомої ситуації, яка зроблена М. Кімурую: «Незважаючи на всі спроби поставити синтетичну теорію на якийсь п'єдестал, фактичний прогрес, досягнутий у той час (50-і рр.), був незначним. В цілому це був період застою, коли переважала риторична аргументація, а не суворий аналіз» [4, с. 36–37]. Домагання панселекціонізму не тільки, у такий спосіб, не принесли користі іншим галузям, але й досить відчутно обмежили просування базисної теорії (СТЕ).

Не менш показова і тенденція пошуку унітарної теорії еволюції, з якої дедуктивно виводилися би вже відомі еволюційні узагальнення та утверджувалися нові, а, головне, — пропонувалася б цілісна картина еволюційного процесу на всіх рівнях організації живого й у різні часові періоди. До сьогодні реалізація подібного проекту здійснювалася переважно двома шляхами: накладанням пояснювальної моделі якоїсь окремої теорії еволюції на все предметне поле еволюціонізму (як це мало місце з уже згадуваним панселекціонізмом) або ж підсумуванням концептуальних структур багатьох форм теоретико-еволюційного

знання на основі принципів додатковості та відсутності суперечностей. Подібним класичним прикладом є утворення, яке відоме під ім'ям «еволюційне вчення». Це є відбиттям і загальною для біології тенденцією заміни інтегративного процесу сполучним. Як відмічав С. В. Мейен, «інтеграцію не потрібно змішувати зі сполученням (редукцією) формалізованих теорій... Зараз інтеграція дисциплін часто підміняється обміном відомостями без їх теоретичного осмислення та без обліку різноманітності існуючих концепцій» [5, с. 98].

Досить суттєві перетворення здійснюються також у сфері побудови моделей теоретико-еволюційного знання. Нагадаємо, що стандартна оцінка досконалості форм організації такого знання за звичай негативна. Застосовуючи критерії фізикалістської методології, еволюціонізм постійно звинувачували у тому, що він має справу з узагальненнями емпіричними, не дедуктивними і т. п. Відсутність ґрунту під такими звинуваченнями на сьогодні очевидна, коли сама фізика рухається у напрямку принципів побудови теорій, що прийняті у біології. У цьому зв'язку досвід останньої є досить повчальним.

Загальна стратегія руху моделей організації теоретико-еволюційного знання є такою: описові — емпіричні — номотетичні — конструктивні.

Описові моделі ґрунтуються на описових дослідженнях та впорядковують знання відповідно до якої-небудь систематизуючої ознаки. Такими є, наприклад, багаточисельні палеонтологічні літописи, еволюційні ряди, філогенетичні дерева, карти геномів рослин та тварин і т. д. Емпіричний клас узагальнень, мабуть, є найбільш багаточисельним. Достатньо назвати, наприклад, правила Балмера, Копа, Аллена, Бергмана, Філатова, Ван Алена, Кренке та багато інших.

Характер емпіричних узагальнень носять декотрі закони та закономірності, як от: закон адаптивної радіації Осборна—Ковалевського, біогенетичний закон Геккеля—Мюллера, закон рівноваги органів Сент-Ілерів, закон філогенетичного зростання Депенє і т. д.

До номотетичних моделей, тобто до таких, що утверджують закономірності з використанням гіпотетико-дедуктивних прийомів, віднесемо закони Менделя, моделі Харді—Вайнберга, Лотки—Вольтерра, Гіллеспі «з випадковим середовищем», математичну теорію боротьби за існування, хромосомну теорію спадковості та інші.

І, нарешті, конструктивні форми організації знання, які мають на меті задавати образ об'єкту науки, виходячи з докладно пізнаних закономірностей його функціонування та розвитку, рівно як і збагачувати саму

об'єктивну реальність шляхом створення форм та модифікацій біосистем. До таких моделей відносяться теорії сучасної біотехнології (у широкому плані), а також вчення про ноосферу В. І. Вернадського. На жаль, більш докладно зупинятися на цьому питанні немає можливості.

У розвитку теоретико-еволюційного знання виявляються також тенденції до генералізації певного способу пояснення та утвердження у зв'язку із цим альтернативних відношень до концепцій, що є конкурентними. Принцип виключення «чи — чи» (прогрес чи регрес, еволюція чи еманация, ендегенез чи ектогенез, тахігенез чи номогенез і т. д.) з волі чи проти волі сприяв монополізації певних поглядів. На жаль, у певних соціокультурних умовах, в умовах, коли наука є служницею ідеології, даний принцип підсилюється. Тому, скажімо, у нашій недалекій історії визнання людини за «антидарвініста» практично було рівнозначно до приклеювання до нього ярлика «ворога народу».

Про довершеність форм організації теоретико-еволюційного знання можна вести мову також з точки зору методів побудови теорії. Спершу на роль теорій претендували (і претендують, досить часто, і до сьогодні) системи знання, які організовані на підставі різноманітних методів систематизації та класифікації. До самої середини XIX ст. ідеалом теоретизації приймаються індуктивні умовиводи. По тому все більш впевнено до еволюційної біології входить практика сполучення індуктивного та дедуктивного шляхів пізнання. Нарешті, останнім часом, особливо у царині еволюційної генетики та екології, все частіше у якості ідеалу теоретизації називають гіпотетико-дедуктивні моделі.

Проте, в еволюціонізмі завжди переважала і переважає доля дискусивного знання. У багатьох випадках істинність тверджень встановити досить тяжко, проте можна спробувати визначити їх правильність та вірогідність. Особливо це притаманно усім способам реконструкції подій еволюційного минулого, коли головним об'єктом аналізу є гіпотетичні форми (організми, види, екосистеми та ін.). Подібні ідеальні об'єкти, нехай навіть відтворені на основі рештків, які дуже добре збереглися, практично задають основну спрямованість історичних реконструкцій: від знання гіпотетичного до знання вірогідного, правильного. За зауваженням палеонтолога М. Буко, «у більшості випадків, як би близько ми не підходили до істини у своїх реконструкціях, ми не можемо бути впевнені, що досягли її» [6, с. 5].

Ось класична схема еволюційного аналізу із іншого палеонтологічного зведення [7]. Вченого зацікавила, наприклад, якою була функція

у деякої фосильної структури. Спочатку, відповідно до гомології з рецентними формами, висловлюється припущення про тотожність їх функцій. Але, оскільки адекватні структури, що розмежовані значними проміжками часу, зустрічаються досить нечасто, тому подібний прийом не завжди є ефективним. Тоді викопній структурі постулюють декотрі гіпотетичні функції, а потому перевіряють це припущення шляхом з'ясування, наскільки така функція могла би бути корисною даному організму у конкретному середовищі та властивому йому способу життя, наскільки вона імовірна з точки зору морфології організму, його життєвих стратегій і т. д. І ще один характерний прийом — від супротивного: припускаються декотрі функції, необхідні організму у даному середовищі, а потім моделюються ситуації у значенні того, як повинні були б виглядати відповідні структури. Ці гіпотетичні структури потім порівнюються з знайденими фосіліями. У такому випадку запитується: про яку істинність можна вести мову?

Доведення гіпотетичного знання до більш досконалих стадій здійснюється, таким чином, на уніформістському фундаменті. У зв'язку з цим у еволюціонізмі завжди вагомою була частка таких пізнавальних засобів, як умовивід за аналогією та екстраполяція. При незаперечному фактові єдності органічного світу, всі без винятку узагальнення значного ступеню спільності зроблені на обмеженому класі об'єктів чи явищ (таксономічній групі, модельному об'єкті, етапі еволюції та ін.). С. В. Мейен писав, наприклад, про деяких теоретиків та методологів біології: «Вони з легкістю розмірковують про головні та другорядні фактори еволюції, еволюційний прогрес, спрямованість еволюції і тому подібне, не усвідомлюючи що всі ці твердження спираються на опанований матеріал з якої-небудь групи організмів, і справедливості тих самих тверджень для інших груп зовсім не є очевидною» [5, с. 94]. Не випадково в еволюціонізмі практично немає законів, закономірностей, правил, з яких не було б винятків. Звідси зрозуміле прагнення шукати шляхи генералізації унікального, яким є будь-яка жива істота чи інша біосистема, відмінними від аналогізації та екстраполяції методами.

Проте еволюціонізм сприймається сьогодні як система достатньо наукова, а висновки теорії еволюції — достатньо аргументованими. З цього випливає, що унікальність живого все-таки певним чином генералізована та встановлені положення, у істинності яких наукове співтовариство переконано. Природно, засобів цього процесу досить багато, починаючи від адвокатських прийомів (використаних ще Лайєлем і Дарвіном) та закінчуючи математичним аналізом. Докладніше тому

зупинимося лише на суті верифікації тих чи інших положень — емпіричному дослідженні, включаючи і експеримент.

Можна було б навести практично безкінечне число прикладів того, як саме експериментальні дані використовуються для теорії природного добору класичного дарвінізму. Величезну роль зіграла селекційна практика та вивчення диференціальної репродукції деяких видів; для обґрунтування концепції боротьби за існування — вивчення стосунків в середині виду та міжвидових і особливостей елімінації особин (зокрема, славнозвісні досліді Г. Ф. Гаузе з конкуренції популяцій за спільне джерело харчування, що завершилися встановленням такого узагальнення як правило Гаузе). Перехід до нового синтезу — СТЕ — виявився можливим завдяки потужному розвитку експериментальних досліджень у царині популяційної генетики, еволюційної екології, механіки розвитку (ембріології) і т. д. Вже після формування основних положень СТЕ відкриття у царині молекулярної біології та біології організмів, біохімії та інших наук широко використовуються для обґрунтування таких популярних моделей еволюції як нейтралізм, концепція інформаційного переносу, навіть неокатастрофізм (дослідження предкових аномалій). Звичайно, немає нічого кращого для теорії, якщо її положення отримують надійну емпіричну базу та проходять експериментальну перевірку.

Характерно, що апеляція до експерименту властива не лише дарвінізму. І. Назаров на прикладі ламаркізму переконливо показав, як старанно французькі еволюціоністи намагались експериментально обґрунтувати свої погляди [9]. Досліді Гастона Броньє з виявлення впливу на рослини альпійського клімату, Анрі де Варінії з карликовості у ставковика, яка викликається експериментально, Г. Кутаню з поліморфізму моллюсків, Ф. Уссе з впливу режиму харчування на функціональний та морфологічний розвиток кур, Г. Дорфейстера з сезонного диморфізму метеликів, А. Лундстрема зі спадкового галоутворення, Ш. Броун-Секара з виклику епілепсії морських свинок, І. Деляжа з виведення спеціальних порід гончих собак та багато-багато інших незаперечно, здавалося, свідчили на користь неоламаркізму. Проте, відсутність обліку походження та ступеню спадкової неоднорідності досліджуваного матеріалу, відсутність чіткого розрізнення уродженого та набутого у спадковості, тобто недоліки здійснення самого експерименту, з однієї сторони, та неправильна загальнотеоретична орієнтація, — з іншої, приводили до недостовірності результатів, що отримуються. Зауважимо також, що сумна історія переможного ходу неоламаркізму в СРСР (тут

говоримо про лисенківщину) також прикрашена тисячами дослідів, які насправді виявилися недоказовими та непереконливими.

Звідси зрозуміло, що експеримент, цілеспрямований, сполучений з деякою метафізикою, може слугувати засобом утвердження неістинних поглядів. І відбувається це знову-таки тому, що неповторність живого не надає права навіть коректному експерименту претендувати на роль абсолютної підвалини гіпотетичного знання. У той самий час не може бути сумнівів щодо того, що експеримент грає не останню роль як у постановці проблем, так і у їх розв'язанні. Звернімося у зв'язку із цим до долі однієї з еволюційних теорій, а саме теорії рекомбінантного видоутворення, яка блискуче викладена у книжці В. Гранта «Видоутворення у рослин».

«Кінцева мета проведення експериментів з рекомбінантного видоутворення полягає у тому, — пише Грант. — щоб встановити здійсненність цього процесу та його роль у еволюції рослин» [9, с. 263]. Як же конкретно здійснювалось досягнення цієї мети?

Грант визначає рекомбінаційне видоутворення як формування і закріплення серед потомства гібрида, який характеризується хромосомною стерильністю чи напівстерильністю, нового гомозиготного рекомбінанта з двох чи декількох незалежних перебудов, якими реалізуються батьківські види. У оцінці експериментального матеріалу Грант підходить з точки зору пізнішої (тобто суттєво скоректованої) гіпотези цього процесу, розробленої ним самим, а також Г. Л. Стеббінсом.

Перші експерименти, що відносяться до рекомбінантного видоутворення здійснені Г. Герасимовою, О. Вінге та Г. Лампрехтом у 1939–41 рр., були проведені далеко не для перевірки тих чи інших аспектів гіпотези, а скоріш за течією загальної традиції досліджень видоутворення. Проте, на матеріалі родів *Gepis*, *Erophila*, *Nicotiana*, *Elymus*, *Collinsia* і *Gilia* були отримані дані, які засвідчують можливість такого видоутворення у випадку, коли мають місце слабкі бар'єри стерильності.

Наступна група експериментів, що їх проводили на *Nicotiana*, *Collinsia*, *Elymus*, *Gilia*, коли гіпотеза рекомбінаційного видоутворення стала вимальовуватися більш чітко, підсумована таким чином: «Це дозволяло планувати експерименти таким чином, — пише Грант, — щоб за їх допомогою можна було дійсно піддати перевірці гіпотезу чи її найбільш суттєві риси» [9, с. 256–257]. Проте і ці експерименти стосувались переважно випадків існування слабких бар'єрів стерильності, тобто розвивалась у напрямку, який був вихідним у формулюванні самої

проблеми та гіпотези, йшло у руслі тих початкових експериментів, які виявили саму проблему.

Та ось на початку 60-х рр. Стеббінс почав розвивати експериментування за рекомбінативним видоутворенням за умов існування потужних бар'єрів стерильності, зокрема на гібриді, що був отриманий шляхом зхрещення *Elymus glaucus* і *Sitanion jubatum* (число хромосом у обох видів рівно по 28). Приблизно до цього ж часу відносяться й аналогічні досліди самого Гранта з видами та гібридами з роду *Gilia*. Самий важливий результат проведених дослідів — це припущення щодо існування рекомбінантного видоутворення.

Смисл звертання до цих експериментів полягав, очевидно, у тому, щоб значною мірою підсилити акцент саме на цій формі видоутворення. Дійсно, у випадку із слабкими бар'єрами стерилізації часом важко виявити специфіку формоутворення, оскільки не виключене вільне зхрещування, тобто інший тип видоутворення. У випадку ж здійснення потужних бар'єрів стерильності значно збільшується чистота експерименту. Перше покоління тут є стерильним. Проте після зворотних схрещувань отриманих гібридів з батьківськими формами стерильність ліквідувалася. І серед інбредних нащадків від цих наступних зхрещувань виявлено декілька форм з новими рекомбінаціями батьківських видів. Тим самим було виявлено предметне поле реалізації нового явища, в результаті чого можна було вносити корективи як у гіпотезу видоутворення, так і в експериментальне її дослідження.

Виявлення предметної області явища і встановлення більш-менш достовірних фактів можливості рекомбінаційного видоутворення в експерименті стало підставою для проведення циклу робіт з в'яснення можливого механізму цього процесу. У 1966—1968 рр. Грант висловив припущення про блочне дослідження деяких систем генів. Перебудовані ділянки хромосом серед близьких видів несуть різні неоднакові алелі генів, що впливають на їх зріст та потужність. Були висловлені також думки і щодо особливостей дії добору. «Із усього, що було сказано вище, — підсумовує Грант, — можна зробити висновок, що гени, які визначають життєспроможність та локалізуються на ділянках, що їх зачепили перебудови, потенційно здатні гальмувати та стримувати процес рекомбінаційного видоутворення. Ці потенційні гальма можуть почати діяти, якщо гібридна популяція зростає на місці проживання одного з батьківських видів» [9, с. 262]. Отже, для цього типу видоутворення важлива екологічна відмінність місця проживання нових форм від місця проживання батьківських видів.

Кінцева мета досліджень—встановити здійсненність самого процесу, у тому числі й у природних умовах, та виявити його еволюційну значимість. Експериментальні дослідження виявили, що у штучно створених умовах рекомбінаційне видоутворення цілком здійсненне. Це дало підстави допустити можливість протікання такого процесу у природі. І Грант допускає походження декотрих природних видів саме таким шляхом. Але з методологічної точки зору більш важлива та обережність, з якою Грант екстраполює дані експерименту на природні процеси. Відомо, що зворотна властивість, реалізована, наприклад В. А. Кордюмом при створенні його інформаційної концепції еволюції, сприяла декотрим спекулятивним висновкам. Грант же не приймає отримані експериментальні дані як доведення всезагальності явища, а лише як шлях та область можливого пошуку у природі. «Необхідно провести додаткові генетико-таксономічні дослідження з метою збільшити число ймовірних прикладів,— зауважує він. —Необхідні також більш чисті експериментальні дослідження з рекомбінаційного видоутворення. Ми ще дуже далекі від того, аби оцінити, наскільки великою є роль рекомбінаційного видоутворення у еволюції рослин» [9, с. 265].

Робота Гранта, природно, не є виключенням, вибрана ж тому, що вона є найбільш показовим для еволюціонізму прикладом. Ось інший випадок, пов'язаний з дослідженням універсальності гіпотези «молекулярного годинника», що його здійснили А. С. Антонов та А. В. Троїцький: для перевірки цієї гіпотези співставленні первинні структури рибосомних РНК рослин та проведений порівняльний аналіз результатів, отриманих при використанні різних методів побудови еволюційних дерев для цих типів макромолекул. Виявлено, що швидкість накопичення нуклеотидних замінів у різних лініях еволюційного розвитку наземних рослин була неоднакова. Був зроблений висновок, що гіпотеза молекулярного годинника у найкращому випадку може вважатися правилом з багатьма виключеннями [10, с. 343–350].

Поміж тим, керуючись, наприклад, логікою фальсифікаціонізму Поппера, висновок повинен бути іншим, типу того, що ця гіпотеза дійсно істинна, але в тих межах, які не охоплені даним дослідженням. Насправді, дослідники показують значимість гіпотези «молекулярного годинника» перш за все як інтерпретаційної моделі, що тимчасово виконує функцію об'єднання знання відносно деякої предметної області. Простіше за все було б відкинути цю гіпотезу, але що тоді робити з матеріалом, який не укладається у жодну з існуючих еволюційних концепцій. Очевидно, що таке групування емпіричного матеріалу навкруги деякої

моделі, не підтверджуючи її істинність, у той самий час концентрує його в одному місці, відкриваючи можливості для нових аналогій та умовиводів. Не випадково, що у тій самій роботі А. С. Антонов та А. В. Троїцький звертають увагу на «божевільну» ідею у царині молекулярної біології — на еволюцію генів у складі своєрідних «геноценозів».

Або ж ще одна типова ситуація описана М. Ноблем процедура утвердження його ж гіпотези значимості електростатичних факторів у пересуванні іонів через мембрани м'язових клітин [11, с. 219–231]. Традиційна модель висування та перевірки гіпотез, вважає вчений, поступилася місцем (у крайньому випадку в еволюційній фізіології) практиці постановки експериментів з метою верифікації пануючої думки, що утвердилася у даному науковому співтоваристві. Причин тут багато — і панування парадигми, і прагнення отримати субсидії під нормальну науку, і особистісні домагання. Але такий шлях веде, на думку Нобеля, до гальмування наукового прогресу, до відриву теорії від практики, до прийняття недоведених гіпотез за теорії.

Разом з тим, у такому підході варто розрізняти дві самостійні підпроблеми. З одного боку, це цільове експериментування для підкріплення ідей, істинність яких приймається чи постулюється наперед. Про це добре свідчить і практика неоламаркізму, про що йшлося вище. З іншого боку, повсюди спостерігається доведення певних істин подібними прийомами, але не для, скажімо, самого дослідника чи ж вузького кола спеціалістів, а для широкої громадської думки. Звернімося до досвіду фундаментальних біологічних уявлень.

Нещодавно палеонтолог та один з авторів концепції пунктуалізму Ст. Гулд висловив одну витончену думку по відношенні до Ч. Лайєля, зокрема «Принципів геології» останнього. «Більшість геологів відноситься до неї з повагою, — пише Гулд, — уявляючи її собі у вигляді детально складеного, надзвичайно об'єктивного, заснованого на емпіричних даних каталогу, який визначає високий смисл їх покликання і доводить, що результати минулих процесів можна цілком пояснити сучасними причинами. У дійсності ж, — зауважує Гулд, — це типово адвокатське діло (виділено мною. — Авт.), мистецьки побудоване з метою довести певну тезу, до речі довести усіма засобами, переважно чесними, але іноді й неправдивими» [12, с. 13]. І зауваження другого геолога, Р. Г. Бенсона, який вбачав у якості першої обставини пояснення тому, що роботі Лайєля властива притаманна юристам повага до цінності доведень, аналогій та заперечень у межах захисту природного закону. Лайєль мав притаманне юридичному розумінню важливості

власної гідності особистості. Майже кожна розділ його знаменитих «Принципів геології» завершується мораллю. Вихідна передумова цивільного права, яка говорить про те, що мета законодавчої системи утвердити «усталений стан», привела Лайєля до вимог одноманітності та сталості в існуванні видів [13, с. 61].

Дещо подібне виявляється і при аналізі «Походження видів» Ч. Дарвіна. І справді, Дарвін будує книжку так, як типову британську адвокатську справу. Починає він її з формулювання проблеми, тобто із «звинувачення». По тому, відразу ж, за аналогією до вимог британського права, шукає прецедент, за яким можна було б «судити» звинуваченого — види. І такий прецедент існує — виведення порід голубів та собак, практика добropорядних англійських селекціонерів у цілому. Далі йдуть аргументи звинувачення (глави з «заперечення теорії») та захисту (розвиток вихідних тез), співставлення аргументів «про» та «контра», підведення підсумків — вирок. У будь-якому випадку, такий спосіб викладу та доведення нових поглядів сприяв тому, що ідеї Дарвіна були захоплено сприйняті у самих різних колах британського суспільства.

Біда, все ж таки, в іншому: коли дослідник перетворюється на «адвоката» власних поглядів або на «прокурора» для поглядів іншого роду. Нетерпимість, що виникає тоді, не залишає місця для зваженого, продуманого підходу до всього комплексу теоретико-еволюційних уявлень, і штовхає вчених до обстоювання яких-небудь одних, досить часто хибних, уявлень. На жаль, в історії еволюціонізму, чимало було і «адвокатів», проте «прокурорів» — набагато більше. І лише останнім часом, як уже було зауважено, із зростаючою деідеологізацією еволюційних концепцій, стан справ починає виправлятися.

Природно, «адвокатська справа» — не більше, ніж вправний прийом, що примушує читача повірити у правильність викладених поглядів. Вирішальне ж поле їх підтвердження — людська практика. Звернемося, знову-таки, до досвіду дарвінізму.

Сам Дарвін спирався, переважно на два класи фактів з практики людини: до одомашнення тварин та окультурювання рослин, а також виведення (селекція) нових порід організмів. В обох випадках реальністю була зміна чи поведінки організмів (їх способу життєдіяльності), чи форми, конституції, тобто мікроеволюційні перетворення. Був відомим і основний метод отримання шуканого: елімінація неперспективних форм та репродуктивна перевага для форм бажаних, інакше — штучний добір.

Зауважимо у цьому зв'язку, що не тільки ефективним виявився об'єкт розгляду у значенні перенесення наступної уваги на природні тіла. Використаний Дарвіним термін — природний добір — також вдало сумістив у собі вказівку на початок природний та початок штучний, діяльнісний, чим також орієнтував на практику як на імпліцитно утримувані у ньому підвалини для перевірки висновків. Дійсно, в утворенні «природний добір» поєднані такі поняття як «єство», «природа» (у даному випадку в значенні «природна історія»), з одного боку, та діяльність людини (а добір, як одна з її форм), з іншого. Це поглиблювало уявлення про взаємозв'язок природних процесів та діяльності людини, двох сфер дійсності, вказувало на можливості людини щодо проникнення у зовнішній, природний світ. Гібридне утворення, відповідне до змісту виразу «природна діяльність», якнайкраще відповідало соціокультурним ідеалам епохи, було близьким і зрозумілим у вікторіанській Англії. Є тут ще один бік — те, що діяльність людини випередила своїм предметним світом теоретичні конструкції природознавства і виступила при цьому своєрідним аналогом природних процесів. У цьому, до речі, корінь обгрунтування можливості зворотної процедури — переробки самої діяльності людини відповідно природнім процесам як єдино можливого способу зберегтися в універсумі.

Втім, дарвінівські аналогії між доцільною діяльністю та природною необхідністю досить добре відомі. Тому залишимо цю тему та спробуємо виявити інші практичні сфери утвердження дарвінізму як теорії.

Уже за часів Дарвіна почала набирати силу наука, якій судилося при відкрити таємниці світу найдрібніших організмів — мікробіологія. Для еволюційної теорії надзвичайно важливим було встановлення у межах цієї науки двох фундаментальних фактів: 1) всезагальності принципу «все живе — тільки від живого»; 2) достовірних меж життєздатності організмів. Перше відразу ж стало основою практичної медицини: виникла впевненість, що, перервавши послідовність у послідовному ряді патогенних організмів, можна позбавитися й від самого шкідника. Друге давало уяву про те, за яких умов настає елімінація тих чи інших організмів. До того ж мова йшла не про вибірккову елімінацію, але про елімінацію тотальну. Такими умовами виявились висока температура, кислотна середа, жорстке опромінення та ін. Для хірургії, харчової промисловості, сільського господарства ці узагальнення стали основою багатьох важливих заходів. Але смисл відповідних діянь — еволюційний: боротьба за існування, добір, екологічна ніша і т. д.

Зауважимо, що мікробіологія створила надзвичайно широкий вибір ситуацій практичного плану щодо боротьби за існування у змішаних популяціях. Дійсно, саме такий еволюційний смисл мало спочатку відкриття та використання пеніциліну, за відкриття та вивчення якого А. Флеммінг, Г. Флорі та Е. Чейн отримали у 1945 р. Нобелівську премію, та багато інших антибіотиків (пор. «організми проти організмів» чи «речовини проти організмів»). По тому, як їх помістили у людський організм, який у даному випадку виступає як середа проживання для інших організмів, деякі речовини біологічного походження чи інші організми (вакцини), що мають на меті нейтралізувати діяльність інших організмів (хвороботворних), створюють класичну ситуацію боротьби за існування у змішаних популяціях. При цьому, природно, об'єкти застосування антибіотиків елімінуються за усіма еволюційними правилами. Як еволюційну ж подію належить сприймати і пристосування (адаптацію) деяких особин хворобоутворюючого штамма до діючих антибіотиків, внаслідок чого можливе виникнення стійкої раси даного виду до даного ж антибіотику. Не випадково, тому, з'являються усе нові й нові хвороботворні популяції організмів, на які не діють антибіотики, що добре зарекомендували себе проти їх предкових форм. Скажімо, з більше ніж півсотні тисяч відомих препаратів антибіотиків у наш час ефективні які-небудь півтори-дві тисячі. Усіх інших еволюція вже «обійшла», «обігнала» — вони не діють на види, на знищення яких були раніше призначені... Це, між іншим, привідкриває нам ще одну загрожуючу небезпеку катастрофічного плану: чим більший антропогенний прес здійснюється на хвороботворні види, тим більший ми отримуємо у відповідь расо- та видоутворюючий процес. І найбільш негативне у цій справі — підвищення патогенності штамів. Поява СНІДу — переконливе тому свідчення.

Медицина переконує у реальності дії дарвіновських факторів еволюції й іншими прикладами. Вибіркова елімінація, що супроводжує людей на всіх етапах онтогенезу, з одного боку, та зусилля охорони здоров'я щодо забезпечення індивідуальної норми реакції — з іншого, показують повну можливість застосування цих факторів до людини як до біологічного виду. У той самий час, епідемії (як і епізоотії), які проносяться час від часу, хоча часто мають і соціальні причини виникнення, цілком співвідносні з багатьма моделями чисельності популяції у часі, що вироблені еволюційною біологією.

Сільське господарство у цілому стоїть на принципах конструювання екосистем, в яких функція добору в багато чому переходить до рук

людини. Підготовка ґрунту до засіву, знищення бур'янів, боротьба з кошами-шкідниками, удобрення та інше, означає, по суті, ні що інше, як послаблення умов прямої боротьби за існування для деякого виду — пшениці, кукурудзи, буряка і т. д. Людина робить усе, щоб реалізувалася потенція даного виду, щоб стратегія розвитку його не обмежувалася ніякими сторонніми факторами. У кінцевому підсумку мова йде про те, щоб реалізувалася тенденція, потенційна здатність живого до розмноження у геометричній прогресії, про яку писали ще Мальтус та Дарвін. У природному стані така здатність обмежена зовнішніми обставинами боротьби за існування: так, скажімо, з трьохсот мільйонів ікринок одної особини тріски виживає всього декілька рибок. Інша справа, коли риборозведенням займається людина — тоді до дорослого стану розвивається біля половини зародків, тобто людина виступає тут як селективна сила, яка елімінує негативні впливи для виду умови середовища. У той самий час «зелена революція» у сільському господарстві, яка дає розв'язання багатьох продовольчих проблем, практично повністю зобов'язана селекції. Медична промисловість все частіше використовує форми, які сконструйовані на основі принципів генної інженерії. Усі подібні діяння спираються на теоретичний фундамент селектогенезу.

Власне кажучи, яку б сферу людської діяльності, що пов'язана з використанням живих організмів чи біопроектів, ми б не взяли, можна легко помітити, що всюди працюють селективні механізми. Чи то буде вже згадувана генна інженерія з її спробами конструювання нових форм, чи біотехнологія, яка використовує з промисловою метою організми чи біологічні процеси — результат буде позитивним. Або ж екологія, яка засвідчує все більш швидкі темпи елімінації унаслідок більш жорстоких умов боротьби за існування, що виникли завдяки діяльності людини. Комплекс людинознавчих наук також показує, що і в спадковості, і в житті людини відбуваються настільки суттєві перетворення, що вони примушують серйозно замислитися щодо самих еволюційних перспектив буття людини як природного тіла природи. Нарешті, величні пам'ятники дії природного та антропогенного добору — Чорна та Червона книги природи, які містять записи, у першому випадку щодо біосистем, що зникли, а у другому — щодо тих, які щезають, незаперечно, на жаль, свідчать про ефективність відкритого Дарвіном механізму еволюції.

Та, можливо, виникнуть заперечення типу того, що подібні явища задовільно (чи навіть краще) пояснюються на основі інших моделей

еволюції. Відповідь, очевидно, повинна бути негативна, тому що по відношенню до основного масиву подібних фактів дарвінівське пояснення найбільш прийнятне. Скажімо, механоламаркізм взагалі не повинен би був допускати настільки масового вимирання видів, що ми спостерігаємо. Бо основний постулат його—адекватна реакція організмів на умови середовища, що змінюється, і успадкування сприятливих ознак—повинен слугувати гарантом збереження еволюційних видів. Та цього немає. Різного роду фіналістичні концепції також нездатні задовільно пояснити суть фіналістичного (для багатьох видів) впливу людини, сам зміст фінальності в умовах, коли людина, образно кажучи, «сама собі рие могилу». Тим більше комплекс різного роду номотетичних та ортогенетичних концепцій стикається зі складністю пов'язання прогресивної спрямованості еволюції, з однієї сторони, та повсюдної деградації біоти, — з іншої. У будь-якому випадку, недарвінівські моделі зустрічають значні труднощі при спробі пояснити загальні закономірності еволюційного процесу в актуальний час.

Проте повернемося до теоретико-еволюційного знання та його долі. Ще Л. Агассиц говорив, що нове вчення у своєму розвитку проходить через три стадії: на першій з них усі говорять, що воно неправильне; на другій, що воно суперечить релігії; на третій—що все це було давно відомо. Теорія еволюції шляхом природного добору є, очевидно, все-таки новим вченням, навіть більше того, оскільки сприйняття її пройшло не тільки всі згадувані три стадії, але й пройшло їх декілька раз. Так було з класичним дарвінізмом, так було із неодарвінізмом, так трапилося й із СТЕ. Очевидно, сьогодні треба сподіватися на четвертий черговий великий синтез у царині селектогенезу, оскільки наявні як нові окремі узагальнення у цій царині і наявний величезний емпіричний матеріал, ще недостатньо опрацьований, так і традиційне недовірливе ставлення («воно неправильне») до заново створюваної теорії.

Колись Дарвін почав утвердження нового, еволюційного мислення, з пильної уваги до найдрібніших відмінностей між організмами. Як пише сучасний філософ, «Дарвін ґрунтувався у своїй еволюційній теорії на дослідження тих наймінімальніших взаємин між живими істотами, про які так презирливо говорив Гегель» [14, с. 36–40]. Та сучасні діалектики не «опускаються» до подібних «дрібниць». А біологія, тим часом, продовжує триматися своєї дослідницької стратегії. Як заявив 24 травня 1985 р. президент Королівського Ліннеєвського товариства Р. Беррі, еволюційна біологія неминуче пов'язана з вивченням індивідуальних відмінностей та індивідуальної мінливості; і це відрізняє її від

«точних» наук [15, с. 257–274]. Саме у напрямку подібних тенденцій й обговорюється сьогодні проблема природи теоретико-еволюційного знання.

Візьмемо, наприклад, спеціальний випуск журналу «Біологія і філософія», присвячений природі еволюційної теорії. П. Слуп та Ван дер Стен вважають [16, с. 1–15], що існує два погляди на статус біологічних теорій. Перший, «загальноприйнятий», потребує наявності як синтаксису (обрахувань), так і семантики (правил співвідношення до дійсності) теорії. Багато філософів-еволюціоністів відкидають необхідність синтаксису, залишаючись на позиціях так званої «семантичної» теорії, маючи на увазі те, що теорія тотожна з її моделлю і не потребує тому ніяких обчислень. Побудова теорії у такому випадку зводиться до конструювання декотрого простору станів та правил утворення. Слуп і Ван дер Стен вбачають недолік «загальноприйнятої» теорії у її невинновданому прагненні спростити реальність до невпізнанності, а «семантичну» — за відокремлення семантики від емпіричного змісту. Самі вони не знайшли нічого кращого за проголошення орієнтації на емпіричні узагальнення як підмурівок для конструювання теорії.

Джон Ветті [17, с. 17–23] також критикує «загальноприйняту» точку зору. Для неї важлива проблема закономірності: якщо теорія ґрунтується на законах природи, то вона правильна. Дуже важлива тому сфера застосування та інтерпретативності теорії. «Семантична» теорія являє опис різного роду систем, і не домовляється щодо області застосування теорії. Звідси — тут не є присутня вимога закономірності, й проблема спільності не стоїть. Елізабет Ллойд та Рауль Томпсон [18, с. 26–32] виступають на захист «семантичної» точки зору. Основні аргументи тут є такими: «семантична» концепція зовсім не ігнорує емпіричний зміст теорій, а розглядає теорію як емпіричну інтерпретацію формальної системи; закони, що отримуються таким чином із теорії характеризують не поведінку формальної системи (як це має місце у випадку з «загальноприйнятою» точкою зору), а поведінку самого об'єкта.

Слуп і Ван дер Стен, відповідаючи своїм опонентам, вважають, що зустріли недостатнє розуміння. Вони від самого початку наполягали на ідеї, що відмова від законів як необхідних атрибутів теорії логічно несумісна з вимогами включити до теорії обчислення та правила відповідності. «Семантична» точка зору надихається думкою, що у біології немає законів у точному значенні цього слова. Але це не можна вважати цілком обґрунтованим. Тим більше, що не зовсім зрозуміло, як саме ідеальні системи можуть бути кращими за «загальноприйнятну» точку зору

у плані інтерпретації емпіричних даних. Прихильники «семантичної» точки зору дуже часто змішують два різних поняття—істини та суті, унаслідок чого відбувається отождоження емпіричного смислу теорій.

Проведений короткий екскурс до однієї з сучасних дискусій з проблеми теоретико-еволюційного знання показує, що вона досить далека від свого скільки-небудь повного розв'язання. Чергова спроба накладання на біологічні теорії постпозитивістських логіко-семантичних критеріїв привела до відриву теоретичних систем від самої реальності і, як наслідок, до їх абстрактності та неадекватності до об'єкту, який описується. У той самий час, далеко не беззастережно приймаються у якості основного способу теоретизації традиційні емпіричні узагальнення. Але, хоча і хотілося б бачити еволюціонізм цариною тріумфу точного формалізованого знання, та це не відбувається. Чи потрібно робити з цього трагедію, подібно до того, як це відбувається у випадку з твердженням, що у біології теорії взагалі не відіграють ніякої ролі [19, с. 118–125]? Мислиться, що ні, оскільки біологія у черговий раз довела, що у створенні теоретичного знання вона йде своїм власним шляхом, і що критерії теоретичності, вироблені у інших науках (перш за все фізико-математичних), їй не завжди і не в усьому підходять.

Тому про сучасний еволюціонізм можна сказати, що він не являє собою систематичної єдності (у значенні А. Мейєр-Абиха та С. В. Мейєна), а переважно єдність історичного та ідейного. Різні й форми теоретичного уявлення еволюції: історичні теорії та гіпотетико-дедуктивні моделі, аксіоматичні та індуктивні узагальнення, синтаксичні та семантичні точки зору. Ступінь досконалості форм наукового пізнання також неоднакова: концепції, вчення, гіпотези і т. д., і до того ж частка строгих теорій вельми незначна, а ось вагома—емпіричних узагальнень та гіпотетичного знання. Існує безліч підходів, що конкурують між собою та несуть, головним чином, якісний, образний характер. Значні розходження існують і у мові еволюційних концепцій, що ускладнює взаємодію. Скажімо, мова теорії молекулярної еволюції та теорії еволюції біосфери у своїх базисних термінах практично не співпадають. Така ситуація дає підстави багатьом вченим говорити про взаємне нерозуміння. «Від самого початку потрібно чітко сказати,—пишуть, наприклад, ембріологи Р. Рефф та Т. Кофман,—що наша спроба пояснити морфологічну еволюцію у термінах генетики розвитку буде постійно гальмуватися своєрідністю предмета, який доводить часом до відчаю» [20, с. 36].

Теоретичні та практичні виміри еволюціонізму повинні дати, у підсумку, деякий образ реальності, що розвивається, і вказати на засоби опанування цією реальністю. Інакше кажучи, велика кількість теоретичних уявлень мають зміст з точки зору того, який образ еволюції вони створюють. А створений образ еволюції, у свою чергу, настільки є цінним, наскільки він дозволяє проводити життєво важливі діяння.

Кожна з еволюційних концепцій вносить свій штрих до образу еволюції. Через їх множинність а, часом, і альтернативність, цей образ є нечітким, розмитим, багато деталей не є промальованими впевненою рукою майстра, подекуди відчувається фальш, іноді художник губить почуття міри. Втім, такий образ існує, і у його формуванні простежуються декотрі стійкі тенденції.

Перш за все потрібно вказати на історичні перетворення у баченні біологічної реальності: рівень лінійної статичної реальності змінився на рівень лінійної реальності, що розвивається і, нарешті, на рівень багатовимірної еволюціонуючої реальності.

Практично, усе, що було сказано вище, проявлялося у тому, що дуже довгий час за об'єкти еволюційного процесу приймалися які-небудь одні біосистеми. У такому випадку якісність життя не враховується, що дає підстави говорити про лінійні уявлення. Все життя обмежувалося чи типами організації, чи видами, чи організмами. Оскільки у традиційних концептуальних системах подібні об'єкти співвідносились між собою не на підставі генетичних (історичних) зв'язків, а на принципах прогресіонізму і т. д. (наприклад, теорія драбини істот), то й живе у такому випадку постає як одновимірна лінійна статична реальність.

Дарвінізм переконливо обґрунтував еволюцію живого. Але у суспільній свідомості, та й у наукових колах, під живим розуміли перш за все види, це теорія еволюції—є теорія видоутворення. Звідси образ еволюції живого є суть образ еволюції видів, що і дає підстави іменувати його взірцем лінійної реальності, що розвивається.

З часом, наприкінці XIX–XX ст., уявлення про живе значно поглибилось і розширилось. Було встановлено, зокрема, що як про реально існуючі можна говорити і про інші, окрім виду, таксони—царства, класи, ряди і т. д. Установлена складна ієрархічна організованість живого концепція структурних рівнів, зокрема, показує наявність молекулярно-генетичного, клітинного, органо-системного, тканинного, організмового, видового, екосистемного, біосферного та інших рівнів. Була продемонстрована також відносна самостійність інших класів біосистем—хоріонів, екобіоморф і т. д. Почали інтенсивно розробляти

концепції розвитку відповідних об'єктів. У підсумку склався образ багатовимірної еволюційної реальності.

Тому сучасний образ еволюції складається на підставі визнання фундаментальності принципів:—багаторівневості еволюційного процесу;—мультиспрямованості еволюції;—пріоритетності напрямків, механізмів, об'єктів еволюції для біосфери та людини.

Перший принцип передбачає існування суттєво різних рівнів живого, їх відносної незалежності та специфічності (унікальності) розвитку. Другий відбиває багатоманітність можливостей розвитку живого: хоча живе з багатьох стратегій розвитку вибирає, за звичай, енергетично найбільш заощадливе, однак еволюція не завжди йде найпростішим шляхом. Третій орієнтує на пріоритети у еволюції живого, хоча такий підхід є не зовсім коректним. Адже неможливо уявити собі життя на планеті поза фотосинтезуючими організмами. Отже—особлива увага до рослин. Важливими є також сапрофіти. Виключно важливим є розвиток біосфери як цілісної системи. Тобто мова йде про все те, що важливо безпосередньо і для життя людини, і для нормального функціонування біосфери.

Мова йде, перш за все, про сукупний образ еволюції живого. Природно, свої картини генези біосистем пропонують і приватні предметні теорії еволюції. Та все це вже проблема, скоріше, безпосередньо біологічних дисциплін. А от образ сукупної еволюції має прямий вихід на сукупність проблем гуманітарних та світоглядних. Особливий зміст такому образу надають і реальності існування людської цивілізації, коли орієнтація на неправдиві уявлення про еволюцію та можливості біосфери може мати для нього наслідки, яких не виправиш.

У зв'язку з цим відкривається мабуть чи не найважливіша галузь практичного застосування теоретико-еволюційного знання, яка пов'язана з долями людства, самим його існуванням.

Понад два століття тому Ж. Б. Ламарк відмітив: «чим далі людина відходить від природи, тим більше порушуються її спокій, здоров'я, свобода, і щастя. Суспільство, яке у деяких відношеннях надає їй стільки переваг, у незчисленній кількості випадків приносить йому значну шкоду» [21, с. 444–445]. Можна подумати, припускав вчений, що призначення людини начебто полягає у тому, щоб знищити свій рід, попередньо зробивши земну кулю непридатною для проживання. Припущення Ламарка, на жаль, виявилися вельми достовірними.

Отже, в якості одного з наріжних каменів заснування сучасної стратегії майбутнього людства повинні бути висновки наукового еволю-

ціонізму. Наступні аргументи орієнтують у напрямку чинності такого висновку.

Змінилася загальна стратегія розуміння джерел еволюційного процесу. Стародавня і класична науки переносили його назовні об'єктів. Як відзначав

В. І. Вернадський, «довший час в науці панувало переконання, що джерелом руху якогось тіла є середовище, яке його оточує: воно у газоподібному і частково рідкому стані здатне за власною формою надавати тілові руху—це його властивість» [22, с. 6]. На цьому стоїть ньютонівська механіка, теорія відображення Декарта, еволюційна концепція Ламарка та багато інших систем, не кажучи вже про знання тео- та телелогічної орієнтації. Наука Нового часу і сучасне природознавство дошукуються джерел руху зсередини систем, тобто розуміють рух як самоспонування і самоорганізацію.

Кардинальні зміни відбулися в розумінні місця людини у світі. Від уявлень про боговтілення, що визначали лице знань про людину протягом багатьох тисячоліть, наука поступово звернулася до її розуміння як соціальної істоти, що розвивається за своїми власними законами. При цьому взаємини людини з природою будувалися за принципом або визнання вінцем цієї природи, або субстанції надприродної, особливої якісно, яка акумулює в собі закони природи, що породила його. І цей висновок також досить тривіальний.

Ми вимушено констатуємо розрив між еволюційним баченням світу і самобаченням місця в ньому людини. Вільно чи невільно, людина і в думці і в дії постала стосовно світу, що породив її, як сила зовнішня, а тому і чужа, ворожа. Звідси—прямий поворот до тези В. І. Вернадського про джерела руху тіл: здавалося б, враховуючи роль людини як основної геологічної сили, він надає «за власною формою» тілам рух. І причин для занепокоєння, здавалось би, немає. Однак реальність «соромить» теорію: людина не усталює світ якісно (життя), а руйнує його.

Шлях до розв'язання даного парадоксу—в переосмисленні місця людини в світі, що, до речі, досить інтенсивно зараз і відбувається. Не «зовні», не «над», а «разом» і «всередині» з рештою природи—так маємо нині уявляти собі взаємини людини з живими істотами, біосистемами будь-якого рангу. Саме в такому ключі розробляються сучасні уявлення про коеволюцію людини й природи, тобто взаємної еволюції цих двох першопочатків. Такий підхід ознаменував собою дуже великий крок у «поверненні» людини назад у природу, однак і він не вичерпує всієї повноти проблеми. Бо, коли ми кажемо «коеволюція», то вже маємо

на увазі, вільно чи невільно, зовнішність людини і природи одне з одним, з одного боку, — і необхідність гармонізації їхнього розвитку — з іншого. Справжнє ж вирішення полягає в тому, щоб повернутися, врешті решт, до еволюції природи, в якому людська лінія — лише одна із складових цієї могутньої течії матерії.

Тут доречно, наразі, зробити ще один невеличкий екскурс в історію для того, щоб спробувати оцінити справедливність зроблених вище висновків з точки зору реальної історичної практики людства. В даному випадку важливо глянути як змінювалися кардинальні установки у взаємостосунках людини з природою, інакше кажучи — її стратегія природокористування.

Спершу, як відомо, гомініди створили привласнюючий спосіб господарювання. Згідно з демографічною ємністю того чи іншого ландшафту (при конкретному рівні розвитку продуктивних сил) людські популяції або ж перебували в екосистемах у рівновазі, або ж порушували їхню цілісність. Суто споживацьке, привласнююче господарювання, яким є і збирання, і промисел на рибу і звіра, накладало суворі обмеження на чисельність людських популяцій. Видобуваючи засоби до існування з дикої природи, людство, з одного боку, намагалося чисельно зростати, з іншого — виснажувало (з цією метою) використовувані екосистеми, переповнюючи їхню демографічну місткість. Наслідком ставали і величезні коливання чисельності людей, і винищення багатьох компонентів екосистем.

Перехід до землеробства і скотарства означав становлення нової природокористування стратегії — продуктивного господарства. Штучні ценози (агро- і зоо-) незмірно збільшили демографічну ємність ландшафту, внаслідок чого стався демографічний вибух і взагалі виявилось можливим активно освоювати нові середовища заселення. Але тут традиційна «дика» природа практично втрачала смисл, ставала непотрібною людині: сенсу вона набирала, коли перетворювалася в її «неорганічне тіло» (за виразом Гегеля), — лани, пасовиська, будівельні матеріали, харчі, тобто у природу олюднену, природу для людини. Звідси — постійні порушення стабільності екосистем, внаслідок чого стали постійно зникати вже їх цілі класи (а не компоненти, як було раніше). У підсумку, екстенсивне продуктивне природокористування призвело і призводить до величезних екологічних криз.

Відзначимо, що саме у рамках подібної стратегії людина «перетворила» природу на корисну і непотрібну, на ресурси — з одного боку, і решту — з іншого (як ресурс природа розглядалася і як об'єкт

естетичних і етичних стосунків). До Середньовіччя переважало використання первісних ресурсів, тобто тих, які йшли безпосередньо на задоволення потреб людини. Пізнє Середньовіччя ознаменувалося (у крайньому разі, в Європі) переломом у природокористуванні, при якому витрати на вторинні ресурси стали перевищувати витрати на ресурси первинні. Нарешті XX ст. створює таку ситуацію, при якій доречно вести мову про ресурси третинні, тобто ті, що використовуються для добування ресурсів вторинних. І складається враження, що ось-ось настане черговий перелом, і третинні ресурси вимагатимуть незмірно більших витрат, ніж усі інші. Вкажемо, наприклад, на добування і переробку радіоактивних елементів (третинний ресурс), з яких потім можна отримати ресурс вторинний (енергію), яка вже може слугувати людині і у вигляді, наприклад, енергії електроплитки. В цьому випадку, людина ставить собі на службу потужності всієї біосфери, через що опиняється під загрозою існування вже не окремі екосистеми чи навіть їхні класи (наприклад, ліси), але і вся оболонка життя нашої планети.

Однак коли навіть господарювання людини носить не агресивно-загарбницький, руйнівний характер, але співчутливо-ощадливий, всеодно з біосфери вилучаються нові речовини і предмети, стаються збурення у самій біосфері. З точки зору екологічної важливими є два наслідки: по-перше — вичерпання природного середовища, зокрема ресурсів, потрібних людині, з іншого боку — засмічування цього середовища продуктами, «непотрібними покидьками» для людини. Різниця полягає тільки в тому, що при загарбницькому природокористуванні це робиться набагато швидше, ніж при господарницькому. Однак, за обох випадків порушення виявляється принцип економії, рівноваги існуючого, про що писав іще Луцій Анней Сенека: «І природа зберігає частини, що утворюють її, в рівновазі, ніби побоюючись, щоб при порушенні співвідношення частин не завалився світ» [23, с. 504]. Тим самим знищуються і умови, при яких — і лише в них — можливе існування людини.

Таким чином, і логіка історії, і практика нинішнього дня переконують у необхідності для людства нової стратегії у ставленні його до природи і до самого себе. Остання чверть XX ст. віддає у цьому розумінні перевагу стратегії стабільного розвитку, вбачаючи в цьому й імператив діяльності, і світоглядницьке ставлення до світу. Контури такої стратегії ледь-ледь лише намічаються, але вже видніють деякі каркасні конструкції майбутньої споруди. Відмова від воєн як засобів вирішення конфліктів, утвердження безальтернативності мирному майбутньому

людства, нагальна потреба у розробці і прийнятті глобальної програми дій з охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів, екологізації виробництва, свідомості, виховання і освіти, політики і права—ось лише деякі із будівельних каменів еволюційного майбутнього людства. Як усвідомлення людиною власної історії закономірною ланкою універсального космогенезу, так і перебудова всієї системи діяльності за цим зразком, можуть дати гарантії не тільки самого майбутнього існування цивілізації, але й існування, гідного самої людини.

Список використаних джерел:

1. Гегель Г.-В-Ф. Энциклопедия философских наук / Г.-В-Ф. Гегель. — М.: Мысль, 1975. — Т. 1. — 452 с.
2. Гейзенберг В. Шаги за горизонт / В. Гейзенберг. — М.: Прогресс, 1987. — 368 с.
3. Вернадский В. И. Философские мысли натуралиста / В. И. Вернадский. — М.: Наука, 1988. — 522 с.
4. Кимура М. Молекулярная эволюция: теория нейтральности / М. Кимура. — М.: Мир, 1985. — 394 с.
5. Мейен С. В. Типологические аспекты интеграции физического, биологического и социогуманитарного знания / С. В. Мейен // Пути интеграции социогуманитарного знания. — М.: Наука, 1984. — С. 87–100.
6. Буко А. Эволюция и темпы вымирания / А. Буко. — М.: Мир, 1979. — 318 с.
7. Рауп Д. Основы палеонтологии / Д. Рауп, С. Стэнли. — М.: Мир, 1974. — 390 с.
8. Назаров В. И. Эволюционная теория во Франции после Дарвина / В. И. Назаров. — М.: Наука, 1974. — 280 с.
9. Грант В. Видообразование у растений / В. Грант. — М.: Мир, 1984. — 528 с.
10. Антонов А. С. Результаты изучения эволюции РНК растений заставляют усомниться в универсальности гипотезы «молекулярных часов» / А. С. Антонов, А. В. Троицкий // Ж. эвол. биохим. и физиол. — 1986. — Т. 22. — № 4. — С. 343–350.
11. Noble M.I.M. Discrepancies between scientific theory and practice in relation to physiological hypotheses / M. I. M. Noble, A.J. Drage-Holland // Theor. med. — 1986. — Vol. 7. — № 3. — P. 219–231.

12. Гулд С. Дж. В защиту концепции прерывистого равновесия / С. Дж. Гулд // Катастрофы и история Земли: Новый униформизм. — М.: Мир, 1986. — 471 с.
13. Бенсон Р. Г. Завершенность, направленность и здравый смысл в исторической геологии / Р. Г. Бенсон // Катастрофы и история Земли: Новый униформизм. — М.: Мир, 1986. — 471 с.
14. Ойзерман Т. И. Гегель и естественно-научный эмпиризм / Т. И. Ойзерман // Философские науки. — 1985. — № 5. — С. 36–40.
15. Berry Where biology meets: or how science advances. Presidential address to the Linnean Society delivered at the Anniversary Meeting, 24 May 1985 // Biol. J. Linn. Soc. — 1987. — Vol. 30. — № 3. — P. 257–274.
16. Sloep Peter B. The nature of evolutionary theory: the semantic challenge / Peter B. Sloep, Wim J. Van der Steen // Biol. and Phil. — 1987. — Vol. 2. — № 1. — P. 1–15.
17. Beatty J. On behalf of the semantic view / J. Beatty // Ibid. — P. 17–23.
18. Thompson P. A defence of the semantic conception of evolutionary theory / P. Thompson // Ibid. — P. 26–32.
19. Stearns S. C., Schmidt-Hempel P. Evolutionary insights should not be wasted / S. C. Stearns, P. Schmidt-Hempel // Oikos. — 1987. — Vol. 49. — № 1. — P. 118–125.
20. Рэфф Р., Кофмен Т. Эмбрионы, гены и эволюция / Р. Рэфф, Т. Кофмен. — М.: Мир, 1986. — 404 с.
21. Ламарк Ж. Б. Аналитическая система положительных знаний о человеке / Ж. Б. Ламарк // Избранные произведения: В 2 т. — М.: Изд-во АН СССР, 1955. — Т. 2. — 892 с.
22. Вернадский В. И. Труды по всеобщей истории науки / В. И. Вернадский. 3-е изд. — М.: Наука, 1983. — Т. 3. — 334 с.
23. Антология мировой философии. В 4-х тт. — М.: Мысль, 1969. — Т. 1. — 712 с.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2014 р.

Крисаченко В. С. Эволюционная стратегия глобального развития: методологические предпосылки

Анализируются разнообразные методологии, на основе чего автор определяет, что прогресс в области методологии эволюционизма тесно связан с превращениями в теоретико-эволюционной сфере. Кроме того, исследуется общая стратегия движения моделей орга-

низации теоретико-эволюционного знания; определяются разные формы теоретического представления эволюции: исторические теории и гипотетико-дедуктивные модели, аксиоматические и индуктивные обобщения, синтаксические и семантические точки зрения.

Ключевые слова: методология, механицизм, эмпиризм, биология, детерминизм, редукционизм, эволюционизм.

Krysachenko V. Evolutionary strategy of global development: methodological preconditions

Various methodologies are analyzed in the article on the basis of which the author defines that the progress in the field of evolutionism methodology is closely connected with transformations in the theoretic-evolutionary sphere. Besides, the general strategy of movement of models of the organization of theoretic-evolutionary knowledge is investigated; different forms of theoretical representation of evolution are defined: historical theories and hypothetical-deductive models, axiomatic and inductive generalizations, the syntactic and semantic points of view.

Keywords: methodology, mechanicalism, empiricism, biology, determinism, reductionism, evolutionist.

© Крисаченко В. С., 2014

УДК 2109:322; 21:13

Любимий Я. В.*Доктор філософських наук, провідний науковий співробітник Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України*

ПРОБЛЕМА ВИЯВЛЕННЯ АНТРОПОЛОГІЧНИХ ІНВАРІАНТІВ МІСТИЧНИХ ТА РЕЛІГІЙНИХ СИСТЕМ

Виокремлено дві домінуючі орієнтації систем духовних систем Стародавнього Світу — світопізнавальна та практично-орієнтаційна, виявлена роль духовних практик («герменевтики суб'єкта») в цих системах, систематично співставлені базові архетипові екзистенціали духовної ієрархії Мікрокосму, проведено компаративістське дослідження складових цих систем, що є взаємно аналогічними

Ключові слова: антропологічний інваріант, компаративістський аналіз, архетип, екзистенціал, мудрість, милосердя, трансценденція, інзистенція, медитація, концентрація, Серафім, Херувім, екстаз, самадхи, нірвана, альтруїзм, дискурсивний, невербальний, апофатичний, герменевтика суб'єкта, духовно-практичний.

У добу глобалізації стає все інтенсивнішою взаємодія різних культур, вірувань, способів освоєння дійсності. Однак, ще понад два тисячоліття тому в Стародавньому Світі склалися такі духовно-медитативні, релігійні та філософські системи, що мали певні спільні елементи, зумовлені антропологічною інваріантністю релігійно-містичного життя та його відображення у певних концептуальних системах на величезних просторах індоевропейського ареалу цивілізацій. Серед таких систем можна назвати насамперед Біблію, включаючи й Новий Заповіт, вчення Плотіна про Першоєдине, вчення Арістотеля про Першодвигун, твір Діонісія Ареопігита «Про Небесну Ієрархію», Кабалу, Кундаліні-йогу, Класичну йогу Патанджалі, Даосизм та деякі інші містичні, релігійні та філософські системи. З першого погляду ці системи здаються настільки різними, що буцімто в них неможливо віднайти нічого спільного; проте, компаративістський аналіз показує, що вони мають ознаки антропологічної інваріантності.

Одне з великих джерел духовності, Біблія, дуже часто виправдовує популярну сентенцію «у Біблії все є». Це «все» стосується глибинних філософських прозрінь стосовно будови світу й сутності

людини, життєвої мудрості, способів актуалізації духовності. Так, пророцтво Єзекіїля починається з символічного опису дивного явища вітру з півночі, що пригнав велику хмару з палаючим вогнем і сяйвом, що виходить з середини цього вогня; а з середини цього саява висвічує подоба чотирьох тварин, що мали олюднений вигляд. У кожного з них — чотири крила й чотири обличчя, котрі дивилися прямо у різні сторони; а під крилами — руки як у людини. Під час ходи своєї вони (подоби тварин — Я. Л.) не оберталися, а йшли у напрямку, куди дивилося обличчя. А подоба їхнього обличчя — обличчя людини та обличчя лева з правого боку в усіх чотирьох; а з лівого боку — обличчя тільця та обличчя орла в усіх чотирьох [Єз 1:4–10]. І йшли вони кожен у свій бік, котрий перед лицем його; куди дух бажав, туди і йшли, не оберталися в ході своїй. І подоба цих істот була як вид палаючого вугілля з вогню, вони палали подібно до смолоскипів; вогонь перекидався між істотами. І вогонь сявав і з вогню виходила блискавка. Ті живі істоти бігали й верталися немов блискавка. На землі при цих істотах — по одному колесу перед чотирма їхніми обличчями. Вигляд тих колес та їхня будова — як вигляд хризоліту, і подоба всіх чотирьох одна й та ж; по вигляду й будові здавалося ніби колесо знаходилося в колесі. Вони ходили в своїй ході на чотири боки, не оберталися в ході своїй. А обіддя коліс були високі та страшні; і їхнє обіддя довкола в чотирьох їх було повно очей. І коли ходили ті живі істоти, ходили й ті колеса при них; а коли ті істоти підіймалися над землею, підіймалися й ті колеса. Куди бажав дух ходити, ішли, куди мав той дух іти; і ті колеса підіймалися з ними, бо в колесах був дух істот [Єз 1:12–20]. Над головами тих істот була подоба небозводу, ніби сяючий кришталь, розтягнений над їхніми головами згори. А згори небозводу, що над їхньою головою, була подоба престолу на вигляд каменю сапфіру. А на подобі трону була подоба на вигляд людини, на ньому згори. І бачив я ніби блискучу мідь, на вид вогню в середині його навколо, від виду стегон його й вище, а від виду стегон його й до долу я бачив вогонь та саяво навколо нього. Як вигляд веселки, що буває в хмарі в дощовий день, такий був вигляд саява навколо нього. Це був вигляд подоби господньої слави [Єз 1: 22, 26–28]. Голос подоби вигляду людини дає Єзекіїлю настанови, котрі він повинен виконати. Дещо далі по тексті розкривається, що зображуване вище явище є херувимом [Єз 9:3 і далі]. Зображуване в пророцтві Єзекіїля явище досить подібне тим образам, які описують у кундаліні-йозі так звану енергетичну структуру людини — ауру (сяйво подібне до райдужного), чакри (колеса) та тонки тіла (нижчі з яких є біологічною природою людини — тваринний дух).

Херувим є такою самою сяючою енергетичною істотою у набагато більш потужному об'єктивованому прояві. Людина у цьому сенсі є мікрокосмосом, а херувим одним з проявів живого макрокосмосу. Коли ж людина осягає Царство Боже всередині самої себе, то аналогією херувиму у мікрокосмосі, як свідчить Діонісій Ареопагіт, — є глибоке філософське розуміння істини буття (гл. VII, §1) [5, с. 26].

Ієрархією є, на думку Ареопагіта, священний чин знання та діяльність, що по можливості уподібнюється Божественній красі, і при осяяні, що сходить на неї згори, спрямовується до можливого Богоуподібнення (гл. 3, §1) [5, с. 15]. Чин ієрархії означає, що одні очищаються, інші очищають; одні освічуються, інші освічують; одні вдосконалюються, інші вдосконалюють, кожний, скільки це можливо, уподібнюючись Богу (гл. 3, §2) [5, с. 15–16]. Чини ієрархії, або ангели, перші отримують Бежественне осяяння, і через них нам даються одкровення (гл. IV, §2) [5, с. 20]. Небесна ієрархія потрібна для того, щоб трансформувати для нас божественне знання, яке ми, обтяжені нашою земною природою, не зможемо безпосередньо і безпечно для нас отримати від Бога. Бога безпосередньо ніхто не бачив і ніколи не побачить, зазначає Ареопагіт, посилаючись на Старий та Новий Заповіт (Буття, 3:8, 18:1; 1 Іоан 4:12) (гл. IV, §3) [5, с. 20]. Слово Боже, як зазначає Ареопагіт, позначає небесні істоти дев'ятьма іменами та поділяє їх на три потрійні ступені; ті, що мають перший ступінь завжди знаходяться перед Богом (Іс 6:2–3; Єз 1) тісніше, та поєднані з ним без посередництва інших, це — Престоли (Єз 1), Серафіми (Іс 6:2–3) та Херувіми (Єз 1) (Ареопагіт — гл. VI, §2) [5, с. 24–25]. Найменування небесних Розумів, зазначає Ареопагіт, розкриває Богоподібну властивість кожного з них. Святе найменування Серафімів, єврейською мовою означає тих, що полум'яніють або горять, а назва Херувімів — численність пізнання або виявлення мудрості... Палаючими ж Престолами та виливами мудрості називають небесні Розуми тому, що імена ці виражають їхні Богоподібні властивості. А те, що стосується найменування Серафімів, продовжує Ареопагіт, то воно ясно вказує безперервне й щомиттєве їхнє устремління до Божественного, їхню гарячковість та швидкість, їхню запальну, постійну, неослабну й неухильну стрімкість — також їх здатність дійсно підносити нижче у вище, збуджувати й запалювати їх до подібної жаги; рівною мірою означає здатність, опалюючи та спалюючи їх таким чином очищати, — завжди відкрити, незгасаючи, завжди однакову, своєрідну й просвітлюючи силу їх, що проганяє та знищує будь-яке затьмарення (гл. VII, §1) [5, с. 25–26]. Ареопагіт наводить мантру херувімів з Біблії

«Свят, Свят, Свят Господь Саваоф, уся Земля повна слави Його!» (гл. VII, §3) [5, с. 31]. Але Ареопagit не зазначає, що ця мантра є символічним вказанням на устремління Серафимів до Бога та їхнє завдання піднести нас до Бога, а не буквально значення її. Про очищуючу функцію Серафимів йдеться далі в Ісаї: «І прилетів до мене один з Серафимів, а в руці його вуголь розпалений якого він взяв щипцями з жертownika. І він доторкнувся до уст моїх та сказав: «Ось доторкнулося це до твоїх уст. І відійшло беззаконня твоє, і гріх твій окуплений» (Іс 6:6). Серафим відрізняється від Ангелів нижчих чинів (наприклад, від Начальств, Ангелів та Архангелів) своєю здатністю духовно очищати людину. Дійсно, полум'яне і всім власним єством устремління людини до горнього очищає її у духовному сенсі.

Тут напрошується досить переконлива аналогія Серафимів, як вони описані у Біблії та у Діонісія Ареопagита з найвищою чакрою у Кундаліні-йозі — Орімандрою (в деяких джерелах вона ще йменується Сахасрарою). Знаходиться ця чакра згори голови на тім'ї. Її функція полягає у трасценденції — запальному, вогняному устремлінні до Бога (як у своєрідному бхакті), до Брахмана, до богоподібної Безмежності, яка знаходиться у процесі еволюції. Інтерпретацію антропологічної структури людини за посередництвом чакр (коліс) використовують декілька індійських релігійно-містичних систем, тому неможливо дати однозначне тлумачення того, до чого спрямовує ця чакра — до Бога, порожнечі, чи до Бога що поступово вдосконалюється. Згідно, наприклад, з однією з версій езотеричного буддизму (книга «Дзіан»), репрезентованого О. П. Блаватською, світ ще не досконалий, але він просувається до все більшої та більшої досконалості, і через низку Манвантар (послідовних циклів розгортання та згортання космосу) досягне врешті-решт цієї Богоподібної досконалості [2, с. 35–59].

Чакри (своєрідні «колеса») у індійській езотеричній традиції є енергетичні центри людини (мікрокосма), які в цілому відповідають енергетичній структурі об'єктивної реальності світу (макрокосму). Індійська езотерична традиція, наприклад, виокремлює сім чакр: Орімандра, Аджна, Вішудха, Анахата, Маніпура, Свадхістхана та Муладхара [4]. Перші три, так звана верхня трійця, — Орімандра, Аджна та Вішудха керують духовною та духовно-інтелектуальною діяльністю людини. Наступні чотири, так звана нижня четвериця — Анахата, Маніпура, Свадхістхана та Муладхара керують тілесною діяльністю людини. Нижня четвериця аналогічна чотирьом істотам, описаним у пророцтві Єзекіля, що уособлюють тваринний дух.

Аналогічною до системи чакр в кундаліні-йозі є система сфірот у кабалі. Сфіроти утворюють конфігурацію, котра у вертикальному зрізі охоплює небесний, моральний та мирський трикутники, у горизонтальному—три стовпи: суворості, милосердя та ніжності. Сефіри розташовані у наступній послідовності (починаючи з найвищої): кетер (корона, найвище начало, яке неможливо однозначно вербалізувати), хохма (мудрість), біна (розуміння), хезед (вдячність), гібура (сила), теферет (краса), нетцах (перемога), ход (розкіш), есод (основа), малькут (царство) [7; 8; 9].

Проте, насправді чакри подібні не стільки до колес, скільки до спіралеподібних вихорів (мабуть тому в колесах, згідно з Езикілем, багато «очей»). Учень А.Ейнштейна видатний фізик Д. Бом вважав, що в природі на найрізноманітніших її рівнях форми процесів є досить подібними. Круговерть, що утворюється течією річки, або при виливанні води з ванни, коли витягнуто пробку, або утворення спіралевидних ураганів при дії коріолісових сил, або спін елементарної частки, що символізує її обертання навколо власної осі, утворення спіралеподібних галактик або утворення спіралі ДНК—форми прояву перерахованих вище та багатьох інших фізичних та інших природних процесів є досить подібними. Геометричні прояви форм цього типу процесів можна успішно виразити за допомогою чисел Фібоначі (XIII ст.)—числового ряду, в якому кожне наступне число є сумою двох попередніх.

Концепція чакр застосовується тоді, коли на прояви життєдіяльності людини в усій сукупності духовно-тілесних аспектів хтось Інший, котрий володіє нестандартними надздібностями дивиться «зі сторони». Тоді цей Інший може спостерігати чакри або візуально як світіння кольорів райдуги (про що і згадується в пророцтві Єзикіля), або аудіально як схоплення певної піфагорейської музики сфер. Проте, можливий і погляд через посередництво внутрішнього досвіду людини. Крок до цього зробив і Ареопатіт, проте раніше нього було зазначено: «Боже Царство всередині вас!» (Лк 17:21). У внутрішньому досвіді людини є відчуття життєвої енергії крізь призму певних сторін, сфер або аспектів життєдіяльності. Функціонування нижньої четвериці чакр дає людині звичайні повсякденні відчуття, пов'язані з фізіологічною життєдіяльністю її організму. Задіяння верхньої тріади—дає людині відчуття укоріненості у бутті, повертає її до осмислення смисложиттєвих проблем, до бачення глибинної сутності світу і свого місця у ньому, до екстатичного трансцендування до вищих вимірів буття. Саме тут

виявляються самовіддані моральні вчинки людини, її вищі духовно-естетичні прагнення, містико-релігійні поривання й філософські прозріння. Саме тут реалізуються базові екзистенціали людського буття.

Опис духовно-тілесної структури людини за посередництвом чакр не є повним і має бути доповненим системою тіл (або принципів), що виявляє багатовимірність людського єства. Такими принципами (або тілами) є фізичне, ефірне, емоційне (астральне), ментальне, духовне (про тіло духовне є і у апостола Павла — 1 Кор 15:44), нірванічне та монадне [4; 2, с. 201, 205 та ін.; 3, с. 447]. Кожна з чакр має послідовно розташовані одне в одному як шари цибулини (або подібно до матрьошки) принципи або тіла. Інтерференційно взаємодіючи, вкладені одне в одного тіла, котрі вимпромінює кожна з чакр, синтезуються в цілісну ауру (біополе є проявом її нижчих рівнів) людини. Послідовне перетинання кожної чакри з кожним тілом виявляє певні антропологічні духовно-тілесні особливості людини, хоча і не кожній особі вдається в повній мірі реалізувати, або навіть хоча б усвідомити їх протягом власного життєвого шляху. Цю складну багатоярусну систему чакр і тіл можна вважати своєрідною системою категорій, своєрідною дуже розгалуженою мовою, мереживом понять для пояснення глибинної природи людини для самої себе й засобом вираження власного внутрішнього досвіду для інших особистостей.

Ми аналізуємо власний внутрішній медитативний досвід за допомогою відповідної сітки понять (як це розумів, наприклад, Ф. де Сосюр) і, виражаючи його у зазначеній системі понять, сподіваємося віднайти іншу особистість, внутрішній медитативний досвід якої буде резонувати з нашим. Іноді це вдається. Тоді ми у власному внутрішньому досвіді зможемо відтворити складний внутрішній досвід Інших, і, відповідно, Інші можуть передати приблизно такий же їхній досвід. Ефекти глибинної комунікації особистостей або колективні медитації (у самому широкому сенсі слова) засвідчують, що це можливо. Дуже важливо при цьому, щоб кожне поняття і термін були зрозумілими й виражали реальні стани та розрізнення цих станів у внутрішньому досвіді людини. В іншому разі, коли ми не можемо засвоїти відповідну термінологію і відтворити внутрішній екзистенціальний досвід Інших, то пошуки адекватних медитативних істин перетворюються на пусту схоластику.

Аналогічно до накладання системи чакр на систему тіл в кундаліні йозі, відбувається взаємодія системи сфірот з системою «посудин» (клі)

у Кабалі [7; 8; 9]. Зокрема, переливання, перетікання енергії (світла) від однієї сфірот до іншої аналогічно циркуляції енергії у чакрах. Блискавки між колесами та наявність своєрідних очей в колесах у приведеній вище пророцтві Єзекія виражає складне багатовимірне перетинання чакр та тіл (у термінології кундаліні-йоги), або складне багатовимірне перетинання сфірот та «посудин» (у термінології Кабали).

Повернімося до компаративістського аналізу Небесних Розумів у Ареопагіта та системи чакр в кундаліні-йозі. Ареопагіт зазначає, що найменування Херувімів означає їхню силу знати та споглядати Бога, здатність приймати вище світло й споглядати Божественну красу при самому першому її прояві, мудре їх мистецтво—передавати й повідомляти щедро даровану їм самим мудрість (гл. VII, §1) [5, с. 25–26]. Тлумачення Херувімів у Ареопагіта дещо відмінне від їх тлумачення у Біблії, наведеного вище. У Біблії Херувім є важливою складовою Слохім, Божественної ієрархії, Макрокосму, у Ареопагіта у розглядуваному контексті Херувім є складовою не лише Макрокосму, але й Мікрокосму та інтепретується в категоріях вищого знання, вищого розуміння та вищого споглядання. В кундаліні йозі херувімові відповідає чакра аджна, функція якої полягає у глибинному баченні сутності та мудрості світу, філософському погляді на нього, але переважно у невербальний спосіб. У людини відкривається певне яснобачення та яснорозуміння власної космічної місії, подібне до знання Дао у китайському даосизмі. Природа Дао така, що якщо його якимось чином намагатися визначити, то сутність його вислизає.

Проте, вищими і за Сарафімів і за Херувімів є Престоли. Як зазначає Ареопагіт: «Палаючими ж Престолами та виливом мудрості називаються небесні Розуми тому, що імена ці виражають їхні Богоподібні властивості... найменування найвищих та високомовних Престолів означає те, що вони цілковито вилучені від будь-якої низької прив'язаності земної, що вони постійно підносяться над усім долішнім, мирно прагнуть до горнього, та всіма силами непорушно й твердо приліплені до Істоти істинно Найвищої, приймаючи Божественне Його переконання в будь-якій безпристрасності й неречовинності; означає, що вони носять Бога, та раболіпно виконують Божественні Його повеління» (гл. VII, §1) [5, с. 25,26]. Як вже процитовано вище з першої книги Єзекія, над головами зазначених вище міфічних істот була подоба небозводу, ніби сяючий кришталь... А згори небозводу, що над їхньою головою, була подоба престолу на вигляд каменю сафіру (Єз 1:22). В Біблії Престоли зображені у вигляді образів дорогоцінного каміння

(сапфіру), Ареопagit же дає теологічне пояснення цього поняття, і відповідно до цієї реальності, яку воно позначає.

Три перші й найвищі ступені Ієрархії—Престоли, Серафіми й Херувіми є найближчими до Бога, володіють виключно простим знанням найвищого Світла й наділені, по можливості, спогляданням вихідною, першопочатковою, неосяжною й Триіпостасною красою, мають найближче спілкування з Божественними й людськими якостями Ісуса (гл. VII, §2) [5, с. 28]. Перша Ієрархія небесних Розумів, що посвячені від Самої Першодосконалості, тим, що вона безпосередньо спрямована до Нього,—наповнена, наскільки можливо, найсвятішого очищення, щедрого світла та найдосконалішого освячення,... беручи участь у першопочатковому знанні та віданні (гл. VII, §3) [5, с. 29].

Середній ступінь Ієрархії небесних Розумів є Панування, Влада й Сила (гл. VIII, §1) [5, с. 32–33]. Нижчий ступінь Ієрархії охоплює чини ангельські й складається з Богоподібних Начальств, Архангелів та Ангелів (гл. IX, §1) [5, с. 36]. Про Панування, Владу й Силу, а також про Начальства є в посланнях Павла (1 Кор 15:24; Еф 1:21; Кол 2:10); згадування про Ангелів, Владу та Сили є в апостола Петра (1 Пет 3:22), хоча Ареопagit у цьому творі на Петра та Павла не посиляється. Більш детальний розгляд Середнього та нижчого ступенів Ієрархії виходить за межі завдань цієї статті.

Абсолютні стани людини, що єднають її з буттям досліджував пізньоантичний філософ Плотін, який жив і творив у III ст. Він не прийняв християнство, хоча його ідеї були цілком сумісними з цим вченням. В цей же час християнство концептуально, за допомогою категорій, вироблених давньогрецькою філософією, формувало ідею трансцендентного Бога. Згодом християнство запозичило багато ідей з філософії Плотіна. Сам же Плотін спирався не лише на Платона та Арістотеля, але й на східні традиції зороастризму, брахманізму, а також має багато спільного з класичною медитативною йогою—Раджа-йогою Патанджалі.

Вихідною основою буття згідно з Плотіном є Першоєдине (Плотін називає його також Богом). Першоєдине, шляхом еманції (витікання) породжує Світовий Розум (діяльність якого проявляється як Дух); з останнього тим самим способом породжується Світова Душа (Anima Mundi), аналогічно з останньої породжується безформенна матерія. Плотін дотримується принципу космічно-антропологічної відповідності (співпадіння Макрокосму та Мікрокосму). І в людині як часточці космосу є тіло, душа й розум, проявом якого є Дух.

(Порівняйте у апостола Павла: людина є тріадою духа, душі й тіла (1 Сол 5:23)). Згідно з Плотіном, людська душа, свідомо не користуючись поняттями як інструментами розуму, у стані екстазу може буттєво злитися, ототожнитися з Першоєдиним. І після виходу зі стану екстазу вона може, пригадуючи цей стан лише з певним наближенням, певним чином охарактеризувати Першоєдине. Але, згідно з Плотіном, будь-які спроби позитивно-концептуально визначити Першоєдине лише спотворює його природу. Необхідно лише константувати, що жодне з категоріальних визначень Першоєдиного («досконале», «найкраще», «неперевершене» тощо) не може предикатуватися йому, оскільки Першоєдине є незрівняно вищим за всі ці визначення, тому помилково це робити. Першоєдине стоїть навіть вище сушого, це означає, що його не можна уявляти собі як щось визначене, не можна нічого стверджувати про нього, не можна навіть приписати йому будь-яке ім'я, а можна казати про нього лише апофатично, вказуючи, що він є ні те, ні це... (V, 5) [10, с. 175]. Однак істинним є безпредикативний (в тому числі і невербальний) стан піднесеного екстазу душі, при якому вона нічого, ніякого змісту не усвідомлює, крім самої енергії екстазу.

Екстатичне злиття душі людини з вищим, раціонально непізнаним началом—началом буття—свідчить, що енергійно для Плотіна світ є єдиним, тобто існує взаємодія різноякісних рівнів буття, однак ця взаємодія відбувається лише по певних високоенергійних каналах (або параметрах) і не відбувається, або майже не відбувається, по низькоенергійних. Так, вступити в контакт з Першоєдиним можна лише у високоенергійному екстатичному стані душі людини, але неможливо досягнути його більш-менш адекватно дискурсивним розумом.

Спираючись на працю Арістотеля «Про душу», Плотін вважав, що людині притаманна ієрархія пізнавально-буттєвих здібностей, за допомогою яких вона спочатку отримує вказівку на Першоєдине як об'єктивне, а на більш високому рівні пізнавально-буттєвого відношення зливається з ним у певній єдності. Повсякденною укоріненістю людини у світі є душа. Душа є субстанцією, що походить від Духа, то і сама духовна й розумна; розумність же свою проявляє у дискурсивному мисленні (V.1) [10, с. 126]. Душа усвідомлює себе за допомогою вищого за себе начала—Духа, прилучаючись до нього; Дух же усвідомлює сам себе у своїх власній стихії за допомогою власних засобів—ейдосів (V, 1; VI, 5) [10, с. 129, 131–132, 249]. Дух є спогляданням, причому, спогляданням самого себе; він є потенцією,

що самоактуалізується... А бачення Духа є самобачення... (ІІІ, 8) [11, с.108]. Душа людини, прилучаючись до Духа, отримує здатність мислити дискурсивно, і тому може самоусвідомлювати сама себе. Однак досягнути Першоєдине дискурсивно за допомогою Духа вона не може. Для цього необхідно вийти в стан екстазу. Згідно з Плотіном, і розум, і мислення, і мислиме становлять одне ціле (V, 2) [10, с.139]. Однак у самому акті мислення, навіть у твердженні, що Я є Я, або еси-еси, цей акт самомислення містить у собі розрізнення (V, 3) [10, с.153].

Першоєдине ж вище за саморозрізняючий Дух, себе не мислить, як відбувається у Дусі шляхом розрізнення через ототожнення та ототожнення через розрізнення, а споглядає себе у чистому акті інтуїції; це його споглядання є енергією його власного буття. Першоєдине спрямовує свій погляд і насолоджується самим собою, тим найчистішим світлом, котрим він є сам (VI, 8) [12, с.119]. Він є такою енергією, котра вища за життя, розум, мудрість (VI, 8) [12, с.120]. він є енергія, котра досконаліша, аніж його сама сутність, ця енергія є найпершим. Він існував із самого початку весь у власній енергії, яка не залежить навіть від сутності... Його існування тотожне з його творчою енергією, з його вічним народження (VI, 8) [11, с.123,124]. Коли душа людини підноситься від центру своєї самості, дискурсивного мислення до розуму, то подальший шлях, до ототожнення з Першоєдиним у екстазі, можливе лише у стані самозабуття. У цьому стані екстазу людина саму себе не буде усвідомлювати, не буде усвідомлювати себе як індивідуальне Я, тому що воно занурюється у всеосяжне суще і сама нібито стає такою. У момент божественного екстазу, згідно з Плотіном, людина переживає власну невіддільну єдність з Першоєдиним, навіть не усвідомлюючи себе як самосвідомість та особистість. У цьому екстатичному стані душа настільки розчиняється в енергійно-космічному бутті Першоєдиного, так захоплена невимовним блаженством, що рефлексивно, засобами філософської рефлексії, не відображає цього стану і не виражає його за допомогою мови. Плотін зазначає, що в той самий момент, коли наш дух осягається таким світлом, він не знає, звідки воно з'явилося це світло, ззовні або зсередини, а коли бачення припиниться, то духу здається, що світло було нібито всередині нього, а нібито і ні (V, 5) [10, с.177]. Тільки тоді коли людина вже виходить зі стану божественного екстазу, вона може усвідомити і сказати, що перебувала в цьому блаженному стані, і що Першоєдине є найдосконалішим, безконечним, абсолютним, цілісним, найпрекраснішим, неперевершеним, найвищим за все у світі і, водночас, є всім світом загалом.

Отже, екстаз і усвідомлення його як екстазу є станами та процедурами відокремленими одне від одного. Не існує, згідно з Плотіном, одночасного суміщення переживання екстазу і усвідомлення цього переживання з вираженням його у висловлюванні: «Ось цей мій стан є екстазом». Бо якщо виникає поділ на суб'єкт і об'єкт самосвідомості, то це вже не є абсолютним станом екстазу, так само як Першоєдине себе не мислить, а лише споглядає. В абсолютному стані немає поділу на усвідомлююче і усвідомлюване, на суб'єкт та об'єкт усвідомлення, оскільки вони злиті в нерозривній єдності, тому і немає одночасної рефлексії цього стану, і неможливо під час екстатичного стану приписувати абсолютному суб'єкту будь-які предикати («абсолютний», «найвищий» тощо). Інакше кажучи, коли мислячий мислить самого себе, він не усвідомлює себе субстанційно окремим від свого мислимого, але, навпаки, у ньому ж і мислить, споглядає самого себе... (V, 6) [10, с. 185]. Перше начало, тобто Першоєдине не є мислячою істотою, друга істота (Дух) є першим мислячим принципом, а третя — другий або вторинний мислячий принцип (V, 6) [10, с. 187], у тому розумінні, що Душа для дискурсивного мислення має прилучатися до енергій Духу, а для осягнення Першоєдиного — увійти в стан екстазу.

Інша справа, коли суб'єкт виходить зі стану чистого споглядання Першоєдиного і починає усвідомлювати по пам'яті своє екстатичне злиття з Першоєдиним. Тоді вже можна сказати, що Першоєдине є найдосконалішим, неподільним і т. ін. Тут вже закінчується екстатична фаза буття і починається дискурсивно-метафізична фаза пізнання світу, самопізнання Духа за допомогою ейдосів. Починається осягнення діалектики космосу: кінцевого на протигагу нескінченному тощо. Цьому рівню буття і пізнання онтологічно відповідає рівень космічного розуму (або «нус» Анаксагора), а також Першодвигун (або «мислення мислення») Арістотеля.

У Плотіна рівні осягнення буття відповідають космічній ієрархії буття, від Першоєдиного, котре еманує у космічний Розум, Розум еманує у Світову Душу, а остання в матерію. Тут важливо підкреслити, що згідно з Плотіном, інтелектуально-розумове, дискурсивно-метафізичне пізнання є менш досконалим, ніж вище екстатичне пізнання, яке зливається з буттям, є вже не пізнанням у власному смислі слова, а злиттям з буттям у вищому переживанні.

Плотінівське розуміння екстазу мало значний вплив на середньовічних західноєвропейських містиків, на філософські школи Нового часу, на екзистенціалізм, зокрема на гайдеггівське тлумачення екстатичного

переживання буття, та на багато інших філософських та духовно-практичних шкіл. Філософська творчість Плотіна є доказом того, що не тільки Схід, але й Захід мають потужну традицію, котра витворила моделі досягнення найвищих станів духовної самореалізації людини.

В індоєвропейській традиції подібною до неоплатонізму технікою досягнення вищих станів відзначається Класична Раджа-йога Патаджалі, хоча у часовому вимірі остання виникла набагато раніше за неоплатонізм. Недарма Плотін разом з римськими легіонами намагався потрапити на Схід, щоб ближче ознайомитися з індійською філософією, проте легіони зазнали поразки, і Плотіну довелося повернутися додому ні з чим. Незважаючи на цю ситуацію, філософія Плотіна має певні точки перетину з індійською медитативною філософією.

Згідно з Раджа-йоогою, людина, для досягнення вищої мети повинна спочатку подолати стан прив'язаності до речей, котрі можуть збуджувати бажання заволодіти ними. Спосіб та відповідний стан і ступінь такого подолання має назву пратьяхара. Після цього людина може досягти станів (і, відповідно, ступенів) дхарани (концентрації) та дхьяни (медитації). Поєднуючи медитацію та концентрацію, людина може досягти найвищого стану—самадхи. Самадхи—позитивний стан космічного блаженства. Однак він має дуже чіткі межі. Коли душа людини перебуває у стані самадхи, то вона не усвідомлює як відмінність цього стану від стану нижчого за нього, так і самототожності самого цього стану (самадхи), оскільки для фіксації самототожності цього стану необхідно відмежуватися від відмінності шляхом заперечування останньої. «У того, хто бачить відмінності, припиняються всі міркування про власне існування ...Тоді свідомість розчинюється у розрізненні й тяжіє до абсолютного уособлення» (гл. 4, §25–26) [6, с. 196]. Цим усвідомлюванням відмінності підкреслюється якісна інакшість стану самадхи від інших станів душі людини, виявляється різноякісність як самого буття, так і буттєвих станів свідомості, укорінених у цьому бутті.

Цікаво співставити стан самадхи зі станом нірвани у будизмі. Для будизму стан нірвани є звільненням людини від прив'язаності до грубих енергій бажань, які породжують її страждання. Вихід людини за посередництвом восьмиступеневого (або восьмикрокового) шляху до тонко енергійного стану нірвани є піднесенням її на вищий онтологічний рівень буття, який людина не може досягнути концептуально (тут простежується переконлива аналогія з неоплатонізмом та даосизмом), крім того, що людина звільняється від нав'язливої сили бажань, котра є онтологічно нижчим рівнем буття. Для Будди головною метою було допомогти

людям звільнитися від страждань. Метафізичні ж побудови стосовно того, як влаштований Світ, були для нього другорядним питанням; більше того, він навмисно ігнорував запитання учнів стосовно природи буття. Цей своєрідний позитивізм Буди зумовлений тим, що незалежно від того, якою є природа буття, найважливішим завданням є звільнення людей від страждання.

Може здатися, що нірвана у будизмі відрізняється від самадхи в раджа-йозі тим, що перший з цих концептів побудований на запереченні («звільнення від...»), а другий на позитивних характеристиках вищого стану. Проте, щоб досягти самадхи, необхідно вже пройти шлях «звільнення від...» прив'язаності до речей, що збуджують бажання, а також звільнення від низки практичних інтенціональностей та діяльнісних мотивацій, що сприяють оволодінню предметами, що мають задовольняти бажання. Крім того, розуміння самадхи як блаженства, позбавленого будь-якого розрізнявального ототожнювального й інтенціонального усвідомлювання дає змогу виявити духовно-антропологічну подібність самадхи до нірвани та неоплатонівського екстазу. Послідовне порівняння цих духовно-практичних систем показує, що в цих різних філософсько-світоглядних та смисложиттєвих концептах розкритий один і той же буттєвий стан свідомості людини, який має життєво-практичний смисл. Це не виключає того, що є певні відмінності у цих вченнях.

Порівняння різних містичних та релігійних систем виявляє духовно-антропологічну подібність багатьох з них. В деяких аспектах вони більш подібні, в деяких — менше.

У розглянутих вище містичних, релігійно-містичних, та філософських системах є як спільне, так і відмінне. Спільним є подібність основних духовно-антропологічних інваріантних рис, які, в залежності від контексту пояснення та рівня культурної обробки та усвідомлення, можна назвати або архетипами, або екзистенціалами, або ще як не-будь інакше.

Практично в усіх розвинених культурах є архетип Вищого Божества (або екзистенціал трансцендування), який реалізується через певну укорінену вищу ієрархічну здібність людини. Це може бути екстатичне осягнення Першоєдиного в неоплатонізмі, або стан самадхи в раджа-йозі, або «включення» чакри орімандри в кундаліні-йозі, або активність сфіроти кетер у кабалі, або діяльність Старозавітного Серафіму, а також такого ж Серафіму, але вже проінтерпретованого теологічно Діонісієм Ареопагітом. Екзистенція може також переходити в інзистенцію

(Гайдеггер) і набувати значення: «Божєє Царство всередині вас!» (Лк 17:21), духовної монади, зерна духа, з якого можуть реінкарнувати майбутні нові фізичні тіла (1 Кор 15: 35–38); подібним є і стан нірвани у будизмі. (Цікаво, що у 325 р. Нікейський собор постановив викреслити з Нового Заповіту ті місця, в яких згадується реінкарнація, але наведене вище місце з Першого послання Павла коринтянам не помітили).

Другим з таких архетипів є архетип Мудрого Старця, або екзистенціал глибинного містичного (або релігійно-містичного) одкровення, пізнання-осаяння глибинної сутності світу на грані життя та смерті та можливості існування у потойбічному світі. Цьому відповідають Херувіми у тлумаченні Діонісія Ареопажита, що переповнені глибинного знання та премудрості, сфірот хохма у кабалі, чакра аджна у кундаліні-йозі, дух, що для самопізнання та пізнання світу, користується власною стихією ейдосів у неоплатонізмі, а також жага до богопізнання в релігійно-містичних системах.

Третьою людською якістю є прагнення до систематичного пізнання світу як у його граничних (елементарних часток, Великого вибуху, коду ДНК тощо), так і у повсякденних (створення виробничих технологій та наукового соціального менеджменту) аспектах. В сучасних умовах ця сторона людської діяльності значно посилюється завдяки комп'ютеризації. Разом з тим, на цьому рівні можливий негативний ефект «колонізації життєвого світу» (Ю. Габремас). І цьому архетипу є відповідники у містичних та релігійно-містичних системах. Наприклад чакра вішудха як здатність до інтелектуального пізнання та естетичного переживання в кундаліні-йозі і т. д.

Наступною людською якістю та екзистенціалом є милосердя. Демонстрував самовіддане милосердя у попередніх (перед останньою) реінкарнаціях Буда, милосерддю вчив учнів Ісус Христос, в ісламі Алах є великим й милосердним. У кундаліні-йозі милосердя зумовлюється високою активністю чакри анахати, а у кабалі—активністю стовпа милосердя (цей стовп складають сфіроти: хохма (мудрість), хезед (милосердя), нетцах (перемога)). У духовному серці людини відбувається боротьба добра зі злом. Серце може бути серцем добра і серцем зла. Із серця зла «... виходять лихі думки, душогубства, перелюби, розпуста, крадіж, неправдиві засвідчення, богозневаги» (Мт 15:19). Вже у ранніх патріархів чань-будизму (Китай) вважалося, що знання від вчителя до учня передаються «від серця до серця». Важливу роль духовному серцю відводили візантійський філософ Григорій Палама, а згодом і Григорій Сковорода.

Зазначені духовні містичні та релігійно-містичні системи можуть бути поділені, окрім іншого, на дві основні групи. До першої групи належать такі системи, в яких головний акцент робиться на світопізнанні. До них можна віднести неоплатонізм, раджа-його, деякі інші вчення. До другої групи відносяться системи, в яких домінують духовно-практичні та морально-етичні мотиви. До них можна віднести іудаїзм, будизм, кундаліні-його, християнство, яке тут аналізувалося у світлі проблематики праці Діонісія Ареопагіта «Про небесну ієрархію». Зрозуміло, що без моральнісної духовної практики, укоріненої у спосіб життя, певної герменевтики суб'єкта, не відкриється вище філософське бачення, в тому числі (кому це потрібно) й богопізнання.

Однак, морально-етичні проблеми у певних вченнях можуть виступати і на перший план. Практикування високих моральних якостей особою наближує її до певних ідеальних антропологічних констант, кодів колективного несвідомого, до матриць програми еволюції Всесвіту. Якщо у повсякденному житті людині зазвичай вистачає гіпотетичного імперативу («якщо ти мені зробиш добре, то і я тобі теж зроблю добре»), то при наближенні до сфери священного, до таємниць буття неможливо уникнути певної аскези та певної жертви. Кожна більш-менш розвинута релігія не обходиться без ідеї жертви, без розіп'яття на хресті, або без бодхісатв, що відмовляються від досягнутої вже власної нірвани заради створення умов для просвітлення інших людей. Але, звільнившись від затьмарення бажаннями, пов'язаних з сансарою та реінкарнацією, людина, яка тільки-но встала на цей шлях, неминуче сприйме світ інакше, ніж до цього, побачивши й відчувши більш глибокі його виміри.

Жертовність та альтруїзм закладені генетично в поведінку не лише людини, але й ссавців. У різних представників однієї популяції альтруїзм проявляється не в однаковій мірі, — в одних представників проявляється більше, в інших — менше. Проте, ті популяції, в яких відносно більша кількість альтруїстичних осіб, мають певні конкурентні переваги.

Деякі релігійні конфесії з меркантильних мотивів приватизують святість, жертовність, альтруїзм і менторським й моралізаторським тоном повчають свою паству, створюючи зручні для себе додаткові правила поведінки мирян. Насправді ж, високі моральні якості рівною мірою притаманні не лише служителям культу, але й мирянам, тому для досягнення високої моральності та рівності перед Богом в конфесії, священники мають вибиратися паствою, як це і було з часів Київської Русі [13, с. 88; 14, с. 20]. Обрані священники захищають інтереси мирян, вищі соціально й екологічно зорієнтовані моральні цінності, а не плазують

перед владою й грошима. Соціуми, в яких переважає соціальна рівність, солідарність, здорова моральність й висока мораль, мають безперечні переваги в економічному, інноваційно-технологічному й соціально-демографічному розвитку.

Список використаних джерел:

1. Біблія. — К.: 1992. 950+296 с.
2. Блаватская Е. П. Тайная доктрина. Синтез науки религии и философии / Е. П. Блаватская. — Т. 1. Космогенезис. Ч. 1. Космическая эволюция. — Л.: «Экополис и Культура», «Андреев и сыновья», 1991. — 361 с.
3. Блаватская Е. П. Тайная доктрина. Синтез науки религии и философии / Е. П. Блаватская. Т. 3. — М.: ОСОО «Альтруист», 1991. — 493 с.
4. Брэннен Б. Э. Руки Света / Б. Э. Брэннен. — Санкт-Петербург: Общество ведической Культуры, 1992. — 126 с.
5. Ареопagit Д. О небесной иерархии / Дионисий Ареопagit. — М.: Сатис, 1995. — 66 с.
6. Классическая йога («йога-сутры» Патанджали и «вьяса-бхашья»). — М.:
7. «Наука», Главная редакция восточной культуры», 1992. — 260 с.
8. Лайтман М. Каббала. Тайное еврейское учение / М. Лайтман. Ч. I–III. — Новосибирск.: АО «Интербук», 1993. — 105+169+166 с.
9. Лайтман М. Суть науки каббала / М. Лайтман. Т. 1. — М.: ООО Издательский дом «София», 2006. — 442 с.
10. Лайтман М. Суть науки каббала / М. Лайтман. Т. 2. — М.: ООО Издательский дом «София», 2007. 464 с.
11. Плотин. Эннеады / Плотин.. — К.: «УЦИММ-ПРЕСС», 1995. — 392 с.
12. Плотин. Эннеады / Плотин (II). — К.: «УЦИММ-ПРЕСС» — «ИСА», 1996. — 236 с.
13. Плотин. Избранные трактаты в двух томах / Плотин. Т. II. — М.: Издательство «РМ», 1994. — 144 с.
14. Яроцький П. Л. Релігієзнавство: Навч. посібник / П. Л. Яроцький. — К.: Кондор, 2004. — 308 с.
15. Яроцький П. Л. Релігієзнавство: підручник / Яроцький П. Л. — Кондор-Видавництво, 2013. — 442 с.

Стаття надійшла до редакції 10.03.2014 р.

Любивый Я. В. Проблема выявления антропологических инвариантов мистических и религиозных систем

Выделены две доминирующие ориентации систем духовных систем Древнего Мира—миропознавательная и практически-ориентационная, выявлена роль духовных практик («герменевтики субъекта») в этих системах, систематически сопоставлены базовые архетипические экзистенциалы духовной иерархии Микрокосма, проведено компаративистское исследование составляющих этих систем, которые являются взаимно аналогичными.

Ключевые слова: антропологический инвариант, компаративистский анализ, архетип, экзистенциал, мудрость, милосердие, трансценденция, инзистенция, медитация, концентрация, Серафим, Херувим, экстаз, самадхи, нирвана, альтруизм, дискурсивный, невербальный, апофатический, герменевтика субъекта, духовно-практический.

Lyubiviy Y. The Problem of Disclosure of Anthropological Invariants of Mystical and Religious Systems.

Differentiated two dominant orientations of spiritual systems of Antic World—the learning of world and practically-oriented; reveals the role of spiritual practices («the hermeneutic of subject») in these systems; systematically compared basic archetypic existentials of spiritual hierarchy of microcosm; realized the comparativistic research of elements of this systems.

Key words: anthropological invariant, comparetivistic analyses, archetype, existential, wisdom, mercy, transcendence, insistence, meditation, concentration, Seraphim, Cherubim, ekstasy, samadhy, nirvana, altruism, discursive, non-verbal, apophatic, the hermeneutic of subject, spiritual-practical.

УДК 303.09.

Сайтарли І. А.

*Доктор філософських наук, доцент кафедри філософії гуманітарних наук
Київського національного університету імені Тараса Шевченка.*

СОЦІАЛЬНО-АНТРОПОЛОГІЧНІ ІДЕЇ ФУКО У КОНТЕКСТІ МЕТОДОЛОГІЧНОЇ СТРАТЕГІЇ СТРУКТУРАЛІЗМУ

Статтю присвячено розгляду питання щодо визначення специфіки методології соціально-філософського пізнання у постмодернізмі.

Ключові слова: структуралізм, постструктуралізм, соціальна структура, репресивні техніки, дисципліни, дискурси влади, божевільня.

Логіка розгортання методології соціогуманітарного пізнання ХХ ст. засвідчує про її детермінованість кількома потужними парадигмами сучасної філософської культури, а саме психоаналізом та структуралізмом, які згодом об'єднуються та запропонують радикальні постструктуралістські стратегії у вигляді «деконструктивізму», «шизаналізу» тощо.

Істотні зміни у соціально-філософському дискурсі ХХ ст. будуть зумовлені змінами проблемного поля сучасної філософії, а саме протистояння між економічною та цивілізаційно-культурологічною інтерпретаціями суспільного процесу буде знівельоване тематикою відтворення людських спільнот. Інакше кажучи, на перший план буде висунуто проблему збереження соціальної рівноваги, у контексті осмислення якої традиційне для філософії питання суспільного розвитку та усталена філософська схильність до побудови утопічних проєктів втрачатимуть свою актуальність. Зростання теоретичного інтересу до проблеми соціального порядку, отже соціальної структури з одного боку, зумовить поживлення соціологічного «структуралістського» підходу у науках про суспільство, з іншого — підвищить критичний наголос «соціальної метафізики».

У класичній філософській традиції соціальну структуру суспільства пов'язували із такими суспільними явищами як соціальні групи, інститути та організації із домінуванням тематики класової нерівності чи антагонізму. Згідно з структуралістами, «соціальна структура

характеризується сталими зв'язками між елементами соціальної системи», які вони редукують до інваріантних моделей соціальної взаємодії, наприклад, «систем родинності», що є не випадковим. А вже предметом наукових студій засновників структуралістської методології, а саме Редкліфа Брауна та Леві-Стросса постали первісні (докласові) суспільства. З розробки «структурної антропології» у соціальній теорії розпочнеться наукова полеміка з економічним детермінізмом та соціальним еволюціонізмом, які, як відомо, керуються постулатом про історичний розвиток суспільства у напрямку ускладнення та довершеності соціальної організації.

Натомість, сформований на методологічному підґрунті структуралізму та психоаналізу постструктуралізм основну проблему «соціального» вбачає у функціонуванні нормативного поля. На думку багатьох постструктуралістів, кожна суспільна формація має свою — відповідну їй соціоструктурну архітектуру у сенсі комплексу нормативних систем. Таким чином, попри панування синхронії у структуралізмі, постструктуралісти реанімують у соціальній теорії принцип історичності. Більше того, щодо аналізу постмодерних — постіндустріальних суспільств, постструктуралісти вказують на властиву їм дивергенцію між соціальною структурою та її функціями, що постане висхідним пунктом постмодерністської критики, особливо у Жана Бодрійяра («смерть соціального», «кінець виробництва» тощо). Поряд із тим, лівова частка постструктуралістської аргументації спрямована на доведення тези про тотальне поневолення людини з боку постмодерного суспільства, яке здійснюється вже не «кривавим способом», а через її інкорпорованість у сучасну систему виробних відносин, орієнтованих на безперервне виробництво та поглинання доданої вартості. Ефективна економічна діяльність є надійним механізмом збереження соціального ладу «капіталістичних формацій», на чому, наприклад, наполягатиме французький постструктураліст Жиль Дельоз: «Справжня поліція капіталіста — це гроші та ринок». Втім, поглиблене дослідження специфіки та причин «гуманізації» європейських систем примусу-контролю, соціологічною мовою — соціальних санкцій буде запропоноване іншим представником постструктуралізму, а саме Мішелем Фуко.

Згідно з Фуко основу соціальних систем, отже їх збереження та відтворення складають так названі дискурси влади, під якими філософ розуміє спосіб репрезентації панівними елітами своєї соціальної ваги в іпостасі різноманітних форм примусу-контролю над масами та керівництва (маніпуляції) ними. Історично дискурси влади супроводжувалися

кривавими видовищами публічних катувань і страт, разом із інституціональними засобами соціальної ізоляції, змалюванню яких мислитель присвятить кілька своїх резонансових праць, зокрема «Історію божевілля у класичну епоху» (1972); «Наглядати та карати. Народження в'язниці» (1975).

Так, у дослідженні «Наглядати та карати. Народження в'язниці» постмодерніст привертає увагу до історичних метаморфоз репресивних практик через призму виокремлення фундаментальних причин заміщення потестарних форм непотестарними. У системі репресивних координат: «криваве чи гуманне пригнічення» Фуко виокремлює розмаїття дисциплін, які постали найбільш ефективними механізмами соціального примусу-контролю, та виникнення яких було зумовлене фактом розростання промислового капіталізму й індустріалізації великих міст, що невпинно «прискорювали накопичення капіталу». З тих часів першочерговим завданням панівних класів постало здійснення тотального нагляду з метою забезпечення найбільшої ефективності всіх учасників виробничого процесу: «Поряд з розповсюдженням цехів розвиваються потужні простори, одноманітні та чітко обмежені: на початку об'єднані мануфактури, а потім, в другій половині XVIII століття заводи.... Це вказувало на зміну масштабу, — однак і новий тип контролю. Завод явно уподібнили до монастиря, фортеці, зачиненого міста...» [2, с. 207].

Дисципліни за визначенням філософа є такими техніками, які уможливають детальний контроль над діями тіла, забезпечують постійне підкорення його сил та нав'язують їм відношення «слухняності — корисності»: «Зі зростанням концентрації виробничих сил потрібно отримувати максимальну користь та нейтралізувати недоліки (крадіжки, перерви у роботі і відмови від неї, протести та «крамолу»): стерегти матеріали та інструменти, приборкувати робочу силу» [2, с. 207]. Між тим, повсюдне застосування дисциплінарних практик означало дещо інше, аніж намагання власників до максимальної «раціоналізації» виробництва або бездоганної його організації. Дисципліни, на думку Фуко, є найбільш ефективною формою панування над індивідами — «детально вивірена технологія муштри», що здійснюється незалежно від судово-поліцейської системи. Технологіями цього панування та одночасно «виробництва індивідів» є школи, гімназії, робочі колективи, лікарні тощо. Фуко доходить до висновку, що в залежності від диференціації соціальних інститутів відбувається зростання об'єму влади, вплив якої у сучасному дисциплінарному суспільстві ніби невідчутний. Насправді розрив між державою і так названим громадянським суспільством або

соціумом мінімальний, якщо не ілюзорний. Проникнення держави у всі пори суспільного життя стало можливим завдяки формуванню та постійному накопиченню нових знань про людину, витоки яких Фуко вбачає у формуванні феодальних практик «кривавого дізнання». Починаючи з епохи класицизму, влада прагне до повного контролю над суспільством за принципом «паноптикуму», тобто до дисциплінарних технік приєднується техніка тотального нагляду.

У розкритті причин гуманізації європейського суспільства Фуко висловлює повну згоду з усталеним економічним детермінізмом: промисловий капіталізм ліквідував «ритуальну анатомію тортур та страт», оскільки вони втратили свою економічну доцільність, що у свою чергу призвело до істотних зрушень в пенітенціарній системі. З символу абсолютної влади людський індивід перетворився на засіб виробництва — у виробничу силу, яка приносить прибутки. Саме тому ті автори, які вбачали в страатах та катуваннях відгук виробничого режиму, де робоча сила, отже, людське тіло, не мало ні корисності, ні торгової вартості, які вони отримують в економіці промислового типу, мали рацію: «Власне економічна раціональність і повинна була розраховувати покарання та пропонувати методи. Гуманність — це гідна назва економіки, її ретельних розрахунків» [2, с. 134].

Гуманні способи контролю та примусу, а саме дисципліни та нагляд виявилися невід’ємними структурами системи промислового виробництва, приватної власності та прибутків: «Фабрична дисципліна, залишаючись способом закріплення поваги до уставів, підкорення владі господарів та майстрів, запобігає крадіжкам та байдикуванню, нарощує навички, швидкість, виробництво, отже збільшує прибуток; вона також здійснює моральний вплив на поведінку, однак все більше орієнтує діяльність на досягнення результатів ... Дисципліни все більше слугують техніками виготовлення корисних індивідів» [2, с. 134].

Передбачаючи виробничу етику, дисципліни справді постають техніками соціального контролю-нагляду, муштри, котрі поступово заповнюють усю соціальну систему. Вони «об’єктивуються» в такі соціальні структури, як школа, інтернат, армія, підприємство, лікарня, в’язниця тощо. Якщо під репресією розуміють технологію «абстрактного» примусу, тобто такого примусу-пригнічення, яке не передбачає заохочувальних елементів, то під дисциплінами — пригнічення індивідуальної волі, у якій примусовий компонент витісняється винагородою (ранжуванням) або тренінгом-доганою (покаранням-вправою). Проте Фуко визнає, що дисципліни можуть включати покарання, які є запо-

зиченими зі старої потестарно-репресивної системи, «безпосередньо з судової моделі (штрафи, батіг, карцер)». Промислова ж економіка орієнтована на виробництво товару, його реалізацію та отримання максимальних прибутків, отже зацікавлена тому, щоб зберегти об'єкт експлуатації, а не знищити його. Через це примус до праці або економічна репресія у сучасній системі суспільних відносин здійснюється за допомогою низки механізмів (інституцій), які мають досить слабке відношення до системи покарань попередніх століть, і, які некоректно визначати як «репресії».

Більше того, дисциплінарні техніки виконують важливу підготовчу місію у сенсі «модельовання» здатностей індивідів відтворювати суспільну систему відносин, зокрема—систему виробничих відносин. На відміну від абстрактної репресії, яка пригнічує та стримує, дисципліни моделюють як тіло, так і душу (свідомість), підганяючи їх під загальновизнаний стандарт (норму). Душа «постійно твориться навколо, на поверхні, усередині тіла завдяки функціонуванню влади, яка впливає на тих, кого карають—взагалі на всіх тих, кого контролюють, виховують, муштрують та виправляють, на душевнохворих, на дітей у школі і вдома, на в'язнів у колоніях, на тих, хто прищиплений до виробничої машини та підлягає контролю протягом усього життя. Душа в її історичній реальності, на відміну від душі в уявленнях християнської теології, не народжується гріховною, яка вимагає покарання, однак породжується процедурами покарання, нагляду та примусу» [2, с.46]. Однак така «дисциплінарна» революція має місце лише в країнах з розвинутою індустріальною економікою.

Фуко наголошує: на перший погляд, між репресією та дисципліною не існує принципової різниці, оскільки обидві є, по суті, технологіями примусу. Однак дисципліна—це декотрим чином вдосконалена репресія або сучасна технологія примусу, функціональна цінність якої вже дещо інша, ніж безмовна покора авторитету: дисципліна приносить із собою манеру покарання, яка є не просто зменшеною моделлю суду. Як влучно висловлюється сам автор, дисциплінарне покарання—це «не так помста за порушений закон, як відновлення, подвійне ствердження закону» за допомогою «механіки муштри. Адже дисциплінарні системи надають перевагу покаранню-вправі—більш інтенсивному навчання, багаторазово повторюваному уроку. Більше того, такі інституції як «цех, школа, армія підвладні цілій системі мікропокарань, які враховують: час (запізнення, відсутність, перерви у роботі), діяльність (неуважність, недбалість, відсутність заповзяття), поведінку (нечемність, непослух),

мову (балачки, зухвалість), тіло («некоректна» поза, непристойні жести, неохайність) та сексуальність (нескромність, непристойність). При цьому, як засіб покарання використовується ціла низка детально вивірених процедур: від легкого фізичного покарання до невеликих позбавлень та принижень. Отже «порядок, який повинен підтримувати дисциплінарні покарання, має змішаний характер»: технології «моделювання слухняних тіл» тут сполучаються не тільки з репресивними підходами, й цілковито з потестарними заходами.

Поряд із публічними стратами та дисциплінами, чимало увагу Фуко приділяє «техніці ув'язнення», європейське походження якої філософ пояснює зміцненням Абсолютизму. З історії відомо, що ув'язнення без винесення судового вироку було найулюбленішим підходом деспотичної влади, першими жертвами якої поставали саме філософи. Таке незаконне та необгрунтоване застосування монархом свого «абсолютного права» часто викликало суспільні обурення, зокрема у представників буржуазії: «в'язниця не є покаранням. Сам принцип людяності не може змиритися з тією страшною думкою, що позбавити громадянина самого дорогоцінного, згнати його, помістивши у злочинне середовище, відірвати від усього, що йому є близьким та рідним, розчавити його, позбавити всіх засобів до існування не лише його самого, але і всю його родину, — це не покарання. І депутати неодноразово вимагають ліквідації таких закладів: «Ми вважаємо, що будівлі для ув'язнення мають бути стергими зі земної поверхні.... Декрет від 13 березня 1790 р. постановив звільнити всіх ув'язнених у фортецях, обителях, робітничих будинках, поліцейських в'язницях та всіх інших в'язницях за королівськими наказами або за наказами представників виконавчої влади» [2, с. 176]. Втім, згодом такий спосіб покарання і водночас соціальної ізоляції отримає суспільне визнання та перетвориться на одну з основних форм легітимного покарання.

Фуко стверджує, що з початку свого виникнення в'язниця була схожа на мануфактуру, а мануфактура на в'язницю: «за феодалізму, в епоху, коли гроші та виробництво лише починають свій розвиток, спостерігається різке зростання чисельності тілесних покарань, — адже для більшості людей тіло постає єдиною власністю, яка перебуває у їхньому розпорядженні»; виправний заклад (Центральна виправна богадільня в Парижі, Спінхьойс та Распхьойс), примусова праця та тюремні підприємства виникають разом з ринковою економікою. Однак система промислового виробництва вимагає вільного ринку робочої сили, саме через це у XIX столітті частка примусової праці в механізмах виконання

покарань зменшується та поступається місцем ув'язненню у виправних цілях» [2, с. 45].

Постулат, згідно з яким пенітенціарні системи або заходи є вбудованими у відповідну «політичну економію» суспільства в суспільствознавчих науках набув неабиякого поширення. Фуко також наголошує на існуванні інваріантної моделі ув'язнення, яка довготривалий період відповідала основним принципам європейської кримінальної реформи, та яка отримала своє застосування в багатьох пенітенціарних системах європейських країн: «Найстаріша з моделей, яка, як вважається, тією чи іншою мірою надихнула всі інші — амстердамський Распхьойс, заснований в 1596 р. На початку він був призначений для жебраків та малолітніх злодіїв. Він функціонував відповідно до трьох головних принципів. Термін покарання... міг встановлюватися адміністрацією в залежності від поведінки ув'язненого; така свобода дій з боку адміністрації іноді була передбачена самим вироком: в 1597 г. одного ув'язненого засудили до дванадцяти років ув'язнення, проте у випадку його задовільної поведінки термін ув'язнення міг бути зменшений до восьми років. Передбачалася обов'язкова праця, працювали разом із іншими в'язнями (одиначні камери використовувалися лише для додаткового покарання: в'язні спали по двоє-троє на одному ліжку, в камерах могли утримувати від 4 до 12 людей); за виконану роботу отримували винагороду. Наостанок, строгий розпорядок дня, система заборон та обов'язків, безперервний нагляд, наставляння, духовне читання, цілий комплекс засобів, що «спонукають до добра» і «відвертають від зла», щоденно утримували ув'язнених в жорстких рамках. Фуко упевнений у тому, що амстердамський Райспхьойс можна розглядати як класичний взірць інституціонального ув'язнення. Історично він виступив об'єднуючою ланкою між характерною для XVI століття теорією педагогічного, духовного перетворення індивідів за допомогою безперервних вправ та пенітенціарним технікам, які виникали у другій половині XVIII століття... Саме він задав створеним тоді іншим трьом інститутам основні принципи... [2, с. 177].

Відслідковуючи історію розвитку європейських «технік» примусу, Фуко, зазначає: злиття ув'язнення з елементами промислового виробництва і обумовило перехід технік соціального контролю від «кривавих» форм до більш «м'яких». «В робітному домі в Генті примусова праця була організована, переважно, у відповідності до економічних принципів. Стверджували, що неробство — головна причина більшості злочинів. Дослідження... складу засуджених в межах юрисдикції

Алосту 1749. продемонструвало, що злочинцями були не «ремісники чи орачі (роботяги думають лише про роботу, яка їх годує), а ледарі, які жебракували» [2, с. 178], — це є ще одним свідченням на користь економічної доцільності в'язниці, або того, що ув'язнення є досить вигідний спосіб отримання суспільно-корисної праці з мінімальними витратами на засоби виробництва.

Залізні аргументи щодо соціально-економічної доцільності в'язниці-мануфактури, наприклад, були наведені владою Фландрії у 1771 році, яка запевняла, що, по-перше, «покарання вигнанням, яке застосовується до жебраків, не є виправданим, оскільки збільшує кількість кримінальних переслідувань, на які держава витрачає неабиякі кошти (у Фландрії економія мала складати понад 100 000 ліврів)» [2, с. 179]. По-друге, тюремне виправлення працею позбавляє державу від необхідності повернення грошей, які вона платила розореним волоцюгами лісо-власникам; «створює масу нових робітників, яка завдяки конкуренції сприяє зниженню вартості робочої сили; наостанок, дозволяє справжнім біднякам отримати максимальну доброчинну допомогу» [2, с. 179].

Фуко висловлює думку про те, що навіть сучасна гуманна система примусу та контролю будується на основі тотального «судилища» та карцерного принципу, включаючи медицину, психологію та освіту: «Судді нормальності оточують нас зі всіх боків. Ми живемо у суспільстві вчителя-судді, лікаря-судді, вихователя-судді та «соціального працівника» — судді; саме на них ґрунтується повсюдне панування нормативного.... Карцерна мережа в її компактних чи розсіяних формах, з її системами вбудовування, розподілу, нагляду та спостереження у сучасному суспільстві є потужною опорою для нормалізуючої влади» [2, с. 315].

Невипадково Юрген Хабермас, наприклад, буде звинувачувати французький постмодернізм, зокрема Фуко у надмірній заангажованості «технологіями влади», в зосередженості виключно на негативних аспектах соціальної взаємодії, які, по суті, елімінують питання про можливі потреби в ній. Справді, в межах постмодерністської соціально-філософської традиції соціальні інститути мають виключно репресивне та функціональне навантаження, «актори» чи суб'єкти соціальної взаємодії з самого початку вмотивовані на конфронтацію або визнання, що зумовлює перманентне роз'єднання, однак аж ніяк не «союз», солідарну групу тощо.

Таким чином, Хабермас наводить аргумент, до якого вдався Т. Парсонс стосовно неможливості інституціоналізації нормативного

поля без узгодженості інтересів: «навіть чи можна пояснити, яким чином одвічні локальні зіткнення можуть бути консолідованими до рівня інституціональної влади» [3, с. 297]. Більше того, на глибоке переконання Габермаса, Фуко «не враховує таких явищ, які вимагають пояснення, зокрема феномену дискусійної структури прав та обов'язків в умовах заможних західних демократій» [3, с. 300], означених суспільством «рівних» та морально-свідомих суб'єктів — «розвиненою моральною здатністю судження». Полемізуючи із французьким постмодернізмом, Габермас намагається довести, що насправді «загальновизнане» має непотестарну природу. Інакше кажучи, консенсус, який є невід'ємною умовою інституціоналізації, можливий без застосування насилля, що досягається за допомогою «силі найкращого аргументу» або переконання. Втім, Габермас цілком усвідомлює, що сам по собі дискурс не в змозі забезпечити реалізацію дотримання його суб'єктами моральних принципів, наголошуючи на відсутності «першорядних інституцій», «першорядної соціалізації», «злиднях, зловживаннях та деградації».

Філософія репресивно-дисциплінарного суспільства у Фуко витікає із його антропологічного вчення, яке у цілому ґрунтується на постулаті про історичність людської «природи»: людина є продуктом конституювання владних дискурсів, закладених в основу історичних соціокультурних практик, зокрема тих, які Фуко детально розглядає і в «Історії божевілля у класичну епоху». Втім, ці дискурси не гарантують стійкості та цілісності створених ними «конструктів», так що стверджувати на кшталт структуралістам про існування інваріантних складових, на думку автора, є недоречним.

Історичність надає можливість людині адаптуватися до будь-якого середовища та еволюціонувати, створювати різні форми виробництва та інститути, удосконалювати культурний світ артефактів, мовний простір тощо. Більше того, сучасний антропологічний тип, на переконання Фуко, є винаходом європейської культури, якому виповнилося приблизно півтора століття років. Втім, на сьогодні він вже є вчорашнім днем. Фуко наголошує: у соціокультурному просторі сучасної Європи суб'єкт не просто зникає з історичної сцени. Сконструйована завдяки новим технологіям суспільного контролю, враховуючи політичну сферу чи соціальні мережі, його раціональність стає сумнівною та вкрай слабкою, тоді як «жах» божевілля є очевиднішою реальністю, яка опановує багатьох.

Фуко припускається думки, що божевілля має історичний характер, як і уявлення про нього, і нагадує, що дикуни або первісні люди не хво-

ріють на психічні розлади. Більше того, сучасне розуміння божевілья відрізняється від його розуміння, наприклад, у XVIII ст. Апелюючи до численного історичного матеріалу Фуко доводить, що до XIX століття в Європі не існувало чіткого уявлення про те, що таке божевілья у сучасному його розумінні. Так, достеменно відомо, що у ті часи прояв божевільного характеру вбачали у будь-якій девіації: у бродяжництві, жебрацтві, венеричних захворюваннях, чаклунстві, заняттями алхімією тощо. Таким чином, європейське розуміння «психічно хворої людини» є концептуальним надбанням виключно Нового часу.

Такий висновок пов'язаний із безпосереднім завданням антропологічного дослідження філософа, а саме із прагненням продемонструвати історичність «людини» та врешті решт—і самого «божевілья». Невипадково останній розділ «Історії божевілья» має назву «Антропологічне коло», адже паралельно формуванню уявлень про різні типи «безумства» відбувається народження нової антропологічної концепції, згідно з якою втрата розуму прирівнюється до втрати людиною своєї суті. Разом із тим, на глибоке переконання Фуко, саме «безумство» демонструє ту жахливу іманентність людського ества, яка лише деякий час перебуває за лаштунками невсипущого розуму, однак постійно загрожує вирватися назовні. Божевілья є символом душевного пекла й особистісної трагедії, падінням у прірву «темних» пристрастей, що може вразити кожного.

Питання божевілья для філософії XX століття є принциповим не лише завдяки відкриттям психоаналізу, а й через глибоку духовну кризу, яка супроводжує постмодерну культуру та суспільства вже протягом багатьох поколінь. Фуко зауважує, що до XVIII ст. у країнах Західної Європи божевілья міцно асоціювалося з бідністю або злиднями, від яких цивілізоване суспільство відгороджувалося за допомогою створення так названих «ізоляторів-в'язниць», у котрих навіть тих, хто вважався «неповна розуму» намагалися примусити працювати, «виправляти» через працю, намагаючись у такий спосіб повернути «заблукалі душі» до повноцінного, «розумного» життя: «У виправних закладах та госпіталях обов'язково мали бути ремісничі майстерні та мануфактури..., що приносить додаткові засоби для їх утримання та надає роботу тим, кого там утримують», які часто-густо зливалися з розташованими по сусідству в'язницями [1, с. 70].

Згідно з Фуко, застосування репресивних практик ізоляції у вигляді виправних трудових чи клінічних закладів є суто європейським досвідом «наведення порядку у світі злиднів», що відображало насамперед

інтереси буржуазного класу: «ізоляція постала явищем європейського масштабу». Протестантська революція, яка відбулася в епоху зрілого Відродження, була зумовлена розвитком виробництва, через що бідність сприймалося як грізна Божа кара, зло, яке неодмінно має бути подоланим. Натомість праця та народжуваний нею прибуток розглядалися як «божа справа». Бідність, яка у ті часи пояснювалася насамперед неробством, була таким самим безглуздом, як і божевільня, через що у робітних домах XVIII століття утримували усіх підряд «розпусників, недоумкуватих, калік, схиблених, вільнодумців, повій тощо». Як зауважує Фуко: «всіх вирівнювала абстрактна ганьба».

Якщо розуміння божевільня у середньовіччі було пронизане есхатологічними сюжетами та розглядалося як своєрідна межа між життям та смертю, то завдяки буржуазним перетворенням «західного» світу воно перетворилося на хворобу «розуму», який обов'язково має бути зціленим. Як висловлюється Фуко, середньовічний «корабель дурнів» замінила «клініка» — безальтернативна практика ізоляції психічно хворих у сучасному світі. Відтепер ці індивіди потребують серйозної соціальної допомоги у вигляді «лікування», «виправлення», «нормалізації», що безпосередньо вказує на узгоджене співробітництво медицини із мораллю.

Клінічна практика соціальної ізоляції може розглядатися як різновид соціальної сегрегації (від лат. поділяти, розмежовувати) і по сьогодні має на меті встановлення тотального контролю та порядку: «Суспільство Нового часу прагнуло відокремити від себе всіх тих, хто поведився «асоціально», чи то стихійних мутантів, чи то якусь іншу рідкісну породу людей... Приблизно до середини XVII ст. така людина... була визнана чужою суспільству, яке вигнало її, та яка нездатна дотримуватися норм соціального життя; і ось, на нашу глибоку втіху вона перетворилася на безлику істоту, яку завжди можна ув'язнити, відіслати до притулку чи піддати будь-якому іншому покаранню. Насправді вона є лише схемою, наслідком взаємо накладання різних заходів, які виключають її зі спілки людей» [1, с. 100].

Ірраціональність божевільня є антиподом розуму, його «хворобою» і водночас вона може бути розчинним у ньому, непоміченою його складовою, вбудованою у «структуру раціонального». Божевільня в іпостасі пристрасті, а саме одержимості — не є «сміслом розсипаним на дрізки», його «профелірацією» чи дисперсією свідомості. Радше навпаки, воно сконцентровано навколо розуму, є його «alterEgo», що, на думку Фуко, демонструє справжню сутність безумства: «Природа божевільня — це

одночасно його мудрість та користь, смисл його існування полягає у тому, щоб впритул наблизитися до розуму та ставши спорідненим йому злитися з ним у єдиний нерозрізнений текст, в якому можна розібрати лише одне — доцільність природи: шал кохання необхідний для продовження роду; безглуздя марень честолобства необхідне для підтримки політичних органів влади; божевільна жадібність необхідна для накопичення багатств. Таким чином, увесь цей порядок егоїстичних пристрастей інкорпорується у великий та мудрий надособистий порядок» [1, с. 214].

У запропонованій Фуко «антропології божевілля» можна виокремити кілька важливих позицій. По-перше, Фуко наголошує на поширеному у клінічній практиці «фізіологічному» поясненні психічних відхилень, яке ґрунтується на редукції божевілля до безконтрольних тілесних інстинктів. Інстинктивно-афективна тілесність аж ніяк несумісна із нормами людського співтовариства, через що надмір потягів є ознакою божевілля, яке ризикує стати злочинним. По-друге, попри те, що психічні захворювання постають безпосереднім об'єктом клінічно-лікувальних та науково-раціональних практик дослідження з боку безпристрасного розуму, провести розмежувальну лінію між ним та божевіллям дедалі складніше.

«Історію божевілля...» Фуко завершує невтішною консіквенцією стосовно сучасних суспільств та людини, яка, на його думку, все менше залежна від репресивних підходів та все більше «віддалена від істини та усього чуттєвого світу». Суспільство вже «нездатне вгамовувати людські бажання, так само релігія більше неспроможна керувати часом та уявою, а сучасна цивілізація вже не встановлює меж відхиленням у думках та почуттях» [1, с. 428]. Людина втрачає розум, впадаючи у божевілля деструктивності. Саме так Фуко характеризує творчість де Сада, Фр. Ніцше, Ван Гога, А. Арто та багатьох інших представників культури ХХ ст., яка продемонструвала та досі — на початку ХХІ ст. демонструє бажання зректися розуму і «в несамовитості насилля, нехтуючи всіма напученнями діалектики, воліє повернення до досвіду божевілля».

Список використаних джерел:

1. Фуко М. История безумия в классическую эпоху [Текст] / Мишель Фуко; пер. с франц. И. К. Стаф.— М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2010. — 698, [6] с.— (Philosophy).

2. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы [Текст] / Мишель Фуко; пер. с франц. В. Наумова под редакцией И. Борисовой. — М.: Издательство «Ad Marginem», 1999. — 480 с.
3. З. Хабермас Ю. Философский дискурс о модерне [Текст] / Ю. Хабермас; [пер. с нем. М. М. Беляева, К. В. Костина, Е. Л. Петренко, И. В. Розанова, Г. М. Северской]. — М.: «Весь мир», 2003. — 416 с.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2014 р.

Сайтарли И. А. Социально-антропологические идеи Фуко в контексте методологической стратегии структурализма

Статья посвящена рассмотрению специфики методологии социально-философского познания в постмодернизме.

Ключевые слова: структурализм, постструктурализм, социальная структура, репрессивные техники, дисциплины, дискурсы власти, безумие.

Saitarli I. The socio-anthropological ideas in the context of Foucault's methodological strategy of structuralism

The article is devoted to examining the methodology of the social and philosophical knowledge in postmodernism.

Keywords: structuralism, post-structuralism, social structure, the repressive techniques, discipline, discourses of power, madness.

© Сайтарли И. А., 2014

УДК 21.009:322

Дубінін В. В.

*Професор кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук ДВНЗ
«Донбаський державний педагогічний університет»*

Щудро Н. В.

*Асистент кафедри філософії, соціально-політичних і правових наук ДВНЗ
«Донбаський державний педагогічний університет»*

ПРОБЛЕМА ЛЮДИНИ НА СТОРІНКАХ «БХАГАВАД-ГІТА» І «ШРІМАД-БХАГАВАТАМ»

Розглядаються актуальні проблеми розвитку людини як субстанції всесвітньо-історичного процесу з посиланням на матеріали «Бхагавад-гіти» і «Шрімад-Бхагаватам», звертається увага на проблеми походження, структури, сутності, ієрархії, задоволення та спасіння людини.

Ключові слова: людина, субстанція, атрибут, філософія, релігія, монізм, дуалізм, деїзм, пантеїзм, плюралізм.

В епоху толерантного ставлення до будь-яких світоглядних поглядів, уявлень і вчень відкривається простір для всебічного осмислення фундаментальних природних, суспільних і духовних проблем розвитку всього суцього. Серед них і проблема людини як субстанції всесвітньо-історичного процесу, яка потребує додання обмеженого моністичного і визначення необхідності плюралістичного виміру людського фактору в історії.

Мета нашого повідомлення полягає в тому, щоб осмислити проблему походження, структури, сутності, ієрархії людини, з'ясування таких проблем її існування як задоволення та спасіння. Аналіз позначених проблем ми будемо здійснювати, посилаючись на такі першоджерела давньоіндійської релігійної філософії як «Бхагавад-гіта» і «Шрімад-Бхагаватам».

Розпочнемо з проблеми походження людини. Походження людини є, дійсно проблемою, тому що на це питання немає до цього часу однозначної відповіді. Прихильники моністичної філософії вважають, що людина своїм виникненням і розвитком зобов'язана якомусь одному

фактору. Матеріалісти пов'язують походження людини з якимось матеріальним явищем: літосферним (наприклад, вода), біологічним (рослина, тварина) тощо.

Представники ідеалізму (об'єктивного чи суб'єктивного) вважають, що людина своїм виникненням та розвитком зобов'язана духовному фактору. З позиції дуалістичної філософії людина виникає, з одного боку, як матеріальна істота (тіло), з іншого, як духовна істота (душа). З позиції деїстичної філософії людина виникає в наслідок саморозвитку Найвищого Духовного Енергетичного Начала—Бога, який в подальшого розвитку надає людині свободу волі, тобто розвинути, керуючись своїм здоровим глуздом. Пантеїстична філософія намагається розглянути походження людини в органічній єдності матеріального (Природа) і духовного (Бог). Плюралістичний погляд на походження людини характеризується гармонійним поєднанням матеріального, суспільного і духовного факторів, тобто людина є особлива гілка серед живих істот, в якій органічно поєднуються всі природні, суспільні і духовні фактори не тільки в лінійній послідовності, а й у хаосі, не тільки необхідно, а й випадково тощо. В давньоіндійській релігійно—філософській культурі має місце пошук всіх без винятку факторів. Найбільш яскраво простежується моністичний погляд на походження людини. Разом з тим тут має місце і пантеїзм і плюралізм в нерозвинутому вигляді [1, с. 207, 355, 358, 455]. У поглядах на походження людини в індуїзмі переважають переважно моністичні та дуалістичні принципи. Людина виникає, існує і розвивається як матеріальна і духовна істота, оскільки все існуюче породжене матерією і духом [1, с. 358]. А як же співвідносяться дух і матерія? «Бхагавад-гіта» повідомляє, що не дух виникає на певній стадії розвитку матерії, а, навпаки, дух є головне поле творіння і матерія, відповідно, твориться духом [1, с. 358]. Людина як жива істота належить до одного із 8. 400. 000 видів життя: де—які із них—рухливі, а де—які—нерухливі: існує 400. 000 форм людського життя. Важко зрозуміти, чому саме ця цифра фігурує в індуїській літературі. Цікаво звернути увагу на діапазон живих істот—від малюсенької комахи до Верховної Божественної Особи [2, с. 41], яка має владу над нижчими. Як тільки людина знехтує владою Господа, природа та її закони відразу покарають її [2, с. 45]. Філософи відчують недосконалість моністичного і дуалістичного поглядів на їх природу [2, с. 50]. Разом з тим пропагується думка про прямий і зворотний зв'язок матеріальної і духовної структури людини з Верховною Божественною Особою, яка керує життєдіяльністю людей, і проголошується абсолютним прапором для всіх людей [2, с. 61].

Люди в давньоіндійській релігійній філософії підрозділюються на простих людей, людей—аскетів, людей—йогів, філософів—емпіриків, людей—воїнів, людей—просвітлених і людей, які цікавляться плодами своєї діяльності. Існують чотири класи людей: 1) брахмани—перебувають в гні добродіяння; 2) кшатрії—повністю знаходяться під впливом гни пристрасті; 3) вайш'яни—знаходяться в орбіті гни пристрасті та темряви; 4) шудри—знаходяться в зоні темряви. Всі стани буття людини—прояви енергії Крішні [1, 364–365]. Всі названі класи людей тимчасові.

За критерієм ставлення до свідомості Крішні невіруючі (душкрити) поділяються на чотири категорії: 1) Мудха—надто безглузді; 2) нарадха—99,9 населення землі помірних людей; 3) душкрити—люди, чий знання обезцінені, ілюзорна енергія спрямовує їх на невірний шлях; 4) асурам бхавам артритих—останній клас душкритів—виняткові атеїсти, які керуються демонічним принципами [1, с. 37–373]. Невірують і не можуть самовіддано служити Всевишньому. Тому їхнє життя егоїстичне, безладне, полишене духовних цілей.

На особливу увагу заслуговує проблема проявлення в індуїстській філософській традиції. Проявлене є альтернативою не проявленому. Непроявленим є Бог і ті духовні і матеріальні речі, які не виявили своїх субстанційних і атрибутивних якостей.

Коли ми говоримо про субстанції якості людини, ми маємо на увазі по—перше, те, що становить субстанцію, тобто основу і рушійну силу природно—суспільно—духовного історичного процесу. А це означає, що походження, сутність і структура людини де термінується літосферними, гідросферними, атмосферними явищами і процесами. Розвиток людини як суспільної істоти визначається економічними, політичними, правовими, освітянськими, релігійними, науково—технічними, екологічними явищами і процесами як у суспільстві, в якому вона живе, так і глобальними проблемами всього людства. На положення, сутність і особливість розвитку людини впливають також духовні фактори, які пов'язані із духовною спадщиною близьких, і далеких генерацій людей.

Атрибутивні властивості людини є похідними від субстанційних і полягають, відповідно, у потребах, ідеалах, цілях, цінностях та інтересах людей, у їх ставленні до природи, суспільства і духовності, плануванні і забезпеченні своєї життєдіяльності в оточуючому природному, суспільному і духовному середовищі.

Суттєвою ознакою людини є діяльність її тілесних (рук, ніг, органів, дихання, травлення, кровообігу і т. д.) і духовних (почуттів, ума, розуму, волі тощо) органів.

Існує певна ієрархія духовних органів. Суть її полягає в тому, що живі почуття знаходяться вище мертвої матерії, ум — вище почуттів, розум — вище ума, а душа — вища за розум. Почуття стоять вище за тіло як ціле. Діяльність тіла означає функціонування почуттів. Зупинка почуттів викликає зупинку всього тіла [1, с. 268]. Як бачимо, «Бхагавад — гіта» цікава детальним розкриттям зв'язку між тілом, почуттям, умом, розумом і душею. Самий ненажерливий ворог людини — похитливість [1, с. 210].

Все в людині гармонійно пов'язано. Наприклад, рука здійснює певні дії не за власним бажанням, а у відповідності з прагненнями всього тіла [1, с. 242].

Найвищими призначеннями людини є життя в орбіті свідомості Крішні. Це означає, що в такому житті людина, по-перше, не прикладає значних зусиль для підтримки свого тіла; по-друге, задоволена тим, що приходить до неї саме собою; по-третє, не жебракує і не просить в борг; по-четверте, задоволена тим, що отримує чесною працею; по-п'яте, тверда як в успіху, так і в невдачі [1, с. 242—243].

Людина живе даремно, якщо не намагається з'ясувати свою істинну сутність [1, с. 267].

Оскільки давньоіндійська духовна культура має значне релігійне забарвлення, то у сполученні Бога і людини Шрі Крішна є ціле, а людина — лише частинка цілого [1, с. 269].

Існування людини залежить від п'яти прямих і опосередкованих факторів: виконавця, роботи, ситуації, зусиль та вдачі [1, с. 274].

Призначення людини полягає у прагненні до свободи, звільнення з полону матеріальної залежності як в теперішньому, так і в майбутньому житті. Основна маса людей зайнята задоволенням своїх тваринних нахилів, а саме: їжею, сном, захистом і паруванням. Майже ніхто не виявляє інтересу до трансцендентного аспекту її стосунків з навколишнім світом.

Започаткована в давньоіндійській філософській культурі тема «проявленого і непроявленого» відгукнулася в філософській концепції І. Канта. Кантівська «річ — в — особі» — це, власне кажучи, і є те, що залишається не проявленим. Але якщо кантівська «річ — в — особі» — це сутність речей, яка вичерпно не піддається пізнанню, то в свідомості Крішні йдеться про людину, яка з різноманітних причин соромиться

розкрити свою сутність. Адже проявитися — значить показати свої природні, суспільні та духовні здібності, властивості. І ця проблема завжди актуальна в плані виховання та самовиховання людини.

У відповідність з давньоіндійською релігійно—філософською традицією самою досконалою є та людина, яка зосереджує свій ум на Верховній Божественній Особі—Крішні. Також і той, хто шанує не проявлене, тобто Бога, досягає найвищої досконалості серед людей [1, с. 581–582].

У давньоіндійській релігійно-філософській культурі започаткована тема задоволення яка має універсальний характер, оскільки торкається мети і сенсу життя. Вся діяльність людини спрямована на задоволення потреб, ідеалів, цілей, цінностей та інтересів. Задоволення розглядається як рушійна сила розвитку матеріального світу.

Про те, що в Європі тема сексуальних стосунків не була відкритою для широкого обговорення свідчить та обставина, що, навіть, привіще З. Фреда, який професійно займався цією проблемою, мовчазно минали. Треба зазначити, що проблема задоволення в давньоіндійській філософії була пов'язана головним чином з інтимними стосунками між чоловіком і жінкою. Тепер ми добре знаємо, що ніщо не діється без задоволення. У стародавній Індії хтивість розглядається як спотворена любов до Бога, яка оволодіваючи розумом людини, руйнувала її організм. Але вона може перерости в любов до Бога—найвищу стадію досконалості людського життя, коли дотримуватись регулюючих принципів самовідданого служіння Господу.

Наріжним каменем давньоіндійської філософії є проблема спасіння від страждань, хоча, на наш погляд, життя—це не тільки страждання, а й спасіння від страждань. Є різноманітні засоби спасіння, тобто боротьби—від індивідуальної до класової тощо. Ми, наприклад, вбачаємо спасіння в тому, щоб своєчасно розв'язувати проблеми, якими життя постійно навантажує нас. Дж. Локк вважав, що якщо у людини не вистачає сил на розв'язання проблем, тоді, врешті решт, залишається сподіватись на милість Вищої Духовної Енергетичної Особи. В індійській релігійно-філософській традиції спасіння вбачається у свідомості Крішні, який є причиною всіх причин, Абсолютною Істиною, Особистістю, яка володіє різними зовнішніми і внутрішніми енергіями. Свідомість Крішні є початок і кінець, альфа і омега всього матеріального і духовного. Знайомлячись зі свідомістю Крішні, людина пересвідчується, що земля, вода, вогонь, повітря і будь-яка діяльність детермінується Крішною. Тому, врешті-решт, спасіння людини в сві-

домості Крішні. Мудрість людини, відповідно, полягає в тому, щоб наблизитись до Нього і керуватися принципами Крішні.

Підводячи підсумок нашому повідомленню, підкреслимо наступне:

1. Інтерес до давньосхідної, зокрема, давньоіндійської релігійно-філософської думки пояснюється тим, що виключно раціональне становлення до світу не завжди конструктивне. Тому виникає потреба відшукати раціональні зерна в містичній літературі.

2. Джерела давньоіндійської релігійно-філософської літератури — «Бхагавад-гіта» і «Шримад-Бхагаватам» містять в релігійно-філософській оболонці раціональні зерна, які стосуються таких аспектів людини як її походження, сутність, структура, ієрархія, задоволення, спасіння та ін..

3. Наші спостереження, можливо, в певній мірі суб'єктивні внаслідок того, що забagnути всю глибину потужної давньоіндійської релігійної філософії неможливо. Для цього необхідно до неї повертатись знову і знову, відкриваючи в ній кожного разу щось нове.

Список використаних джерел:

1. Шри Шримад А. Ч. Бхактиведанта Свами-Прабхупада. Бхагавад-гита как она есть. — Издательство «Бхактиведанта Бук Траст», 1986. — 832 с.
2. Шри Шримад А. Ч. Бхактиведанта Свами Прабхупада. Шримад Бхагаватам. Часть первая. — Издательство «Бхактиведанта Бек Траст», 1990. — 549 с.

Стаття надійшла до редакції 21.03.2014 р.

Дубинин В. В., Щудро Н. В. Проблема человека на страницах «Бхагавад-гиты» и «Шримад-Бхагаватам»

Рассматриваются актуальные проблемы развития человека как субстанции всемирно-исторического процесса со ссылкой на материалы «Бхагавад-гиты» и «Шримад-Бхагаватам», обращается внимание на проблемы происхождения, структуры, сущности, иерархии, удовлетворения и спасения человека.

Ключевые слова: человек, субстанция, атрибут, философия, религия, монизм, дуализм, деизм, пантеизм, плюрализм.

Dubin V.V., Shudro N. V. The problem of man pages on «Bhagavad hyty» and «Shrymad-Bhagavatam»

In article rassmatryvayutsya Actual problems of human development
As substansyy vsemyrno-historical process in co ssylkoj Materials
«Bhagavad-pyty» and «Shrymad-Bhagavatam» obraschaetsya Attention
Problems in origin, structure, essence, hierarchy, and udovolstvye
Salvation of man.

Keywords: man, substansyya attribute, Philosophy, Religion, monyizm,
dualyizm, deizm, panteyizm, plyuralyizm.

© Дубінін В. В., Щудро Н. В., 2014

Вдовиченко Г. В.

Кандидат філософських наук, доцент кафедри української філософії та культури Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КУЛЬТУРФІЛОСОФСЬКІ ЗДОБУТКИ ФІЛОСОФІВ УСРР 20–Х—30–Х РР. ХХ СТ. У ГАЛУЗІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКИХ ФІЛОСОФІЙ І СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ

Стаття подає перший комплексний аналіз висвітлення і розробки філософами УСРР 20-х—30-х рр. ХХ ст. проблематики філософії культури у галузі дослідження історії українських філософій і суспільно-політичної думки. Основну увагу присвячено вивченню здобутків чільних представників харківської філософської школи

Ключові слова: філософія, філософія культури, філософська думка УСРР, харківська філософська школа, модернізм, марксизм, В. Юринець, П. Демчук

Однією з головних галузей становлення філософії культури як напрямку філософської думки Радянської України епохи «Розстріляного Відродження» було дослідження історії українських філософської й суспільно-політичної думок. Представлена, на наш погляд, такими основними напрямами, як-от: 1). вивчення специфіки розвитку української культури ХУІІІ—першої третини ХХ ст., 2). висвітлення культурфілософських ідей діячів української культури цього ж періоду, 3). критичний розгляд культурфілософських ідей і вчень в українських філософській та суспільно-політичній думках діаспори і УСРР, — вона лише частково й досить-таки принагідно аналізувалась у кількох публікаціях вітчизняних фахівців з історії філософії України у 50-х—90-х рр. ХХ ст. До їх нечисленного переліку ми, у першу чергу, зараховуємо професорів Інституту філософії ім. Г. Сковороди АН УРСР І. Іваньо і М. Роженка, перший з яких у статті «Володимир Юринець — дослідник мистецтва» (1970) та ще низці статей і монографій 70-х — початку 80-х рр. ХХ ст., а другий — у розвідці «Трагедія академіка Володимира Юринця (Штрихи до історії української філософії радянської доби)

(1996), розпочали актуалізацію зазначеної проблеми. Присвячуючи вивченню внеску академіка ВУАН В.Юринця до згаданої галузі культурфілософської думки опублікований у 2011—2012 рр. цикл із п'яти статей про дослідження цим найвідомішим представником «філософського фронту» УСРР 20-х—30-х рр. XX ст. філософських і суспільно-політичних ідей і вчень чільних представників українського наукового, культурного й громадського життя XIX—початку XX ст.: Т. Шевченка, П. Куліша, М. Драгоманова, С. Єфремова, М. Грушевського, В. Винниченка, М. Хвильового, Д. Донцова,—і низки їх колег, як-от П. Тичини, ми частково висвітлили й оцінювання В. Юринцем їх культурфілософських поглядів. Водночас, поза увагою дослідників залишилась, як нами встановлено, чимала культурфілософська спадщина і багатьох інших представників харківської й київської філософських шкіл першої третини XX ст. Актуальність цієї проблеми для здійснюваного нами першого комплексного аналізу розвитку культурфілософії як напряму філософської думки Радянської України епохи «Розстріляного Відродження» робить вмотивованим її перший узагальнюючий розгляд у нашій статті. Вагомий внесок до вивчення проблематики філософії культури у галузі дослідження історії українських філософії та суспільно-політичної думки у філософській думці УСРР у другій половині 20-х рр. XX ст. зробили В. Юринець і група діячів проводу КП (б)У на чолі з М. Скрипником, а також представники, здебільшого, харківської філософської школи: П. Демчук, Я. Білик, І. Очинський і В. Беркович,—та інші їх колеги із УІМЛ. Ця проблематика є наскрізною й пріоритетною для всіх українознавчих досліджень В. Юринця—від публікації «З нагоди нашої літературної дискусії» (1926) до статті «Український філософський фронт» (1932), якими позначено межі періоду виняткової уваги їх автора до процесу національно-культурного будівництва в УСРР.

Важливим об'єктом уваги В. Юринця була публіцистика учасників української літературної дискусії 1925–1928 рр., зокрема М. Хвильового та його численних опонентів, передусім таких речників проводу КП (б)У, як М. Скрипник і його колеги Є. Гірчак, А. Хвиля і В. Затонський. Крім цієї проблематики, до поля зору філософів-дослідників розвитку української культури XVIII—першої третини XX ст. потрапили і пов'язані з проблемами національно-культурного будівництва в УСРР питання його передісторії. У частково присвячених аналізу цих питань статтях: «Зародки матеріалізму в творах і житті Г. С. Сковороди» (1929), «Естетичний світогляд Івана Франка» (1929) й «Еволюція творчости

Винниченка після 1905 року» (1930) І. Очинського та «Білоемігрантська українська філософія» (1929) і «Шевченко та його учителі філософії» (1931) П. Демчука, — є кілька в цілому дещо загальних, проте прикметних культурфілософських оцінок специфіки формування вітчизняного й зарубіжного соціокультурного буття, в основному професійної культури, за епох Просвітництва й Романтизму і, частково, модерну. Разом із тим, у статтях «Зібер та «Анти-Дюрінг» Енгельса» (1929) П. Демчука й «Вплив марксизму на розвиток громадської буржуазної думки минулого сторіччя на Україні» (1933) Я. Білика актуалізовано аналіз, головним чином, вітчизняного соціокультурного буття саме індустріальної епохи крізь призму вивчення ідей провідних представників громадянства. Висвітленню цієї проблематики присвятили свою увагу й згадані нами представники КП(б)У, як-от М. Скрипник, який у статті «Підсумки «літературної дискусії» (1927) навів стислий огляд «трьох щаблів розвитку» українського письменства з кінця ХУІІІ ст. і «до Жовтневої революції» 1917 р., де позначив культурфілософські орієнтири вітчизняного культуротворення ХІХ — початку ХХ ст., а вже в низці інших публікацій другої половини 20-х рр. ХХ ст. обґрунтував засади політики «українізації» в сфері культури. Подібний огляд навів того ж 1926 р. у статті «Про наші літературні справи (До літдискусії)» А. Хвиля, який дав у ній цікавий культурфілософський нарис процесу українського національно-культурного відродження 10-х — 20-х рр. ХХ ст., яке неодноразово було предметом культурфілософських роздумів і в публікаціях Є. Гірчака та В. Затонського. Разом із тим, цій темі присвячено чимало українознавчих публікацій саме В. Юринця, який, на наш погляд, присвятив найбільше місця аналізу поступу української культури ХУІІІ — початку ХХ ст., зокрема зосередив у своїх статтях 1925–1930 рр. і центральній українознавчій праці «Павло Тичина. Спроба критичної аналізи» (1928) увагу на дослідженні вітчизняного національно-культурного відродження. Визнаючи за символ цього відродження П. Тичину, він оцінив перші збірки його віршів як герменевтичний ключ з'ясування джерел, сутності та наслідків українських Національно-визвольних змагань першої чверті ХХ ст. Розкриваючи, у світлі аналізу поетичних космології, натурфілософії, етики й історіософії П. Тичини на основі його віршів, головним чином поезій зі збірки «Сонячні кларнети», власне бачення історії вітчизняного культуротворення, В. Юринець наголосив на понад двохтисячолітньому поступі історії й культури України та їх закоріненості в європейських історії і культурі.

Спочатку критик філософії культури М. Хвильового, він згодом солідаризувався із нею, як-от виступив у заснованому М. Хвильовим альманасі «Літературний ярмарок» 1929 р. із серією культурфілософських нарисів — «Convivium transtemporaneum», «Інтермедією» і трьома «діалогами», де висунув у контексті уявного діалогу між класиками світового письменства ХVIII—початку ХХ ст. й відомими літераторами УСРР ідею перспективності та необхідності творчого діалогу української радянської і західноєвропейських культур. У згаданий вище серії українознавчих статей, присвячених аналізу вчень Г. Сковороди, І. Франка й В. Винниченка, І. Очинський не раз наводив оригінальні культурфілософські оцінки специфіки розвитку вітчизняної культури епох Просвітництва, Романтизму і модерну. Побіжно висвітлюючи у статті «Зародки матеріалізму в творах і житті Г. С. Сковороди» специфіку вітчизняного соціокультурного буття ХVIII ст., він значно докладніше зупинився в двох наступних публікаціях на розгляді українського соціокультурного буття середини ХІХ—початку ХХ ст. Вельми критично оцінив у статті «Шевченко та його учителі філософії» стан розвитку науки і, в цілому, культур Росії та України ХІХ ст. П. Демчук, який докладно розкрив вплив на формування світогляду Т. Шевченка німецької і російської культурних традицій. Засуджуючи «темряву візантійського азійського варварства» в Росії у першій половині ХІХ ст. і зауважуючи, що там «панувало тоді занесене, поверхове, неглибоке західництво російського барства та напівварварське освітянство», «не було ще власне європейської культури», він ще похмуріше змалював стан української культури ХІХ ст.: «Романтична література з дуже слабою внутрішньою потенцією і деякі історичні роботи оце вся форма вияву культурного життя України в цілому» [1, с. 173]. Разом із тим, у передмові «Зібер та «Анти-Дюрінг» Енгельса» П. Демчука та статті «Вплив марксизму на розвиток громадської буржуазної думки минулого сторіччя на Україні» Я. Білика висвітлено специфіку розвитку вітчизняного соціокультурного буття другої половини ХІХ—початку ХХ ст. крізь призму культурфілософського аналізу історії громадського руху та вчень М. Зібера, М. Драгоманова, І. Фесенка й С. Подолинського. Стан української культури першої третини ХХ ст., головним чином культурфілософські проблеми національно-культурного будівництва в УСРР, постали у центрі уваги групи діячів проводу КП (б)У, передусім М. Скрипника. Обстоюючи у статтях і виступах другої половини 20-х рр. ХХ ст. здійснювану під його керівництвом політику українізації, він визначив у статті «До теорії боротьби двох культур» (1928) бачення проводом КП (б)У сутності цієї

політики як намагання «замінити буржуазно-націоналістичну культуру на нову пролетарську культуру» — «культуру вільного розвитку кожного народу». Висвітлюючи у статті «Підсумки літературної дискусії» «три щаблі розвитку» українських літератури і, власне, культури XVIII—10-х рр. XX ст.: 1). «провінційальна література, додаткова до російської»; 2). «період Франківський» і 3). «доба будування самостійної української культури, але підтриманої силою пролетаріату», — М. Скрипник увиразнив в цій схемі засади українського націонал-комунізму. Та на початку 30-х рр. XX ст. — за епохи сталінської «реконструкції», очільники КП (б)У були вимушені відмовитись від цих засад та пропагувати ідею Й. Сталіна про майбутнє «злиття націй» у СРСР.

Спираючись на підсумки аналізу дослідження специфіки розвитку української культури XVIII—першої третини XX ст. представниками філософії культури УСРР 20-х—30-х рр. XX ст., розглянемо ще один напрям їх наукового пошуку — висвітлення ними культурфілософських ідей діячів української культури XVIII—першої третини XX ст. Найвагоміший внесок до розроблення цього напрямку впродовж другої половини 20-х рр. XX ст. зробив В. Юринець і, водночас, та сама група представників проводу КП (б)У на чолі з М. Скрипником, які присвятили чималу увагу розгляду відповідних культурфілософських ідей у контексті дослідження специфіки розвитку української культури епохи «Розстріляного Відродження». Крім того, певну увагу цій проблематиці знову присвятили П. Демчук та І. Очинський, які в згаданих вище їх статтях аналізували її у щільному зв'язку з актуалізацією попереднього напрямку їх культурфілософського пошуку. Як і в тому випадку, ця проблематика є наскрізною та пріоритетною для всіх українознавчих досліджень В. Юринця другої половини 20-х — початку 30-х рр. XX ст. Об'єктом уваги В. Юринця були не лише культурфілософські концепції М. Хвильового та низки його опонентів в українській літературній дискусії 1925—1928 рр., але і широкий спектр культурфілософських ідей та вчень, насамперед ідеологів і чільних представників «громадівства», «хатянства» та «молодомузівства». На окрему увагу заслуговує і стаття «Шевченко та його учители філософії» (1931) П. Демчука — розділ чи уривок із утраченого рукопису його шевченкознавчої розвідки, у якій було вперше системно досліджено вплив ідей і вчення О. Гумбольдта та інших зарубіжних мислителів XIX ст. на формування філософської культури Кобзаря. Об'єктом нашої уваги знову стала стаття «Еволюція творчости Винниченка після 1905 року» І. Очинського, як і низка публікацій В. Юринця та стаття «Винниченкова

«Сонячна машина» (1928) Г. Овчарова, присвячені аналізу соціалістичної утопії В. Винниченка й інших його культурфілософських ідей. Висвітлення цієї ж проблематики займає окреме місце в науково-публіцистичній спадщині тих же М. Скрипника, Є. Гірчака і А. Хвилі як активних учасників літературної, театральної та багатьох інших дискусій на «культурному фронті» УСРР. У численних і, досі, так системно і не досліджених виступах та статтях М. Скрипника, присвячених найширшому колу питань національно-культурного будівництва в УСРР другої половини 20-х — початку 30-х рр. XX ст., як-от у доповіді «Наша літературна дійсність» (1928) на літературному диспуті в Харкові, особливу увагу було звернуто саме на філософію культури М. Хвильового і погляди його колег із ВАПЛІТЕ. Ця тенденція виразно простежується і в низці публікацій Є. Гірчака й А. Хвилі, як-от: розвідці «Хвильовизм (Спроба політичної характеристики)» (1930) першого і статті «Нотатки про літературу» (1930) другого, — де, окрім критики культурфілософії М. Хвильового, було засуджено й культурфілософські ідеї та вчення М. Зерова та панфутуристів М. Семенка і Г. Шкурупія.

Виступаючи в українознавчих публікаціях 20-х рр. XX ст. із гострою критикою народницької ідеології з ретельно завуальованої ним позиції спроби поєднання сформованого в 10-х рр. XX ст. та виявленого в ранніх поезіях модерністського світогляду з націонал-комуністичним тлумаченням марксизму-ленінізму, В. Юринець чітко виявив цю ідейно-світоглядну тенденцію в серії статей про чільних представників вітчизняної літератури модерну й авангарду — В. Винниченка, П. Тичину, М. Хвильового та М. Бажана. Поет-модерніст 10-х рр. XX ст. — автор збірок «Чергою хвиль» (1911) й «Етапи» (1914), В. Юринець раз-у-раз повертався в своїх українознавчих публікаціях до розгляду теорії та практики модернізму на прикладі об'єднання письменників «Молода Муза» й публіцистів «Української хати» М. Євшана (Федюшки) і А. Товкачевського. Засуджуючи вітчизняну літературу саме народницької епохи як, за його словами, «вбогу на ідеї» «літературу нації низької суспільної структури», він показово протиставив у тичинознавчій монографії Т. Шевченку постаті П. Куліша й П. Тичини — «невтомних піонерів української культури». Критикуючи «плебейський» характер Шевченкової ідеології і протиставляючи їй культурфілософію П. Куліша як «будителя української національної свідомости», В. Юринець засвідчив цим суголосність власних ідей так описаній ним в статті «Український філософський фронт» ідеології вітчизняного модернізму: «Український модернізм знайшов і свого

Ніцше — Куліша, «європейця», природного ворога всякої «юрби». Культ Куліша став символом «аристократизму духа», свідомого зривання з неясними традиціями українського «демократизму», «всенародности»...» [2, с. 186]. Аналізуючи у монографії «Павло Тичина. Спроба критичної аналізи» феномен українського національно-культурного відродження першої чверті XX ст. саме в контексті відтворення поетичних космології, натурфілософії, етики й історіософії найвідомішого вітчизняного поета-символіста та провідного речника модернізму в українському письменстві, В. Юринець зосередив увагу на «культурницькому» розумінні П. Тичиною історії та української національної революції у березні 1917 р. на основі дослідження поеми «Золотий гомін» — «пісні пісень» поета «про національну революцію, в апотеозі духу універсалів Центральної Ради». Вбачаючи у Т. Шевченкові «найкращий вклад України» до «загальнолюдської скарбниці духовного розвитку», П. Демчук відзначив у публікації «Шевченко та його учителі філософії» доволі негативне ставлення Т. Шевченка до «університетських курсів філософії» О. Галіча та В. Григоровича. Разом із тим, він прямо узалежнив «філософське світорозуміння Шевченка» від німецької філософії XIX ст., передусім від «гумбольдтівського розуміння світу, природи, як невинного розвитку». Культурфілософське вчення і ідеї В. Винниченка, відображені в романі «Сонячна машина», стали об'єктом критики у публікації Г. Овчарова, тоді як І. Очинський та В. Юринець висвітлювали не лише їх, але й основні етапи його ідейно-світоглядного розвитку, приділяючи окрему увагу впливу на останній «багатьох ніцшеанських ідей».

На особливу увагу заслуговує й критичне аналізування культурфілософських ідей та вчень в українських філософській і суспільно-політичній думках діаспори та УСРР, здійснене тими ж: В. Берковичем, І. Очинським, В. Юринцем, П. Демчуком, Я. Біликом, — та І. Поляковим і групою представників проводу КП (б)У. Показово, що вивчення історії філософії України філософами УСРР було, значною мірою, пов'язано із висвітленням ними і, як правило, критичним аналізуванням досліджень на цю тему філософів української діаспори і, в першу чергу, саме Д. Чижевського, як автора праць «Філософія на Україні» (1926) та «Нариси з історії філософії на Україні» (1931) й кількох інших, зокрема сковородознавчих, публікацій. У присвячених критичному аналізу наукового пошуку Д. Чижевського в цій царині статтях «Білоемігрантська українська філософія» П. Демчука та «Філософія українського фашизму». Про працю Дм. Чижевського: «Нариси історії філософії на Україні» (1932)

Я. Білика є розгляд розробленої Д. Чижевським схеми історії філософії України і, водночас, культурфілософських ідей її автора й інших мислителів діаспори, як-от автора статті «Про слов'янську філософію» (1927) І. Мірчука. Значну увагу представники «філософського фронту» УСРР 20-х—30-х рр. XX ст. приділили критичному аналізу культурфілософських ідей в українській суспільно-політичній думці кінця XIX—початку XX ст., провідна роль у якому належить В. Юринцю та згаданий групі представників проводу КП (б)У. Ця проблематика є наскрізною, по суті, для всіх українознавчих досліджень В. Юринця, починаючи ще від статті «З нагоди нашої літературної дискусії», та закінчуючи публікацією «Український філософський фронт». В другій із них він підбив підсумки проведеного ним вивчення концепцій, зокрема й культурфілософських ідей, С. Єфремова та М. Грушевського і, водночас, Д. Донцова, першому в УСРР системному аналізу вчення, в тому числі й філософії культури, якого В. Юринець присвятив статтю «Новий ідеологічний маніфест українського фашизму» (1926). У кількох статтях В. Юринця наведено культурфілософські оцінки низки головних «українських історично-політичних програм» XIX—початку XX ст., зокрема висвітлено суспільно-політичні погляди М. Драгоманова та І. Франка, які стали і предметом вивчення авторів статей «Естетичний світогляд Івана Франка» І. Очинського і «Вплив марксизму на розвиток громадської буржуазної думки минулого сторіччя на Україні» Я. Білика. І. Поляков дослідив у статті «Расова теорія на службі українського фашизму» концепції, зокрема й культурфілософські ідеї, представників цієї «теорії» у вітчизняній суспільно-політичній думці XIX—першої третини XX ст., передусім С. Рудницького. Важливою сторінкою історії філософії культури УСРР 20-х—30-х рр. XX ст. є розгляд М. Скрипником та його колегами Є. Гірчаком і А. Хвилюю культурфілософських ідей та вчень ідеологів «хвильовизму» М. Хвильового й «шумськизму» О. Шумського.

Прикметно, що вже в 1929 р.—напередодні сталінської епохи «реконструкції» та, водночас, Голодомору і масових репресій у СРСР, П. Демчук все ще досить критично оцінював у статті «Білоемігрантська українська філософія» стан розвитку досліджень з історії філософії України в УСРР. У рецензії «Під стягом войовничого матеріалізму (З приводу збірника «Войовничий матеріаліст»)» (1929) Г. Овчарова вказано, що «проблема історії філософії на Україні» в філософській думці УСРР «не була опрацьована більш-менш систематично». Та, разом із тим, в УСРР у 20-х рр. XX ст. побачили світ чимало досліджень з історії

філософії України, зокрема вчення Г. Сковороди, що активно вивчалось в УСРР Д. Багалієм та В. Петровим, а в діаспорі Д. Чижевським, і стало за один із показових приводів унаочнення різниці культурфілософських позицій обох сторін. Вбачаючи сутність «теорії нації» Д. Чижевського в тому, що «вся історія» — це «не історія боротьби клас, а історія розвитку націй, історія боротьби національних духів», а «кожна нація є носій своєрідних форм абсолютної правди» та «мусить мати і свою філософію, що повинна виявляти дух своєї нації», Я. Білик вказав у статті «Філософія українського фашизму (Про працю Дм. Чижевського «Нариси історії філософії на Україні»))» (1932) опонентів на те, що той «убачає» в Г. Сковороді, М. Гоголі, Т. Шевченкові та П. Юркевичі «лише вияв національного духу». Відкидаючи спробу свого опонента аналізувати історію філософії як «іманентний вияв національного духу», як-от бачити у «народньому світогляді» «підвалину кожній національній філософії», Я. Білик зауважив: «Цілком зрозуміло, що цей «народній світогляд» Чижевський розглядає поза класовою боротьбою, поза розвитком продукційних відносин, а як звичайну сукупність надісторичних та історичних елементів; до того ж, надісторичні елементи мають у нього переважне значення, оскільки вони в першу чергу відбивають особливість нації» [3, с. 204]. На думку Я. Білика, «історію філософської думки на Україні» потрібно вивчати «як відображення історії класової боротьби» й «застосовуючи марксистсько-ленінську діалектичну методу». Ту ж позицію щодо Д. Чижевського і, разом із тим, І. Мірчука, посів у згаданих вище статтях і П. Демчук. Закидаючи їм, як він сам це сформулював: «метафізичне» тлумачення «характерів народів», зокрема українського, як чогось «постійного», що існує «поза часом і простором»; визнання ними «автаркічних національних духів, національних характерів», які є «постійні, однакові й незмінні за всіх часів і при всіх умовах» й, отже, приписування кожному народу певної філософії «на віки вічні», -П. Демчук зауважив, що «без детального вивчення економіки, політики, соціальної та духовної культури» не можна вивчити історію філософії на Україні, яка є «філософією різних схрещувань різних впливів інших сусідніх народів та держав». Критикуючи у статті «Український філософський фронт» Д. Чижевського за намагання «створення «національної» української філософії й побудови історичної її схеми в згаданому дусі», В. Юринець, водночас, солідаризувався із іншим визначним мислителем діаспори Д. Донцовим у критиці ідей і вчення М. Драгоманова як панацеї українського народництва.

В низці українознавчих публікацій В. Юринця другої половини 20-х рр. XX ст., у першу чергу в рецензії «Українська Жовтнева література в марксистському освітленні. Жовтнева література в освітленні Коряка. (З приводу книжки «Організація Жовтневої літератури»)» та статті «Український філософський фронт», наведено культурфілософські оцінки головних «українських історично-політичних програм»: «українського радянства»- народництва, «хуторянського» «українського марксизму» і «українського модернізму»-«хатянства», — визнаних ним за буржуазні «літературно-суспільні течії». В. Юринець піддав гострій критиці «українське радянство», як-от «ідеологію радян» і, передусім, ідейну позицію С. Єфремова — «батька, трубадура і історіософа» «радянства». Визнаючи за символи його ідеології — «аполітично-культурницької без широких політичних аспірацій, повної духу боязкого компромісу, дрібно-міщанської осторожности», виразні «позитивізм» та «вульгарний реалізм», В. Юринець відзначив, що «Єфремов зі злобою кидається на всі прояви «модернізму», що вибруньковуються на українському ґрунті», й, по суті, протиставив «ідеології куркулівства» С. Єфремова ідеологію «українського модернізму», якому, хоч і приховано, симпатизував як суб'єкту «європеїзації» вітчизняного соціокультурного буття. Протиставляючи «радянству» «галицький модернізм» та «українське «хатянство», що їх ідеологи саме й «виступали проти народолобства радян і в розвиткові індивіда бачили ціль життя», він, проте, піддав критиці і їх культурфілософію. На окрему увагу заслуговує перший та єдиний в УСРР комплексний аналіз формування «расової теорії» «ідеологів українського націоналізму» XIX — XX ст. в згаданій статті І. Полякова. Виходячи із підсумків системного вивчення здобутків вітчизняної суспільно-політичної думки XIX ст., насамперед праць В. Антоновича, він відкинув усі спроби «ідеологів українського націоналізму» «довести існування особливого расового типу українців» чи «особливої «української раси». Присвячуючи центральну увагу аналізу «расово-теоретичної концепції» С. Рудницького на основі, головнo, його праці «До основ українського націоналізму», він закинув йому розбудову «ідеології українського войовничого фашизму» на підставі вчення про «природну споконвічність нації і націоналізму». Піддані критиці Й. Сталіним у листі «Тов. Кагановичу й іншим членам ПБ ЦК КП (б) У» (1926) ідейні позиції М. Хвильового і О. Шумського стали об'єктом офіційної кампанії боротьби із «шумським» та «хвильовизмом» як «антипартійними ухилами». Якщо в статті «Хвильовизм чи шумськизм» (1927) М. Скрипника їм закинуто «розробляння української

модифікації теорії боротьби двох культур», то вже в праці «Хвильовизм (Спроба політичної характеристики)» (1930) Є. Гірчака і в низці статей А. Хвилі ці «ухили» засуджено як «теорію українського войовничого націоналізму» та спробу «орієнтації української культури на буржуазний Захід». Проведене нами дослідження останньої із галузей розвитку філософії культури як напряду філософської думки УСРР 20-х—30-х рр. XX ст. засвідчило її активний розвиток під час епохи «українізації» в контексті наступу сталінізму на вітчизняне національно-культурне відродження. Вивчення цієї актуальної теми наукового пошуку фахівців різних царин українознавства покликане сприяти справі об'єктивного відтворення історії вітчизняної філософії і, в цілому, гуманітаристики епохи «Розстріляного Відродження».

Список використаних джерел:

1. Демчук П. Шевченко та його учителі філософії / Петро Демчук // Гарт. — 1931. — №3. — С. 173.
2. Юринець В. Український філософський фронт / В. Юринець // Прапор марксизму-ленінізму. — 1932. — №5–6. — С. 186.
3. Білик Я. Філософія українського фашизму (Про працю Дм. Чижевського «Нариси історії філософії на Україні») / Я. Білик // Прапор марксизму-ленінізму. — 1932. — №5–6. — С. 204.

Стаття надійшла до редакції 17.04.2014 р.

Вдовиченко Г. Культурфилософские достижения философов УССР 20-х—30-х гг. XX в. в отрасли исследования истории украинских философии и общественно-политической мысли

Статья представляет первый комплексный анализ освещения и разработки философами УССР 20-х—30-х гг. XX в. проблематики философии культуры в отрасли исследования украинских философии и общественно-политической мысли. Основное внимание уделено изучению достижений ведущих представителей харьковской философской школы

Ключевые слова: философия, философия культуры, философская мысль УССР, харьковская философская школа, модернизм, марксизм, В. Юринец, П. Демчук

Vdovychenko G. Philosophy of culture achievements of the Ukr. SSR philosophers of the 1920s—1930s in branch of studies on ukrainian philosophy and social and political thought

This article presents first complex analysis of lighting and developing by the Ukr. SSR philosophers of the 1920s—1930s philosophy of culture problems in branch of their studies on ukrainian philosophy and social and political thought. Main attention is dedicated to analysis of leading representatives of Kharkiv philosophical school achievements

Key words: philosophy, philosophy of culture, the Ukr. SSR philosophical thought, Kharkiv philosophical school, Modern, marxism, V.Urynets, P.Demchyk

© Вдовиченко Г.В., 2014

УДК 324

Бех Ю. В.

Доктор філософських наук, доцент, професор кафедри методології науки та міжнародної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИЙ КАПІТАЛ ОРГАНІЗАЦІЇ: СТРУКТУРНО-ФУНКЦІОНАЛЬНИЙ ПІДХІД

Подано різні погляди щодо структури інтелектуального капіталу, узагальнено та визначено ключові складові, розкрито їх зміст. Систематизовані знання щодо класифікації інтелектуального капіталу. Розкрито низку функцій, що виконує інтелектуальний капітал в організації та реалізація яких забезпечується всіма підсистемами (елементами) інтелектуального капіталу.

Ключові слова: інтелектуальний капітал, людський капітал, організаційний капітал, споживацький капітал.

Сучасний етап розвитку світової економіки характеризується формуванням нових конкурентних переваг. В недалекому минулому основні конкурентні переваги організації становили технології, пов'язані з матеріальними активами і різноманітні ефекти від масштабів виробництва. Наразі ж основною конкурентною перевагою називають нематеріальні активи компанії—секрети виробництва, ідеї, технології та інші ноу-хау—загалом все те, що називають знаннями. У провідних компаніях світу частка нематеріальних активів досягає 30–80 % вартості, а тому важливість процесу їх формування та управління спонукає до детального дослідження. Нематеріальні активи компанії ґрунтуються на інформаційних ресурсах і елементах інтелектуального капіталу організації. Здатність організації мобілізувати і використовувати свої нематеріальні активи стала більш значимим фактором.

Актуальність обраної проблематики дослідження базується на тому, що глобалізаційні процеси, які є визначальними у третьому тисячолітті, підсилюють конкурентну боротьбу, причинами якої виступають поява нових конкурентів на ринках. Питання зміни співвідношення матеріального виробництва на користь інтелектуального, що виступає у формі наукових знань, інформаційного та технологічного продукту недостатньо розкриті вченими. В свою чергу, при таких умовах інтелектуальний

капітал є єдиною тривалою основою економічного успіху та зростання організації. В сучасній економіці інтелектуальний капітал виступає головним ресурсом підприємств, від якого залежить подальший їх розвиток та продуктивність.

Отже, ми можемо говорити про наявність проблемної ситуації, оскільки економічна система, що базується на знаннях та орієнтована на формування, безпосереднє використання і розвиток інтелектуального капіталу стає основним орієнтиром у соціально-економічному розвитку держав, окремих регіонів та окремих організацій. Тому є сенс ґрунтовніше ознайомитись з новою економічною категорією.

Мета дослідження полягає у розкритті морфологічно-функціональної складової інтелектуального капіталу, а саме — описати структуру (його складові елементи), функції інтелектуального капіталу та визначити всю сукупність його типів, що виділяють у науковій літературі.

Розпочинаючи виклад основного матеріалу дослідження, зазначимо, що під інтелектуальним капіталом організації розуміємо засноване на зв'язках структуроване знання і здібності, інформація, досвід, кваліфікація персоналу, які володіють потенціалом розвитку, сукупність організаційних можливостей, каналів і технологій комунікації, здатних створювати додаткову вартість і сприяти забезпеченню конкурентних переваг комерційної організації на ринку.

Отже, визначивши сутність інтелектуального капіталу, вважаємо за необхідне вказати на його особливості [3, с. 27]:

- вартість інтелектуального капіталу практично неможливо визначити затратним методом, бо різниця між балансовою вартістю і його ринковою ціною може бути надзвичайно великою;
- підвищення вартості інтелектуального капіталу часто приводить до підвищення попиту на нього, бо дороге, конструктивне і опрацьоване знання дасть кращі результати з меншими витратами на його доопрацювання і використання в організації;
- інтелектуальний продукт має більше шансів виходу на ринок і менше бар'єрів у порівнянні з іншими товарами;
- інтелектуальний капітал в процесі його споживання і використання зростає;
- зменшення ринкової вартості об'єктів інтелектуального капіталу найчастіше пов'язане з «тиражуванням» знання, тобто його розповсюдженням за межі організації;

- в процесі виробництва товарів або послуг інтелектуальний капітал трансформується з нематеріального стану в матеріальний продукт у вигляді інноваційного товару або послуги.

У процесі еволюції теорії інтелектуального капіталу сформувались різні підходи до його структури, а тому це питання й до сих пір є дискусійним і мало висвітленим в економічній літературі.

Наприкінці 80-х років XX ст. відомий західний дослідник К.-Е. Свейбі, який ототожнював інтелектуальний капітал з нематеріальними активами фірми, виділив у їхній структурі такі складові [7]: а) індивідуальну компетентність (уміння, досвід, освіту, соціальні навички та моральні цінності персоналу); б) внутрішню структуру організації (цілі, завдання, технології, структуру, внутрішні мережі, неформальні організації, культуру); в) зовнішню структуру організації (зв'язки і взаємовідносини із замовниками, постачальниками, конкурентами, торговельні марки, репутацію).

У середині 90-х років XX ст. британський дослідник А. Брукінг виокремив у структурі інтелектуального капіталу такі елементи [7]:

1) активи ринку — нематеріальні активи, пов'язані з обмінними операціями, що визначають становище фірми на ринку (торговельні марки, прихильність покупців, корпоративне ім'я, портфель замовлень), клієнтські зв'язки, договори та контракти;

2) активи інтелектуальної власності — захищену законом інтелектуальну власність компанії (торговельні марки і знаки обслуговування, патенти, авторські права, які були створені працівниками, але знаходяться у власності фірми, виробничі і торговельні секрети);

3) активи інфраструктури — технології, методи і процеси, які уможливають роботу компанії (нормативна культура, філософія управління, методи оцінки ринку, фінансова структура, бази даних та бізнесові традиції.);

4) людські активи — інтелектуальні (або гуманітарні) активи, які використовуються компанією (знання, вміння, навички, творчі здібності співробітників, що використовуються фірмою, але фактично знаходяться у власності її працівників).

Вчений А. Чухно дотримується підходу, за яким інтелектуальний капітал поділяється на дві великі складові частини: людський капітал та структурний. [9] Перший елемент втілений в працівниках компанії у вигляді досвіду, знань, навичок, здатностей до нововведень. Друга частина інтелектуального капіталу включає технічне і програмне

забезпечення, організаційну структуру, патенти, торгові марки, все те, що дозволяє персоналу реалізовувати свій виробничий потенціал.

Потрібно зазначити, що поділ структурного капіталу на дві складові частини знаходить підтримку серед багатьох вчених. Так за Л. Едвінссоном складові інтелектуального капіталу в моделі Skandia представлені наступним чином: див. рис. 1. [7, с. 258]. В цілому за даною моделлю виділяються два елементи: людський та структурний капітал. Структурний капітал складається з клієнтського та організаційного. Організаційний капітал в свою чергу поділяється на інноваційний та процесний. Інноваційний капітал складається в основному з законних прав (патентів, ліцензійних угод), також з ідей, торгових марок, тобто з того, чому важко дати чітке визначення. Процесний капітал — інфраструктура компанії.

Рис. 1. Структура інтелектуального капіталу за Едвінссоном

Деякі дослідники використовують іншу класифікацію складу інтелектуального капіталу, класифікуючи його на внутрішню і зовнішню структури, а також на індивідуальну компетенцію.

Однак найбільшу популярність має підхід до структури інтелектуального капіталу розроблений відомим американським дослідником Т. Стюартом, згідно концепції якого інтелектуальний капітал існує у двох якостях: 1) як напівпостійна сукупність знань, що виростає навколо певної задачі, людини чи організації (навички, зв'язки керівництва, знання про технологію виробництва, уявлення про потреби споживачів тощо); 2) як інструменти, за допомогою яких можна збільшити сукупність знань.

Отже, за концепцією Т. Стюарта інтелектуальний капітал включає наступні складові [6]: 1) людський капітал (знання, навички, творчі здібності людини); 2) організаційний капітал (технічне і програмне забезпечення, оргструктура, патенти); 3) споживацький капітал (зв'язки з клієнтами, інформація про клієнтів, торгова марка, бренд).

Людський капітал — це частина інтелектуального капіталу, яка має безпосереднє відношення до людини. Це знання, освіта, кваліфікація, уміння, практичні навички, інтелектуальний потенціал, ноу-хау, креативний спосіб мислення, творчі і мисленнєві здібності, моральні цінності, особистісні і лідерські якості, культура праці, ставлення до роботи та до клієнтів, які використовуються індивідом чи організацією для отримання доходу. При цьому сукупність всіх елементів людського капіталу становить в роботі синергетичний ефект, багаторазово збільшує ефективність прийнятих індивідуальних рішень [1].

Носіями інтелектуального капіталу є спеціально підготовлений персонал організації, а також його структури і клієнти. Величина інтелектуального капіталу в організації визначається як різниця між ринковою оцінкою вартості капіталу та її фізичним активом. Е. Карнегі відмічав, що єдиним незмінним капіталом організації являються навички і знання співробітників. Людський капітал, на відміну від інших видів капіталу, не належить організації, так як знання і здібності акумульовані у головах співробітників. Дуже важливо розпізнати вчасно, у чому полягають навички, знання і вміння окремої людини, тільки тоді можливо визначити ступінь цінності кожного працівника, а також роль, яка відводиться йому в організації.

Організаційний капітал (за Т. Стюартом, структурний капітал) це організаційні можливості (здібності) компанії відповісти на потреби ринку — форми, методи і структури, які дають можливість ефективно відбирати, створювати і поширювати знання, організовувати їх у систему, доступну для всіх співробітників, що уможливило досягнення синергетичного ефекту від спільної діяльності. Він є відповідальним за те, як людський капітал використовується в організаційних системах і сприяє перетворенню інформації. Організаційний капітал є власністю організації і в деяких випадках може бути відносно самостійним об'єктом купівлі-продажу.

Таким чином, саме організаційний капітал найбільше співвідноситься з поняттям нематеріальних активів і включає дві складові: 1) електронну складову (технології, бази даних, винаходи, публікації, процеси тощо); 2) соціальну складову (стратегія і культура організації, норми відносин, збагачені життєвим досвідом тощо).

В цілому до організаційного капіталу належать: технології, інформаційні ресурси, електронні мережі, організаційні форми і структури., культура організації, процедури та системи управління, сприйнятливість до змін та нововведень, інтелектуальна власність (патенти,

авторські права, ліцензії, товарні знаки, промислові зразки, технічне і програмне забезпечення, комп'ютерні та адміністративні системи, бази даних тощо).

Організаційний капітал — це систематизована і формалізована компетентність компанії (поінформованість, обізнаність, авторитетність), а також організаційні можливості і системи, які активізують її творчі можливості. Він допомагає адекватно реагувати на вимоги ринку і грамотно використовувати людський капітал (вміння і навички + потенціал). Розвиток організаційного капіталу полягає в організації дослідницької діяльності (дослідження ринку і основних методів управління), а також у розвитку корпоративної культури.

На відміну від людського капіталу, який належить кожному окремому співробітнику, організаційний капітал є власністю організації й у цілому та його окремі частини може бути скопійований, відтворений, відчужений на користь іншого суб'єкта. Вартість організаційного капіталу знаходить відображення у балансі фірми у вигляді статей капіталізованих втрат на науково-дослідні та конструкторські розробки, придбання прав інтелектуальної власності (ліцензій, баз даних, патентів).

У свою чергу організаційний капітал включає такі структурні компоненти: 1) інноваційний капітал — здатність компанії до оновлення та нововведень; 2) процесний капітал — система виробництва, збуту та після продажного обслуговування тощо.

Споживацький капітал (інші варіанти — словами клієнтський капітал (брендовий, ринковий) чи капітал взаємовідносин), створюється в результаті взаємодії організації з елементами зовнішнього середовища — із замовниками і покупцями, що сприяють успішній реалізації вироблених компанією товарів і послуг (клієнтська база підприємства, яка є своєрідним продуктом його діяльності). Це частина інтелектуального капіталу, що формується, на думку Т. Стюарта, із тривких зв'язків та стійких відношень з клієнтами (споживачами), що набувають прояву у прихильності покупців, і персоналом організації, взаємодія з ними, імідж організації тощо. Охоплює контракти, угоди, репутацію, бренд, товарні знаки, канали розповсюдження продукції (товарів, робіт, послуг), портфель замовлень, відносини з клієнтами, ділові зв'язки з поставальниками, різноманітні контакти і угоди (в тому числі ліцензування і франчайзинг), договори маркетингового і технологічного співробітництва, слава, популярність, ділова репутація організації, репутація клієнтів, вірність клієнтів тощо.

Так, наприклад, ділова репутація організації — це багаторівнева конструкція етичних норм організації та їх поведінки, в яку включаються законослухняність, відкритість, якість продукції, поведінка на ринку, політика у відношенні персоналу і конкурентів, соціальна відповідальність. Ефективне використання цього капіталу потребує не тільки традиційного розуміння ринків та організацій, але й оцінки фінансових наслідків рішень, що приймаються. Одна з головних цілей формування споживацького капіталу — створення такої структури, яка дозволяє споживачу продуктивно спілкуватися з персоналом організації.

Як вважає дослідник оцінки інтелектуального капіталу С. Ілляшенко [1], споживчий капітал по-іншому можна трактувати як інтерфейсний, тобто той, що забезпечує організацію системи зв'язків з контрагентами (постачальниками, споживачами, посередниками, установами фінансово-кредитної системи, органами влади та ін.), інформацію про економічних контрагентів, історію відносин та взаємовигідне співробітництво з ними.

Щоб ділова репутація фірми (організації, компанії) перетворилася на ринкову категорію, необхідні були зміни споживацької аудиторії, пов'язані з переходом від індустріальної епохи до постіндустріальної, виникнення масового середнього класу, платоспроможність якого дозволяє задовольняти все зростаючі потреби населення. Хороша ділова репутація дозволяє продавати товари по більш високій ціні, сприяє росту об'ємів продаж, підвищує лояльність споживачів і персоналу, відгороджує від ризиків, посилює привабливість організації на ринку праці.

Ділова репутація — це цінний діловий актив, який дозволяє отримати контакти і залучати на найбільш прибуткових умовах інвестиції. Навряд організація з відомим іменем, але з поганою репутацією зможе зацікавити талановитих спеціалістів. Експерти визначають більш як 40 параметрів, згідно з якими слід оцінювати ділову репутацію організації. Найбільш суттєві з них: сила особистості, харизматичність керівника, чітко прописана місія організації, стратегія організації, фінансовий стан компанії, динаміка фінансових показників, доступність інформації про фінансові показники організації, упровадження інновацій, ефективність системи управління персоналом, активна маркетингова і рекламно-інформаційна політика. На діловій репутації відображається також здатність компанії до розвитку і саморозвитку. Коли змінюється відношення до окремих компонентів бізнесу, тобто системи цінностей бізнес-спільноти, то змінюється і сприйняття ділової репутації.

У сучасних наукових дослідженнях використовується також термін «релятивний капітал», який охоплює відносини фірми не лише з покупцями її продукції, а й з інвесторами, постачальниками, акціонерами, органами влади.

Організаційному капіталу відповідає внутрішня структура, споживацькому капіталу — зовнішня структура, а людському капіталу — індивідуальна компетенція. Межі між цими трьома різновидами інтелектуального капіталу носять відносний характер. Індивідуальна компетенція — це здатність співробітників діяти в різноманітних ситуаціях, їх освіта, навички, кваліфікація, уміння, енергія, відношення до роботи, клієнтів, рівень загальної культури. Внутрішня культура — це проекти, патенти, ноу-хау, авторські права, комп'ютерні та адміністративні системи, системи мережевої взаємодії, організаційна структура, культура організації. Зовнішня структура — це відношення із споживачами, поставщиками, конкурентами, місцевими спільнотами, бренди, торгові марки, імідж організації.

Таким чином, слід зробити висновки, що людський, організаційний та споживацький капітал що нерозривно пов'язані, взаємодіють один з одним, вони повинні підтримувати один одного [10]. При цьому результат взаємодії всіх видів інтелектуального капіталу не зводиться до суми його складових. Важливим принципом ефективного формування та використання інтелектуального капіталу організації є взаємне доповнення окремих видів капіталу та його складових, щоб сформувався єдиний синергетичний ефект. Адже якщо одна із складових відсутня, то в результаті про наявність інтелектуального капіталу вже не йде мова. Володіючи значним інтелектуальним капіталом, слід створити умови для розвитку всіх видів капіталу, зокрема організаційного і споживацького. З цієї точки зору найбільш перспективними є такі напрями досліджень інтелектуального капіталу, як вимірювання складових та розробка збалансованої системи показників інтелектуального капіталу; бенчмаркінг інтелектуального капіталу; інтелектуальний капітал організацій, регіонів, країн; інтелектуальний капітал і стратегія управління [2].

Західні вчені (К. Томпсон), характеризуючи інтелектуальний капітал, розділяють, хоча і штучно, власне інтелектуальний капітал (дані, інформацію, знання) та емоційний капітал, під яким розуміють капітал, який формується для співробітників у процесі тренінгів, просування по службі, внутрішніх нарад, інших формах комунікації. Елементами емоціонального капіталу є корпоративна ідентичність і торгова марка, які сприймаються зовнішніми та внутрішніми споживачами. Для вну-

трішніх споживачів емоціонального капіталу, тобто для співробітників, важливими є такі його елементи, як бачення та місія фірми чи організації, її цінності, цілі та культура тощо. Для успіху справи надзвичайно важливим є емоціональний капітал, але іноді важливим є і психологічний капітал організації, який часто відіграє більш важливішу роль. Впевненість у собі, здатність залучати ресурси, необхідні для того, щоб досягти цілей, мають більше значення, чим освіта та досвід, який можна одержати. Зараз на сцену виходить креативність, в основі якої лежить різноманітність та варіативність (творчість в усіх сферах), а не стандартизація.

Впродовж останніх років дослідники класифікували структуру інтелектуального капіталу за різними ознаками. Так, наприклад, пропонуємо такі дві класифікаційні таблиці: за О. Бутник-Сіверським [4, с. 46] й за Є. Нанівською [7]. Як бачимо із робіт Е. Брукінга, Л. Едвінссона, О. Бутник-Сіверського та інших, інтелектуальний капітал, що використовується організацією, характеризується багатьма ознаками. У сучасній науці й практиці, пов'язаній з використанням інтелектуального капіталу, застосовується кілька десятків термінів, які характеризують окремі його типи і різновиди, різні можливості та напрями використання. У зв'язку з цим із метою формування ефективної системи управління необхідно в першу чергу систематизувати структуру інтелектуального капіталу, пов'язану із процесом управління даним ресурсом.

О. Кендюхов наводить детальну класифікацію інтелектуального капіталу, функціональним типам якого ставить у відповідність його види:

- персоніфікований капітал — пов'язані з роботою знання й уміння, творчі здібності, освіта, професійна кваліфікація, лояльність, ціннісні установки персоналу, психометричні характеристики;
- техніко-технологічний капітал — винаходи, корисні моделі, промислові візрі, патенти, виробничі секрети (ноу-хау), права на дизайн;
- інфраструктурний капітал — інформаційні технології, бази даних, організаційна структура, філософія управління, корпоративна культура, ділове співробітництво;
- клієнтський капітал — відносини з покупцями, контракти, портфель замовлень, франшизи, ліцензійні угоди;
- марочний капітал — торговельні марки, товарні знаки, корпоративна марка (ім'я), марки обслуговування. Сюди ж він відносить імідж підприємства або його ділову репутацію [4, с. 55].

Насамперед необхідно виділити ті класифікаційні ознаки, які безпосередньо пов'язані із процесом управління використанням

інтелектуального капіталу в господарській діяльності підприємства [5, с. 53]. Усі типи інтелектуального капіталу знаходяться в тісному діалектичному взаємозв'язку (рис. 2.), проте ключовим є персоніфікований інтелектуальний капітал. Наявність і ефективність використання саме даного ресурсу визначає формування і можливості використання інших типів інтелектуального капіталу, оскільки в основі створення нових технологій, винаходів, нових бренд-проектів лежить перш за все людський інтелект.

Запропонована класифікація інтелектуального капіталу за відповідними ознаками розкриває його сутність у різних аспектах і створює наукову базу для розробки методичних положень із таких актуальних проблем, як формування системи управління інтелектуальним капіталом підприємства, його відтворення й оцінка.

У той же час кожен тип інтелектуального капіталу несе певні функції та передбачає свою специфіку управління. Відповідно, при формуванні механізму управління інтелектуальним капіталом необхідно враховувати це з метою найбільш ефективної реалізації інтелектуальним капіталом своїх функцій.

Зрештою, інтелектуальний капітал виконує низку функцій, реалізація яких забезпечується всіма підсистемами (елементами) інтелектуального капіталу і основними з яких можна вважати наступні [8]:

- інформаційну — накопичення, систематизація і передача знань, умінь, навичок, інформації;
- пізнавально-гносеологічну — придбання знань про процеси та явища;
- перетворювальну — перетворення знань у нові результати інтелектуальної діяльності (інформація, продукти, послуги та ін.);
- науково-дослідну — організація і проведення наукових досліджень у економічній, політичній, соціальній, духовній сферах суспільного життя;
- аксіологічну — надання допомоги індивідам в усвідомленні значущості для себе і для суспільства тих чи інших подій і явищ, продукції, робіт, послуг, участь у формуванні особистісного ставлення до них, вибір поведінки на основі свідомої дії і відповідно до цінностей;
- інтегративну — орієнтація на дослідження в усіх сферах і галузях знань з метою створення нової продукції, робіт, послуг;
- регулятивну — встановлення традиційних норм і правил, які регулюють поведінку суб'єктів;

- культурологічну—участь в розширенні пізнання, в освіті, самоосвіті, розвитку культури мислення суб'єктів та ін.;
- виховну—формування самосвідомості індивідів;
- практичну (утилітарну)—сприяння вирішенню соціально-економічних, культурних та інших завдань;
- охоронну—охорона результатів інтелектуальної праці шляхом їх використання в повсякденній діяльності.

Підсумовуючи, зазначимо, що розвиток інтелектуального капіталу організації здійснюється за умови ефективної взаємодії трьох його складових частин—людського, структурного і споживчого капіталу, в рамках якої відбувається розвиток знань працівників, їх закріплення як організаційного компоненту і подальший розвиток та впровадження з метою ширшого використання працівниками. Інтелектуальний капітал на рівні організації багатофункціональний. Він бере участь у реалізації відтворювальної функції (оновлення виробництва через створення нових видів продукції і технологій); стимулює збільшення віддачі ресурсів і створення ефекту зростання продуктивності праці. Крім того, він є провідником управлінських інновацій; контролює завойовані ринки і сприяє освоєнню нових.

Отже, теорія інтелектуального капіталу відіграє значну роль у новому тисячолітті, через те що вона є дієвим засобом виміру, конкретизації та відображення істинності вартості активів фірми, організації чи корпорації.

Список використаних джерел:

1. Иляшенко С. Н. Сущность, структура и методические основы оценки интеллектуального капитала предприятия / С. Н. Ляшенко // Экономика Украины: политико-эконом. журнал. — 2008. — № 11. — С. 16–25.
2. Интеллектуальный капитал—стратегический потенциал организации: Учебное пособие. / под. ред. д. э. н. проф. Гапоненко А. Л., д. э. н. Орловой Т. М.—М.: Издательский Дом «Социальные отношения», 2003.-184 с.
3. Кавецкий В. В. Конкурентоспроможність підприємства у світлі реалізації інтелектуального капіталу організації [Електронний ресурс] // Вісник Вінницького політехнічного інституту. — 2008. — № 2. — С. 24–30. — Режим доступу: <http://dev.visnyk.vntu.edu.ua/2008/2/pdf/08kvvrik.pdf>.

4. Кендюхов О. В. Эффективное управление интеллектуальным капиталом. — Донецьк: ІЕП НАН України; ДонУЕП, 2008. — 359 с.
5. Кендюхов О. В. Интеллектуальный капитал предприятия: методология формирования механизма управления. — Донецьк: ІЕП НАН України; ДонУЕП, 2006. — 307 с.
6. Курило Л. І. Интеллектуальный капитал: теоретический аспект [Электронный ресурс] // Экономические науки. — Серия 9. Экономика промышленности. — Режим доступа: http://www.rusnauka.com/NIEK_2006/Economics/9_17570.doc.htm.
7. Нанівська С. В. Интеллектуальный капитал предприятий: сущность и значения в современных условиях [Электронный документ] // Научный вестник НЛТУ Украины. — 2011. — Вып. 21.15. — Режим доступа: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/chem_biol/nvnlut/21_15/256_Nan.pdf.
8. Пронина И. Интеллектуальный капитал: сущность, структура, функции [Электронный ресурс] // Электронное научное издание Аналитика культурологи. — 2008. — Вып. 2 (11). — Режим доступа: http://www.analiculturolog.ru/component/k2/item/487-article_20.html.
9. Чухно А. Интеллектуальный капитал: сущность, формы та закономірності розвитку / А. Чухно // Экономика Украины. — 2002. — № 11–12. — С. 25–31.
10. Smart Education. Всё о непрерывном обучении и развитии персонала. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.smart-edu.com/index.php/intellektualnyy-kapital/intellektualnyy-kapital.html>.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2014 р.

Бех Ю. В. Интеллектуальный капитал организации: структурно-функциональный подход

Представлены различные взгляды относительно структуры интеллектуального капитала, обобщены и определены ключевые составляющие, раскрыто их содержание. Систематизированные знания по классификации интеллектуального капитала. Раскрыт ряд функций, которые выполняет интеллектуальный капитал в организации и реализация которых обеспечивается всеми подсистемами (элементами) интеллектуального капитала.

Ключевые слова: интеллектуальный капитал, человеческий капитал, организационный капитал, потребительский капитал.

Bekh Y.V. Intellectual capital organization: structural-functional approach.

Presents the different views on the structure of intellectual capital, compiled and identified key components of the disclosure of their contents. Systematic knowledge on the classification of intellectual capital. Discloses a number of functions performed by the intellectual capital in the organization and implementation of which is provided with all the subsystems (elements) of intellectual capital.

Keywords: intellectual capital, human capital, organizational capital, customer capital.

© Бех Ю.В., 2014

УДК 340.12

Швед З. В.

*Доктор філософських наук, доцент кафедри релігієзнавства
філософського факультету Київського національного університету імені
Тараса Шевченка*

ВІДНОСИНИ МІЖ ДЕРЖАВОЮ ТА РЕЛІГІЄЮ В ЯПОНІЇ

У статті проаналізовано зв'язок релігійно-правовий та націоконсолідуючих ідей автентичних духовних традицій Японії. Відтворено основні етапи історії Японії у зв'язку з функціонуванням релігійних доктрин синто та буддизму. Доведено, що історично зумовлений релігійний релятивізм японців, сприяв повстанню синкретичних релігійних систем у яких містяться як національні так і запозичені, континентальні елементи.

Ключові слова: релігійно-правова система, синто, буддизм, державно-релігійні відносини.

Соціально-історичні трансформації, що супроводжують процес становлення сучасних політичних націй, значною мірою спираються на набутий досвід процесу націогенези. У тихоокеанському регіоні, а саме в Японії, окреслений зв'язок ідентифікується достатньо чітко, завдяки збереженням джерелам, соціального, релігійного та політичного характерів, які містяться у літописах, що створювалися на континенті та автентичних японських переказах, зафіксованих письмово. Ці історіографічні джерела є цінним здобутком для вивчення особливостей взаємозв'язку між релігійною та політичною історією Японії. За нашим переконанням, введення в науковий обіг достовірно ідентифікованої інформації щодо суті та ролі основоположних ідей, що становлять основний зміст національної культурної традиції, інкорпорованої у політичну історію країни, дозволить збагатити зміст сучасних етноконфесійних досліджень які є одним з основних завдань академічного релігієзнавства. З даної тематики, вітчизняне релігієзнавство має низку цінних здобутків, що висвітлюються у працях С. Свістунова та Г. Суріна «Орієнталізм як тип мислення та діяння», Л. Филипович «Етнічні релігії в їх сутності і різноманітті», наукових монографіях та статтях С. Капранова «Ісе моногатарі як пам'ятка японської релігійно-філософської культури доби

Хейан», «Японознавство в Україні: головні етапи розвитку до 1991 року», працях мовознавців, філософів і політологів І. Бондаренка, Б. Воблого, О. Микал, Ю. Осадчої, С. Паскова, С. Проня, Ф. Пущенка, В. Резаненка, М. Якименка та інших.

З огляду на це, метою роботи буде реконструкція етапів взаємодії релігійних та політичних чинників в Японії, а предметом, релігійно-правові ідеї японської духовної традиції.

Перший етап історії Японії (від найдавніших часів до перевороту Тайка 645 року) включає у себе безписемний період. При цьому, професор Конрад зазначає, що у цей же час з V по VII ст. відбуваються суттєві трансформації у суспільно-економічному устрої країни. Це виявляє себе у занепаді родового укладу, на місце якого приходять рабовласницька та феодална тенденції функціонування соціальних верств, які перебували у постійному конфлікті, що сприяло формування політико-правової системи нового типу. У цей період виникають первісні родоплемінні анімістичні культи, які з плином часу було об'єднано в національну релігійну доктрину синто.

Формування, поглиблення та трансформації релігійних уявлень та їх місце у процесі становлення нації в Японії можна співвіднести з ключовими етапами розвитку країни. Серед основних писемних джерел, що сприяють поясненню означеного питання, дослідники виокремлюють наступні: Історико-міфологічні хроніки Японії: Кодзікі (712 р.), Ніхонсьокі (Ніхонгі)—720 р., географічно-етнічний опис Фудокі (VIII ст.), хроніки Когосюй (808 р.), та поетична антологія Манйосю—758 р. Натомість «Закони» принца Сьотоку-тайса (604 р.), що включають тільки 17 статей відомі виключно завдяки більш пізнім пам'яткам писемності [12; 13].

Найдавніші писемні джерела присвячені історії Японії належать китайцям. Реконструкція цих джерел дозволяє сходознавцям стверджувати, що серед найдавніших, які містять інформацію про Японію, є наступні: історія Першої Ханьської династії / Цянь-Хань-шу (206 р. до н. е. — 8 р. н. е.), у якій є згадки про Японію I ст. до н. е. Тут ідеться про те, що «Важень (Японія) розпадається більше ніж на 100 держав (племен-куні), представники цих кланів приїжджають до Китаю та вимагають данину» [2]; Історія Другої Ханьської династії / Хоу-Хань-шу (25–220 р.) наводить відомості про Японію I–II ст. н. е. де згадується інформація про приїзд у 57 році послів з країни Ідо; Хроніка за 107 рік, в якій йдеться про прибуття послів з дарунком (160 рабів) до китайського імператора; Історія царства Вей / Вейджи (III ст.) містить детальний опис Японії,

соціально-політичний устрій країни Ямато на чолі якої стоїть цариця Хіміко; Історія Сунського царства / Сун-шу (V ст.), що має згадки про Японію також V ст., тут описані завоювання царства Ямато, яке підкорило понад двісті країн, що стало підставою для їх об'єднання в одну державу. Натомість, першою відомою корейською хронікою, укладеною в 1145 році, у якій містяться відомості про Японію X ст., є «Історія Трьох Царств» (Самкук-сакой).

Одним із перших центрів розповсюдження китайсько-корейської культури (у тому числі проникнення релігійно-філософських поглядів) був острів Кюсю, і це було пов'язано з значними міграціями з континенту до Японії осіб які шукали захисту від міжусобних війн та вторгнень кочовиків, що постійно відбувалися у Китаї та Корей (починаючи з III ст. н. е.). Так почали з'являтися «культурні кадри» інтелектуальної еліти, зокрема, освічені вчителі, лікарі, монахи-буддисти та інші. Ці поселенці приносили зі собою ідеологію централізованої влади. Хоча в Японії внутрішньо родові конфлікти мали, за більшою мірою, економічне підґрунтя, все ж варто зважити і на релігійний фактор, який також позначав ідеологію протистояння. Як відомо буддизм почав поширюватися в Японії вже у III ст. н. е. з території Корей. Тому конфлікт, який виник між двома домами японських правителів у другій половині IV ст. носив релігійний характер між прихильниками (дім Сога) і противниками буддизму (дім Мононобе) у якому останній зазнав поразки.

Офіційною датою появи буддизму в Японії вважається 552 рік, коли, як зазначає Микола Конрад, «царю Кіммей було надіслано від імені князя Пякче у дарунок буддійське зображення і сутри з проханням прийняти нову віру» [2]. Водночас, є свідчення, що буддизм в Японії з'явився набагато раніше. Наприклад, згадується, що на початку V ст., після поселення в Японії китайця на ім'я Сіба Датто, було побудовано перший буддійський храм у провінції Ямато, але новий культ не набув поширення через глибоку вкоріненість місцевих анімістичних вірувань. У переказі Ніхонгі («Ніхон сьомі» або Анналі Японії) оповідається про те, як поширювався буддизм.

Як відомо з текстів «Анналів», питання поширення буддизму в Японії вперше обговорювалося саме у 552 р. н. е., при цьому збірник з історії Японії почав укладатися лише в 720 р. н. е. В Анналах Японії зазначається, що «після отримання дарунків від правителя Пякче, цар Кіммей скликав нараду, та запитав «усі країни на заході вшановують цю віру, невже одна країна Тойо-Акі-цу-Ямато буде йти проти неї?». У відповідь на це Мононобе Окосі, який носив тоді звання «о-мурадзі», нібито від-

повів: «Царі нашої країни до цих пір вшановували 180 богів неба і землі і весною, літом, осінню та взимку приносили їх молитви. Якщо відтепер змінити це і почати вшановувати чужих богів, це може накликати на нас гнів богів нашої країни. До думки Мононобе Окосі приєднався і голова іншого сильного дому — Накатомі Камако. На протипагу їм вождь Сога Інаме, який був у той час «о-омі» схилився до прийняття нової релігії» [Цит. за: 2]. Далі перебіг подій відбувався наступним чином: цар Кіммей вирішив прийняти нову релігію, звелів розповсюджувати буддизм та збудувати буддійський храм, у якому мали зберігатися священні речі. Після цього у країні, як говорить переказ, почали поширюватися хвороби і противники буддизму пов'язали це з появою нової релігії. Це призвело до того, що буддійські реліквії було утоплено, а храми спалено. Принагідно зазначимо, що оповідання, яке міститься у Ніхонгі не зовсім відповідає дійсності, адже широкий фактологічний матеріал засвідчує швидке поширення, а не занепад буддизму на японських островах і цей процес практично не зустрічав активного протидіювання.

За часів правління Кіммея в країну прибуває дев'ять буддійських монахів, з'являються проповідники, архітектори та скульптори, які відповідно до своїх вмінь поширюють релігійне вчення, проповідують, будують святилища та створюють священні зображення. У цей же час, починають засновуватися храми та навчальні заклади, що були покликані сприяти поширенню континентальних впливів, зокрема конфуціанства та буддизму. Так Тедай — «храмовий дім» в Японії, центр буддійської вченості, було заснована після 805 року, а його фундатор Сайтьо (767–822 рр.) — один з перших буддійських мислителів Японії, побував у Китаї в 804–805 рр. У цей час посвячення монахів школи Тедай засновувалося на заповідях бодхісатви, а головним джерелом школи була «Лотосова сутра». При цьому, вже на межі XII–XIII ст. (завершення епохи Фудзіварі), духовна ситуація Японії сприймалася сучасниками не просто як криза, а як завершення відомої історії або «кінець буддійського Закону-Дхарми». Це було пов'язано з ідеєю оновлення духовної доктрини, яка постала як вкрай гостра проблема. Виникнення синкретичних релігійних доктрин сприяло поширенню та проникненню ідейних запозичень буддизму у синтоїстську релігійну систему. Починаючи вже з кінця XI ст. божества камі ставали охоронцям буддійських храмів або уособлювали японське втілення буддійських божеств (рьобу-синто). З іншого боку, поширення буддизму серед правлячої еліти сприяло укоріненню даного типу релігійних уявлень і серед пересічного населення та формування феномену «двовір'я». Як зазначає С. Пасков,

починаючи з VIII ст. значного поширення набула ідея буддійської школи Хоссосю, у відповідності до якої в основу суцього поклався єдиний, все проникаючий дух, а метою релігійної практики ставало самопізнання, що розумілося як ідентичне пізнанню світу [7, с.108–118]. Цей та подібні процеси призвели до поширення практики посвячення у монахи, що сприяло постанню нової соціальної групи та форми господарювання, яка утворювалася навколо монастирів. Дана обставина спричинила посилення ролі монахів та монарших громад на соціальну сферу та певною мірою позбавило правлячі еліти можливості тотального контролю над ідеологічною сферою.

Періодизуючи історію Японії, вчені також виокремлюють так званий період «воюючих провінцій», який тривав (за різними датуванням) з 1336 (або 1390, або 1467 року) до 1573 року. У цей час централізована влада сьогунів поступилася місцевій військово-феодалній владі деймьо (князівств), які володіли повнотою судових та адміністративно-розпорядчих функцій. Інституційне закріплення влади передбачало формування відповідного законодавчого підґрунтя для впорядкування судових та адміністративних систем [9]. Дослідники теорії держави та права (Святослав Полхов, Харосі Сугіяма, Масару Хіраяма [3; 11]) зазначають, що процес законотворення, який спостерігався у період воюючих провінцій (а це десять зводів законів), засвідчив зміни у сфері соціально-політичної організації Японії, її політико-юридичній традиції, які відбулися до XVI ст.

При цьому, вивчення правових документів даного періоду вказує на історичну спадковість розвитку правової системи Японії, яка проявилася у цей час у включенні законодавчого кодексу військових урядів «Госедай сікімоку» в локальні, місцеві «списки законів» [3]. У цьому зв'язку важливим видається зауваження С. Полхова про те, що вже у XVI ст. селянські громади мали «значні права та автономії по відношенню до землевласників. Вони перетворилися у найважливішу форму самоорганізації селян: захищали життя, майно та інші права своїх членів, затверджували угоди купівлі-продажу землі. Громада часто мала у своєму розпорядженні власні військові сили» [3, с.123], які використовувалися у збройних конфліктах з сусідами на предмет визначення власника землі або перерозподіл водних ресурсів. Водночас, релігійна сфера також підлягала правовому регулюванню і досить часто світські правителі на рівні правового забезпечення застерігали проти конфліктів на релігійному ґрунті, а локальні громади набули право облаштовувати святилища місцевих божеств-покровителів.

Так у «Законах провінції Каі» в статті 22 ми можемо прочитати, що «суперечки про віровчення між послідовниками шкіл Нітірена та Чистої землі (буддійські релігійні школи XII–XIII ст. — 3. Ш.) у князівстві забороняються. Якщо хтось їх розпочне, то наставники цих шкіл і їх послідовники повинні бути покарані» [3, с. 128]. У цьому ж документі окреме місце посідає питання статусу автохтонних релігійних громад та прихильників синтоїзму. Стаття 52 приписує наступне: «забороняється синтоїстським жерцям, ямабусі та іншим шукати заступництва якого-небудь пана. Тим хто порушує цю заборону не буде дозволено ходити по князівству» [3, с. 131]. У даному положенні виокремлюється представники специфічної релігійної течії Ямабусі, яка являє собою синтоїстське вчення, що об'єднує традиційні релігійні погляди та ритуали синтоїзму та запозичені традиції даосизму і буддизму [1]. Як відомо, протягом усієї історії Японії, дискусії щодо доцільності залучення та інкорпорації континентальних запозичень до духовної сфери постійно актуалізувалися, особливо в часи соціальних змін або політичних конфліктів. Потужний вплив китайської культури (починаючи від писемності і закінчуючи політичними ідеалами) часто сприймалася як інвазія (вторгнення) з боку ворожої сторони.

У XIII–XV ст. буддизм Тедай розвинувся в доктрину санно-синто, буддизм Сінгон — став рьобу-синто, буддизм Тітірен — сформував доктрину хокке-синто. Альтернативою тенденції інкорпорації ідей синто у доктринальні положення буддизму стали намагання прихильників традиційної релігії повернути статус першості місцевим божествам. Цей рух йшов одночасно з поширенням буддизму в XIII–XV ст. але максимальної сили він набрав за часів Йосіда Канетомо, який очолив рух за відродження синто (юіцу або Йосіда синто), діяльність священнослужителів храму Ісе (Ватарі синто або Ісе синто), які передували проповідництву Матоорі Норінага (1730–1801рр.) і Хірата Ацутане (1776–1843 рр.), зі школи «Кокугаку». Така діяльність сприяла очищенню та відродженню синто та започаткувало процеси, що було реалізовано вже після 1868 року [8].

Найбільш повним виявом утвердження синто як державно-національної релігії Японії прийнято вважати період з 1868 року по 1945 рік, відомий під назвою реставрація Мейдзі. Завершення війни Босін та проголошення синто офіційною ідеологією Японії після 1868 року призвело до відокремлення буддійських громад від держави, виведення земельних ділянок з-під адміністрування буддійських монастирів та храмів, скасування целібату. У наслідок цього синтоїзм став

впливовою складовою відтворення державної ідеології сайсей ітті— в основу якого було покладено «принцип єдності релігійного ритуалу та державного управління», а це у свою чергу перервало симбіоз синто та буддизму. У ґрунтовному дослідженні Данієла Холтома «Національна віра Японців» [9], розкриті особливості зв'язку між офіційним і так званим сектантським синто, кожне з яких обґрунтовувало роль політичного чиннику консолідації суспільства виходячи з традиційних релігійних уявлень про природу земної влади.

Закріплення державного статусу за синто відбулося 25 квітня 1869 року, після того як імператор Мейдзі провів церемонію у синтоїстському храмі імператорського палацу та вшанував весь пантеон божеств, проголосивши клятву з п'яти статей та надавши їм власну інтерпретацію. Загальний зміст цих статей був орієнтований на ідею наближення Японії до здобутків світової цивілізації, а також лібералізації суспільних стосунків.

Зокрема Мейдзі присягнув, що у країні буде створено дорадчий орган з управління державою, який повинен буде враховувати громадську думку (стаття 1), люди всіх рангів будуть мати право висловлювати свої погляди, а рішення що прийматимуться, повинні спиратися на одностайну думку вищих та нижчих класів (стаття 2), звернення до цивільних та військових не міститиме у собі приниження (стаття 3). В аспекті релігійних питань Мейдзі проголосив, що старі методи та звичаї будуть винищені і нація піде великим Шляхом Неба та Землі (стаття 4), що означало повернення Японії до традиційних цінностей синто та посиленню націоналістичних традицій. При цьому остання стаття стверджувала що використання здобутків світової науки є умовою розквіту Імперії (стаття 5).

У галузі релігійних нововведень найбільш значимими було відокремлення буддизму від синто та проголошення останнього основою для функціонування державного апарату. Наслідком відповідних постанов стало заснування «Департаменту у справах синто» і виведення святилиць синто з-під підпорядкування буддійських священнослужителів, що спричинило передачу споруд під юрисдикцію державних представництв у 1872 році. Головними наглядачами цих релігійних громад ставали особи призначені офіційним урядом, а посади не передавалися у спадок, як це було до 1868 року. Будучи майном держави, власність святилиць повинна була підпорядковуватись новому уставу у питаннях церемоніалу та ритуалу, відомого як «Уклади років Енґі», що почав офіційно діяти з 1875 року [5].

Напередодні реставрації Мейдзі, в 1853 році, в Японії було введено григоріанське літочислення. При цьому, навіть у сучасних офіційних документах, так само як і в науковій літературі, продовжує використовуватися «ненго» — літочислення за правліннями імператорів, які сходзячи на престол обирають собі нове гасло правління, що стає назвою відповідної епохи. Таким чином літочислення епох велося від дати прийняття нового гасла, що ставало додатковим фактором у освяченні та сакралізації влади.

У цей же час відбувалася адміністративно-територіальна реформа. Починаючи з 1888 року адміністративно-територіальний розподіл Японії то-до-фу-кен включав у себе відповідно виокремленні території столичної префектури Токіо (то), острів Хоккайдо (до), міста Осака та Кіото (фу), а також префектури (кен) [8, с. 26]. Префектури у минулому були клановими землями даймьо, які після реформи 1868 року перейшли у власність імператора (25 липня 1869 рік), землі даймьо було перейменовано на префектури, а їх кількість зменшилась з 302 до 34. Дана обставина актуалізувала необхідність переглянути адміністрування релігійної сфери.

З часом, адміністрування релігійних питань було передано до Міністерства релігійної освіти, яке з 1872 року вирішувало завданням щодо узгодження стосунків між буддійськими священиками та представниками синтоїського духовенства. Водночас з 1873 року було скасовано заборону на сповідання християнства, яке до того часу перебувало поза законом і переслідувалося, а його послідовники жили під загрозою страти. Даний факт посприяв поширенню християнства серед місцевого населення, яке також інкорпоровалось у певну соціальну кон'юнктуру. З 1874 року відновилися права буддійських громад, які отримали право вільно сповідувати власні релігійні погляди. В 70-ті роки XIX ст. питання релігії потрапили до юрисдикції Міністерства внутрішніх справ, у структурі якого в 1877 році було створено Департамент святилищ та храмів, який розділився у 1890 році на два окремих підрозділи: Департамент святилищ і Департамент релігій, який з 1913 року перебував у підпорядкуванні Міністерства освіти. Як бачимо, релігія та її функціонування належало до компетенції двох відомств, кожне з яких у свій спосіб відповідало за питання національної безпеки. З 1871 року Міністерство релігійної освіти активно поширювало ідею про те, що культові споруди є органічною складовою державної релігії, яка виступала основою для державної ідеології заснованої на релігійній свідомості, засвоєння якої повинно було стати основним завданням

освітнього процесу. При цьому, свобода віросповідання, задекларована статтями Мейдзі, насправді втратила чинність, адже в Конституції 1889 року, йшлося вже про те, що імператор, будучи священною та недоторканою особою, має виключне право на керівництво Японією. Іншими словами, монарх уособлював собою синто, яке як релігійний комплекс (у своїй структурно-функціональній цілісності) вже не могло існувати та виконувати свої завдання поза межами персоніфікації в постаті імператора.

Після прийняття нової Конституції Японії в 1947 році, синто було виведено з під опіки держави, його заклади та майно були передані місцевим громадам, для яких території священних комплексів стали місцями громадського життя. Причина подібних трансформацій у першу чергу була пов'язана з соціально-економічною та політичною реструктуризацією. Свобода віросповідань, як правова категорія набула чинності тільки після Другої світової війни, і цей процес практично не мав перешкод з огляду на високий рівень адаптивності релігійної свідомості японців. Серед правових передумов для цього процесу слід назвати директиви штабу окупаційних військ в Японії «Про скасування державного обмеження на політичні, громадянські та релігійні свободи» від 4 жовтня 1945 року та «Про скасування державного протекторату, вшанування, управління та розповсюдження державного синто» від 15 грудня 1945 року [4]. Остаточне закріплення відокремленого статусу релігії від держави відбулося завдяки Конституції (1947 р.) у статтях якої прямо зазначалося, що свобода релігії гарантована для всіх, ніхто не може бути примушений сповідувати будь яку релігію або не сповідувати жодної (ст. 20), фінансування релігійних закладів з боку держави, без участі громадських спостерігачів забороняється (ст. 89). Таким чином, релігія опинялася за межами державного регулювання, вона повністю належала приватній сфері, що не залишало місця для правового втручання у особисте життя японців. У цьому контексті, доречно згадати закон «Про релігійні юридичні особи» (1951 рік), у якому йдеться про скасування преференцій з боку держави на користь окремих релігійних організацій та надання рівних прав учасникам релігійних процесів в незалежності до їх конфесійної приналежності. З цього приводу Стюарт Пікен (Stuart Picken) зазначає, що поміркованість законодавця у релігійних питаннях у цей період була інспірована «конфуціанським розумінням» державно-релігійних стосунків, які розумілися як партнерські, а не конфронтаційні чи конкуруючі [10].

Протидії з боку культурної еліти поширенню секуляризаційних процесів у світі у другій половині XX ст. сприяли зміцнення ролі синто у національно-духовному житті японців яке стало осередком збереження традиційних релігійних практик. Вже на початку XXI ст. в Японії було започатковано процес поновного наближення синтоїзму та буддизму. З цією метою було розроблено відповідну програму яка отримала назву «Шлях серця», розробниками якої стали представники і буддійського і синтоїстського духовництва. Ця програма мала забезпечити практичну реалізацію проекту відродження сімбцу-сую «Місця синто-буддійського паломництва Західної Японії» та подолання кризи і політичної конфронтації у зв'язку з обрядовою практикою святилища Ясукуні (Мирна країна), яке до завершення Другої світової війни уособлювало ідею «святилища—захисника батьківщини» [6]. Само святилище (що перебуває у підпорядкуванні Міністерства армії та військово-морського флоту і Міністерства імператорського двору) уособлює єдність релігійної, ідеологічної, політичної ідентичності та державної цілісності країни. У Ясукуні немає жодної могили, а сакральний статус цього місця пов'язаний з тим, що за переконанням японців це святилище є «священною горою, на якій перебувають душі загиблих воїнів» [5, с. 187].

Таким чином, проведений аналіз засвідчує, що історія взаємовпливу державних інститутів та релігії в Японії носить перманентний характер, при цьому релігія, у цій взаємодії, сприяла формуванню політичної нації та впливала на становлення правових інститутів держави. Синкретизм релігійних вірувань (як запозичених так і автентичних) спричинив формування ідеалів релігійної толерантності поширених серед японців та інспірував формування релігійного релятивізму в духовній сфері.

Список використаних джерел:

1. Боги, святилища, обряди Японии. Энциклопедия синто / Ред. И. Смернов, А. Мещеряков. — М.: РГГУ, 2010. — 336 с.
2. Конрад Н. И. Лекции по истории Японии (1936–1937 уч. год). На правах рукописи. Стеклография Московского института Востоковедения имени Нариманова при ЦИК СССР. Москва, 1937. — [Електронне джерело]. — http://ru-jp.org/konrad_rekish_01.htm
3. Ко:сю: хато-но сидай. Вступ. стаття, перевод со старояпонского и комм. С. А. Полохова // Восток (Oriens). Афро-азиатские общества: история и современность. Институт

-
- востоковедения. Институт Африки. — М.: Наука, 2010. — № 6 (ноябрь-декабрь). — С. 120–133.
4. Лепехова Е. С. К вопросу о перспективах синто-буддийского синкретизма в современной Японии (на примере дискуссии Ямаори Тэцую и А. Суманасара) / Е. С. Лепехова // Восток (Oriens). Афро-азиатские общества: история и современность. Институт востоковедения. Институт Африки. — М.: Наука, 2011. — № 6 (май-июнь). — С. 117–121.
 5. Молоднякова Э. В. Синто в современной Японии / Э. В. Молоднякова // Национальная религия японцев. Синто. — М.: Крафт +, 2008. — С. 153–216.
 6. Накорчевский А. А. Синто / А. А. Накорчевский. — СПб.: Азбука-классика, Петербургское Востоковедение, 2003. — 448 с.
 7. Пасков С. С. Япония в раннее Средневековье VIII– XII вв. Исторические очерки / С. С. Пасков. — М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», 2011. — 208 с.
 8. Сапрыкин Д. Н. Формирование системы местного самоуправления Японии в эпоху Мэйдзи (1868–1911) / Д. Н. Сапрыкин // Восток (Oriens). Афро-азиатские общества: история и современность. Институт востоковедения. Институт Африки. — М.: Наука, 2011. — № 2 (март-апрель). — С. 25–31.
 9. Holtom D. C. The national Faith of Japan / Daniel Clarens Holton. — Routledge, 1938. — 329 p.
 10. Picken D. B. S. Shinto: Japans` Spiritual Roots / D. B. S. Picken. — Tokyo, New York: Kodansha America, 1980 — 80 p.
 11. The Journal of Asian Studies. — Vol. 41. — No. 3 (May, 1982). — P. 603–605.
 12. Bock F. G. Eng-Shiki. Procedures of the Engi Era / Felicia Gressitt Bock. — Tokyo: Sophia University, 1970. — Books I-V. — xi + 216 p.
 13. Bock F. G. Eng-Shiki. Procedures of the Engi Era / Felicia Gressitt Bock. — Tokyo: Sophia University, 1972. — Books VI-X. — ix + 190 p.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2014 р.

Швед З.В. Отношения между государством и религий в Японии

Проанализирована связь религиозно-правовой и нациоконсолидирующей идей автентичных духовных традиций Японии. Реконструированы основные этапы истории Японии в связи с функционированием религиозных доктрин синто и буддизма. Доказано, что исторически обусловленный религиозный релятивизм японцев, способствовал возникновению синкретических религиозных систем, в которых содержатся как национальные, так и заимствованные континентальные элементы.

Ключевые слова: религиозно-правовая система, синто, буддизм, государственно-религиозные отношения.

Shwed Z.V. The Relationship between State and Religion in Japa

Examines the relationship between Religious-Legal and authentic Nation Consolidating ideas in the spiritual traditions of Japan. The author presents the main stages of the History of Japan in connection with the functioning of the religious doctrines of Shinto and Buddhism. It is concluded that the historically conditioned Japanese religious relativism encouraged the development of a syncretism in the religious system which contains both National, as well as borrowed Continental elements.

Key words: religious, legal, Shinto, Buddhism, state-religious relations

© Швед З.В., 2014

УДК 304:326

Захарчук О. І.*Аспірантка кафедри філософія гуманітарних наук Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

КЛАСИЧНЕ ТА СУЧАСНЕ РАБСТВО: ПРОБЛЕМА СПІВВІДНОШЕННЯ

Розглянуто співвідношення класичного та сучасного рабства. Виокремлено основні форми сучасного рабства такі як торгівля людьми, примусовий шлюб, віртуальне рабство. Зазначено, що між цими формами не існує чітких розмежувань, оскільки одна й та ж сама людина може перебувати в кількох формах фактичної залежності.

Ключові слова: класичне рабство, сучасне рабство, торгівля людьми, примусовий шлюб, віртуальне рабство.

Проблема рабства була актуальною, ще на перших стадіях розвитку суспільства. І хоча, в 1926 році була прийнята Конвенція про рабство, яка де-юре забороняла рабство в будь-якому його прояві, зокрема торгівлю людьми, втім, у XXI столітті ця проблема набуває широкої актуальності.

Інституціонально рабство виникає та стає інкорпорованим у соціальну структуру суспільства разом зі становленням рабовласництва. В античному світі воно було міцно закарбоване у суспільній свідомості та не викликало жодних сумнівів щодо своєї легітимності.

Сприятливою обставиною у розвитку рабства було і те, що більшість сімейних угідь перебували у власності у родовій аристократії, до якої належали видатні давньогрецькі філософи Платон та Арістотель. Так у соціально-метафізичному трактаті Платона «Держава» [7] ще не має чіткого уявлення про раба, як економічну категорію. Згідно з Платоном головною причиною рабовласництва є «перетворення на рабів військовополонених із варварів» [13, с. 247]. Більш того, для Платона, варвар і раб — одне і теж за своїми природними властивостями. Справді, вагому частку невольників людей в давньогрецьких містах складали варвари. Однак, Платон наголошує на тому, що «війна — це зло, і в добре влаштованій державі цього зла не має бути» [7, с. 135].

Як цілковито природне явище рабство розглядає і Арістотель. Так, Стагіріт говорив про, що суспільство не може функціонувати як ціле без наявності в ньому панів і рабів. Арістотель зазначав, що «Раб—це певна одухотворена власність» [1, с. 416]—«жива» власність, яка до того ж мала статус члена сім'ї. Більш того, Арістотель притримується поширеної в ті часи думки: раб має повністю залежати від господаря лише через те, що є неспроможним відповідати за свої вчинки.

Дійсно, для рабовласників була характерна жага до накопичення додаткового прибутку, що і було поштовхом до захоплення чужих земель та їхніх мешканців. Одним із джерел отримання рабів поруч з війнами було викрадення людей протягом усієї античності. Дана практика була досить поширеною. Однак приріст рабів здійснювався і природним шляхом, тобто через народження дітей, що автоматично означало приріст власності господаря. Так як раб мав статус речі, то дитина, яка народжувалася, належала не своїм батькам, а автоматично переходила у власність господаря. Такі суто майнові відносини відображали і тогочасне законодавство, згідно з яким боржник, якщо він не мав можливості сплатити борг, ставав рабом кредитора. Також рабством карали і декотрі злочини. З історії Давньоримської імперії також відомо про необмежену чоловічу владу стосовно власної дружини та дітей, яких чоловік-батько мав право не лише продати у рабство, а й позбавити життя.

Таке, класичне по суті розуміння відображає реалії тогочасного суспільства, зокрема способу господарювання. Адже відомо, що раби використовувались як робоча сила насамперед у сільському господарстві, а також для задоволення найрізноманітніших потреб рабовласника. Речовий характер раба, полягає в тому, що всі продукти рабської праці стають власністю власника на «засоби виробництва». Раб не мав своєї власності, він міг розпоряджатися лише тим, що йому надав господар, не міг вступати в законний шлюб без дозволу пана. Більше того, тривалість шлюбного зв'язку, якщо вона була дозволена залежала від забаганок рабовласника. Накшталт будь-якого іншого майна раб міг стати предметом всіляких трудових угод.

З ростом матеріального виробництва збільшується і кількість рабів. Нагляд за рабами і забезпечення їх всім необхідним вимагав персоналу який також складався з рабів. На перших стадіях єдиним, а в подальшому досить істотним джерелом рабів у всіх народів служила війна, супроводжувана полонем воїнів супротивника і викрадення людей, що проживають на його території. Коли інститут рабовласництва зміц-

нився і став підставою економічного ладу, до його джерела додалися й інші.

Таким чином, раб не був суб'єктом права. Він навіть не був людиною. Ні у відношенні до свого господаря, ні у відношенні до третіх осіб раб не користувався жодним правом захисту як самостійна особа. Господар міг поводитися з рабами на свій розсуд. Убивство раба господарем вважалось його законним правом, а кимось іншим — розглядалось як замах на майно пана, а не як злочин проти особистості. У багатьох випадках за збиток, нанесений рабом інтересам третіх осіб, також ніс відповідальність господар раба. Лише на пізніх етапах існування рабовласницького суспільства раби отримали деякі права, але вельми незначні.

Період найактивнішого розвитку работоргівлі припадає на XVIII ст. та перші дві третини XIX ст., коли в Америку було ввезено з Африки майже 15 млн. рабів-негрів [4, с. 32].

Достеменно відомо, що широкий розвиток рабства, перетворення його в основу суспільних відносин було закладене в саму полісну структуру тогочасного суспільства. Панування приватної власності, зростання товарних зв'язків, створення сприятливих умов для політичної діяльності і культурного життя основної маси громадян, здійснювалося на засадах рабовласництва. Рабовласницькі відносини характеризувалися передусім глибоким впровадженням рабства у всі сфери виробництва, як в сільській місцевості (в рабовласницьких маєтках і навіть в ряді селянських господарств), так і в міських майстернях і на будівництвах. Всі вони були означені раціональною організацією рабської праці і високим ступенем експлуатації рабів.

Філософський словник дає наступне визначення рабства: «Рабство — стан цілковитої несвободи, повної залежності, тотальної підкорюваності і дискримінації, відсутність автономії і свободної волі» [8, с. 537]. Для класичного рабства було характерним жорстоке ставлення до рабів, і скасування майже всіх залишків прав як таких «життя в рабстві справедливо вважається чимось набагато гіршим, ніж навіть смерть. Моральна вразливість рабства є очевидною навіть тоді, коли відповідний стан настає внаслідок напозір «вільної» згоди особи, яка запродається до рабства» [8, с. 537].

Те, що людство досить повільно звільнялося від інституту рабства свідчить історичний факт: перший загальновизнаний цивілізованим світом документ щодо викоренення рабства був прийнятий Лігою Націй у 1926 р. То була конвенція «Про рабство» [6], яка мала намір покласти йому край, і яка містила такі визначення «раба» та «работоргівлі»: — під

рабством розуміється положення або стан особи, щодо якої здійснюються деякі або всі повноваження, притаманні праву власності; — під работоргівлею розуміються всі дії, пов'язані із захопленням, придбанням будь-якої особи, або з розпорядженням нею з метою звернення її в рабство; всі дії, пов'язані з придбанням раба з метою його продажу чи обміну; усі дії з продажу або обміну особи, придбаною з цією метою, і взагалі всяка дія по торгівлі чи перевезенню рабів [6].

До того ж відомо, що в 4 пункті Загальної декларації прав людини ООН розширила поняття раб до будь-якої особи, яка не може по своїй волі відмовитися від роботи [3].

Метою Конвенції постала повна делегітимізація рабства, а також здійснення законних перешкод будь-якій работоргівлі. Крім того, у Конвенції вперше звернуто увагу на небезпечність примусової та обов'язкової праці, яка може призвести до становища, подібного до рабства. Але, незважаючи на це, Конвенція не змогла подолати реально існуюче рабство і работоргівлю, а тільки виявила намір боротися з ними.

Прикро визнавати, що рабство, яке було засуджене цим договором, а потім Загальною декларацією прав людини ООН від 1948 року, продовжує існувати в таких іпостасях як торгівля людьми, дитяча проституція, примусовий шлюб і т. п., також набуває неабиякого поширення її постучасна іпостась — так зване віртуальне рабство. Варто зазначити, що між цими формами не існує чітких розмежувань, оскільки одна й та ж сама людина може перебувати в декількох формах фактичної залежності.

На даний час рабовласництво офіційно заборонено у всіх державах світу. Остання заборона на володіння рабами і використання рабської праці була введена в Мавританії.

Найбільш масовим проявом работоргівлі, тобто продажу і купівлі людей був вивіз людей з Африки. У зв'язку з цим поширеним образом раба є чорношкірий раб. Втім, сучасна работоргівля безпосередньо не пов'язана з расовою приналежністю. Сьогодні світовим лідером країн з високим відсотком економічного рабства є Індія. Україна ж займає 86 місце у рейтингу світового рабства Global Slavery Index 2013.

Оскільки юридичного права на рабовласництво в даний час не існує, то не існує і класичного рабовласництва як форми власності та способу суспільного виробництва, та вірогідно, що в країнах які вважаються «слаборозвинутими», заборона має лише декларований характер. Натомість реальним регулятором суспільного життя постає неписаний закон — звичай. По відношенню ж до «цивілізованих» держав більш коректним є термін «примусова, невольна праця».

Вважається, що людина примушена до праці, якщо стосовно неї виконуються такі дії: — діяльність контролюється іншими особами, репресивними та потестарними засобами; — людина перебуває в даному місці і займається даним видом діяльності не по своїй волі і позбавлена фізичної можливості змінити ситуацію за власним бажанням; — за свою роботу людина не отримує ніякої гідної винагороди, підлягаючи жорстокій експлуатації.

Шкода, але XXI ст. так і не позбулося такого жорстокого явища як рабство. На сьогодні торгівля людьми стала буденним явищем, яким нікого не здивуєш. Більше того, продаж живого товару з метою подальшої сексуальної експлуатації є однією з найбільш поширеною формою рабства. Як би не було прикро визнавати, але в Україні, як і більшості держав світу, ситуація є критичною. Та проблема сексуального рабства не єдина, в нашій країні процвітає також знущання, експлуатація, жорстоке поводження, насильство, розбещення і це ще не весь перелік проблем. Як відомо, найчастіше страждають від цього жінки та діти.

У цілому сучасний світ знає такі форми рабства як торгівля людьми, дитяча проституція, примусовий шлюб, економічне та віртуальне рабство. Варто зазначити, що між цими формами не існує чітких розмежувань, оскільки одна й та ж сама людина може перебувати в кількох формах фактичної залежності.

Коріння торгівлі людьми починаючи з давнього часу було тісно пов'язане з таким розумінням рабства, коли рабство та работоргівля були офіційними в багатьох країнах. Про що свідчить низка європейських документів. Наприклад, згідно з мирним договором 1713 р. з Іспанією Велика Британія отримала легальне право на ввіз негрів-рабів в іспанські колонії в Америці [2, с. 48].

Торгівля людьми є однією з головних проблем як у світі, так і в Україні, і щороку збільшується кількість людей, які від цього страждають. Люди вважаються товаром, який можна купувати та продавати. За останні роки у світі зафіксована стійка тенденція зростання випадків торгівлею людьми у відкритій чи прихованих формах. Найбільш від цього страждають жінки. Відомо, що торгівля людьми є одним з видів насильства щодо населення. Цей злочин має довге історичне коріння, але наприкінці XX століття він набув форми сучасного рабства. Торгівлю людьми можна визначити як дії, які є легальними чи не легальними, що здійснюються щодо жінок з метою їх прибуткової експлуатації, з використанням примусу, насильства, погроз та інших видів тиску, внаслідок чого особа має скоритися. Виділяють наступні форми торгівлі

жінками:—торгівля з метою примусового нелегального виконання робіт і надання послуг. Мінімальна кількість осіб, які виконують роботи під примусом, внаслідок торгівлі людьми, становить 2 450 000. Близько 20% випадків використання примусової праці і одна четверта випадків використання примусової праці, до яких причетні приватні агенти із працевлаштування, є результатом торгівлі людьми.—примусовий шлюб—це шлюбний договір при якому одна, або дві сторони вступили в шлюб не по своїй волі, а завдяки впливу третьої сторони. В більшості випадків в такий шлюб жінка вступає не добровільно. Виходячи із статистики, примусовий шлюб частіше за все поширений в країнах Південно-Східної Азії, Африки і на ближньому сході. Подібні браки становлять собою серйозну проблему, оскільки під загрозу ставляться права людини, перш за все, порушується право на свободу укладення шлюбу. ООН розглядає даний вид шлюбу, як порушення прав людини, оскільки він не відповідає принципу свободи людини [5].—примусова проституція. Саме в країнах перехідного періоду, в тому числі і в Україні, дана форма рабства є досить популярною. Спостерігається зростання індустрії сексу та сексуальних послуг. В останні роки Україна потрапила в число країн—постачальників жінок, торгівля жінками, вивіз їх за кордон шляхом обману набули широких масштабів. Сексуальна індустрія набуває широкого розвитку по всьому світу. Дане положення завжди викликало масу дискусій. Оскільки тут присутній як моральний аспект, так і економічний і правовий. Адже в одних документах розрізняють добровільну проституцію, і проституцію за примусом, а в інших—ні.

Хоча спочатку торгівлю людьми пов'язували з жінками, дітьми та їх сексуальною експлуатацією, сьогодні суспільству вже стає зрозуміло, що предметом торгівлі може бути будь-яка особа незалежно від віку та статі.

Наступною поширеною формою сучасного рабства є економічне рабство. Реклама закликає нас до вибору товарів та послуг, що має характер примусу до споживання, через що людина змушена перебувати у постійній гонитві за новими речами, враженнями, задоволенням, що спонукають її до постійної праці. «Життя у кредит» є звичною формою економічної поведінки українського населення. Зазвичай, під даний чинник підпадають молоді люди, у яких потреби перевищують їхні доходи, тому достатньо часто у них виникає необхідність одержати кредит. Оскільки, бажання витратити завжди перевищує бажання заробляти.

Закабаленість кредитним капіталом призводить до фактичного виснаження людського ресурсу через безперервну інкорпорованість у виробничому процесі.

Ще однією, порівняно новою, формою рабства виступає віртуальне рабство. У зв'язку швидкими змінами які відбуваються сьогодні, те, що вчора було ще модним сьогодні вже є застарілим. Популярною формою швидкого отримання та передачі інформації виступає інтернет. За останні роки в цій області відбувся якісний стрибок. В результаті, на сьогоднішній день можна констатувати, що інтернет перестав бути просто системою зберігання і передачі інформації, а став прошарком реальності й сферою життєдіяльності величезної кількості людей. В результаті цього, в користувачів комп'ютерних мереж виникає цілий ряд психологічних феноменів—інтересів, мотивів, потреб, а також форм психічної і соціальної активності, безпосередньо пов'язаних із цим новим середовищем. Серед таких феноменів усе більшої актуальності набуває проблема використання інтернету. З однієї сторони, швидке володіння інформацією значно спрощує життя, з іншої сторони—це досить легко переростає в залежність. Причина її появи криється в нас самих, в нашій неспроможності чи небаженості розпоряджатися власним життям та часом. Ми тікаємо в кіберпростір, щоб знайти додаткову свободу, можливості, подолати певні заборони, отримати нові стимули врешті решт. В мережі ми відчуваємося більш розкутими, ніж в реальному житті, можемо взагалі жити іншим життям не відчуваючи ніяких обмежень. Безпека та анонімність гарантована. Але маючи бажання отримати додаткові переваги, іноді отримуємо купу недоліків, потрапляємо в пастку ще більших обмежень. Адже, треба вміти вчасно зупинитися, припинити плити за течією, як би приємно це не було. І досить часто ця залежність від інтернету, чи «свобода» вганяє нас в рабство.

Отже, класичне рабство—це історична форма рабства, за якою раб постає власністю господаря, поруч зі знаряддями виробництва. Рабів можна купити та продати, господар може розпоряджатися їхнім життям як вважає за потрібне. Мотивацією рабів до праці є зазвичай система мінімальних заохочень чи покарань, та майже нічим не обмежена влада господаря над ними. Тому як в економічному так і в психологічному аспектах відносин, в основу яких закладена рабовласницька модель свідчать про загальну суспільну деградацію.

На відміну від класичного розуміння рабства його сучасний зміст окреслений набагато ширшим спектром фактичного поневолення

суб'єкту тим чи іншим суспільним контрагентом (власником на засоби виробництва, капіталом, віртуальним простором тощо). Сучасне рабство перетворює людину на специфічну форму товару на ринку праці, позбавляючи його права вибору. Хоча і існують нормативні документи, які мали б мали не допустити існування феномена рабства на сьогоднішній день, тим не менше він має місце.

Сучасне суспільство виділяє свої пріоритети і систему стандартів, що жодним чином не співпадає з рабством у будь-яких його формах. Втім, попри те, що рабство як таке, втратило легітимний характер, воно є реальним як у своїй традиційній (класичній), так і у сучасній (завуальованій) формах.

Список використаних джерел:

1. Аристотель. Этика. Политика. Риторика. Поэтика. Категории. — Мн.: Литература, 1998. — 1392 с.
2. Валлон А. История рабства в античном мире. — Смоленск: Русич, 2005. — 640 с.
3. Загальна декларація прав людини ООН. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_015
4. Ингрэм Дж. К. История рабства от древнейших до новых времён. — СПб., 1896.
5. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_207
6. Конвенція «Про рабство». — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_161
7. Платон Государство. — Собрание сочинений в 4 т. — Т. 3. — М.: Мысль, 1994. — 654 с.
8. Філософський енциклопедичний словник / НАН України; Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди / В. І. Шинкарук (голова редкол.). — К., Абрис, 2002. — 742с.

Стаття надійшла до редакції 06.04.2014 р.

Захарчук О. И. Классическое и современное рабство: проблема соотношения

Рассмотрено соотношение классического и современного рабства. Выделены основные формы современного рабства такие как торговля людьми, принудительный брак, виртуальное рабство. Отмечено,

что между этими формами не существует четких разграничений, поскольку один и тот же человек может находиться в нескольких формах фактической зависимости.

Ключевые слова: классическое рабство, современное рабство, торговля людьми, принудительный брак, виртуальное рабство.

Zakharchuk O.I. Classical and moderne slavery: problem of correlation

Deals with the correlation of classical and modern forms of slavery. The Autor determined basic forms of modern slavery such as human trafficking, forced marriage, virtual slavery and figured out that there are no clear distinctions between these forms of slavery as one person can be subject to several forms of factual dependence.

Keywords: classical slavery, modern slavery, human trafficking, forced marriage, virtual slavery.

© Захарчук О.И., 2014

Утюж І. Г.

*Доктор філософських наук, доцент, професор кафедри філософії
Запорізького національного університету*

ВИКОРИСТАННЯ ПАРАДИГМАЛЬНОГО ПІДХОДУ В ОСВІТІ

Розкрито причини активного звернення дослідників до парадигмального підходу в спробах оновлення теорії та практики освіти.

Ключові слова: освіта, парадигма, парадигмальний підхід, системно-діяльнісний метод.

Необхідність визначення продуктивності парадигмального підходу (комплексу методів, його складових) і меж його застосування в соціо-гуманітарному знанні, є тезовою актуальністю нашого дослідження. Парадигмальний підхід може успішно використовуватися у тих сферах суспільного життя, в основі яких лежить науково обґрунтована й хоча б частково підтверджена на практиці «концептуально-методологічна схема»: у розробці державної ідеології, внутрішньої та зовнішньої політики, військових доктрин, освітніх систем.

Хотілося б показати, що парадигмальний підхід є одним з інноваційних в сучасному пізнанні, до яких відносяться також: системний, комплексний, цивілізаційний, герменевтичний, синергетичний і інформаційний. Тому парадигмальність можна розуміти не як характеристику одного з етапів розвитку соціальної філософії й науки взагалі, а як специфіку її буття.

Соціально-філософські, методологічні й загальні соціокультурні питання, пов'язані з розкриттям змісту та з мотивуванням можливості і специфіки застосування самого поняття парадигми щодо сфери освітньої діяльності, залишаються мало осмисленими, і це знижує евристичну суть парадигмального підходу. При цьому сам зміст поняття освітньої або педагогічної парадигми тлумачаться по-різному, виходячи з різних підстав і переваг у їх виборі. Наприклад, парадигми трактуються як деякі основоположні й абстрактні ідеї, що не знаходять потім ніякого фактичного підтвердження й не мають прямого послідовного й розгорнутого

втілення ні в теоріях, ні, особливо, у практиках освіти; як методологічні нормативи, що регулюють лише наукову діяльність у галузі педагогіки й теорії освіти і тому безпосередньо не стосуються практичної педагогічної й навчальної діяльності; як загальні «ідеї, підходи, принципи й методи, а також зразки та моделі, що визначають постановку цілей і вирішення завдань одночасно і в науковій, і в практичній діяльності у сфері освіти» [1].

Звертає на себе увагу некритичне перенесення своєрідного змісту поняття парадигми, виробленого та використовуваного в методології науки з моменту його застосування Т. Куном стосовно процесів нормального функціонування наукової діяльності і зміни її підстав, на сферу, зовсім іншу за своєю суттю та змістом, системно організованої та культурно оформленої діяльності, якою є освіта. У свою чергу, не слід забувати, що до введення в широкий ужиток Т. Куном специфічного смислу лексеми «парадигма» це поняття вживалося в загальному сенсі у філософії, а потім — у контексті лінгвістики, мовознавства. Зумовлені цим трансформації сутності аналізованого терміна, реально наявна його полісемія і в той же час деяка єдина вихідна підстава для розуміння всіх його соціокультурних значень повинні, отже, також ураховуватися нами, коли йде мова про парадигми освіти, освітньої діяльності [2, с. 34–36].

«Парадигма» в контексті сучасної філософії та методології науки, де зміст його пояснюється як «теорія (або модель постановки проблем), прийнята як засіб вирішення дослідницьких завдань» [3, с. 645]. «У філософію науки, — читаємо далі у філософському словнику, — поняття парадигми було введено позитивістом Г. Бергманом для визначення нормативності методології, проте поширення набуло після робіт американського історика фізики Куна. Прагнучи побудувати теорію наукових революцій, Кун запропонував систему понять, серед яких провідне місце належить поняттю парадигми, тобто «...схваленим усіма науковими досягненнями, які протягом певного часу дають науковому співтовариству модель постановки проблем і їх вирішення» [3, с. 645]. Зміна парадигми є науковою революцією. Уточнення Т. Куном поняття парадигми викликало дискусію, в ході якої виявлялася його неоднозначність (К. Поппер, І. Лакатос, М. Мастерман та ін.), під якою вчений розуміє і теорію, визнану науковим співтовариством, і правила та стандарти наукової практики, і стандартну систему методів тощо. Вона вимагала від дослідника перегляду й конкретизації поняття парадигми, що він і зробив у тлумаченні терміна «дисциплінарна матриця» та її компонентів (символічного узагальнення, метафізичної частини парадигми, цінності

і власне зразків вирішення дослідницьких завдань). Разом з тим, поняття парадигми застосовується в теорії та історії науки для характеристики формування наукової дисципліни, опису різних етапів наукового знання (допарадигмального, тобто періоду, коли ще нема теорії, схваленої науковим співтовариством, і парадигмального), для дослідження наукових революцій. Воно застосовується також у методологічному аналізі різних наукових дисциплін (психології, соціології, хімії, мовознавстві та ін.) [4].

Отже, можна стверджувати, що зміст поняття парадигми було систематично розкрито й використано в контексті людської діяльності, правда, при цьому тільки до її одного й особливого типу: професійно організованої та культурно оформленої науково-дослідної діяльності вчених. Це відкриває нам перспективи для виділення й розгляду загального, універсального соціально-філософського змісту досліджуваного поняття для позначення своєрідного культурного елемента й початку в будь-якій діяльності, що дозволяє надати їй стійкості, відтворюваності, можливості трансляції й послуговування її новими учасниками. У зв'язку з цим слід звернути увагу на умови застосування терміна «парадигма», складність і неоднозначність його змісту, що зумовлені використанням його для пояснення саме нормативної сутності та характеру наукової діяльності. Необхідно виділити і сформулювати інваріантне філософське ядро смислу поняття парадигми щодо людської діяльності, тобто в загальнометодологічному його сенсі, а потім уже послуговуватися ним у сфері освітньої діяльності.

Будучи ідеальними, мисленнєві моделі діяльності, її норми можуть оформлятися в певних «текстах», що кодують і опредмечують у собі відповідний соціокультурний за своїм статусом зміст, оскільки потім потрібні його трансляція й розкодування, розпредмечування новими учасниками діяльності як неодмінна умова їх входження в її простір. Розглядаючи цей процес і механізм трансляції з позицій системно-діяльнісного підходу, можна сказати, що одним з можливих генетично первинних, особливих «текстів» нормативного типу, найбільш поширених у різних сферах масової діяльності, є демонстрований «живий» еталонний зразок дій. Саме йому надається статус ідеального представника конкретної реалізаційної норми, яка втілює культурний соціально вагомий досвід дії при вирішенні того чи іншого типового професійного завдання.

Стосовно практичної освітньої діяльності, то з цього можна отримати методологічні уроки, які полягають у тому, що на звання освітніх парадигм можуть претендувати такі нормативно виражені різновиди

організації та здійснення практики освіти, які мають представництво в живих зразках-еталонах або моделях, що сприяють її трансляції, культурному закріпленню, засвоєнню і відтворенню певною частиною професійного співтовариства педагогів-практиків. При цьому вони можуть користуватися зразками-еталонами незалежно від ступеня рефлексивного їх осмислення й усвідомлення, обґрунтування їх у відповідних концепціях побудови практики освіти, в онтологічних і аксіологічних конструкціях філософсько-світоглядного рівня, що доводять істинність і правомірність їх існування. Власне таке розуміння освітньої парадигми, представлені в її найпростіших, генетично первинних формах, відповідає звичайній масовій практиці професійного становлення педагогів-практиків, входження їх у простір професійної діяльності. У своїй більшості вони, як уже зауважувалося, вчать працювати, передусім, на прикладах і моделях, а не на узагальнених алгоритмах і, особливо, не на психолого-педагогічних концепціях або онтологічних, гносеологічних, аксіологічних і праксіологічних філософських конструктах. Усе це знаходить висвітлення й у відповідному професійно-значимому словнику, який фіксує та оформляє досвід, що набувається таким чином. Скажімо, педагоги, які працюють у рамках так званої «знаннєвої» парадигми, говорячи про цілі своєї діяльності, зазвичай уживають характерні вислови, наприклад, «дати суму знань», а їхні учні говорять про необхідність «отримати знання» як про головну функцію своєї освіти.

З іншого боку, ми повинні погодитися з тим, що відсутність живих зразків-еталонів і моделей або їх конкретних описів, які називають, як правило, «окремими методиками викладання» або «технологіями навчання» конкретним предметам, які б сприймалися й поділялися б якоюсь частиною професійного співтовариства педагогів-практиків і на які вони могли б орієнтуватися у своїй роботі, дає достатньо підстав для позбавлення статусу освітньої парадигми будь-якої, навіть найбільш популярної й теоретично обґрунтованої педагогічної або освітньої концепції. Вона, у кращому разі, може претендувати на статус гіпотези, що проходить перевірку експериментальним шляхом, або теоретичної конструкції, уже підтвердженої якимись локальними експериментами, яка може так і залишитися деяким продуктом наукових досліджень, але не затребуваним і таким, що не знайшов поширення у власній освітній практиці. Отже, необхідно враховувати своєрідний розподіл праці у сфері освіти між педагогами-науковцями й педагогами-практиками, що далеко не завжди усвідомлюється належним чином.

У рамках нашого дослідження для виявлення й кращого розуміння використання парадигмального підходу в освіті неабиякий інтерес представляє розгляд принципів і методів парадигмального підходу. Це дає можливість логічно вибудовувати закономірні етапи трансформації якісних змін в освіті.

Парадигмальний підхід, безумовно, відноситься до загальнонаукового рівня пізнання. У статті ми спробуємо сформулювати принципи парадигмального підходу.

1. Принцип системно-цілісної будови зрілої парадигми, що вимагає формування її «дисциплінарної матриці» — компонентного складу з чотирьох нормативних підсистем, що зважають на специфіку відповідної галузі науки (дисципліни) або сфери соціального життя.

2. Принцип наукової евристичності парадигми, що полягає в її здатності допомагати в рішенні нових пізнавальних проблем (кожна парадигма існує до тих пір, поки не втратить свою евристичну здатність).

3. Принцип домінування однієї парадигми, що припускає наявність пануючого теоретико-нормативного зразка, відповідно до якого будуються дослідження організованої групи учених (наукового співтовариства).

4. Принцип часової обмеженості існування парадигми, що виражає певну тривалість її домінування, у рамках конкретного історичного періоду (періоду «нормальної (нормативної) науки»).

5. Принцип революційної зміни парадигм, що закономірно відбувається в результаті корінної ломки сталих наукових уявлень (методологій, теорій, ціннісно-світоглядних установок і, кінець кінцем, наукової картини світу в цілому) і веде до їх стрибкоподібної заміни новими, прогресивнішими.

6. Принцип якісної несумірності парадигм, що означає, що кожна нова парадигма є іншим баченням світу в порівнянні з передуючою.

Окрім вищезазначених принципів, парадигмальний підхід, на наш погляд, включає наступні загальнонаукові методи, що відповідають певним аспектам і етапам нашого дослідження: 1. Метод дисциплінарної матриці, що є особливим способом дослідження парадигми як чотирьохкомпонентної системи (включаючи «зразки», «моделі», «символи» і «цінності»).

2. Парадигмально-генетичний, розглядає процес виникнення нової парадигми, згідно з певними загальними закономірностями.

3. Парадигмально-перебудовний, досліджує динаміку стрибкоподібного переходу від однієї (застарілою) до іншої (новою) парадигми.

Використання названих принципів і методів парадигмального підходу в питаннях вивчення сучасної ситуації в освіті дає можливість визначити закономірні етапи, по яких відбуваються корінні якісні зміни в освіті, наприклад це етап під назвою 1. «Новий час» — назрівання необхідності соціальних змін в суспільстві: в економіці, політиці і інших сферах. Воно характеризується виникненням численних протиріч, і передусім — між застарілими ідеологічними догмами і сучасним життям і тому, закономірно, що місія освіти повинна змінюватись.

2. «Нове ціннісне мислення» — усвідомлення передовими представниками суспільства (державними діячами, політиками, соціальними філософами, письменниками-публіцистами) необхідності таких змін.

3. «Нова ціннісна свідомість» — прийняття усім суспільством (або його переважною більшістю) програми перетворень реформаций.

Отже, виокремлення й порівняльний аналіз різних освітніх теорій і практик з позицій парадигмального підходу необхідно проводити з урахуванням усіх виділених вище принципів, методів, елементів парадигми як дисциплінарної матриці й мінливої динаміки їх функцій і ролі у складі цілісної системи нормативних вимог до діяльності в залежності від стадії її зрілості й рівня розвиненості її суб'єктів, загального характеру того режиму, в якому вона протікає. Варто зважати на те, чи освітня система є такою, що вже склалася, тобто чи має свою, адекватну загальним філософсько-методологічним категоріальним і особливим концептуальним підставам практику, яку можна розглядати як таку, що репрезентує її модель, чи вона знаходиться поки в режимі інноваційного пошуку і становлення. Чи функціонує ця система або модель у реальному освітньому просторі, чи мається лише попереднє уявлення про можливість її зведення на основі якихось нових філософсько-методологічних ідей і більш конкретних концептуальних положень. Чи можна при цьому вивчати її як уже сформовану «освітню парадигму», якщо практичних переконливих втілень цієї концепції виявити й продемонструвати досі не вдається? Якщо дотримуватися логіки системно-діяльнісного підходу, то тоді вона повинна аналізуватися лише як якась гіпотетична версія концепції нової системи діяльності, її абстрактної нормативної бази, що претендує в майбутньому на роль нової повноцінної й завершеної освітньої парадигми, і не більше того. Якщо ж і до створення концепції системи освітньої діяльності справа ще не дійшла, а в наявності є лише загальні, хоча, можливо, самі по собі глибокі й цікаві філософсько-методологічні

міркування на рівні нової спільної ідеї, то про нову освітню парадигму як певну культурно задану й соціально організовану модель побудови реальної практики освіти тим паче мову вести ще рано. Водночас, один з найважливіших парадигмально-нормативних компонентів, здатних згодом забезпечити нову концептуальну структуру, може бути вже в наявності і цілком заслуговувати свого обговорення як варіанта організації спершу тільки філософсько-методологічного пошуку відповідей на гострі питання, що виникли в освітній практиці й об'єктивно вимагають формування справді нових освітніх парадигм. І тільки слідом за цим, за умови здійснення його прихильниками подальшого теоретичного конструювання й реальної експериментальної апробації отриманої концепції і хоча б часткового впровадження цього парадигмально обґрунтованого нововведення в практику освіти та отримання відповідної практичної моделі, можна впевнено говорити про появу нової, альтернативної стосовно наявних, освітньої парадигми.

Сфера освіти, розглянута з позицій структурно-функціонального підходу, являє собою відносно самостійну відкриту систему, що самоорганізується, має в різні історичні епохи, у різних типах суспільств і культур більш-менш розвинену, складну й розгалужену інфраструктуру, куди входять: основна діяльність, пов'язана із трансляцією й засвоєнням культури, сукупність сервісних видів діяльності, що обслуговують цю базову, тобто власне освітню діяльність, а також підсистема керування, що включає різні рівні й ланки ієрархії зі своїми сервісними службами. Тому, говорячи про зміст і застосування поняття «парадигма» до сфери освіти, необхідно мати на увазі й урахувати її складну побудову як соціально влаштованої системи діяльності, диференціацію й різноманіття цих професійно організованих видів діяльності, що перебувають у певних стосунках і зв'язках між собою в межах загальної системи поділу й кооперації праці. При цьому вони дуже різні за своїми кінцевими, проміжними й побічними продуктами, вихідними матеріалами, засобами і способами виконання дій, конкретними нормами реалізації та їх концептуальними обґрунтуваннями, а також і за більш глибокими, за висловом Т. Куна, «дисциплінарними матрицями», тобто професійно значущими цінностями, онтологічними й гносеологічними підставами.

Разом з тим, у кожного з цих видів діяльності повинні бути і є свої, відносно самостійні, культурні нормативні складові або парадигми, що скеровують практику. Отже, можна порівнювати між собою й аналізувати подібність і відмінність як уже існуючих, так і пропонованих

інноваційних парадигм, наприклад, в організації й керуванні системами освітньої діяльності, у роботі з побудови й управління такими системами. Однак безглуздо в одному ряді й на одному рівні з системами освіти обговорювати парадигми власне освітньої діяльності і парадигми реалізації обслуговуючої її діяльності проектно-методичного типу, що також має місце у сфері освіти.

Плутанина й змішання «жанрів», тобто так звані «склейки» різних змістовних шарів, що виникають при відсутності ясних і чітких відмінностей цих процесів під час дослідження, призводять у змістовно-логічному плані лише до того, що постійно й відбувається насправді — до мимовільної підміни суб'єктів думки й обговорення або приписування їм предикатів, що ні прямо, ні безпосередньо їх не стосуються. Подібне непорозуміння — досить характерна ситуація. Вона виявляється в тому, що при типологізації освітніх парадигм стандартні зразки й моделі здійснення діяльності, які пов'язані з реалізацією якраз освітнього процесу й управлінської діяльності з формування тих або інших систем освіти (управлінська діяльність у сфері освіти може містити в собі стратегічне й оперативне планування, організацію спільної діяльності й забезпечення ресурсами, узгодження джерел і способів фінансування, встановлення стандартів, порядку контролю й оцінки результатів, методи мотивації, заохочення й стимулювання праці педагогічних працівників, їхньої атестації тощо) у суспільстві в цілому, починають розглядатися, а потім зіставлятися й протиставлятися один одному, наче вони стоять в одному ряді.

Такого роду показові приклади «парадигмальної типології», як і ті, що будуть наведені й досліджені нами нижче, самі по собі лише підкреслюють неабияку важливість звернення сьогодні не тільки до тих або інших спроб використання парадигмального підходу, але й спершу до власне філософсько-методологічних підстав його побудови й застосування до сфери освіти як складної системи соціально організованої й культурно-оформленої діяльності. Тут показовим і повчальним може стати критичний філософсько-методологічний аналіз характерного ставлення до парадигмального підходу й до засад виділення різних парадигм, що існують або формуються у сфері освіти і які найчастіше демонструють представники наукового корпусу педагогічної науки.

Список використаних джерел:

1. Пинский А. А. К новой парадигме образования / А. А. Пинский // Пайдейя: Работы 1986–96 годов. — М.: Частная школа, 1997. — 245 с.
2. Утюж І. Г. Парадигмальні засади освітнього простору: монографія / І. Г. Утюж. — Запоріжжя: «Просвіта», 2012. — 352 с.
3. Современный философский словарь / под общей ред. В. Е. Кемерова. — 2-е изд., испр. и доп. — Лондон, Франкфурт-на-Майне, Париж, Люксембург, Москва, Минск: Панпринт, 1998. — 1064 с.
4. Чуйко В. Л. Когнітивізм як об'єкт когнітології: Монографія / Вадим Леонідович Чуйко. — Ніжин: Вид-во «Міланік», 2007 — 148 с.
5. Кун Т. Структура научных революций: пер. с англ. / Т. Кун. — М.: Прогресс, 1977. — 300 с.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2014 р.

Утюж И. Г. Использование парадигмального подхода в образовании
Раскрыты причины активного обращения исследователей к парадигмальному подходу, в целях изучения и обновления теории и практики образования.

Ключевые слова: образование, парадигма, парадигмальный подход, системно-деятельностный метод.

Utuzh Iryna. The use of Paradigms approach is in Education

In the article reasons of active appeal of researchers are exposed to paradigms approach, for a study and updating of theory and practice of education.

Keywords: education, paradigm, paradigms approach, system-active method.

© Утюж І. Г., 2014

Батрименко О. В.

Доктор політичних наук, доцент кафедри політології Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КОНЦЕПТУАЛЬНІ ПІДХОДИ ЩОДО СУТНОСТІ ТЛУМАЧЕННЯ БЮРОКРАТІЇ

Розкрито сутність і зміст бюрократії як феномену суспільно-політичного життя. Розглянуто сукупність пізнавальних підходів дослідження бюрократії та розкрито специфіку розуміння бюрократії при застосуванні кожного конкретного концептуального підходу, зокрема.

Ключові слова: бюрократія, бюрократизм, політична влада, політика, держава.

Хоча бюрократія як явище існувала давно, саме термінологічне оформлення поняття здійснилося у науковій літературі відносно недавно. До сьогодні існує явне розходження у вживанні цього терміну в повсякденній мові й у мові наукового дослідження, а у соціальних науках немає уніфікованого стандарту, що фіксує узгоджене розуміння сутності бюрократії.

Нинішні наукові дискусії та концептуальні розбіжності щодо сутності бюрократії демонструють слабкість загальної теорії бюрократії, а також відображають у собі різні традиції інституціонального оформлення цього феномену в різних країнах.

Спільним для всіх концепцій бюрократії є її розгляд як основоположної засади суспільного ладу, в ролі одного з визначальних принципів організації та здійснення влади в суспільстві й державі, суть якого полягає у встановленні централізованої системи управління, організаційно відокремленої від суспільства.

Довільне трактування бюрократії, постійна підміна понять призводить до невдалого цілепокладання сфер її компетенції, що, в свою чергу, може призвести до становлення заплутаної, корумпованої і безвідповідальної системи управління суспільством. Оскільки, незначні прогалини в теорії спричиняють вагомі негативні наслідки в політичній практиці, то є потреба акцентувати увагу на віднайденні нових методологічних

підходів у дослідженні політичної природи бюрократії, які виходитимуть за рамки усталених і багато в чому вже застарілих.

Бюрократія—це комплексне, багатоаспектне явище, яке ще не має єдиного загальноприйнятого визначення. Натомість, у науковій літературі є різні підходи до його розгляду та характеристики. За системного підходу бюрократія постає як система з певними компонентами, що характеризується властивостями саморегуляції та самовідтворення, має соціокультурне підґрунтя, структурно-функціональну упорядкованість та інституціональне вираження. Бюрократія розглядається як система управління, здійснюваного за допомогою апарату влади, що відокремлений від суспільства, наділений специфічними функціями і привілеями. Для управління потрібні також певні регламентації (закони, норми, правила, процедури), яким повинні підпорядковуватися як управлінські структури у відповідності до ієрархії, так і всі верстви населення, що створюють відповідну систему управління.

Системний підхід відкриває нові можливості для вивчення структурних елементів бюрократії, впливу на неї внутрішнього і зовнішнього середовища, і в поєднанні зі структурно-функціональним допомагає виділити ті складові частини бюрократії, що характеризують її з погляду професіоналізму. Використовуючи ці підходи до вивчення бюрократії М. Вебер, обґрунтовує, що головним критерієм професіоналізму в управлінні слід вважати ефективність бюрократії [4].

Системний аналіз бюрократії проводиться також за допомогою структурного і функціонального підходів. За структурного підходу бюрократія в політичному житті суспільства досліджується як сукупність ієрархічно організованих адміністративних структур, які утворюють адміністративну підсистему управління. Бюрократія є адміністративною підсистемою управління, яка знаходить свою інституціоналізацію на рівні держави в державних органах, організаціях, установах, відомствах, включених до структури виконавчої влади (державна бюрократія) чи на рівні громадянського суспільства в політичних партіях, профспілках, органах місцевого самоврядування тощо.

Значний інтерес для методології дослідження бюрократії в політичному житті суспільства представляє технократична традиція, яка пояснює умови, в яких функціонує і розвивається бюрократична система.

Внесок теоретиків технократичної традиції полягає в тому, що вони акцентували увагу на еволюції системи управління, окремили якісні характеристики бюрократії і бюрократа, та виявили нові форми та способи управління в умовах конкретних історичних періодів.

Зокрема, Джон Кеннет Гелбрейт дослідив техноструктуру як сукупність людей, котрі володіють здібностями, досвідом і знаннями, та яких потребує сучасна промислова технологія і планування [2].

Деніел Белл розкриває форми переходу до постіндустріального суспільства в різних секторах (економіка, політика, соціальний сектор). У праці «Майбутнє постіндустріальне суспільство: досвід соціального прогнозування» як і Дж. Гелбрейт наголошує на посиленні і підвищенні ролі технократії, але порівняно з Дж. Гелбрейтом цей факт Д. Белл відзначає у сфері політичній [3, с. 104].

Теоретик постіндустріального суспільства Д. Белл зауважує, що «у суспільстві майбутнього, яку б характеристику йому не давали, вчений, професіонал, технічний спеціаліст та технократ покликані грати провідну роль в політичному житті...» [3, С. 105]. Д. Белл, окрім того прогнозував стрімке і потужне зростання числа службовців і розширення їхнього впливу в інших сферах [3, С. 94].

В пізніх роботах постіндустріальної концепції, зокрема у працях засновника концепції суспільства мережових структур Мануеля Кастельса [4, 244], обґрунтована трансформація в сучасному суспільстві центрів влади та прийняття рішень.

Трансформація відносин влади в суспільстві, яке вибудоване на мережевому принципі, дещо змінює розподіл владних повноважень. Підключення до мереж через, так звані, «рубильники» (зокрема, коли мова йде про перехід під контроль фінансових структур, які впливають на політичні процеси) виступає в якості знарядь здійснення влади, доступних лише обраним [4, с. 196].

Базуючись на даному підході, можна підсумувати той факт, що відбувається зниження ролі бюрократів у державному управлінні і можливе перенесення акценту на інші сфери (зокрема, економіка), хоча разом з тим наявність інтелектуального капіталу підвищує роль організаційної влади в сучасному суспільстві, через що бюрократія є впливовим гравцем як на рівні держави (державна бюрократія, зокрема), так і на рівні громадянського суспільства, зокрема в сучасних гігантських корпораціях, у великих громадських організаціях, профспілках, органах місцевого самоврядування тощо.

Практика сучасного політичного життя суспільства демонструє, що досвід, знання, професійні навички та вміння дають інколи більше, ніж формальні посадові повноваження.

У методології дослідження бюрократії слід відзначити і сучасну тенденцію використання у сфері державного управління маркетингової

концепції та підходів, що намагаються поєднати досягнення менеджменту в сфері економіки з державним адмініструванням.

Методологи сучасного менеджменту активно стараються запропонувати і впровадити свої принципи в сферу бюрократичного управління і зробити бюрократичну систему відкритою до зовнішнього впливу у конкурентному середовищі.

Проте, до застосування принципів і методів маркетингу та менеджменту в бюрократичному управлінні варто ставитися обережно і критично, адже, ринкові підходи можуть перетворити працю бюрократії і надані нею адміністративні послуги на товар, що підриває головну сутність державної служби як публічно-правового інституту.

За функціонального підходу бюрократія аналізується як процес, пов'язаний з реалізацією політико-управлінських цілей, як професійна діяльність посадових осіб щодо виконання адміністративних функцій в межах політичних структур та організацій. Адміністрування, як стверджує засновник адміністративної школи менеджменту А. Файоль [5], — лише одна з шести функцій управління. Адміністративна функція включає в себе передбачення, організацію, розпорядництво, узгодження та контроль: Адміністративні функції управління можна виокремлювати за суб'єктом. Суб'єктом адміністративних функцій є адміністративний орган управління. Стосовно суспільства, функція держави — це надання йому управлінських послуг. Відповідно функція адміністративних органів управління відносно суспільства — це надання адміністративних послуг.

Державне адміністрування, на думку І. Василенко, — це «діяльність професійних державних службовців щодо здійснення суспільної політики» [6, С. 99]. У західній політології це поняття позначається терміном «public administration». Американська енциклопедія визначає державне адміністрування як «всі види діяльності, спрямовані на здійснення рішень уряду». В широкому сенсі слова «public administration» — це не тільки діяльність професійних державних службовців, а і вся система адміністративних інститутів.

У межах функціонального підходу французький політолог Р. Грегорі визначає бюрократію як «особливу соціальну функцію управління, спрямовану на упорядкування розвитку в інтересах всього суспільства, де державний чиновник виступає спеціальним агентом влади» [7]. Американські політологи М. Роскін, Р. Корд і У. Джонс, в свою чергу, виокремлюють шість основних функцій бюрократії: виконання рішень, обслуговування, регулювання, ліцензування, збір інформації і кому-

нальне господарство [8], а автор праці «Американська бюрократія» П. Вулл, стверджує, що урядова бюрократія на будь-якому рівні виконує, як мінімум, дві з цих базових функцій [9].

Існує дискусійна думка професора Єльського університету Д. Йетса, що в наші дні при пануванні «бюрократичної демократії» уже не можна говорити про реальний поділ влади, оскільки бюрократія набуває законодавчі функції, адже є вирішальною силою у формуванні законодавчих ініціатив. Бюрократія також, на його думку, відіграє роль судової влади, особливо в сфері регулювання. При цьому бюрократія зберегла і свої виконавчі функції в сфері реалізації державної політики. Іншими словами, як пише Д. Йетс, бюрократія перетворилась в «законодавця, адміністратора і суддю» [10].

У контексті функціонального підходу можна стверджувати, що в українському суспільстві, згідно вітчизняного законодавства, посадовими особами здійснюються організаційно-розпорядчі, консультативно-дорадчі функції та функції представників влади, пов'язані з виконанням організаційно-розпорядчих або адміністративно-господарських обов'язків. Постановою Пленуму Верховного Суду України «Про судову практику у справах про хабарництво» передбачено, що організаційно-розпорядчі обов'язки—це «обов'язки по здійсненню керівництва галуззю промисловості, трудовим колективом, ділянкою роботи, виробничою діяльністю окремих працівників на підприємствах, в установах чи організаціях незалежно від форми власності». Такі функції виконують, зокрема, керівники міністерств, інших центральних органів виконавчої влади, державних, колективних чи приватних підприємств, установ і організацій, їх заступники, керівники структурних підрозділів, їх заступники, особи, які керують ділянками робіт. Адміністративно-господарські обов'язки—це «обов'язки по управлінню або розпорядженню державним, колективним чи приватним майном». Такі повноваження в тому чи іншому обсязі є у начальників планово-господарських, постачальних, фінансових відділів і служб, завідуючих складами, магазинами, майстернями, ательє, їх заступників, керівників відділів підприємств, відомчих ревізорів та контролерів тощо. На державних службовців в Україні, на сьогодні, згідно Закону «Про державну службу» від 16.12.1993 покладено здійснення виключно організаційно-розпорядчих та консультативно-дорадчих функцій [11].

Підсумовуючи аналіз функцій бюрократії, варто підкреслити, що їх різноманіття якраз і пов'язане з безліччю підходів до методології вивчення цього явища. Виділяються як загальні підстави, так і специ-

фічні, зумовлюючи залежність бюрократії від влади, держави і традицій в управлінні. Основною функцією державної бюрократії можна вважати державне адміністрування, ефективність якого в сучасному суспільстві може бути досягнута лише тоді, коли будуть враховуватися потреби та інтереси громадянського суспільства.

За аксіологічного підходу бюрократія розглядається крізь призму її відповідності досягнутому суспільством рівню соціального прогресу, що дає можливість дати оцінку її прогресивності. Водночас, бюрократія може сприйматися і як антицінність в суспільстві, як негативна форма прояву службової, посадової діяльності органів влади, яка може свідомо неефективно реалізовувати політику через певний інтерес окремих соціальних верств чи приватні інтереси окремих індивідів, груп.

Під кутом зору економічного підходу бюрократія розглядається як особлива «публічна» організація, що фінансується за рахунок грошей платників податків, не знає «дисципліни прибутку» і не реагує на тиск із боку ринку.

Ще одним підходом у дослідженні бюрократії є механістичний підхід, який дозволяє стверджувати, що вона є тим механізмом, який приводить в дію державну чи будь-яку іншу політичну машину, — це фактично її «приводні ремені» (Л. Мемфорд) [12].

Історичний підхід до розуміння бюрократії, дає змогу охарактеризувати еволюцію, місце та об'єктивні умови її виникнення, вивчити бюрократію в контексті її історичного розвитку на загальному фоні розвитку суспільства. Бюрократія виникла разом із виникненням держави і розподілом суспільства на тих, хто управляє, і тих, ким управляють. Принцип історизму при дослідженні бюрократії ґрунтується на тому, що бюрократичні структури і управлінські знання постійно удосконалюються, а їхній стан у кожний історичний період визначається конкретними історичними факторами, притаманними цим періодам.

Філософський підхід до з'ясування сутності бюрократії забезпечує творче використання досягнень філософських знань і багато в чому обумовив загальнонауковий рівень вчень про бюрократію. Адже відсутність філософського обґрунтування бюрократії робить її приреченою на стихійність розвитку методом спроб і помилок, а звернення до передових досягнень філософії при з'ясуванні сутності бюрократії сприяє правильній постановці нових питань і більш усвідомленому вирішенню споконвічних проблем бюрократії. За філософського підходу бюрократія розглядається як чинник формування людини і суспільства (П. Бурд'є, М. Кроз'є, Л. фон Мізес, М. Фуко) [13,14,15,16]. Філософською

основою розуміння бюрократії слугує діалектичний метод, який відкриває шлях до усвідомлення внутрішньої суперечливості, багатогранності феномену бюрократії, та його багатостороннього впливу на суспільно-політичні процеси.

Завдяки соціологічному підходу бюрократія розглядається і як соціальний феномен у всіх його соціальних проявах, оскільки є породженням соціуму, призначеним для забезпечення його цілісності. Соціологічному підходу характерний розгляд бюрократії, насамперед, як ієрархічно організованої людської спільноти, яка здійснює професійну діяльність відповідно до формалізованих норм, правил і процедур. Цією соціально-професійною спільнотою є службовці.

Службовці є близькою до інтелігенції соціально-професійною групою. Проте до службовців зараховують як представників інтелігенції (спеціалістів), що трудяться за наймом, так і осіб простої розумової праці (в основному торгових й конторських працівників, яких називають ще і службовцями-неспеціалістами). У західній соціології особи розумової праці називаються «білими комірцями», на відміну від «синіх комірців» — осіб ручної праці, робітників.

Інституціоналістський підхід у дослідженні бюрократії започаткували Т. Веблен і К. Ейріс [17,18]. На їхню думку, економічний прогрес має дві сторони: технологічну і ритуальну. Розвиток нової технології неможливий без зміни уявлень і звичаїв, пов'язаних з традиційними способами трудової діяльності, а через це змінюється вся культура вцілому. Сенс «дихотомії Веблена-Ейріса» полягає в тому, що технологія і комплекс культурних традицій являють собою два конкуруючих процеси. Як сім'я, громада або корпорація майстрів бюрократія з цієї точки зору є складна соціальна система, що дозволяє організувати взаємодію між сукупністю ідей і вірувань, що народжуються в культурі, і прикладними технологіями. Однак, якщо технології виробництва підлягають верифікації і фальсифікації, то звичаї і традиційні уявлення не можуть бути спростовані практикою і змінюються з великим відставанням. Так, обростаючи архаїчною системою уявлень, організації перетворюються в соціальні інститути. Цим пояснюється суперечливість поведінки бюрократів, які, з одного боку, покликані гарантувати технологічну раціональність, а з іншого — змушені слідувати вже сформованим традиціям, паралізуючи реформи і знижуючи ефективність. Інституціоналісти показали, що культивовані в кожній організації «теорії діяльності» складаються не тільки з раціональних норм, але й обумовлені неекономічними факторами [17,18].

За психологічного підходу бюрократія досліджується, як така, що має суб'єктивну сторону, без врахування якої вона не може функціонувати. Бюрократія не завжди є неупередженою, прогнозованою і визначеною, як її описав в «ідеальній моделі» М. Вебер— «без гніву і пристрасті» не завжди може управляти чиновник [1]. У системі бюрократії імпровізація, відхилення від форми, прагнення «замилити очі» теж практикується. Бюрократична система виховує в людині пасивність, залежність і керованість. Вихованець такої системи подібний дитині, відповідальність за поведінку якого несуть старші. Результатом залежності від бюрократичного апарату стає заміна соціальних норм (любовь і ненависть, свобода і підпорядкованість, справедливість і насильство) нормами інституціональними (розрахунок, стабільність, контроль, ефективність, анонімність). Відзначено, що управління «багатом і прямиком» стимулює, так звані, self-systems— захисні психологічні механізми, які дозволяють компенсувати «ірраціональний страх бути обійденим ким-небудь або бути обмеженим у інтересах і правах» [19, р. 7, 8]. Саме ці «Я-комплекси», як вважає М. Даймонд [19], є основою «раціональних дій», що підтримують систему формальних правил.

Після того як А. Маслоу запропонував свою ієрархічну теорію потреб, на вершині якої знаходиться прагнення до самоактуалізації, зазначено, що адміністрування пропонувалося вести таким чином, щоб інтереси організації збігалися із задоволенням вищих потреб особистості [20]. Теорія А. Маслоу не підтверджується, коли об'єктами аналізу стають службовці нижчого рівня. Прагнення до самореалізації у них постійно придушується, можливості самовираження незначні. Водночас, ця «картина» розширена ієрархією «трудоих» цінностей середньої і вищої адміністративної ланки. Мак-Грегор назвав ці цінності «теорією х»— системою внутрішньо взаємозалежних узагальнень, які значною мірою обумовлюють поведінку бюрократів: 1) люди не люблять працювати; 2) їх потрібно контролювати і направляти за допомогою покарань і заохочень; 3) люди не хочуть брати на себе відповідальність, а віддають перевагу бути краще керованими, ніж керувати, і найбільше цінують власну безпеку [21].

Біхевіоралістський метод доповнює психологічний підхід, розглядаючи неформальні й формальні аспекти поведінки бюрократів та намагається пояснити, чому люди у бюрократичних структурах поведуться саме так, а не інакше, і чому, у підсумку, саме таким чином протікають управлінські процеси у бюрократичних системах («Закони Паркінсона», «Принцип Пітера»).

За політологічного підходу, бюрократія розглядається як посередник між політичною елітою і масами, механізм здійснення політичної влади, державної політики, як суб'єкт реалізації політичних рішень.

Таким чином, на основі вище зазначеного, можна зробити висновок, що сутність багатогранного досліджуваного явища бюрократії може бути розкрита лише за допомогою інтегрування різних підходів до його розуміння. Проте, кожен окремий підхід не лише має право на самостійне існування, але і є необхідним для комплексного уявлення про феномен бюрократії в політичному житті суспільства.

Список використаних джерел:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования / Д. Белл; [Пер. с англ. В. Л. Иноземцева]—М.: Academia, 1999.—956 с.
2. Бурдьє П. Социология политики /П. Бурдьє; [пер. с фр. Н. А. Шматко]—М.: Socio-Logos, 1993.—336 с.
3. Василенко И. А. Административно-государственное управление в странах Запада: США, Великобритания, Франция, Германия / И. А. Василенко.—Изд. 2-е, перераб. и доп.—М.: «Логос», 2000.—167 с.
4. Вебер М. Политика как призвание и профессия / М. Вебер // Избранные произведения; [пер. с нем. М. И. Левина, А. Ф. Филиппов, П. П. Гайдено под ред. Ю. Н. Давыдова].—М.: Прогресс, 1990.—С. 644–706.
5. Веблен Т. Теория праздного класса / Т. Веблен; [Пер. с англ., вступ. ст. С. Г. Сорокиной под ред. В. В. Мотылевой].—М.: Прогресс, 1984.—С. 349.
6. Гэлбрейт Дж. Новое индустриальное общество / Дж. Гелбрейт; [пер. с англ. Д. Травина]—М.: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Транзиткнига»; СПб.: Terra Fantastica, 2004.—602 с.
7. Закон України «Про державну службу»: за станом на 24 січня 2008 року / Верховна Рада України.—Офіц. вид.—К.: Парламентське видавництво, 2008.—22 с.
8. Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура / М. Кастельс; [пер. с англ. под ред. О. И. Шкаратана].—М., ГУ ВШЕ, 2000.—606 с.
9. Крозьє М. Феномен бюрократии / М. Крозьє; [пер. с фр. Бахмарова В. Н.] // Социально-политические науки.—1990.—№9.—С. 31–45.

10. Маслоу А.Г. Мотивация и личность / А. Г. Маслоу; [Перевод. с англ. А. М. Татлыбаевой].—СПб.: Евразия, 1999.—478 с.
11. Мемфорд Л. Міф про машину. Техніка і розвиток людини / Л. Мемфорд; [пер. з англ. Я. Любимого] // Сучасна зарубіжна соціально філософія. Хрестоматія.—К.: Либідь, 1996.—С. 58–86.
12. Мизес Л. Бюрократия. Запланированный хаос. Антикапиталистическая ментальность / Л. Мизес; [пер. с англ. Е. Журавской, Б. Пинскера, В. Родионова].—М.: «Дело» при участии изд-ва «Catallaxy». —1993.—240 с.
13. Файоль А. Общее и промышленное управление / Анри Файоль; [пер. с франц. Е. А. Кочергина].—М.: Журнал «Контроллинг», 1992.—112 с.
14. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / М. Фуко; [пер. с фр. В. Наумова под ред. И. Борисовой].—М.: Прогресс, 2004.—426 с.
15. Ayres C.E. Theory of Economic Progress / C. E. Ayres.—Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1944.—317 p.
16. Diamond M. A. Bureaucracy as Externalized Self-System: A View from the Psychological Interior / M. A. Diamond // Administration and Society.—London: Beverly Hills, 1984. Vol. 16. № 2.—P. 230–249.
17. Gregoire R. The French civil service / R. Gregoire.—Brussels: International Institute of Administrative Services, 1974.—315 p.
18. McGregor D. The Human Side of Enterprise / D. McGregor.—New York: McGraw-Hill, 1960.—246 p.
19. With good cause: Bureaucratic discretion and the politics of child support enforcement // American Journal of Political Science.—Austin: University of Texas at Austin, 1998.—Vol. 42, N 4.—P. 19–22.
20. Wool P. American bureaucracy / P. Wool.—New York: New American Library, 1977.—P. 303.

Стаття надійшла до редакції 05.05.2014 р.

Батрименко О.В. Концептуальные подходы к сущности толкования бюрократии

Раскрыта сущность и содержание бюрократии как феномена общественно-политической жизни. Рассмотрена совокупность познавательных подходов исследования бюрократии и раскрыта

специфика понимания бюрократии при применении каждого конкретного концептуального подхода, в частности.

Ключевые слова: бюрократия, бюрократизм, политическая власть, политика, государство.

Batrymenko O.V. Conceptual approaches to the interpretation of the essence of bureaucracy

Deals with the nature and content of the bureaucracy as a phenomenon of social and political life. We consider a set of cognitive approaches to the study of bureaucracy and red tape The specific understanding of the application of each particular conceptual approach in particular.

Key words: bureaucracy, bureaucratism, political power, policy, state.

© Батрименко О.В., 2014

УДК 31.3.07:321.1

Радченко Л. М.*Кандидат політичних наук, доцент кафедри політичних наук НПУ імені М. П. Драгоманова*

СУТНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ЗМІН ТА ЇХ СПІВВІДНОШЕННЯ З ПОЛІТИЧНИМ РОЗВИТКОМ

Проаналізовано місце політичних змін та політичного розвитку в політичному процесі. Осмислено сутність поняття «політичні зміни», визначено їх типи. Досліджено проблему співвідношення політичних змін і політичного розвитку.

Ключові слова: політичний процес, політичні зміни, політичний розвиток, політична реформа, революція, державний переворот.

Інтерес до проблеми політичних змін в сучасній політології зростає. Дана тенденція безпосередньо пов'язана із появою після Другої світової війни нових держав й, відповідно,-- політичних систем, з необхідністю розуміння шляхів та напрямів їх просування уперед, до сучасніших політико-економічних форм.

Політичне життя суспільства характеризується багатоманітністю політичних процесів, які розкривають спрямованість політичної діяльності соціальних суб'єктів. Політичний процес становить собою сукупність усіх динамічних змін у поведінці й відносинах суб'єктів, у виконанні ними ролей і функцій інститутів, а також у всіх інших елементах політичного простору. Категорія «політичний процес» фіксує і розкриває ту реальну зміну станів політичних об'єктів, яка складається як у відповідності зі свідомими намірами суб'єктів, так і в результаті багатоманітних стихійних впливів. У цьому сенсі політичний процес виключає будь-яку заданість чи визначеність у розвитку подій і робить акцент на практичних видозмінах явищ. Таким чином, політичний процес розкриває рух, динаміку, еволюцію політичних явищ, конкретні зміни їх станів у часі і просторі. Внаслідок такої інтерпретації політичного процесу його основною характеристикою є зміна, яка означає будь-які модифікації структури і функцій, інститутів і форм, постійних і змінних рис, темпів еволюції та інших параметрів політичних явищ.

Зміна політичного устрою, еволюція політичної культури та політичної свідомості, розподіл влад і т. ін. є різнопорядковими діями,

що автоматично детермінують одна одну. Але їх усіх може об'єднати термін «політичний процес», який розвивається в результаті різних політичних дій, взаємодії політичних інститутів, ухвалення та реалізації тих чи інших політичних рішень. Політичний процес віддзеркалює динаміку політичного життя й реально існуючих політичних подій та явищ [1, с. 153–154].

Політичні зміни становлять собою специфічний тип соціальних змін, пов'язаний перш за все з перетвореннями у механізмі владного регулювання суспільства. Політична система під впливом якісних змін у соціальній сфері постійно знаходиться у русі й розвитку. Фактично не існує двох ідентичних станів однієї і тієї ж політичної системи. Відповідно, політичні зміни становлять собою трансформації інституційних структур, процесів та цілей, що пов'язані із розподілом владних повноважень з приводу управління суспільством, що розвивається. Політичні зміни можуть відбуватися або шляхом пристосування системи до нових вимог соціального середовища, або шляхом заміни однієї системи, нездатної зберегти себе, іншою.

Питання змін не нове для політичної науки. Ще в Античності дану проблему виділяли та досліджували Платон і Аристотель. У їхніх роботах згадується про типологію трьох «правильних» форм правління (аристократія, монархія, поліархія) і трьох «неправильних» (тимократія, деспотія, демократія), де зображена певна динаміка переходу від однієї із них до іншої.

Дана типологія форм правління і їх висхідного чи спадаючого розвитку є однією із дієвих концептуальних схем в історії політичної думки. У тих чи інших варіантах вона присутня у працях таких мислителів, як Цицерон, Н. Макіавеллі, Ж. Боден, Дж. Локк, Ш. Л. Монтеск'є та ін. Епоха Просвітництва внесла принципово нові компоненти до цих традиційних уявлень про політичні зміни—прогрес і однолінійність розвитку. Так, Ж. Кондорсе розробив гіпотезу про історичний прогрес людства, спрямований до його абсолютного удосконалення. Прогрес в історії забезпечується, на його думку, поширенням виявлених людських здатностей, що передбачає їх безмежне удосконалення.

Лінійно-прогресистська схема політичного розвитку, запропонована Ж. Кондорсе, у XIX столітті відтворюється у марксизмі з його уявленнями про лінійність історії та концепцію зміни суспільно-економічних формацій. Для К. Маркса і Ф. Енгельса політичні зміни (динамічні процеси в надбудові) відображали якісні соціально-економічні зрушення в базисі. Поряд із очевидними досягненнями у розумінні проблеми роз-

витку, таке його трактування значно спрощувало історичний процес [2, с. 327–328].

В середині XX століття почався новий етап в розробці теорії змін та розвитку. В цей період розвиток розглядають як природні, закономірні якісні зміни матеріальних та ідеальних об'єктів, для яких внутрішньо характерними є спрямованість і невідворотність. Політологічний підхід до феномену розвитку означає виявлення і пояснення всезагальних характеристик багатоманітності зв'язків, відносин і процесів політичної реальності, оскільки в його результаті виникає новий стан суспільної сфери.

Витоки динаміки політичних систем полягають у діалектиці розвитку, у вирішенні внутрішніх суперечностей і у відповідях на зовнішні впливи. Політичний процес можна трактувати як певні зміни у станах політичної системи, що забезпечують цикл її відтворення (становлення, функціонування, розвиток з виходом на вищий рівень) [2, с. 322]. Разом із тим, між поняттями політичного процесу, політичних змін і розвитку є суттєві відмінності. Якщо процес відтворює політичну систему, то зміни і розвиток є не просто перетворенням внутрішніх якостей системи, а її переходом у інший якісний стан або заміною одного системного типу на інший. Політичний розвиток дозволяє створити досить складні і захищені від впливу інших підсистем суспільних відносин інститути, здатні охоплювати і упорядковувати участь у політиці нових груп, стимулювати соціально-економічні зміни.

Політичні зміни постійні, оскільки немає незмінних, тобто повністю статичних, політичних систем, так само як і застиглих в одному стані суспільств, що не розвиваються. Проте необхідно все ж таки розмежовувати два види розвитку—динамічний, що ґрунтується на потребі постійного руху, і статичний, що отримує слабкі соціальні імпульси, не виходячи із структури традиційного типу.

Процес становлення сучасного індустріального суспільства робить рухи вперед невідворотними, а політичний розвиток—поступально-висхідними. Тривале існування та удосконалення політичної системи залежить від можливості суспільства змінюватися і пристосовуватися до нових обставин. Стабільність політичної системи не рівноцінна відсутності змін у ній. Навпаки, стійкість—це характеристика системної здатності адаптуватися до внутрішніх і зовнішніх впливів, до органічних, ненасильницьких змін в складі політичної еліти, в розподілі матеріальних й інформаційних ресурсів тощо. Політичний розвиток системи відображає її активну реакцію на структурні, фінансові, ресурсні та інші

кризи сучасного індустріального суспільства, що вказують на недоліки його устрою. Мобілізуючи свій незадіяний потенціал і проводячи перегрупування своїх соціально-політичних сил, суспільство тим самим може відтворити життєздатність політичної системи уже на вищому рівні рівноваги [2, с. 323].

Політичні зміни по-різному впливають на можливості адаптації політичних систем. В одних випадках система, мобілізуючи внутрішні ресурси, порівняно легко пристосовується до нових потреб і перетвореного середовища і, відповідно, переходить на вищий рівень стійкості. В іншому варіанті одну політичну систему, нездатну до самооновлення, змінює інша, тому рух має спрямований характер і здійснюється, як правило, у форсованому режимі, що обов'язково збільшує навантаження на політичні інститути, соціально-культурне середовище і окремі групи суспільства. Вважається, що розвиток відбувається через зміни і означає зростання складності, спеціалізації та диференціації політичних інститутів даного суспільства.

У політичній науці існують різні уявлення про джерела і механізми змін. Так, К. Маркс пов'язував політичну динаміку з економічними відносинами, В. Парето — з циркуляцією еліт, М. Вебер — з діяльністю харизматичного лідера, Т. Парсонс — з виконанням громадянами різних ролей. [4, с. 278—279]. Проте більшість дослідників основним джерелом політичних змін розглядають конфлікт, який лежить у основі трансформації владних структур, поведінки груп та індивідів, розвитку політичних процесів.

Виходячи із багатоманітності джерел і форм політичних змін виділяють три основні способи або режими існування політичних явищ: функціонування, розвиток і занепад. За функціонування політична система не виходить за межі взаємовідносин громадян та інститутів влади. Цей спосіб існування політичних явищ відображає здатність влади до простого відтворення відносин між елітою і електоратом, громадянином і державою. На рівні суспільства в цілому здійснюється підтримка існуючої політичної системи, продукування основних функцій політичних інститутів, політичних партій та органів місцевого самоврядування. За такого способу змін традиції і спадковість мають пріоритет перед будь-якими інноваціями.

Розвиток характеризується такими змінами базових параметрів політичних явищ, які передбачають подальший політичний характер еволюції останніх. Влада адекватно відповідає на виклики часу, ефективно керує суспільними відносинами, забезпечує задоволення соціальних вимог

населення. Політична система здатна до застосування гнучких стратегій та технологій владарювання із врахуванням ускладнення інтересів різноманітних соціальних груп.

Занепад передбачає або переважання доцентрових тенденцій над інтеграційними, або розпад політичної цілісності (падіння політичного режиму, захоплення або розпад держави, зупинення діяльності партії). Політична влада через нездатність ефективно вирішувати соціальні проблеми втрачає легітимність і залишається без підтримки з боку суспільства.

До основних типів політичних змін у політичній науці відносять: політичну реформу, революцію, державний переворот, інколи — реставрацію і частковий або повний перегляд (ревізію) конституції. Під особливим кутом розглядаються зміни у світовій політиці. В даному випадку протиставляють два поняття — мирне врегулювання (вирішення на наднаціональному чи міждержавному рівні конкретних суперечливих питань) і мирні зміни (значні перетворення в існуючому світовому порядку). Серед них — зміни в суверенитеті над територією або її частиною (деколонізація); довготривалі зміни у силовому базисі (проблема однополярності чи багатополярності); існуючий перегляд прийнятих норм і правил, що регулюють поведінку держав, їх об'єднань, а також неурядових організацій в наднаціональній сфері (структурне і функціональне розширення Північноатлантичного блоку). На початку ХХІ століття одним із найважливіших напрямів мирних змін стало політичне і міжнародно-правове забезпечення тенденцій глобалізації.

До мирних політичних змін в межах нації-держави відноситься політична реформа. Політична реформа — це перетворення, зміна, переустрій політичного життя суспільства, що здійснюється без зміни основ існуючого ладу [3, с. 569]. Даний термін становить певний етап прогресивного політичного перетворення, а також відображає еволюційний і ненасильницький характер розвитку політичного процесу. Прикладами реформ є конституційні зміни у виконавчій владі, перебудова співвідношення сил і впливу у партійній системі або в парламенті. Політичні реформи корисні для будь-якого суспільства, оскільки вони забезпечують запобігання насильницьким методам, конфронтації та політичним конфліктам, безризиковий прогресивний розвиток і поступове вдосконалення політичної системи суспільства.

Центральним феноменом серед основних типів політичних змін є революція — колективне, насильницьке і усвідомлене захоплення влади будь-якою суспільною групою. Революції виникають і здійсню-

ються як результат накопичення суперечностей у процесі еволюційного розвитку, що розв'язуються переворотом, стрибком, різкими змінами. В політичній науці визначають три ознаки революцій: корінні всеохоплюючі зміни основ соціального порядку; у них діють великі маси мобілізованих людей; революційний процес обов'язково супроводжується насиллям [2, с. 344].

Державний переворот — неконституційне захоплення влади, незаконна зміна правлячої еліти в цілому, які не пов'язані із будь-якими корінними змінами політичного режиму, соціальних і економічних відносин. Державний переворот є своєрідним виходом політичної боротьби за межі легальності [3, с. 148]. Характерною ознакою державного перевороту є авантюристські дії вузького кола замовників, ізольованих від широких соціальних сил, які також зацікавлені у політичних змінах. Одними із чинників, що впливають на нього є: відмова частини державного керівництва від лояльності до легітимного уряду; здатність і готовність державної влади до самозахисту і самозбереження, суспільна думка і політичні настрої широких мас населення; рівень культури та демократизму населення країни; особисті якості політичних лідерів, політична сила й воля їх найближчого оточення.

Реставрацією називають процес політичних змін, спрямованих на відродження способу правління, раніше скинутого революцією чи державним переворотом.

Перегляд конституції (повний або окремої її частини) нерідко розцінюється як реформа. Проте між цими поняттями є відмінності. Процедура одночасної ревізії основного закону держави використовується в якості політико-юридичного інструменту, що допомагає розпочати процес мирної зміни свого режиму.

Ініціатором політичних змін будь-якого типу, як правило, виступає меншість суспільства, що нав'язує іншим громадянам власну думку. Навіть у випадку революції, мобілізуючої маси людей, багато її учасників не повною мірою усвідомлюють цілі своїх дій. Оцінюючи стан суспільства в дані періоди, можна говорити про те, що більшість людей включаються до підтримки тих чи інших змін через бажання самоствердження або страх насилля, рідше — через небажання самовідчуження від системи.

Таким чином, поняття «політичні зміни» й «політичний розвиток» є безумовно спорідненими, але при уважному диференційованому погляді на їхній внутрішній зміст виявляються різниця й суперечності у спробах їхнього ототожнення.

Список використаних джерел:

1. Бебик В. М. Базові засади політології: історія, теорія, методологія, практика: [Монографія] / В. М. Бебик.—К.: МАУП, 2000.—384 с.
2. Политология: учебник / А. Ю. Мельвиль [и др.].—М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России, ТК Велби, Издательство Проспект, 2008.—618 с.
3. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка.—2-е вид., доп. і перероб.—К.: Генеза, 2004.—736 с.
4. Теория политики: Учебное пособие / Под ред. Б. А. Исаева.—СПб.: Питер, 2008.—464 с.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2014 р.

Радченко Л. М. Сущность политических изменений и их соотношение с политическим развитием.

Проанализировано место политических изменений и политического развития в политическом процессе. Осмыслена сущность понятия «политические изменения», определены их типы. Исследовано проблему соотношения политических изменений и политического развития.

Ключевые слова: политический процесс, политические изменения, политическое развитие, политическая реформа, революция, государственный переворот.

Radchenko L.M. Essence of the political changes and their relationship to political development.

Analyse the place of political change and political development in the political process. Understanding of the essence of the notion of «political change», identified by their types. the problem of the correlation of political change and political development.

Key words: political process, political change, political development, political reform, revolution, the coup d'etat.

УДК 323.26; 323.272; 329.052

Перегида Є. В.*Доктор політичних наук, доцент, завідувач кафедри політичних наук
Київського університету будівництва і архітектури***ЄВРОМАЙДАН: АНАЛІЗ ІНСТИТУЦІЙНИХ
ЧИННИКІВ**

Проаналізовані такі чинники Євромайдану як дизайн політичної системи, судової влади, партійної системи, громадянського суспільства. Вхід реформ 2010–2013 рр. поледії «змагального авторитаризму» звузилося. Серед відмінностей Євромайдану — самостійна участь в конфлікті громадянського суспільства та радикалізація суспільних настроїв.

Ключові слова: Євромайдан, Помаранчевий майдан, інституції, влада, судова влада, «змагальний авторитаризм», опозиція, громадянське суспільство, радикалізація.

Гострий соціально-політичний конфлікт в Україні 2013–2014 рр., який отримав назву «Євромайдану», став одним з найважливіших процесів у світі. Він ще продовжується. Але певний його етап, в ході якого відбулася зміна влади, закінчився, що дає змогу здійснювати аналіз, який дозволить не лише зрозуміти, що відбулось в Україні, а й прогнозувати події, робити висновки щодо закономірностей протестів, які останнім часом відбувалися в багатьох країнах — на Арабському Сході, в Туреччині, Боснії та Герцеговині тощо.

Окремі аспекти Євромайдану вивчали політтехнологи, громадські лідери, журналісти. Міжнародні його аспекти аналізували на V Конгресі політологів у березні 2014 р., внутрішньополітичні — на науково-практичній конференції «Політика і духовність в умовах глобальних викликів» у квітні.

Але наукові дослідження Євромайдану лише починаються, що дає простір для різних теоретичних підходів. Метою цієї статті є аналіз інституційних чинників, які зумовили появу Євромайдану та його розвиток. Серед цих чинників — дизайн політичної та партійної системи, судової влади, громадянське суспільство. Увагу приділено й порівнянню Євромайдану та Майдану 2004 р. Автор майже не торкається

питань регіональної політики, які важливі при вивченні Євромайдану, але будуть предметом окремого дослідження.

Наразі зростає популярність неоінституціоналізму у вітчизняних політичній науці. Один з його родоначальників Д. Норт розглядає інституції як обмежувачі, які структурують політичні, економічні та соціальні взаємодії [1, с. 97]. С. Патрушев вважає специфікою неоінституціоналізму аналіз інститутів з точки зору взаємозв'язку формальних і неформальних правил [2, с. 159]. К. Шепсле поділяє інститути на більш (уряд, суд, армія) або менш (аморфні практики, шаблони) структуровані [3].

Автор статті не згоден з думкою, що неоінституціоналізм неспроможний пояснити суспільну динаміку [4, с. 137]. Неоінституціоналісти вивчають трансформації, але роблять це інакше, ніж детерміністські та інші теорії. Дж. Марч та Й. Олсен зауважують, що інститути підтримуються зсередини і затверджуються ззовні, тому правила не можуть бути змінені довільно [5, с. 563–577]. Проблема інституційного розвитку зводиться до взаємодії формальних і неформальних інститутів, що дає змогу краще проаналізувати багатофакторність суспільної динаміки.

Неоінституціоналісти вивчали й політичні конфлікти, зокрема в поставторитарних суспільствах. Зрілі, розвинені інституції спрямовують конфлікти. Але невизначеність, дефіцит інформації, слабкість держави збільшують вірогідність насильницьких конфліктів [6]. Незрілість інституцій викликає конфронтацію, оскільки вони не дають усім групам змогу відстоювати інтереси в рамках існуючих інституцій. Б. Позен [7] доводить, що в разі колапсу держави та стану анархії групи бояться за своє виживання, відтак відбувається мобілізація та з'являється можливість для використання зброї проти урядових сил. Тому необхідні зміни правил, щоб зробити їх більш інклюзивними.

Дизайн політичної системи. Хоча Євромайдан виник на тлі непідписання Угоди про асоціацію України з ЄС, він перетворився на явище внутрішньої політики. Серед його причин—низький рівень добробуту населення, прірва між елітами та більшістю громадян, відчуження останніх від прийняття рішень, тиск влади на форми самодіяльності, корупція тощо.

Усе це було й причиною Майдану 2004 р. Помаранчева революція не впоралась з розв'язанням цих проблем. Суть політичної системи залишилась незмінною. Відсутність ефективної системи стримувань і противаг робила можливим зворотнє сповзання Україну до авторитаризму [8]. Але в «помаранчевий» період ці явища не викликали великих

заворушень, оскільки політична система зберігала якість «змагального авторитаризму» [9].

У 2010–2013 рр. ці проблеми загострились. Оголосивши курс на модернізацію, Президент здійснив низку реформ, зокрема форми державного правління. Конституційний Суд відновив чинність редакції Конституції 1996 р., яка передбачала президентсько-парламентську республіку [10]. Збільшилися повноваження Президента. Останній реформував урядове управління та систему центральних органів виконавчої влади [11]. Хоча реформи обґрунтовувались невдоволенням громадянами недієздатністю влади в «помаранчевий» період, навряд чи здійснені кроки були спрямовані на демократизацію. Ситуація відрізнялась від 2004 р. Тоді конфігурація влади були багатопартійною, натомість у 2010–2013 рр. Партія регіонів (далі—ПР) повністю домінувала, а на саму її майже монопольний вплив мав Президент. Так само як і на силові структури. Парламент без вагань ухвалював рішення, які диктував Президент. Опозиція не мала шансів провести свої проекти. Було зміцнено контроль Президента над урядом. Нова влада зберегла «номенклатурно-клановий плюралізм», але він перемістився з рівня багатопартійності на рівень самої ПР. Подальший тренд був засвідчений у грудні 2012 р., коли скоротилося коло угруповань, які впливали на діяльність уряду.

Ще одна реформа—виборча. Пропорційну систему з закритими списками справедливо критикували за те, що вона усувала неелітні групи від впливу. В опозиції ПР виступала за відкриті списки, але після приходу В. Януковича до влади обрали курс на повернення мажоритарної системи. Спочатку було повернено змішану систему виборів до парламенту та місцевих рад, причому у пропорційній складовій зберегли закриті списки. Наявність мажоритарної складової вкупі з використанням адміністративного ресурсу дало ПР змогу домінувати у більшості органів, які обиралися. Крім того, влада скасувала участь у виборах блоків, що ослаблювало опозицію. Цю систему після її апробації у вересні 2010 р. на виборах до місцевих рад було впроваджено на парламентських виборах 2012 р. З 220 депутатів, обраних в одномандатних округах, 123 представляли ПР [12], в той час як на виборах за списками вона отримала 30% голосів.

Контроль над судовою системою. Ще одним кроком щодо формування інституційного дизайну влади стала судова реформа [13]. Верховна Рада України була усунута від призначення суддів, було встановлено контроль Президента над судовою системою. Його складовими були

контроль над органами, які ухвалювали кадрові рішення (Вища рада юстиції та Вища кваліфікаційна комісія суддів), ускладнення системи суддівського самоврядування з непропорційним представництвом судів різних юрисдикцій, фактичне призначення делегатів в органи самоврядування, залежність суддів від голів судів, а останніх — від політичної влади тощо [14]. Це призвело до зниження довіри громадян до судів. За даними «Демократичних ініціатив», у 2013 р. їм довіряли 19% громадян, не довіряли — 73% [14].

Судова система й раніше була підконтрольна політичним угрупованням, але цей контроль був плюралістичним, його здійснювали різні партії, зокрема опозиційні. Безстрокові призначення суддів здійснював парламент, а це давало опозиції шанс проводити представників на посади. Хоча Президент В. Ющенко теж зловживав владою у цій сфері, він не був монопольним її контролером. В ході реформи В. Януковича контроль над судовою системою було встановлено з боку лише двох угруповань з оточення Президента, які очолювали А. Портнов та С. Ківалов.

Плюралізм політичних сил. Тенденції розвитку в період Помаранчевого майдану та Євромайдану схожі. В обох випадках політична структура влади була плюралістичною. Але, якщо у 2004 р. плюралістичність ґрунтувалась на багатопартійності, то у 2013 р. — на плюралізмі угруповань правлячої партії. Крім того, Л. Кучма, хоча й підтримував угруповання, які формували уряд та критикував опозицію, все ж намагався зберегти імідж нейтрального арбітра. В. Янукович відійшов від цього і вибудовував відносини з ПР на адміністративно-командній основі. Це пояснює більшу жорсткість, з якою влада у 2013–2014 рр. відстоювала позиції. Але й це не убезпечило її від розколів.

Напередодні Євромайдану влада складалася, як мінімум, з 4 найвпливовіших (Сім'я, групи Ахметова [15], Фірташа [16], Ключова [17]) та 10–15 менш впливових груп. Однією з тенденцій домайданного періоду було зростання влади Сім'ї за рахунок інших груп.

Криза висвітлювала лінії розколів у ПР. Деякі групи пропонували компромісну лінію щодо протестувальників. Заяви проти насильства робили група System Capital Management [18] (власник — Р. Ахметов) та Федерація роботодавців (голова — Д. Фірташ) [19]. Відкрито проти уряду виступив С. Тигілко. Коли у парламенті постало питання про скасування репресивних законів, які обмежували право на протестні дії, багато угруповань у ПР були готові підтримати проект опозиції.

Проте президентські структури не дослуховувались до інших груп. Президент особисто приїжджав до парламенту та тиснув на депута-

тів, внаслідок чого вони проголосували не за опозиційний, а за той проект скасування законів від 16 січня, який влаштовував В. Януковича. Не дивно, що, коли внаслідок тиску опозиції влада у лютому захиталась, групи в ПР стали відмовляти Президенту в підтримці. Завдяки голосам депутатів ПР опозиції вдалося 21–22 лютого проштовхнути рішення, які призвели до зміни влади, зокрема усунування В. Януковича з посади Президента [20].

Водночас з послабленням позицій Президента з-під його контролю стали виходити групи, які, навпаки, були налаштовані на жорсткішу лінію щодо Євромайдану. У грудні 2013 р. В. Небоженко відзначав, що серед провладних сил, в першу чергу у силових структурах, формується «фашистська структура», яка орієнтована на силові сценарії та дії якої не співпадають з намірами Президента та керівництва ПР й не контролюються ними [21]. В першу чергу це стосувалось підрозділу міліції «Беркут», який захищав урядовий квартал. Остаточний його вихід з-під контролю відбувся вже після зміни влади та ропуску «Беркута» новим главою МВС. Після цього регіональні загони колишнього «Беркута» взяли участь у кримських подіях на боці сепаратистів та у захопленні будівель у Донецьку, Луганську тощо.

Скорочувався вплив Президента України й на регіональні угруповання та адміністративні структури. Так, це стосувалось керівництва Харківської обласної державної адміністрації, яке ініціювало скликання Конгресу депутатів Південно-Східної України та створення Українського фронту [22]. Отже, місцеві угруповання здійснювали дії, які ще більше розхитували владу Президента. Про вихід з ПР оголосили мери Києва, Чернігова тощо.

«Офіційна» опозиція напередодні Євромайдану теж складалася з багатьох груп. Вона включала партії, які були представлені в парламенті — «Батьківщину», УДАР, «Свободу», та деякі групи, які не були там представлені або мали лише окремих представників. Зокрема, йдеться про групу П. Порошенка. Вони значно відрізнялися за ідеологією. Так, УДАР не сприймав радикальної та націоналістичної риторики «Свободи».

Під час Помаранчевої революції опозиція теж була різномірною. Але вона була більш консолідованою навколо проблеми обрання В. Ющенка Президентом України. Ідеологічні, міжособистісні та інші суперечності не стали перешкодою до координації дій. Крім того, в опозиції радикальні угруповання не мали впливу. Єдина серйозна розбіжність спостерігалася з питання про внесення змін до Конституції, які перед-

бачали перехід до парламентсько-президентської республіки і стали найважливішою частиною політичного компромісу. Але питома вага в опозиції «Нашої України» (до її фракції входили понад 100 депутатів, тоді як до БЮТ — лише 21) вирішив питання підтримки проекту змін.

У 2013 р. опозиція була менш консолідованою. Діяльність її структур слабо координувалася. Діяв Штаб національного опору, куди входили лідери опозиції, але він не завжди контролював ситуацію. Прикладом було знесення пам'ятника Леніну в Києві. Його провайдерами були члени «Свободи». Їх дії не координувалися з іншими партіями і були негативно оцінені частиною прихильників Євромайдана [23].

Члени «Свободи» проявляли найбільшу активність у 2013 р. Вони ініціювали не лише знесення пам'ятника, а й захоплення столичної мерії тощо. «Свобода» була співорганізатором охорони Євромайдану. Це обумовлювало її велику роль в акціях, яка не корелювала з рівнем електоральної підтримки.

Отже, менша консолідованість опозиції під час Євромайдану обумовлювалась більшими, ніж в 2004 р., ідеологічними розходженнями, помітною роллю радикальних угруповань. Спостерігачі часто відзначали пасивність опозиційних лідерів та пояснювали це тим, що кожен чекав на помилки іншого, щоб підвищити шанси в президентській гонці 2015 р. [24].

Громадянське суспільство. Провідна роль груп громадянського суспільства — ключова відмінність Євромайдану. У 2004 р. громадські організації були менш активними. Не можна сказати, що вони не діяли. Але громадянське суспільство не було таким організованим. Громадські лідери діяли переважно через партії.

У 2013 р. ситуація була іншою. В перші дні Євромайдан і опозиція взагалі діяли як незалежні структури. За даними Київського міжнародного інституту соціології, понад 90% учасників акцій вийшли не за закликм партій, а за власними переконаннями [25]. Люди збиралися не під партійними, а під національними прапорами. І хоча надалі партії та громадські організації виробили форми співробітництва, останні, на відміну від 2004 р., часто позиціонували окремо від інституціоналізованих політиків, мали цілі, які не співпадали з цілями опозиції. Групи громадянського суспільства бажали зміни не лише осіб у владі, а й принципів взаємодії влади та суспільства.

Причини зміни відносин між опозицією та громадянським суспільством полягали у зростанні критичного ставлення населення не лише до влади, а й до політичних еліт в цілому. За даними Інституту соціо-

логії, в липні 2013 р. довіра до Президента знизилась до 10,9% (30,8% у 2010 р.), до парламенту—4,6% (відповідно 14,2%), до уряду—8,1% (19,6%), до місцевої влади—13,8% (17,9%), до партій—6,6%, до профспілок—15%. Навіть ЗМІ мали невтішні результати. Їм довіряли близько 40% громадян, проте цілком—лише 3,3% [26].

Все це створило передумови для зламу у свідомості громадян. О. Покальчук розцінив події листопада–грудня 2013 р. як прояв двох пов'язаних трансформацій. Перша—«чітка диференціація понять «партійне» і «політичне», які довгий час сприймалися як одне ціле». Друга—«налагодження...інтерактивних зв'язків між громадськими групами. Не за партійною ознакою, а за ознакою звичайного життєвого функціонування» [27].

Але «звільнення» населення від «диктату партій » мало ще один наслідок. В. Небоженко відзначав, що у суспільстві, з одного боку, сильні настрої апатії, невпевненості, з іншого—в соціологічних дослідженнях люди вибирають найрадикальніші відповіді. І це характерно для всіх регіонів» [21].

Отже, ще одним трендом розвитку громадянського суспільства була його радикалізація. На думку В. Кочевенка, вона системно наростала після Помаранчевої революції, коли після нових очікувань прийшло розчарування. Після приходу до влади В. Януковича ситуація погіршилася. В. Кочевенко оцінював «базу радикалізму» в Україні в 10–12%, в той час як в «нормальній» ситуації вона становить близько 3–4% [28].

«Офіційна» опозиція не одразу зрозуміла цієї відмінності 2013 р. Активності радикальних організацій лише сприяли спроби опозиції тиснути на поміркованих лідерів громадянського суспільства. Так, коли у грудні 2013 р. було створене Всеукраїнське об'єднання «Майдан», політичні партії домоглися проведення до його керівництва своїх представників, натомість громадські лідери опинилися у меншості [29], внаслідок чого діяльність організації була фактично паралізована.

Натомість активність проявляли радикальні організації, зокрема, Автомайдан, «Спільна справа» та особливо «Правий сектор». «Спільна справа» займалась захопленням будівель міністерств юстиції, агрополітики тощо. Парасольковий рух «Правий сектор» включав партії та організації, які мали переважну підтримку в Західній Україні, зокрема, Соціал-національну асамблею, УНА–УНСО, «Братство» тощо. Їх ідеологією є український націоналізм зразка С. Бандери. Вони були противниками євроінтеграції, але взяли участь у антивладних акціях, були ключовими учасниками збройного спротиву на площі Грушевського.

Картина пробудження громадянського суспільства була б неповною, якщо не згадати ще один аспект. Це пробудження торкнулось населення усіх регіонів, яке було не задоволене діяльністю влади. Інша справа, що погляди на те, які зміни мають відбутися, розрізнялися. Тому, коли внаслідок діяльності громадських організацій переважно з західних та центральних регіонів влада в центрі змінилась, це викликало опір громадськості, в усякому разі певної її частини, на Сході та Півдні, яка, не без зовнішнього впливу, стала вимагати перетворення України на федерацію, зміни мовного режиму тощо. В своїх діях вона значною мірою копіювала дії громадськості інших регіонів в період боротьби проти попереднього режиму. Але розкривати далі ці тези автор має намір в окремому дослідженні ролі регіональних процесів як чинника Євромайдану.

Висновки. Отже, хоча приводом для Євромайдану стало рішення про непідписання Угоди про асоціацію України з ЄС, ключовими для його розвитку, ескалації конфлікту були й внутрішньополітичні чинники, насамперед урядова політика в попередні роки. В ході реформування політичної системи, судової влади поле дії «змагального авторитаризму» звузилось. Опозиція була максимально позбавлена впливу на рішення державної влади. «Номенклатурно-клановий плюралізм» зберігся у вигляді плюралістичності угруповань правлячої партії, але мав тенденцію до подальшого звуження на користь кланів, наближених до Президента України. Але саме збереження на певному етапі такого плюралізму врешті розкололо провладні сили та змінило баланс сил на користь протестувальників.

Ключова риса Євромайдану—самостійна участь в конфлікті громадянського суспільства. Специфікою пробудження громадянського суспільства стала радикалізація суспільних настроїв. Вона охопила як ті спільноти, які на певному етапі були здатні підтримати опозицію, так і тих, хто не був готовий до цього за будь-яких умов. Тому пробудження громадянського суспільства в низці регіонів спричинило посилення сепаратистського руху. Відтак перспективним напрямом вивчення Євромайдану є регіональні дослідження.

Список використаних джерел:

1. North D. C. Institutions / D.C. North // The Journal of Economic Perspectives. — Vol. 5. — № 1. — P. 97–112.

2. Патрушев С. В. Институционализм в политической науке: Этапы, течения, идеи, проблемы / С. В. Патрушев // Политическая наука. — 2001. — № 2. — С. 146–186.
3. Shepsle K. A. Rational Choice Institutionalism [Електронний ресурс] / K. A. Shepsle. — Режим доступу: <http://scholar.harvard.edu/kshepsle/publications/rational-choice-institutionalism>.
4. Gorges M. New institutionalist explanations for institutional change: A note of caution / M. Gorges // Politics. — 2001. — Vol. 21, № 2. — P. 137–145.
5. March J.G. Footnotes to organizational change / J.G. March // Administrative Science Quarterly. — 1981. — Vol. 16. — P. 563–577.
6. Rose W. The Security Dilemma and Ethnic Conflict: Some New Hypotheses / W. Rose // Security Studies. — 2000. — Vol. 9, № 4. — P. 1–51.
7. Posen B.R. The Security Dilemma and Ethnic Conflict / B.R. Posen // Survival. — 1993. — Vol. 35, № 1. — P. 27–47.
8. Zielys P. US democracy assistance programs in Ukraine after the Orange Revolution / P. Zielys, R. Rudinskaite // Communist and Post-Communist Studies. — 2014. — № 47. — P. 81–91.
9. Levitsky S. The rise of competitive authoritarianism / S. Levitsky, L. Way // Journal of Democracy. — 2002. — Vol. 13, № 2. — P. 51–65.
10. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 252 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 року № 2222–IV (справа про додержання процедури внесення змін до Конституції України) від 30 вересня 2010 р. № 20–рп/2010 [Електронний ресурс] / Сайт Верховної Ради України. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-10>.
11. Указ Президента України «Про оптимізацію системи центральних органів державної влади» від 09 грудня 2010 р. № 1085/2010 // Офіційний вісник Президента України. — 2010. — № 32. — Ст. 1026.
12. Результати виборів депутатів Верховної Ради України 28 жовтня 2012 р. в одномандатних округах [Електронний ресурс] / Сайт Центральної виборчої комісії. — Режим доступу: <http://www.cvk.gov.ua/pls/vnd2012/wp039?PT001F01=900>.

13. Закон України «Про судоустрій і статус суддів» від 07 липня 2010 р. № 2453–VII // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — №№ 41–42, 43, 44–45. — Ст. 529.
14. Судебная реформа в Украине: вызовы и рекомендации [Електронний ресурс] / Матеріали Центру політико-правових реформ. — Режим доступу: <http://euroqa.com/reformy/trial/2644-sudebnaya-reforma-v-ukraine-vyzovy-i-rekomendatsii>.
15. Куди поверне свої 40 багнетів Ахметов [Електронний ресурс] / Інформагентство «Еспресо. tv», 4 лютого 2014 р. — Режим доступу: http://espreso.tv/new/2014/02/04/kudy_poverne_svoyi_39_bahnetiv_akhmetov_spysook.
16. На що чекає група Львовчкіна в парламенті [Електронний ресурс] / Інформагентство «Еспресо. tv», 5 лютого 2014 р. — Режим доступу: http://espreso.tv/new/2014/02/05/psevdoliberal_lovochkin_prykryv_soboyu_vsyu_hazovu_hrupu_u_vr_spysook.
17. Чи стане Ключев «директором парламенту» [Електронний ресурс] / Інформагентство «Еспресо. tv», 5 лютого 2014 р. — Режим доступу: http://espreso.tv/new/2014/02/05/chy_stane_klyuyev_dyrektorom_parlamentu_spysook.
18. Богословская И. Депутаты из групп Тигипко и Ахметова пошли против Ключева [Електронний ресурс] / Богословская И. — Режим доступу: http://news.eizvestia.com/news_politics/full/761-bogoslovskaya-deputaty-iz-grupp-tigipko-i-ahmetova-poshli-protiv-klyueva.
19. Фірташ закликав повернутися до парламенту, щоб вирішити конфлікт [Електронний ресурс] / Інформагентство «Еспресо. tv», 19 лютого 2014 р. — Режим доступу: http://espreso.tv/new/2014/02/19/firtash_zaklykav_povernutysya_do_parlamentu_schob_vyrishyty_konflikt.
20. 36 нардепів-регіоналів, які усували Януковича [Електронний ресурс] / Інформагентство «Еспресо. tv», 22 лютого 2014 р. — Режим доступу: http://espreso.tv/new/2014/02/22/36_nardepiv_rehionaliv_yaki_usuvaly_yanukovycha_spysook.
21. Чат с политологом Виктором Небоженко на Интернет-сайте «Главред» 26 декабря 2013 г. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://glavred.info/chat/viktor-nebozhenko-266875.html>.
22. Регионалы в Харькове создали Украинский фронт [Електронний ресурс] / Інформагентство «Ліга». — Режим доступу: <http://news>.

- liga. net/news/politics/972178-regionaly_v_kharkove_sozdali_ukrainskiy_front. htm.
23. Попов назвал «вандализмом» снос памятника Ленину в Киеве [Электронный ресурс] / Информагентство УНІАН, 8 грудня 2013 р.—Режим доступу: <http://www.unian.net/news/610358-porov-nazval-vandalizmom-snos-pamyatnika-leninu-v-kieve.html>.
 24. Урбанская Т.Евромайдан: в поисках лидеров и стратегии [Электронный ресурс] / Урбанская Т. // Информагентство УНІАН, 25 грудня 2013 р.—Режим доступу: <http://www.unian.net/news/614262-evromaydan-v-poiskah-liderov-i-strategii.html>.
 25. Евромайдан, день 20-й: хроника ночного штурма [Электронный ресурс] / Информагентство «Ліга», 11 грудня 2013 р.—Режим доступу: http://news.liga.net/articles/politics/939913-evromaydan-den_20_y_obnovlyaetsya.htm.
 26. Крючков Г. Власть забивает в свои ворота [Электронный ресурс] / Крючков Г. // Газета «2000». — 2013. — 23 грудня. — Режим доступу: <http://2000.net.ua/2000/forum/mnenie/96501>.
 27. Давыденко Н. Будут ли чувствовать себя виноватыми те, кто не пришел на Евромайдан?: Интервью с социальным психологом О. Покальчуком [Электронный ресурс] / Давыденко Н. // Комментарии. — 2013. — 20 грудня. — Режим доступу: <http://gazeta.comments.ua/?art=1387443317>. <http://glavred.info/chat/viktor-nebozhenko-266875.html>.
 28. Кочевенко В. В обществе появился спрос на радикалов в политике [Электронный ресурс] / В. Кочевенко. Сайт «Корреспондент». — Режим доступу: <http://korrespondent.net/ukraine/politics/3351720-v-obschestve-poiavylsia-spros-na-radykalov-v-polytyke-ekspert>.
 29. Евромайдан, день 33-й: хроника [Электронный ресурс] / Информагентство «Ліга», 23 грудня 2013 р.—Режим доступу: http://news.liga.net/articles/politics/948893-evromaydan-den_33_y_obnovlyaetsya.htm.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2014 р.

Перегуда Е. В. Евромайдан: анализ институциональных факторов
 Проанализированы такие факторы Евромайдана как дизайн политической системы, судебной власти, партийной системы, гражданского общества. В ходе реформ 2010–2013 гг. поле действия «соревновательного авторитаризма» сузилось. Среди отличительных черт

Евромайдана — самостоятельное участие в конфликте гражданского общества и радикализация общественных настроений.

Ключевые слова: Евромайдан, Оранжевый майдан, институции, власть, судебная власть, «соревновательный авторитаризм», оппозиция, гражданское общество, радикализация.

Pereguda Y.V. Euromaydan: the analysis of institutional factors

The design of political system, judiciary, party system and civil society are analysed as the factors of Euromaydan. Due to reforms in 2010–2013 the field of competitive authoritarianism was narrowed. Among the distinctive features of the Euromaydan—the independent participation of civil society in conflict and radicalization of public opinion.

Keywords: Euromaydan, Orange maidan, institutions, power, judicial power, competitive authoritarianism, opposition, civil society, radicalization.

© Перегуда С.В., 2014

Борисова В. О.

Здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

МЕРЕЖА ІНТЕРНЕТ ТА РЕСУРСИ РОЗВИТКУ НЕУРЯДОВИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ

Розглядається питання впливу мережі Інтернет на ресурси розвитку неурядових організацій в Україні. Визначається напрямки трансформації традиційних інститутів та явищ, що визначають умови діяльності неурядових організацій в результаті поширення сучасних інформаційно-комунікаційних технологій. Досліджуються тенденції активізації неурядових організацій в мережі Інтернет та соціальних мережах.

Ключові слова: громадянське суспільство, неурядова організація, Інтернет, соціальні мережі.

Дослідження громадянського суспільства—один з напрямків досліджень в Україні в рамках якого працює багато вчених з різних соціально-гуманітарних дисциплін—політології, соціології, філософії, психології. В рамках цієї спільноти склався певний консенсус за декількома позиціями. Перша з них полягає у визнанні важливості розвитку громадянського суспільства для розвитку демократії і розвитку країни взагалі. Друга—в недостатній розвиненості громадянського суспільства в Україні. Третя—у визнанні тісного зв'язку громадянського суспільства та неурядових організацій, які вважають однією з складових чи інститутів громадянського суспільства і розглядають як свідчення його розвиненості/нерозвиненості. Опираючись на цей консенсус над дослідженням громадянського суспільства працюють В. Андрущенко, В. Барков, В. Горленко, С. Денисюк, А. Колодій, В. Корнієнко, М. Орзіх, В. Погорілко, Т. Розова, В. Степаненко, Ю. Шемшученко, Г. Щедрова та інші. Неурядові чи неприбуткові організації досліджують В. Авер'янов, С. Бистрицький, А. Бодров, О. Віннікова, В. Горбатенко, Г. Зеленько, І. Кресіна, М. Михальченко, О. Тупиця, В. Цвих та ін.

Досить часто в полі їх уваги опиняється питання ресурсів для розвитку неурядових організацій, в якості яких розглядають державне фінансування, волонтерських рух, діяльність благодійних фондів тощо.

Проте, практично поза увагою дослідників залишається такий важливий чинник як можливості мережі Інтернет. На сьогодні він є причиною суттєвої трансформації усіх суспільних відносин і абсолютної більшості відомих нам інституцій в усіх сферах людського життя. Не виключенням є й громадянське суспільства та діяльність неурядових організацій. Чи не єдиною хто системно і послідовно працює в цьому напрямку є Алла Силенко, яка в своїх роботах досліджує питання розвитку в Україні інформаційного суспільства, а в роботі «Інфокомунікаційні технології та розвиток громадянського суспільства» [1]—визначає вплив нових технологій на громадянське суспільство. Наталія Олійник є автором більш спеціалізованого дослідження, адже вона визначила особливості впливу нових засобів масової комунікації—блогів, соціальних мереж, сайтів на розвиток жіночого руху і жіночих неурядових організацій [2]. Подібний рівень дослідженості є недостатнім і потребує вивчення того, які можливості для розвитку неурядових організацій надає мережа Інтернет в Україні. Відтак завданням, яке ми ставимо в рамках цієї статті, є дослідження впливу мережі Інтернет на ресурси розвитку неурядових організацій в Україні.

Вплив Інтернету на сучасне суспільство є різноплановим і різностороннім, він веде як до трансформації традиційних відносин, так і до появи нових, таких, наприклад, як онлайн-ігри, мережеві спільноти тощо. Проте спрогнозувати появу нових феноменів досить важко, тому ми зосередимось, в першу чергу, на трансформації традиційних інститутів та явищ, що визначають умови діяльності неурядових організацій і з'ясуванні того, чи перетворить вплив Інтернету дані інститути на більш значимі ресурси розвитку неурядових організацій чи навпаки—нівелює їх значимість. Оскільки в рамках виконання подібного завдання перед нами стоять завдання по визначенню інститутів та структур, що складають умови для діяльності неурядових організацій, та визначенню їх значимості для останніх, то оптимальним методом дослідження буде структурно-функціональний. Використовуючи даний метод ми можемо визначити по кожному з інститутів—які функції вони виконують по відношенню до неурядових організацій і що зміниться завдяки впливу зі сторони мережі Інтернет.

До числа інститутів та явищ, що визначають умови діяльності неурядових організацій слід віднести державні органи, органи місцевого самоврядування, політичні партії, засоби масової інформації, групи інтересів, донорські та інфраструктурні організації, що надають фінан-

сові чи матеріальні ресурси, надають організаційну допомогу, проводять тренінги тощо.

Стосовно державних органів та органів місцевого самоврядування, то вплив поширення мережі Інтернет на ці інституції можна визначати за допомогою концепції «електронного урядування», яка описує новий спосіб організації державної влади за допомогою систем локальних інформаційних мереж та сегментів глобальної інформаційної мережі. Впровадження в Україні принципів «електронного урядування», серед іншого, має створити нові умови для діяльності неурядових організацій, що спрямована на підконтрольність органів влади, оскільки за посередництва онлайн-ових та Інтернет-сервісів державне управління має перетворитися на більш прозоре і підвітне громадянам. Проте ця можливість поки що залишається виключно потенційною. Цей висновок підтверджується результатами моніторингу ефективності впровадження системи електронного урядування в містах України проведеного коаліцією неурядових організацій, до якої увійшли Асоціація міст України, Асоціація «Міста електронного урядування України» та Національний центр електронного урядування. Згідно з ними лише 10 із 100 міст отримали більше половини балів за результатами дослідження якості впровадження та розвитку офіційних веб-сторінок та систем електронного документообігу органів місцевого самоврядування 100 найбільших міст України [3].

Оцінка веб-сайтів здійснювалася за 83-ма показниками, що відображали рівень інформаційної наповненості сайтів, їх зручність, проте головне — наявність інструментів для зворотного зв'язку та надання послуг. «Якщо інформаційна наповненість загалом на достатньому рівні, то використання інструментів зворотного зв'язку та надання послуг на більшості проаналізованих сайтів перебуває на надзвичайно низькому рівні — лише 10 із 100 міст отримали більше половини балів від максимально можливого, ... на більшості сайтів реалізовано лише 2–3 інструменти із 23 зазначених в методології моніторингу» [3].

Аналіз офіційних сайтів органів влади, що був здійснений Cyberspace Policy ResearchGroup, також показує, що успішно вони можуть впоратися лише з функцією інформування громадськості про діяльність влади шляхом поширення через власні веб-сторінки офіційних звітів, доповідей, прес-релізів тощо, а от громадянська діяльність, підконтрольність органів влади за посередництва онлайн-ових та Інтернет-сервісів не отримала особливого розвитку [4].

Таким чином, нові можливості для комунікації, що їх надає Інтернет, потенційно можуть надати нові ресурси для розвитку неурядових організацій, оскільки впровадження принципів «електронного урядування» в державну практику посилить їх позиції з контролю державних органів, підвищить їх ефективність в якості «сторожових псів» громадянського суспільства. Проте на практиці, формальне втілення принципів «електронного правління», яке ми спостерігаємо в Україні, не дозволяє говорити про реальний вплив Інтернету на цей тип ресурсів розвитку громадянського суспільства.

Нові можливості Інтернету не обов'язково мають позитивний вплив на розвиток ресурсів громадянського суспільства. Зокрема Л. Гроссман, вважає, що впровадження нових інформаційних технологій здатне привести до формування третьої, після античної та представницької, великої епохи демократії, яка супроводжуватиметься занепадом багатьох традиційних інститутів—«найбільші втрати в сьогодишньому процесі реструктуризації і відродження громадського впливу несуть традиційні інститути, що служили основними посередниками між державою та її громадянами,—політичні партії, профспілки, громадські асоціації» [4, р. 16].

Гроссман є представником техноскептицизму у сфері досліджень громадянського суспільства. Також до цього табору можна віднести і такого відомого дослідника як Р. Патнем, який вважає, що «...глибинні технологічні тенденції радикально «оприватнюють» або «індивідуалізують» наше використання вільного часу і в такий спосіб руйнують багато можливостей для формування соціального капіталу», що вони «безумовно розмили матеріальну і навіть фізичну основу для громадської активності» [5, с. 43].

Подібні ризики дійсно є реальними, оскільки користування Інтернетом стає іноді формою «асоціальної розваги», котра конкурує з традиційними соціальними контактами як формою проведення часу. Дехто вважає, що Інтернет породжує соціальну ізоляцію людей, які, залишаючись наодинці з комп'ютером чи спілкуючись за допомогою цього «соціально збідненого засобу зв'язку» з анонімами, вилучаються зі сфери реальних соціальних відносин [7, с. 56]. Проте поки що наслідки не такі загрозливі, Інтернет сприяє швидше трансформації традиційних інститутів, наприклад політичних партій, змінюючи принципи їх роботи з громадською думкою, засобами масової інформації. Фактично ця трансформація стосується прес-служб відповідних інститутів ніж

самих інститутів. Подібні трансформації не мають помітного впливу на стан ресурсів громадянського суспільства.

Помітний вплив на зростання ресурсів громадянського суспільства справляє поява та розвиток цифрової журналістики. Неурядові організації, виступаючи суб'єктом контролю за діяльністю держави, використовують відповідні засоби реагування на надмірне втручання її у простір громадянського суспільства—в рамках яких висвітлення проблеми у засобах масової інформації відіграє дуже важливу роль. Інтернет є найбільш доступним інформаційним джерелом та ресурсом для діяльності громадських та благодійних організацій. Розвиток електронних ЗМІ, збільшення кількості користувачів мережі Інтернет дозволяє неурядовим організаціям використовувати власні ЗМІ, створення яких тепер є набагато простішим. Соціальні медіа стають одним з інструментів горизонтального структурування суспільства і є, по суті, відображенням процесу формування громадянського суспільства на базі розвитку електронних інформаційних технологій. Процеси конвергенції мережевих технологій, мобільних засобів зв'язку, мобільних комп'ютерів і систем геопозиціонування сприяють дедалі більш повній залученості мільйонів людей у мережевий простір, що створює умови для використання їхнього творчого потенціалу для вирішення наукових, суспільно значущих проблем. При цьому формується новий рівень соціокультурної реальності, комплексний аналіз її як технологічних, так і соціокультурних засад стає сьогодні однією з найважливіших умов адекватного розуміння сучасного суспільства дослідниками будь-якої сфери суспільної діяльності.

Інтернет це відкрита трибуна для думки громадськості, яка забезпечує рівні можливості довідатися про те, що цікавить, а також вільно висловлювати свою думку, безкоштовно отримати відповіді на свої питання та підтримку від інших.

Найбільш помітним є вплив мережі Інтернет умови діяльності неурядових організацій які залежать від груп інтересів. Спроби опису цього впливу ми можемо відстежити у поглядах комунітаристського підходу до концепції «електронної демократії». Вони вважають, що Інтернет є зручним місцем зустрічей для різних груп за інтересами, професійних співтовариств, споживчих асоціацій і т. п., що веде до виникнення Інтернет-спільнот на базі певних електронних ресурсів, які базуються на природному прагненні людей до спілкування з однодумцями, і будуть справляти визначальний вплив на політику. У найбільш радикальних прогнозах прихильники цього підходу змальовують майбутню політику

як самоврядування громадян за допомогою електронних опитувань громадської думки, без будь-якої участі професійних політичних комунікаторів, представників, посередників і т. п. [8, с. 77].

Соціальні мережі дають змогу миттєво поширювати заклики до дії серед усієї маси користувачів Інтернету, а можливість завантажувати відео з акцій протесту через смартфони в більшості випадків стримує протилежну сторону від застосування прямого насильства.

Дж. Кін вважає, що «...Інтернет стимулює розвиток макropублічних сфер. Адже існує категорія постійно присутніх у мережі користувачів, які використовують її не як мандрівці, а як громадяни, розгортаючи дискусії з іншими членами цієї розпорошеної «уявленої спільноти» про проблеми влади та принципів» [6, с. 171].

На думку інших дослідників, Інтернет-технології — ефективний інструмент здійснення традиційних функцій громадянської освіти та поживлення комунальної самоорганізації й активності. Деякі автори пишуть, що Інтернет сприяє розширенню й поліпшенню соціальних взаємозв'язків у сучасному світі, відкриваючи значно ширші, ніж раніше, горизонти для об'єднання людей у групи на основі спільних інтересів [9, с. 112]. Можливості Інтернету дозволяють впливати на зміни структури і форми суспільної самоорганізації, замінювати застарілі громади новими, віртуальними, що долають традиційні обмеження в часі, просторі, мові тощо.

Інтернет використовується наразі як засіб організації групової взаємодії дуже часто, поряд з іншими засобами: конференціями, семінарами, робочими зустрічами, розсилкою матеріалів і тому подібне. Прикладом можуть слугувати багаточисельні професійні асоціації, мережі НУО, регіональні мережі, що виникають останнім часом в некомерційному секторі. Використання Інтернет значно здешевлює витрати на підтримку цілісності співтовариства, підвищує доступність результатів його діяльності для учасників і тому подібне. Більш того, використання різних за типом засобів організації групової взаємодії в співтоваристві значно підвищує його стійкість, значно збільшує надійність виконання функцій по підтримці цілісності співтовариства. Наприклад, часто використовується web-сайт як засіб організації співтовариства поряд з регулярними off-line зустрічами учасників у формі семінарів, конференцій і тому подібне. Як правило, створення власного web-сайту, організація дискусії на дискусійній панелі (web-board) є додатковими, сервісними засобами для основного засобу організації групової взаємодії — регулярних щорічних конференцій, або регулярних робочих зустрічей або семінарів.

Така форма організації простору групової взаємодії («з використанням можливостей мережі Інтернет») ще не є Інтернет-спільнотою у власному розумінні цього слова. Інтернет тут виступає лише як одна (нехай і досить важливе) з засобів комунікації.

Однак як тільки Інтернет і створені на його базі засоби організації взаємодії стає «базовим», основним для організації простору взаємодії в спільноті, можна говорити про Інтернет-співтовариство. Тим не менш «базовий» – не означає єдиний, оскільки традиційні off—line засоби організації взаємодії також можуть застосовуватися в Інтернет-співтоваристві, проте їх застосування відходить на другий план у порівнянні з Інтернет-засобами, вони перетворюються на додаткові, сервісні по відношенню до інструментів, побудованих на основі Інтернет.

Наприклад, учасники професійного списку розсилки Circuit Riders для фахівців з комп'ютерних технологій в некомерційному секторі в США проводять регулярні зустрічі в різних містах США з метою обговорити більш тісно питання, що обговорюються ним і в мережі, і скоординувати свою діяльність у регіонах. Список розсилки для них – це основна форма взаємодії, регулярні робочі зустрічі – додаткова. В принципі, співтовариство існувало досить стійко і без них, проте в певний момент з'явилася необхідність підвищити ефективність діяльності його учасників шляхом додаткової їх координації в регіонах. Для цього стали використовуватися робочі зустрічі.

Неурядові організації отримують специфічні переваги у реалізації та захисті прав людини, які пов'язані з можливістю використовувати «веб-захист» прав і можливості Інтернету. По-перше, вони можуть використовувати веб-технології як додаткові і зосереджуватися на інформаційній стороні (приміром, розміщення на сайті організації літератури з прав людини, повідомлень про цілі, структуру і місцезнаходження організації). Хоча більшість організацій мають веб-сайти і використовують такі техно-логії, як соціальні мережі, проте за різними оцінками, близько третини НУО в Україні не мають власного сайту, багато організацій просто використовують можливості Інтернету для поширення існуючих програм і заходів.

По-друге, НУО може використовувати можливості мережі Інтернет в якості свого основного інструменту, зокрема застосовуватиме швидке розміщення новин, трансляцію подій за допомогою соціальних мереж і привертатиме увагу до проблем прав людини новими засобами, на кшталт розповсюдження «Bad Romance: Women's Suffrage» [10].

Найважливіше питання для неурядових організацій у тому, як використовувати цю інноваційну технологію по захисту і заохочення прав людини. Розуміння потенційних переваг і пасток онлайн-пропаганди може допомогти краще виконувати організаційні місії і цілі, — наприклад, за допомогою Інтернету, для ефективного сприяння діалогу з питань прав людини, впливу на політичні рішення, збору даних про порушення прав або координації положення вразливих груп населення [11, с. 76].

В підсумку, зараз важливість власного інтернет-ресурсу для неурядової організації вже ні в кого не викликає сумнівів. Якщо навіть основна цільова аудиторія НУО і не користується Інтернетом, то є інші аудиторії — потенційні донори, спонсори, партнери, експертне середовище, просто громадськість, до яких було б не зайвим донести інформацію про свою діяльність, або, принаймні, зробити її доступною для тих хто захоче знайти.

В Україні вже зараз важливу роль в процесі розвитку громадської активності відіграють соціальні мережі, які дозволяють створити неформальні та більші за кількістю групи, що об'єднують людей для захисту їхніх прав. З'являються он-лайн групи та спільноти соціальних медіа, які є «організованими», але не мають і не обов'язково матимуть фізичну, юридичну чи фінансову структури.

Нові рухи успішно використали соціальні мережі для створення груп, в основному, серед студентів, місцевих активістів та лідерів неурядових організацій — наприклад, «Ми — європейці», рух за українсько-європейську інтеграцію, громадська група за збереження історичної вулиці Андріївський Узвіз від комерційного розвитку та Гостинна Республіка (проти приватизації Гостинного Двору — історичної пам'ятки Києва). Роль соціальних мереж є важливою для розповсюдження ідей та мотивації громадян до дії, за їх посередництва відбувається організація локальних акцій — на кшталт проведення суботника або блокування реконструкції Гостинного двору в Києві — виявляється досить успішною. У цьому контексті варто наголосити на особливості мобілізації громадськості через е-соцмережі: організаторами та ініціаторами створення громадських груп у соціальних мережах віртуального середовища виступають, найчастіше, звичайні люди, які не є членами якихось партій або організацій.

Лідери мережевих спільнот і груп — це новий тип суспільного діяча, який виростає прямо зсередини громадянського суспільства. Таким новим лідером може стати практично будь-яка людина, яка є достатньо

енергійною, щоб зібрати прихильників, має бажання діяти та володіє мінімальними навичками використання соціальних мереж. Таким новим групам не потрібна реєстрація в Мін'юсті, яку обов'язково мають здійснити нові партії та громадські організації. Такі групи не потребують офісів, апарату і т. д. — усі кошти, які вони легко можуть зібрати через Інтернет, витрачаються на конкретні справи. Водночас такі віртуальні неформальні об'єднання менш стійкі та можуть швидко припинити своє існування, оскільки тримаються не на формалізованих підставах, а на енергії своїх учасників і організаторів.

В свою чергу, обмеження онлайн-активізму полягає в тому, що він не може протистояти соціально сталим нормам та практикам — тим, які потрібно розвивати для міцнішого громадянського суспільства — бо це потребує планування та упорядкування.

В Україні в політичному аспекті Інтернет громадянським суспільством використовується переважно як інструмент надання інформації про діяльність НУО та обміну інформацією стосовно порушень, висловлення критичних оцінок певних кроків влади, прояву власного обурення (випуск пари) і є фактично монополією опозиції. Вихід подібних настроїв у реальне життя з е-соцмережі в переважній частині випадків на сьогодні кореспондується з огляду на кількість активістів, які знають одне одного і поза мережею. Віртуальні проекти та ініціативи рідко інтегруються і підсилюють одне одного, а частіше — реалізуються автономно або взагалі взаємно відштовхуються. Однак це лише ситуація сьогоднішнього дня. Істотним є те, що нині в нашій країні фактично освоюються, відпрацьовуються нові інформаційні технології, які в недалекому майбутньому можуть змінити умови діяльності громадянського суспільства в Україні.

Список використаних джерел:

1. Сіленко А. Інфокомунікаційні технології та розвиток громадянського суспільства / А. Сіленко // Політичний менеджмент. — 2004. — № 5 (8). — С. 40–55.
2. Олійник Н. Нові засоби масової комунікації як чинник розвитку жіночого руху (українські жіночі організації в Інтернеті) / Н. Олійник // Укр. нац. ідея: реалії та перспективи розв. — 2006. — № 17. — С. 99–104.
3. Електронне урядування не дійшло до 90% українських міст [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/News/78208>

4. Grossman L. The Electronic Republic: Reshaping Democracy in the Information Age / Lawrence K. Grossman. — N.Y.: The Viking Press, 1995. — 290 p.
5. Патнем Р. Гра в келлі наодинці: занепад соціального капіталу Америки // Незалежний культурологічний часопис «Ї» [Електронний ресурс] / Роберт Патнем. — № 21: Громадянське суспільство. — 2001. — режим доступу: http://chtyvo.org.ua/authors/Chasopys_Ji/N21_Hromadianske_suspilstvo_Ukraina_2001
6. Кін Дж. Громадянське суспільство. Старі образи, нове бачення / Дж. Кін; Пер. з англ. О. Гриценко; Літ. ред. О. Гриценко. — К.: К. І. С., 2000. — 192 с.
7. Rheingold H. The Great Equaliser / H. Rheingold // Whole Earth Review. Summer. — 1991. — P. 80–88.
8. Norris P. A. Virtuous Circle. Political Communications in Postindustrial Societies / P.A. Norris — Cambridge: Cambridge Univ. Press, 2000. — 398 p.
9. Щербина В. Сітьова кіберкомунікація як соціальний феномен / В. Щербина // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2002. — № 1. — С. 109–116.
10. «BadRomance: Women's Suffrage» [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://soomopublishing.com/suffrage/>.
11. Kingston L.N. Online Advocacy: Analysis of Human Rights NGO Websites / L.N. Kingston, K.R. Stam // Journal of Human Rights Practice. — 2013. — № 5 (1). — P. 75–95.

Стаття надійшла до редакції 0505.2014 р.

Борисова В. О. Сеть Интернет и ресурсы развития неправительственных организаций в Украине

Нассматривается вопрос влияния сети Интернет на ресурсы развития неправительственных организаций в Украине. Определяются направления трансформации традиционных институтов и явлений, определяющих условия деятельности неправительственных организаций в результате распространения современных информационно — коммуникационных технологий. Исследуются тенденции активизации неправительственных организаций в сети Интернет и социальных сетях.

Ключевые слова: гражданское общество, неправительственные организации, Интернет, социальные сети.

Borysova V. The Internet and the resources of non-governmental organizations in Ukraine

Discusses the impact of the Internet on the resources of non-governmental organizations in Ukraine. Describe of the direction of transformation of traditional institutions and phenomena that determine the conditions of non-governmental organizations as a result of the spread of modern information and communication technologies. We investigate trends activation of NGOs in the Internet and social networks.

Keywords: civil society, non-governmental organization, the Internet, social networks.

© Борисова В.О., 2014

Рябека О. Г.

Кандидат політичних наук, доцент НПУ ім. М. П. Драгоманова

СВІТОВЕ ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО ЯК ПРОДУКТ СУЧАСНОГО ГЛОБАЛІЗАЦІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Розглянуто становлення Світового громадянського суспільства як нової планетарної структури; охарактеризовано песимістичні і оптимістичні підходи до його появи на світовій арені; доведено, що його породжує цифрова ера, визначено його суспільно-політичне ядро, подано параметричний опис структурних і функціональних характеристик.

Ключові слова: Світове громадянське суспільство, суспільно-політичне ядро, глобальне суспільство, мережа, глобалізація, «суб'єкт-суб'єктні» відносини, цифрова ера, структура, функції.

Метою цієї статті є опанування ідеєю становлення Світового громадянського суспільства як продукту сучасного глобалізаційного процесу, що охопив усі складові планетарної світосистеми.

При цьому уточнимо авторський підхід до використання терміну «Світове громадянське суспільство». Він вживається нами як синонім таких понять: «глобальне громадянське суспільство», «планетарне громадянське суспільство», «світове суспільство», «універсальне громадянське суспільство», «міжнародне суспільство», «суспільство держав», «анархічне суспільство» «цивілізаційно-територіального суспільства», «континентальне, наприклад, європейське громадянське суспільство», «міжконтинентальне громадянське суспільство», «транснаціональне громадянське суспільство» та деяких інших, що присутні у сучасній науковій літературі, тобто вживаються конвенційно.

Про ідею існування Світового громадянського суспільства нам відомо здавна. Ще І. Кант припускав виникнення права світового громадянства (*jus cosmopoliticum*), що з'єднує громадян і держави у вищу республіканську співдружність. Цей союз філософ називав універсальним громадянським суспільством.

Подібно до І. Канта основоположник позитивізму О. Конт в якості бажаного майбутнього людського роду розглядав людство як всевітню батьківщину, покликану «об'єднати ... всіх мешканців планети» [9, с. 173].

Космополітичному громадянському суспільству присвятили свої роботи Х. Анхеєр, М. Гласіус, М. Калдор, Р. Коен, С. Рай, Г. Деланті, М. Кек, К. Сіккінк, Р. О'Брейн, Дж. Сміт, С. Чатфілд, Р. Пагнуччо, Г. Співак. Глобальне місто у своїх працях розглядали М. Алброу, Н. Бреннер, Дж. Ід, Д. Хейберт, С. Сассен, Б. Тьорнер.

Особливості громадянства в космополітичній системі зв'язків досліджували Г. Деленті, Н. Дауер, Дж. Вільямс, Р. Фалк, К. Хітчінг, Р. Данрейтер, Н. Папастерджіадіс, А. Лінклейтер, Ю. Прусс, Дж. Ротблат, І. Сойсал, Дж. Томпсон, Б. Тьорнер, Дж. Уррі

В Україні проблематика громадянського суспільства і його становлення була у центрі уваги багатьох вітчизняних дослідників. Тут слід назвати праці Ф. Рудича, В. Беха, М. Бойчука, В. Буряка, Г. Зеленько, М. Калініченка, І. Кальной, А. Карася, І. Кресіної, А. Колодій, Ю. Криворучко, А. Кудряченка, В. Купрія, Б. Кузьменко, Ю. Левенця, В. Цвіха, Г. Щедрової, О. Чувардинського та ін. Надзвичайно корисні свідчення про стан глобального громадянського суспільства у працях закордонних дослідників подає В. В. Буряк у ґрунтовній праці «Глобальное гражданское общество и сетевые революции» [3].

Зазначимо, що у науковому середовищі дослідників на еволюційний поступ соціального світу чітко виокремлюється дві групи дослідників: група песимістів і група оптимістів.

Перші стверджують, що буття планетарної спільноти знаходиться на грані знищення і воно не має ніяких перспектив для подальшого розвитку. На кризовий стан сучасної світосистеми, що є результатом конфліктогенного її існування протягом ХХ століття, прямо вказують наступні праці істориків, філософів, культурологів, політологів і соціологів: «Устроение общества» Ентоні Гіденса, «Современная наука об обществе» А. Фульє, «Система современных обществ», «О структуре социального действия», «О социальных системах», «Понятие общества. Компоненты и их взаимоотношения», Т. Парсонса, «Общество как социальная система», «Эволюция», «Дифференциация», «Социальные системы» Нікласа Лумана, «Открытое общество и его враги» у двох томах Карла Поппера, «Конец истории» і «Великий крах. Людська природа і відновлення соціального порядку» Френсиса Фукуями, «Конец знакомого мира» Іммануеля Валлерстайна, «XX век в социологических

теориях общества» Н. Л. Поляковой, «Миры», А. И. Рудого, «Распад. Как он назывался в «мировой системе социализма» В. А. Медведева та ін.

На думку А. Мартінеллі, наприклад, «концептуалізація світу як єдиної системи й визнання ускладнення всесвітніх соціальних мереж, глобального масштабу стратегій, застосовуваних акторами, космополітизм глобальних міст, однак, не означають існування світового суспільства. Ідея єдиного світу, уявлення, що світ тісно пов'язаний і інтегрований спільними силами й практиками,—необхідна, але недостатня умова виникнення світового суспільства» [10, с. 6].

В описі У. Бека глобальне суспільство виглядає аморфним, фрагментованим, дезінтегрованим та включає два нерівні різновиди: основний, породжений активністю ТНК, і той, що її доповнює, представлений сукупністю державних утворень [1, с. 121]. Дослідник розуміє процес глобалізації як створення мережі зв'язків, що самопідтримуються, і різних соціальних просторів як народження багатомірної тканини взаємних переплетень і зобов'язань, утвореної транснаціональними відносинами. Він підкреслює, що ці зв'язки й відносини дають «нову якість», що характеризується через формулу «невзаємопов'язаний взаємозв'язок», у зв'язку з чим він був змушений замінити поняття «суспільства» поняттям «спільності».

Друга група дослідників сприймає сучасний стан громадянського суспільства оптимістично і намагається інтелектуально його досягнути і визначити його майбутнє. Ідея Світового громадянського суспільства є, на їх думку, поза сумнівом, стрижневою, конституюючою для соціально-політичної історії Європи і світу, що глобалізується. Тому дуже важливо простежити визначальні етапи кристалізації основних принципів, ідеалів, цінностей і практик емансипаторської громадянської активності. Ідея Світового громадянського суспільства живиться, як відомо, концепцією світового громадянства, міжнародного співтовариства, світового суспільства.

Тож, ми ж тут виходимо з того, що Світове громадянське суспільство—це публічна сфера активності громадян планети, інституціональна сцена, що характеризується відкритістю комунікації, публічним використанням раціонального критичного мислення, концентрацією на публічному благу, на основі космополітичних цінностей і глобальних інтересів народів світу, а не на приватних компромісах. Соціальна взаємодія у його просторі відбувається переважно у горизонтальній площині на договірній основі і за принципом «суб'єкт-суб'єктних відносин» [2; 5; 7].

Яка ж картина постає перед нами, коли ми сьогодні аналізуємо наукові джерела, що присвячені становленню Світового громадянського суспільства? По-перше, питання про природу і сутнісні особливості глобального громадянського суспільства вирішити не просто через об'єктивні обставини. Річ у тому, що явище громадянського суспільства і його актуальна теоретична рефлексія пов'язані з народно-демократичними рухами, що відбувалися в східноєвропейських країнах в 1989–1991 роках. Феномен «глобалізації» став предметом теоретичних досліджень в 1990–2000 роках. Тобто за історичними мірками ці явища ще недостатньо розвинені і знаходяться в процесі становлення, різноспрямованості, суперечності.

По-друге, слід визнати, що дослідники одноголосні у тому, що фундаментальним чинником, що міняє світ, виступає настання нової ери, про яку американський дослідник Ч. Капхен писав: «В теперішній час на порозі нова епоха—цифрова ера. Індустріальне суспільство руйнується все очевидніше у міру того, як відбувається впровадження цифрових технологій [8, с. 526]. Саме з початком цифрової епохи, експоненціальним зростанням електронних засобів комунікації, появою глобальної інформаційної мережі (Інтернет) як локальні цивільні організації, так і планетарні цивільні мережі отримали потужний комунікативний ресурс для пропаганди демократичних ініціатив, самоорганізації і формування найглобальнішого громадянського суспільства. Але є також і «темна сторона» інформаційної ери, про яку пише Євгеній Морозов: цифрова нерівність, порушення авторських прав, порушення конфіденційності, мультиплікація дезінформації і зневаги особи, економічний збиток, тотальна піднаглядність та ін. [15]. Це стара дилема, зважування переваг і негативних наслідків технічних інновацій.

По-третє, поступово вимальовуються атрибутивні характеристики Світового громадянського суспільства. Суспільно-політичним «ядром» громадянського суспільства є, як відомо, консолідовані в неурядові, некомерційні, незалежні організації цивільні групи (асоціації громадян). Найбільш важливим напрямом вивчення інститутів громадянського суспільства є дослідження глобалізованого інформаційного середовища і мережевої активності (social networking) як основної детермінанти формування глобального громадянського суспільства. Продуктивна взаємодія між громадськими об'єднаннями і державою (чиновниками, що презентують державні владні структури) може бути забезпечена завдяки соціальному активізму і легітимності громадської діяльності.

Тож, дискусії про те, яка природа глобального громадянського суспільства, наскільки воно реальне, які його параметри і властивості, були, є і триватимуть. Для того, щоб внести ясність в це питання, дослідники прагнуть довести, що «глобальне громадянське суспільство» дійсно існує, йому властива емпірична очевидність, і тому воно вимірний. Шляхом введення численних кількісних і якісних соціально-економічних характеристик експерти показують, що цей новий тип суспільства — не абстрактне словосполучення і не соціально-політичний конструкт. Особлива увага приділяється обчисленим ознакам існуючих благодійних організацій (charity).

Загальними рисами такого суспільства є відкритість, рух до розширення демократії, прагнення до загальнолюдських (універсальних) цінностей. Громадянське суспільство, а тим більше глобальне громадянське суспільство, не існує саме по собі. Є історико-культурний, соціально-політичний і економічний контекст. Саме економічному, а точніше, фінансовому аспекту формування громадянського суспільства в планетарному вимірі присвячена книга під редакцією Албрехта Шнейбела і Яна Аарта Шолте (до речі, всесвітньо визнаного експерта у сфері глобальних досліджень, *contemporary globalisation studies*) «Громадянське суспільство і глобальні фінанси» [17].

Глобальне громадянське суспільство будується за мережевим принципом [12, с. 231]. Мережа — антипод ієрархії, у межах якої взаємодіють традиційні державні та міжнародні актори. Силу глобального громадянського суспільства розбудовує горизонталь, що самоорганізується, на протигагу впорядкованій вертикалі. Мережна форма організації дозволяє їй швидко адаптуватися до зміни зовнішніх умов, тому мережа значно прискорює будь-який розвиток. Саме мережі розбудовують нову соціальну морфологію суспільства, а розповсюдження «мережевої» логіки значною мірою впливає на хід та результати процесів, пов'язаних із виробництвом, повсякденним життям, культурою та владою. Належність до тієї чи іншої мережі або її відсутність, поряд з динамікою одних мереж відносно інших, виступає найважливішим джерелом влади та змін. Але з цим пов'язано й те, що суспільство мережевих структур має особливу ознаку — домінування соціальної морфології над соціальними діями.

Домінуючі функції організуються, як справедливо підкреслюють ці дослідники, в мережеві структури в просторі потоків, що єднає їх у всьому світі, і одночасно розділяє другорядні функції та людей в іншому просторі, який складається із локалій, дедалі більше відірва-

них одна від іншої. Соціальні розбудови нових форм простору і часу ведуть до розвитку метамережі, яка відключає другорядні функції, підкорює соціальні групи та призводить до знецінення цілих територій. У цьому процесі утворюється дистанція між метамережею та більшістю окремих індивідів, видів діяльності і локалій у всьому світі.

При цьому ні люди, ні види діяльності, ні окремі локалії не зникають—зникає їхнє структурне значення, яке переходить до невідомої раніше логіки метамережі, де формуються цінності, створюються культурні коди і кодекси, приймаються рішення, пов'язані з владою. Суспільство мережних структур, яке виступає як новий соціальний порядок, більшістю людей уявляється як метасоціальне безладдя, як автоматизована, довільна послідовність подій, що додержується невідконтрольної логіки ринку, технологій, геополітичних чинників або біологічної детермінанти.

Межі «глобального» онтологічно розмиті, «глобальне громадянське суспільство» в дійсності злокалізовано в діяльності цивільних груп і нерівномірно проявлено на різних континентах нашої планети. У першому томі компаративного дослідження «Глобальне громадянське суспільство: виміри некомерційного сектора» під редакцією Лестера Селмона, Регіні Лист і Войцеха Соколовські масштабується «карта» глобального громадянського суспільства, проводиться порівняльний аналіз планетарного руху до самостійності, автономності і правової забезпеченості громадських ініціатив [16].

Міжнародний масштаб формування Світового громадянського суспільства розкрив О. Ю. Полтароков, який зазначив, що масштаби подібної (організаційної—О. Р.) активності стають дедалі глобальнішими [11]. Наведемо тут його аргументи, що розкривають планетарний масштаб перетворень громадянського сектору. «Вже можна стверджувати, зазначає він, про остаточне закріплення достатньо «цілісного» (інтегрованого і структурно, і функціонально) глобального громадянського суспільства з системи транснаціональних співтовариств та неурядових організацій, колективних глобальних рухів, мережових груп за інтересами, міжнародних професійних (наукових та ін.) асоціацій, через які індивіди досягають соціальних і політичних домовленостей на рівні всього світу» [11].

Дискусії про регіональну специфіку розвитку «громадянських суспільств» (в Африці [6] чи Латинській Америці, на Балканах чи просторі СНД [4] тощо) тривають вже давно. Проте не буде помилкою стверджувати, що принаймні у «класичному» європейському сегменті світової

цивілізаційної структури є всі підстави стверджувати наявність своєрідного «європейського (регіонального) громадянського суспільства». Формуванню цього сегменту громадянського суспільства сприяли передусім процеси європейської інтеграції, масштабні (континентального характеру) та ледь не всеосяжні (політико-економічні, соціально-гуманітарні тощо).

Перспективи розвитку міжнародних громадянських суспільств в інших регіонах світу (окрім Північної Америки) залишають простір для серйозних сумнівів. Адже навіть експерти небезпідставно застерігають, що «глобальне мислення та активність, у тій мірі, у якій вони засновані на переконанні в існуванні універсально-глобальних (тобто західних) рішень конкретних місцевих проблем, можуть призвести до руйнування національних і місцевих підходів і ініціатив» [13, с. 13]. Дійсно, в таких регіонах, як Латинська Америка, спостерігається тенденція «накладання» розвитку громадянського суспільства на процеси розвитку міжнародної злочинності.

В Африці зародки громадянського суспільства (через вкрай низький рівень соціально-економічного розвитку та похідну слабкість «середнього класу») залишаються дуже маргіналізованими. Ті ж локальні (регіональні) мережі громадянського суспільства, які активно розвиваються за фінансово-економічного і т. п. (на рівні волонтерства і т. п.) сприяння Заходу, де-факто «сидять на голці» західного донорства. Через подібну орієнтацію «на замовника» (акцентуалізацію тих потреб, які важливими вбачаються з «західної точки зору») відповідна діяльність «інституцій громадянського суспільства» в таких регіонах як Африка

Певна культурно-політична та соціогуманітарна специфіка власлива і своєрідному «пострадянському громадянському суспільству», яке, в першому наближенні, охоплює країни колишнього СРСР (за певним виключенням прибалтійських країн). Історико-політична та соціально-економічна спорідненість національно-державних спільнот «простору СНД». Незважаючи на те, що за півтора десятка років «незалежного» (суверенного) існування, національні спільноти країн СНД майже остаточно відбрунькувалися одна від одної, непоборний «родовий зв'язок». Проте соціальноорієнтовані (соціально-політичні та соціально-гуманітарні) складові, однак, не вичерпують форм організації соціального життя між громадою та державою на транснаціональному рівні. Багатонаціональні корпорації, релігійні спільноти, космополітичні еліти, етнічні діаспори теж є їх складовою.

Належить окремо виділити питання про значення і роль акторів глобального громадянського суспільства (*global civil society actors*). Необхідно знати, що є «рушійними силами» і «мотиваторами» розгортання інтенсивної діяльності і стратегій глобалізації цивільної активності в різних країнах і регіонах. Треба зрозуміти, чи координований цей рух з яких-небудь організаційних центрів, або усі дії спочатку спонтанні, але по ходу справи синхронізуються і інтегруються в деякий світовий рух. Інше питання пов'язане з виробництвом технологій конструювання громадянського суспільства і їх дієвості, результативності на локальному і на глобальному рівнях. Тут доречно говорити про специфічну «топологію громадянського суспільства», тобто про «локальні простори *civil society*» і «глобальний простір *civil society*». Завдяки методологічному «масштабуванню» уявлення про феномен «громадянського суспільства» стає відчутнішим і конкретизованим.

Населення сучасного світу дедалі більше відчуває потребу участі в подіях, які впливають на його життя. Ще у 1949 році у Парижі було сформовано перший інститут—Міжнародну реєстрацію громадян світу (IRWC). Нині ж на практиці виникли і стало функціонують структури, що сприяють формуванню контингенту громадян світу. Так, наприклад, компанія «Весь Світ» (*All the World*) за своєю суттю є міжнародним імміграційним агентством, що надає різні юридичні послуги усім громадянам СНД, а особливо України і Росії. Звернувшись туди, будь-яка людина може стати легальним громадянином будь-якої країни Європи. Все, що від неї потрібно, це прийняти рішення про те, в якій державі вона хотіла б мешкати або ж, залишаючись на місці, просто отримати друге громадянство (подвійне громадянство ЄС).

Організатори і учасники масових соціально-політичних рухів у творенні Світового громадянського суспільства все більшу роль відводять інформаційним технологіям і глобальним соціальним медіа. Їх організаційний, позитивний і деструктивний потенціал проявився в ході «твітерних революцій» 2009 року (Молдова, Іран), «арабської весни» і «британського літа» 2011 року, Євромайдану в Україні (кінець 2013 — початок 2014).

Ресурс соціальних мереж далеко не вичерпаний, тому міждисциплінарне вивчення мережевої активності потрібне для підтримки національної безпеки. Баланс між свободою і цензурою не новий для Інтернету. Але в умовах Web. 1 це проблема доступу до повноти інформації, а в умовах Web. 2 і Web. 3 — це здійснення реальних громадянських прав або посилення ризиків соціально-економічної стійкості

суспільства. Отже, ресурс консолідації цивільних ініціатив великий: Інтернет, чати, соціальні мережі, обмін студентами, енвайронментальні комунікативні стратегії, боротьба за права людини, розвиток глобальних медіа.

У структурному плані глобальне громадянське суспільство є очевидною гетерогенністю груп, видів соціальної активності і соціальних мереж. Незважаючи на явну аморфність такого «строкатого» «суспільства суспільств» (*society of societies*), Кейн (Keane), автор книги «Глобальне громадянське суспільство»? (2003) [14], усупереч реальній дисоціації (відокремленості) громадянських суспільств на глобальній шкалі наполягає на тому, що ця очевидна мозаїчність і неконсолідованість, широка «асамбляжність» (*vast assemblage of groups*) все ж можуть розглядатися як деяке наддержавне специфічне громадянське утворення — *society of societies*. Для нас це важливо, оскільки ми у подальшому аналізі маємо визначити не тільки його функції але й місце у цілісній світосистемі.

Структури в мережевому світі є надто мінливими, вони не живуть довго. Змінюються завдання — розпадаються вчорашні союзи і створюються нові. У таких умовах неймовірно зростає здатність енергійної особистості впливати не тільки на свою долю, але й на життя цілих країн — і все завдяки мережній організації. Саме мережі є найбільш успішними та конкурентоспроможними проектами в економіці, фінансах, культурі, військовому середовищі. Вони є доволі дієвими для руйнації старої системи та проникнення нового в старий світ. Але мережеві системи самі по собі є абсолютно безпорадними щодо закріплення завойованих позицій. Вони не можуть перетворити нове на панівний устрій, однак це стає можливим, якщо мережа доповнюється ієрархією.

Отже, під Світовим (глобальним) громадянським суспільством (*global civil society*) розуміється таке громадянське суспільство, яке постійно трансформується в умовах інформаційної революції на глобальній соціально-політичній шкалі у напрямку створення специфічної планетарної структури — цілісної світосистеми з посиленням атрибутивних функцій: 1) контроль державно-адміністративної системи з боку громадських об'єднань, 2) формування і реалізації проектів ефективного демократичного суспільства.

Таким чином, доведено, по-перше, що Світове громадянське суспільство проявляється назовні, як свобода індивіда або набуває недержавної форми влади. По-друге, воля населення планети не тільки упорядковує власну життєдіяльність у формі Світового громадянського суспільства, а й реалізується за його межами, тобто у проблемному полі державної

влади завдяки політичній участі. По-третє, недержавна влада як соціальне явище має морфологічну і функціональну характеристики. По-четверте, реалізація волі суб'єктів громадянського суспільства у самовідтворенні інституту влади, ґрунтується на певній політичній культурі. По-п'яте, воля або свобода суб'єкта Світового громадянського суспільства принципово може реалізуватись як у вимірі його внутрішнього простору (тоді ми маємо процес самоорганізації або саморегуляції), так і у зовнішньому—у процесі взаємодії зі Світовою державною формою влади завдяки так званому механізму політичної участі.

Список використаних джерел:

1. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-политическая экономия / У. Бек; [Пер. с нем. А. Б. Григорьева, В. Д. Седельника; послесловие В. Г. Федотовой, Н. Н. Федотовой].—М.: Прогресс-Традиция; Издательский дом «Территория будущего» (Серия «Университетская библиотека Александра Погорельского»), 2007. — 464 с.
2. Бойчук М. А. Влада і громадянське суспільство: механізми взаємодії / за науковою редакцією професора В. П. Беґа.—К.: ТОВ «Атлант ЮЕМСі», 2007. — 207 с.
3. Буряк В. В. Глобальное гражданское общество и сетевые революции / В. В. Буряк.—Симферополь: ДИАЙПИ, 2011. — 150 с.
4. Василенко С. В. Безопасность России в контексте становления глобального гражданского общества: дис. ... канд. полит. наук: 23.00.04.—М.: Российская академия государственной службы при Президенте РФ, 2006. — 175с.
5. Громадські організації у дискурсі демократизації суспільства: Монографія / Мін-во освіти і науки, молоді та спорту України, Нац. пед. ун-т імені М. П. Драгоманова; за наук. ред. В. П. Беґа; редкол.: В. П. Беґ (голова), Г. О. Нестеренко (заст. голови) [та ін.].—К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2011. — 680 с.
6. Гусаров В. И. Гражданское общество в Африке: очередная утопия или определенное будущее? / В. И. Гусаров // Восток. Афро-азиатские общества: история и современность.—2008.—№ 4.—С. 163–168.
7. Калініченко М. М. Влада громадянського суспільства: Монографія / М. М. Калініченко.—Суми: ВТД «Університетська книга», 2006. — 200 с.;

8. Капхен Ч. Закат Америки: Уже скоро / Ч. Капхен. — М.: ООО «Издательство АСТ»: ОАО «ЛЮКС», 2004. — 636 с.
9. Ковалевский М. М. Социология // М. М. Ковалевский. Сочинения: в 2 т.; отв. ред. А. О. Бороноев. — СПб.: Алетейя, 1997. — Т. 1. — 1997. — 287 с.
10. Мартинелли А. От мировой системы к мировому обществу / А. Мартинелли // Социс. — 2009. — № 1. — С. 5–15.
11. Полтораков О. Ю. Глобальне громадянське суспільство в системі міжнародних відносин: Режим доступу: <file://localhost/G:/Світове%20гр%20суспільство/Глобальне%20громадянське%20суспільство%20в%20системі%20міжнародних%20відносин.mht>
12. Суліма Є. Сучасна глобалістика: політика, освіта і культура». — / Є. Суліма, М. Шепелєв. — К.: «МП Леся», 2012. — 622 с.
13. Halperin S. Effective Resistance to Corporate Globalization // Global Civil Society and Its Limits (International Political Economy) / Halperin S., Laxer G. (eds.). — Palgrave Macmillan, 2003. — P. 1–21.
14. Keane J. Global Civil Society? / John Keane. — Cambridge.: Cambridge University Press, 2003. — 236 p.
15. Morozov E. The Net Delusion: The Dark Side of Internet Freedom / Evgeny Morozov. — NY.: PublicAffairs, 2011. — 432 p.
16. Salamon, L. M. Global Civil Society: Dimensions of the Nonprofit Sector, Volume 1 / Lester M. Salamon, Regina List, S. Wojciech Sokolowski and Associates, Stefan Toepler, Helmut K. Anheier. — Bloomfield, CT.: Kumarian Press. 1999. — 511 p.
17. Schnabel A. and Scholte J. A. (eds). Civil Society and Global Finance (Warwick Studies in Globalisation) / editors: Albrecht Schnabel and Jan Aart Scholte. — NY., L.: Routledge; 2002. — 320 p.

Стаття надійшла до редакції 12.04.2014 р.

Рябека О. Г. Мировое гражданское общество как продукт современного глобализационного процесса

Рассмотрено становление Мирового гражданского общества как новой планетарной структуры; дана оценка пессимистическим и оптимистичным подходам к его появлению на мировой арене; доказано, что его порождает цифровая эра; определено его общественно-политическое ядро, подано параметрическое описание структурных и функциональных характеристик.

Ключевые слова: Мировое гражданское общество, общественно-политическое ядро, глобальное общество, сеть, глобализация, «субъект-субъектные» отношения, цифровая эра, структура, функции.

Ryabeka O. G. Global civil society as a product of the modern globalization process

The article deals with the formation of the Global civil society as a new planetary structure. The pessimistic and optimistic approaches to its emergence at the world arena are estimated. The author proves that it is created by the digital age. Its socio-political core is determined. The parametric description of structural and functional characteristics is provided.

Key words: Global civil society, socio-political core, global society, network, globalization, subject-subject relations, digital age, structure, functions.

© Рябека О. Г., 2014

Макаренко Б.

Кандидат політичних наук, здобувач НПУ імені М. П. Драгоманова

ФОРМУВАННЯ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ ЯК ОСНОВИ ГУМАНІЗАЦІЇ ЇЇ ПОЛІТИЧНОЇ УЧАСТІ

Доводиться, що значну роль в олюдненні політичної діяльності людини відіграє політична культура, гуманізаційна специфіка якої полягає в її комунікативній природі. Саме в межах політичної культури суспільства виробляються спільні цінності, переконання, стереотипи, навколо яких відбувається національне єднання і виникає соціально-громадянський консенсус.

Ключові слова: людина, суспільство, політика, політична культура, політична свідомість, політична участь, гуманізація.

В умовах глобалізації сучасних політичних процесів надзвичайно важливою є гуманізація політичної культури особистості. Така потреба існує насамперед тому, що концепт політичної культури поєднує в собі об'єктивно-політичні явища і феномени людської свідомості, духовності, що реально дозволяє здійснювати дискурсивний аналіз проблематики гуманізації, олюднення, суб'єктивації та особистісної інтерпретації соціально-політичної дійсності. Як зазначають аналітики, «з одного боку, політична культура є показником політичного життя суспільства, тому що вона здатна виявити ступінь його розвитку й співвідношення між правовими, соціальними і психічними регуляторами функціонування політичної сфери суспільства. З іншого боку, потрібно враховувати, що будь-яка культура має складну природу, де ідеальна складова теж підлягає еволюції, відображаючи подвійний вплив окремого історичного досвіду та загальнолюдських тенденцій» [1, с. 7]. Звідси можна говорити про те, що політична культура виконує роль своєрідного практично-духовного буфера між жорсткою об'єктивною політико-владною реальністю і тією ідеальною сферою людського буття, яка формується в свідомості на основі людиноцентричних ідеалів, цінностей, переконань, мотивацій і емоційних станів. Політична культура поєднує в собі

об'єктивно-соціальний досвід із суб'єктивно-особистісною соціокультурною творчістю та соціально-політичною участю.

Олюднення політичної діяльності особистості може відбуватися лише шляхом повноцінного використання гуманістичного потенціалу демократичної політичної культури. Тільки в ній містяться ті принципи, цілі, переконання, прагнення і емоційно-естетична образність, що змушує людину проявляти себе як активну, творчу, креативну особистість, звертаючись до дій, спрямованих на перетворення, трансформацію, вдосконалення соціально-політичної реальності. «Головний орієнтир політики XXI століття – це людина, самосвідомість, самопізнання, політична свобода, свобода духу, свобода вибору, громадянське суспільство, правова держава, що мають глибинну сутність і забезпечуються складним комплексом внутрішньої самосвідомості та переконань людини, всією системою політичного, морального впливу, а також правовими засобами, що в кінцевому підсумку мають гарантувати і стимулювати належну поведінку всіх суб'єктів політичних відносин» [2, с. 150]. Надзвичайно важливо, щоб на рівні суспільної свідомості, світоглядних стереотипів і національної культури фіксувалася ідея про те, що раціональність і доцільність політичної поведінки всіх соціальних суб'єктів зумовлюється виключно гуманістично-демократичними настановами, покладеними у фундамент особистісної політичної культури кожного громадянина, кожного члена національного соціуму.

Людина ж складає ключовий, фундаментальний, неподільний елемент суспільства, загальна культура якого зрештою постає як інтегральний показник гуманістичної суті політичної культури кожної окремої особистості. Тому й оздоровлення соціально-політичної ситуації в нашому трансформаційному, посттоталітарному суспільстві має розпочатися саме з глибинної гуманізації, олюднення політичної свідомості, діяльності і активності особистості кожного громадянина нашої держави. «Досвід переконує, що вихід української нації з довготривалої кризи пов'язаний насамперед із зціленням людського духу та копіткою працею по оздоровленню тих «соціальних клітин», в яких складається суспільний організм. Центальною проблемою «тіла політичного» є людина, її діяльнісний характер, творче індивідуальне буття, детерміноване свободою, її спонтанністю, що створює засади для дійсно нового політичного мислення, яким повинні оволодівати «політики за професією». Позитивна соціальна активність, тобто самореалізація особистості – це не тільки необхідна умова розвитку суспільства, але й потреба самої особистості. Активація соціальних і політичних відно-

син в Україні ставить на порядок денний і активізацію самої особистості, ставить такі вимоги, як свідоме персоніфікування самого себе, свого самовизначення і самостановлення в мінливому середовищі» [3, с. 151]. Необхідною умовою зростання української держави в статусі правового і демократичного владно-управлінського організму є значне підвищення гуманістичності і демократичності політичної культури громадян. Тому сьогодні науковці політологічного, соціологічного, управлінського спрямувань мають приділяти особливу увагу пошуку шляхів олюднення політичної діяльності особистості кожного українця на основі зрощення гуманістично-демократичної політичної культури в нашому національному соціумі.

Насправді, політична культура орієнтована в першу чергу на аксіологічне структурування соціуму, але енергію власної дієвості вона отримує саме від духовно-творчих та громадянсько-учасницьких можливостей особистості-представника певної громади, нації, держави і світу загалом. «Політична культура є соціально-орієнтованою (тобто спрямованою на спільноту, суспільство) формою світогляду. Вона орієнтує людину на стійкий і свідомий інтерес до соціального життя, на усвідомлення власних інтересів і пошук шляхів їх втілення (захисту) і в цьому розумінні також виступає гарантом злагоди в суспільстві. Важливим проявом політичної культури є відповідальність» [4, с. 51]. Тільки особистість з високорозвиненою духовністю та глибинним і варіативним культуровідчуттям здатна максимально відповідально ставитися до власної соціально-політичної діяльності і громадянської участі. На думку О. Траверсе, «відповідальність особистості перед суспільством характеризується свідомим дотриманням моральних принципів і правових норм, які виражають суспільну необхідність. Відповідальність як риса особистості формується у процесі спільної діяльності в результаті інтеріоризації соціальних цінностей, норм і правил. Як властивість особистості, відповідальність—це усвідомлення значущості себе як особистості і власної діяльності (вчинків) не лише самої по собі, а й у межах групи, інституту, суспільства, а отже, своєї причетності до спільного результату—до успіхів, досягнень і провалів, і навіть злочинів своєї групи, свого інституту, суспільства» [5, с. 130]. Це в черговий раз доводить і обґрунтовує думку про те, що політична культура являє собою інтегративний феномен, який поєднує в собі як об'єктивістські параметри соціальної дійсності, так і внутрішньо-духовні, свідомісно-феноменологічні, емоційно-ситуативні, діяльнісно-вольові виміри

ставлення кожної окремої особистості до соціально-політичної реальності та до тенденцій і процесів, що в ній відбуваються.

Олюднення ж політичної діяльності особистості відбувається саме завдяки такому поєднанню в структурі політичної культури об'єктивних і суб'єктивних ознак соціуму та його активних, рушійних елементів – громадян. Гуманістичний вимір політики повністю визначається тими аксіологічними параметрами, які є поширеними серед населення країни в якості фундаментальних характеристик особистісно-культурного світобачення. «Згідно з головними аксіологічними ідеями, сутність людини може бути представлена системою цінностей, яка склалася у неї, спонукає до дій, є головним орієнтиром у виборі цілей діяльності, вибудовує ієрархію своїх мотивів цінностей і розвиває її протягом усього життя, здобуваючи світоглядну стійкість і свободу від зовнішніх впливів. Ця система цінностей складається, з одного боку, залежно від навколишньої дійсності, з другого — від соціальної сутності людини та духовно-моральних, економічних і політичних суспільних відносин, а з третього — від соціальної сутності людини з надособистісними, загальносвітовими, вищими духовними цінностями, що існують трансцендентально» [6, с. 95–96]. Політична культура ж поєднує ці рівні в предметному полі політико-владних стосунків та форм участі громадянина в суспільно-громадському управлінні. Тому саме політична культура відіграє центральну роль в олюдненні політичної діяльності особистості.

Окрім того, гуманізаційна специфіка політичної культури полягає в її комунікативній природі. Саме в межах політичної культури того чи іншого суспільства виробляються спільні цінності, переконання, стереотипи, навколо яких відбувається національне єднання і соціально-громадянський консенсус. «Видатні вчені, літератори, митці всіх часів і народів неодмінно підкреслювали здатність культури єднати людей, забезпечувати їхнє продуктивне існування та співіснування. Культурна людина ніби внутрішньо націлена на діалог, а не на конфронтацію з іншими людьми. Саме у відкритості діалогу набувається досвід свободи думки. Так само, як досвід свободи особистості полягає у здатності до самостійного вибору, а досвід свободи совісті – у готовності відстоювати свої переконання» [7, с. 656]. Таким чином, перед національною політичною, гуманітарною, інтелектуальною, освітньою елітою постає надзвичайно важливе і складне завдання створення в країні комунікативно-консенсусного поля громадянського діалогу. Саме такий діалог

може значною мірою посприяти олюдненню політичної діяльності особистості кожного українського громадянина.

Зрештою, значним фактором олюднення політичної діяльності особистості є емотивна складова політичної культури, адже емоційно-вольові реакції людини на політичну дійсність є одним з ключових чинників формування політико-владних вподобань електорату як в розвинених демократичних державах, так і в суспільствах трансформаційного типу. За визначеннями абсолютної більшості теоретиків політичної культури, до її структури в будь-якому суспільстві на будь-якому етапі розвитку обов'язково входить такий компонент, як «афективні (емоційні) орієнтації, що відображають почуття, які відчуває суб'єкт щодо політичної системи, її ролей і до носіїв влади» [8, с. 16]. Таким чином, існує багато факторів, причин і концептуально-теоретичних підґрунть для того, щоб визначати політичну культуру в якості інструмента олюднення політичної діяльності особистості.

Особливої актуальності, з нашої точки зору, набуває сьогодні спрямованість процесу формування політичної культури на молодь задля забезпечення молоді від політичних маніпуляцій та гуманізації її політичної участі. В сучасному суспільстві існує безліч технік маніпуляції суспільною свідомістю, що заважають справжній особистісній самоідентифікації та самореалізації людини в соціально-політичній сфері як суб'єкта політичної участі. «Слід зазначити, що в української молоді, яку особливої суспільної групи є достатньо велика кількість суб'єктивних та об'єктивних перешкод на шляху самовизначення в політико-ідеологічній сфері, входження в соціально-світоглядну структуру суспільства. Визначення та подолання таких перешкод є передумовою залучення молоді до державотворчих процесів. Саме тому держава та суспільство мають забезпечити рівні можливості для розкриття творчого, професійного, інтелектуального потенціалу молоді, набуття молоддю соціального досвіду, формування вміння жити в громадянському суспільстві, формування загальнолюдських ціннісних орієнтацій, утвердження здорового способу життя, якісної освіти, конкурентоспроможність на ринку праці, підтримку сімей, випереджальний та інноваційний розвиток молодіжного підприємництва» [9, с. 184]. Таким чином, сьогодні існує багато цілей, виконання яких може дійсно сприяти підвищенню політичної культури молоді та сприяти гуманізації її громадянської активності у вирішенні нагальних проблем українського соціуму.

Однак, не так просто вплинути, тим паче цілеспрямовано і направлено, на формування бажаних параметрів політичної куль-

тури та громадянської грамотності молоді. Цьому заважає хаотичний, стихійний стан загальної культури постсоціалістичних республік. Тому сьогодні необхідним є концептуально-теоретичне визначення ключових механізмів і напрямів формування молодіжної просвітницької політики щодо прищеплення нової демократично-гуманістичної політичної культури молодому поколінню. «Формування політичної культури молоді — це цілеспрямований процес навчання і виховання, що включає освоєння соціального досвіду, виробленого людством, розвиток відповідного нормам сучасного демократичного суспільства свідомості і підготовку до адекватної реальності конвенціональній поведінці. Іншими словами, це процес становлення особи як суб'єкта і об'єкта політичних відносин» [10, с.317–318]. Молода людина має чітко усвідомлювати свої функціональні можливості, права і обов'язки, що виникають в неї у зв'язку з входженням в повноцінну соціально-політичну життєдіяльність, із громадсько-управлінською соціалізацією. Таке усвідомлення має формуватися під впливом гуманістично-культурного просвітництва і виховання.

Загальна соціокультурна та культурно-політична ситуація в нашому суспільстві сьогодні безпосередньо залежить від зростання рівня громадянської і політичної свідомості, освіченості і компетентності молодого покоління. Тільки таке зростання може зумовити успішність соціальної трансформації при переході від авторитаризму до справжньої демократії, правової держави і громадянського суспільства. «Компетентність й відповідальність молодих громадян сприятиме формуванню в Україні громадянського суспільства, яке передбачає трансформацію правової, моральної культур особистості, розвиток національної самосвідомості і ґрунтується на визнанні пріоритету прав людини. Таке суспільство функціонує на засадах гуманізму, свободи, реальної дії закону — одного для всіх, соціальної справедливості, міжетнічної злагоди, гарантує умови для зростання добробуту народу. Утвердження демократичних засад безпосередньо пов'язане із самоврядуванням в усіх сферах суспільства, надто у закладах вищої освіти, оскільки воно є одним із найефективніших засобів виховання громадянськості молоді» [11, с.3]. Таким чином, для молоді необхідно створювати умови, сприятливі для реального утворення вільних асоціацій і об'єднань, в рамках яких молоді люди зможуть реально самореалізовуватися в активних учасницьких формах політичного та громадського характеру.

Такі форми політичної і громадянської участі можуть реально сприяти соціальній самоідентифікації молоді людини, активізувати процес

її соціалізації та соціокультурної адаптації. А саме активна політична соціалізація здатна вирішувати багато проблем формування демократично-гуманістичної культури молоді людини. «Основною причиною формування молодіжної політики як окремого напрямку соціальної політики є складність процесу соціалізації молодих людей у сучасних умовах. Метою соціалізації стає не підготовка молоді людини під бажані для суспільства параметри, не перетворення її на лояльну до всіх державних інститутів, а формування соціально активного та відповідального громадянина, здатного творчо переробляти соціальний досвід і не тільки адаптуватися до дійсності, але й змінювати її» [12, с. 37]. У зв'язку з цим, в період соціально-політичної трансформації надзвичайно важливо використати культурно-гуманістичний потенціал молодіжної участі в зміні політико-владного ландшафту національного суспільства в бік його олюднення, демократизації та громадської відповідальності.

Виявляється, таким чином, що пріоритетом сучасних демократизаційних тенденцій в українському суспільстві має бути саме молодіжна політика, спрямована на зрощення нового покоління громадян, які усвідомлюватимуть свою громадсько-політичну відповідальність і прагнутимуть до гуманізації власної політичної участі. «Формування демократичної політичної свідомості громадян, набуття ними досвіду та навичок активної політичної поведінки, подолання існуючої фрагментарності історичної пам'яті і становлення на цій основі громадянської політичної культури набуває першорядного значення на шляху політичного розвитку України. Ці завдання мають вирішуватись конкретними шляхами загальної політичної соціалізації, політичного виховання та політичної освіти громадян» [13, с. 4]. Такі шляхи виконання завдань політичної соціалізації можуть реально забезпечити спрямованість процесу формування політичної культури на молодь задля її убезпечення від політичних маніпуляцій та гуманізації її політичної участі.

Тим більше, що демократично-гуманістична політична культура передбачає високий рівень громадянської та політичної освіченості особистості, без якої її участь в реальному соціально-політичному житті держави і власної громади набуватиме ілюзорних, оманливих, маніпулятивних форм і напрямів. «У демократичному суспільстві кожен громадянин має бути універсально освіченим, що дозволить йому не стати об'єктом маніпуляцій. Демократія відкидає неучтвство, а коли виявляється неспроможною впоратися з цим завданням, то неминуче деградує до диктатури. Демократичні свободи тільки тоді дають від-

чутні плоди і для особистості, і для суспільства, коли спираються на високу компетентність громадян. Відтак демократія без повноцінної освіти неможлива. З іншого ж боку, повноцінна освіта неможлива без демократії» [14, с. 155]. Така взаємообумовленість освіченості і демократичності населення країни в черговий раз підкреслює особливе значення молодого покоління, що саме знаходиться в активному освітньому пошуку власних аксіологічних орієнтирів, для розвитку демократичної і гуманістичної культури національного соціуму загалом.

В цьому аспекті особливого значення набуває розвиток інституціональної структури, що має забезпечувати політичну освіту на національному рівні. «Політична освіта є важливою суспільною справою, від успішності якої залежить стабільність політичної системи, доцільність рішень, що ухвалюються, ефективність громадських програм і урядового керівництва. Адже демократія – це не просто «правління народу», а компетентна, зацікавлена і відповідальна участь людей і громад в ухваленні суспільних рішень та розв’язанні суспільних проблем» [15, с. 10]. Молоде покоління має безперешкодно долучатися до процесів і різних форм політичної освіти, що є головною умовою формування високого рівня гуманістичності і демократичності її політичної культури.

При цьому в структурі політичної освіти особливу роль має відігравати виховна складова. Саме громадянське виховання має формувати необхідний морально-етичний базис гуманізації всіх форм політичної участі, в яких зрештою зможе самореалізуватися молода людина. «Поєднання усіх напрямів виховання з найбільшим акцентом на моральний, громадянський та патріотичний напрями потрібно здійснювати цілеспрямовано і систематично з опорою на загальнолюдські моральні цінності, з безпосередньою участю у суспільно-корисній, громадсько-політичній діяльності. Передача політичного досвіду, традиційних елементів політичної культури повинна здійснюватися у тісному зв’язку із набуттям, прищепленням навичок самостійного пошуку вирішення існуючих проблем, формування нових елементів політичної культури. Тому суспільні інститути повинні зробити суттєві кроки практичного характеру для вирішення проблем молоді, провести глибинний аналіз у сфері політики щодо підростаючого покоління з метою активізації громадської діяльності, налагодження контактів, співпраці та формування в молоді політичної культури, толерантності, поваги до чужої думки й готовності до діалогу й політичного компромісу» [16, с. 188]. Тільки створення такого сприятливого морально-громадського, соціально-

політичного, інтелектуально-знаннєвого клімату для самоідентифікації та самореалізації національної молоді можна в майбутньому сподіватися на успішне становлення демократії та правової держави в Україні.

Молодь має відчувати, з одного боку, турботу держави і громадянського суспільства щодо власної освіченості, вихованості, культурного розвитку, а з іншого – отримати реальні можливості активної, дієвої, різноманітної за формами і цілями політичної та громадської участі. «Громадянська участь проявляється в набутті більшого контролю над власним життям і у відмові бути об'єктом маніпуляцій з боку «прихованих засобів переконання» споживацького суспільства. Ми не безсилі, кожна людина здатна робити вибір» [17, с. 64]. Переконаність в цьому кожної молодої людини зрештою дасть можливість створити в Україні справжнє дієве і демократично-гуманістичне партнерство між державою і громадянським суспільством. При чому основну роль в цьому процесі має відіграти саме політична освіта, заснована на гуманістичних педагогічних і виховних принципах «Політична освіта має давати такі знання, формувати такі наміри і переконання, прищеплювати такі цінності, ідеали та навички, які необхідні для відтворення й розвитку демократії. Вона підвищує соціальну активність молоді, розвиває бажання власними силами поліпшувати економічні, соціальні, політичні та культурні умови життя. Вона допомагає людині адаптуватися до нових соціально-економічних умов, прийняти загальнолюдські цінності, які зі свого боку сприяють формуванню високої відповідальності молоді в суспільстві» [18, с. 105–106]. А саме така компетентна і обізнана відповідальність є найголовнішою умовою того, що молодь буде убезпечена від політико-владних маніпуляцій, а також здатна до справжньої демократично-гуманістичної участі.

Список використаних джерел:

1. Пояркова Т. К. Концепція демократичної політичної культури та основні тенденції її втілення в Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Спеціальність: 23.00.03 – політична культура та ідеологія / Тетяна Пояркова. – К., 2004. – 16 с.
2. Воропаєва В. Г. Саморозгортання політичної культури сучасного українського суспільства від політики через громадянськість до людини / В. Г. Воропаєва // Гуманітарний вісник. Збірник наукових праць Запорізької державної інженерної академії. – 2013. – Випуск 53. – С. 140–154.

3. Воропаєва В. Г. Саморозгортання політичної культури сучасного українського суспільства від політики через громадянськість до людини / В. Г. Воропаєва // Гуманітарний вісник. Збірник наукових праць Запорізької державної інженерної академії. – 2013. – Випуск 53. – С. 140–154.
4. Кострюков С. В. Культура – гарант виховання особистості / Сергій Кострюков // Грані. Науково-теоретичний і громадсько-політичний альманах. – 2011. – № 4 (78), липень – серпень. – С. 51–53.
5. Траверсе О. Соціальна відповідальність як змістовна складова політичного лідерства і політичного керівництва // Людина і політика. – 2004. — № 5. — С. 127–133.
6. Безкоровайна О. В. Проблема особистісного самоствердження в педагогічних дослідженнях / О. В. Безкоровайна // Філософія. Педагогіка. Суспільство: Збірник наукових праць Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 1. — Рівне: Видавець О. Зень, 2011. — С. 90–101.
7. Погорелова А. І. Гуманізація політичного діалогу в українському парламенті і суспільстві / Алла Погорелова // Держава і право. Юридичні і політичні науки. Збірник наукових праць. — К.: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2010. — Випуск 48. — С. 652–659.
8. Береза С. В. Особливості політичної культури як частина загальної культури суспільства: сучасні виміри / Світлана Береза // Часопис Київського університету права. Український науково-теоретичний часопис. – 2009. – № 4. – С. 15–19.
9. Коваль Г. Залучення молоді до процесів державотворення в Україні / Ганна Коваль, Олена Остапюк // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. — К.: Український центр політичного менеджменту, 2010. — Випуск 21. — С. 180–188.
10. Ткаченко Г. І. До проблеми політичної культури студентської молоді / Г. І. Ткаченко, М. О. Габа // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. – 2009. – Випуск 3 (47). Секція технічні, сільськогосподарські, фізико-математичні та інші науки. – Частина 3. – С. 315–320.
11. Василенко І. В. Виховання громадянськості студентів засобами самоврядування у вищих навчальних закладах Канади: автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата

- педагогічних наук: спеціальність 13.00.07 – теорія і методика виховання / Ірина Василенко. – К., 2009. – 19 с.
12. Бойчук О. Теоретичні засади процесу соціалізації з позиції державної політики розвитку громадської активності молоді / Олег Бойчук // Державне управління та місцеве самоврядування. Збірник наукових праць. – 2010. – Випуск 2 (5). – С. 37–44.
 13. Конончук М. В. Політична культура українського суспільства як чинник його демократизації. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. Спеціальність: 23.00.03 – політична культура та ідеологія / Мар'яна Конончук. – К., 2008. – 15 с.
 14. Тимошенко О. І. Демократизація освіти і полікультурне виховання особистості / О. І. Тимошенко // Гілея: науковий вісник. Збірник наукових праць. – К.: ВІР УАН, 2009. – Випуск 23. – С. 153–164.
 15. Політична освіта в Україні: проблеми та перспективи розвитку / За заг. ред. С. Г. Рябова. – К.: Інститут громадянської освіти НаУКМА, 2005. – 44 с.
 16. Сойчук Р. Л. Особливості формування політичної культури сучасної молоді / Р. Л. Сойчук // Панорама політологічних студій: науковий вісник Рівненського державного гуманітарного університету. — Рівне: РДГУ, 2011. — Випуск 5—6. — С. 183–189.
 17. Барбур И. Этика в век технологии / Иен Барбур. — М.: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея, 2001. — 382 с.
 18. Дмитренко М. А. Формування політичної культури суспільства в трансформаційний період: Монографія / М. А. Дмитренко. – К.: Вид-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2006. – 192 с.

Стаття надійшла до редакції 14.04.2014 р.

Макаренко Б. Формирование политической культуры личности как основы гуманизации ее политического участия

Доказується, що значительную роль в очеловечивании политической деятельности человека играет политическая культура, гуманизационная специфика которой заключается в ее коммуникативной природе. Именно в рамках политической культуры общества производятся общие ценности, убеждения, стереотипы, вокруг которых происходит национальное единение и возникает социально — гражданский консенсус.

Ключевые слова: человек, общество, политика, политическая культура, политическое сознание, политическое участие, гуманизация.

Makarenko B. Formation of political culture of the individual as the basis for the humanization of political participation

Significant role in the incarnation of political activity of a human plays a political culture, humanizational specifics of which lies in its communicative nature. It is within the political culture of society such shared values, beliefs, stereotypes, around which there is national unity and there is a social and civic consensus develop.

Keywords: human, society, politics, political culture, political consciousness, political participation, humanization.

© Макаренко Б., 2014

Нурмухаметова М. Г.

Здобувач кафедри політології Донецького національного університету

СПЕЦИФІКА РЕАЛІЗАЦІЇ СТРАТЕГІЧНОГО КУРСУ РОЗВИТКУ КРАЇНИ В ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД ФОРМИ ПРАВЛІННЯ

Виділено найбільш перспективні напрямки застосування наукових гіпотез щодо залежності стратегічного курсу розвитку держави від форми правління. Подано пропозиції щодо вдосконалення реалізації стратегій впровадження курсу розвитку держави в змішаних республіках, до яких відноситься й Україна.

Ключові слова: інститут глави держави, форма правління, стратегічна політика, політичний розвиток, форми державної політики

Актуальність представленої теми дослідження визначається впливом політичних, економічних та соціокультурних змін системного характеру які зміцнюють державу в контексті розвитку її стратегічних програм. Історично, саме державна влада в особі її керівника встановлює орієнтири соціального, економічного, політичного та іншого розвитку щонайменше на термін його каденції. Тому, розгляд проблеми впровадження стратегічного курсу розвитку держави крізь призму форми правління дозволяє нам проаналізувати вектори системної трансформації як самої держави, так й ефективності реалізованої політики. Мова йде про те, що в залежності від форми правління, інститут глави держави не тільки змінює наповнення стратегічного курсу держави, але й сам формує її сенс — принаймні чим більше у цього інституту повноважень, тим сильніше держава орієнтується на зовнішній вектори розвитку, й навпаки — чим менше у глави держави повноважень, тим більше він зосереджує уваги на внутрішній політиці. Саме доказу цієї тези й присвячено наше дослідження.

Предметом дослідження є впровадження інститутом глави держави стратегічного курсу розвитку країни.

Об'єктом виступає форма державного правління.

Метою дослідження є комплексний політологічний аналіз специфіки впровадження стратегічного курсу розвитку країни в залежності

від форми правління. Задля досягнення поставленої мети необхідно вирішити низьку дослідницьких задач, а саме: по-перше, визначити специфіку явища «стратегічний курс розвитку країни»; по-друге, з'ясувати місце й роль інституту глави держави у реалізації стратегічного курсу розвитку країни в залежності від форми правління; й нарешті, по-третє, з'ясувати специфіку реалізації стратегічного курсу розвитку держави в умовах системної трансформації політичної системи.

Проблематика дослідження стратегічного курсу розвитку країни явище переважно нове в політичній науці. Також, вказана категорія є предметом дослідження публічної політики, де вона означає здійснення державною владою певної програмної моделі розвитку держави. Тобто, під стратегічною політикою розуміється весь комплекс дій (як публічних так й не публічних), але вони повинні завжди мати певні наслідки й інституційні зміни [1, с. 63–64]. Саме у такому ключі ведуть свою дослідження представники американської школи публічної політики Г. Алмонд, В. Парсонс, Т. Парсонс та інші. Сутність їх досліджень полягає у тому, що політика це завжди сума певних рішень, які завдають орієнтирів розвитку політичної реальності й інтегрують в неї соціум [2, с. 127]. Але разом з тим, недослідженим залишається аспект інституційного оформлення названої політики, тобто—хто саме має компетенцію на впровадження такої моделі розвитку. Вказану проблему фахівці з публічної політики пояснюють непривітністю процесів політичного розвитку, де всі інститути вже інтегруються в певну систему [1, с. 107]. На наш погляд, за такої логіки виходить, що інституціональні процеси змішуються з процесуальними у складну систему прийняття політичних рішень, й при цьому виходить не ясным, наприклад, яким чином може втілитися реальність роль інституту глави держави як гаранту конституційного ладу.

Вирішити цю проблему спробував вітчизняний науковець типологізації держав і політичних систем В. Якушик, який пропонує з наведеного наступну логіку: по-перше, необхідно розуміти, що держава являє собою адміністративно-політичну організацію верховної влади, яка у свою чергу є відображенням існуючих політичних процесів й одночасно має всі ресурси для впровадження альтернативних моделей політичного розвитку, які через примус (законодавство) виконується всіма членами суспільства; по-друге, держава структурно являє собою інтеграцію трьох систем й процесів—населення, території й влади. Назване призводить до того, й це є по-третє—взаємодія населення з владою й формує ланцюжок певних політичних процесів, які є результатом й одночасно

причиною певних вимог [3, с. 279]. З огляду на це варто конституювати, що розвиток держави являє собою реалізацію певної моделі соціально-політичних процесах керівним інститутом політичної системи, яким й виступає інститут глави держави. На користь нашої логіки говорить дослідження російського дослідника О. Зазнаєва, де весь процес стратегії розвитку держави подається як модель взаємодіяльності законодавчої та виконавчої гілок влади. Російський вчений пропонує в якості реалізації стратегічного курсу розвитку країни крізь призму форм правління досліджувати наступні проблеми: повноваження виконавчої влади та її органів у порівнянні з інститутом очільника держави та характер взаємовідносин у межах трикутника «глава держави — уряд — парламент» [4, с. 93]. Отже, з наведеного виходять, що стратегія розвитку держави повністю залежить від інституційної ролі інституту глави держави, оскільки саме через специфіку взаємовідносин між органами державної влади й формалізується певна модель її стратегічного розвитку.

Таким чином, реалізація стратегічного курсу розвитку держави, на наш погляд, напряму залежить від форми правління. Ще одним прямим доказом нашої тези є дослідження видатного американського дослідника Е. Хейвуда. Який на підставі значної кількості емпіричних досліджень довів, що інститут глави держави через власну специфіку діяльності (арбітраж, гарантування конституційного ладу, виконання функцій верховного головнокомандуючого, наявність політичної волі, народна підтримка тощо) прямо визначає особливості організації всієї системи державної влади й формує стратегію її розвитку [5, с. 41]. Отже, проаналізуємо на практиці сенс нашої логіки щодо прямої залежності між формою правління й стратегічним курсом розвитку держави.

Виходячи з представлених нами підходів до розуміння сутності та специфіки стратегічного курсу держави, варто розуміти, що він реалізується лише в двох класичних формах правління — монархії та республіки [6, с. 4]. Отже, монархія та республіка на сьогоднішній день є основними формами державного устрою, де глава держави має неоднакові ресурси щодо аргументації й впровадження стратегічного курсу розвитку держави як кінцевої мети національного-політичного розвитку певної державної одиниці. Але разом з тим, на наш погляд — з класичних форм державного правління випадає специфічна форма пострадянських республік, а саме — президентська форма правління. Тому, вважаємо за потрібним дослідити її дещо окремо.

На думку класика політичної думки Алексиса де Токвіля, історично першою формою демократичного управління було саме президентське

правління, й вперше воно знайшло своє втілення у США як проміжна модель між парламентаризмом та монархією [7, с. 111—114]. Отже, Президент у США впроваджує у життя відразу дві стратегії державного розвитку, з однієї сторони він є повністю відповідальним за внутрішню політику (державно-представницькі повноваження) та достатньо незалежну від Конгресу зовнішню політику мотивуючи свою діяльність власним специфічним статусом. Вказана теза означає, що стратегічний курс розвитку держави за президентської форми правління відрізняється, на наш погляд, такої специфічною рисою, як встановлення певної гегемонії в світі щодо впровадження іншими державами курсу цієї країни. Але, така позиція потребує додаткового вивчення.

На відміну від президентської форми, монархія у сучасному її вигляді багато в чому є урізаною формою правління, де глава держави (монарх) виконує лише представницькі функції й дуже часто слугує церемоніальною фігурою в діяльності інших гілок влади (наприклад, узгоджує кандидатуру прем'єр міністра). Але, наприклад у Великобританії, саме інститут монарха визначає базові орієнтири зовнішньої політики й впливає на внутрішню політику територій Британської співдружності [8, с. 186]. Також, ще однією специфічною рисою інституту монархії при впровадженні стратегічного курсу розвитку держави є персоніфікація цього інституту, тобто, впроваджувана ним стратегія сприймається населенням як даність й не підлягає критичному корегуванню [8, с. 187]. Іншими словами, сприймається на віру, наприклад—відмова Англії переходити на Євро.

Нарешті, остання форма правління, парламентська має два свої різновиди—парламентаризм (коли стратегічний курс розвитку держави є результатом парламентських дебатів) та напівпрезидентська або змішана (де стратегічний курс розвитку держави являє собою результат узгодження інтересів зацікавлених груп політики). Розглянемо ці дві форми правління більш детально. Парламентаризм як форма правління має значну історію свого втілення у життя ще з античних часів, але інституційне оформлення знайшов у першій Республіці у Франції (1793 р.). Характерною рисою цієї форми правління є наявність парламенту як центру вироблення політики відмінної від інституційного навантаження у вигляді керівника держави. Назване не означає, що посади Президента держави не існує зовсім, навпаки—інститут очільника держави зберігається й має переважно представницькі функції щодо забезпечення безпеки у країні. Але Президент обирається депутатами парламенту, а не громадянами на вільних виборах. Стосовно виро-

блення стратегічного курсу розвитку держави, то Президент здійснює їх в межах організації уряду [9, с. 401–403]. Іншими словами, за парламентської форми правління інститут глави держави не має ресурсів для вироблення стратегічного курсу держави й обмежується лише церемоніальною процедурою призначення або звільнення уряду, який й впроваджує затверджений парламентом курс.

У свою чергу, змішані республіки, до яких відносяться Україна, Польща, Португалія та інші, впроваджують поєднання ознак президентських та парламентських форм правління, які надають і закріплюють за главою держави прямий вплив на впровадження стратегічного курсу країні. Але, на відміну від класичної президентської форми правління, глава держави у змішаній республіці має постійно звертатися до законодавчої гілки влади з проханням затвердити ту або іншу стратегію розвитку держави [10, с. 258]. На наш погляд, інститут очільника держави у впровадженні стратегічного курсу розвитку країни переважно діє незалежно від волі народних депутатів й дій уряду, оскільки вони виступають механізмом легітимації цього курсу (голосування у парламенті за стратегічні рішення) та впровадженням з врахуванням економічних реалій (надання уряду наказів щодо пошуку економічної можливості впроваджувати певну стратегію розвитку держави).

Разом з тим, в Україні роль інституту глави держави у впровадженні стратегічного курсу розвитку держави, на наш погляд, є значною, але повною мірою через трансформаційний характер політичної системи й існування груп інтересів в політиці багато в чому не реалізовується. Саме аспектам загроз й наслідків впровадження стратегічного курсу розвитку України будуть присвячені наші наступні наукові розробки.

Таким чином, підсумовуючи результати нашого дослідження ми дійшли наступних висновків. По-перше, системне дослідження взаємозв'язку між формою державного правління та впровадженням стратегічного курсу розвитку країни передбачає включення у предметне поле базових аспектів функціонування будь-якої держави (політичного, нормативного й соціокультурного). По-друге, інститут очільника держави залишається єдиним елементом політичної системи, який визначає стратегію розвитку держави, але у залежності від форми правління, вона може бути широкою (президентська республіка), впливовою (монархізм) та одночасно вузькою (парламентаризм) і узгодженою (змішана форма правління). По-третє, стратегічний курс розвитку держави явище у політичній науці явище покищо умовне, але як наочно демонструють наукові розробки фахівців з публічної політики, але воно

є детермінантною такої фундаментальної категорії як «ефективність державної політики».

Список використаних джерел:

1. Парсонс В. Публічна політика: вступ до теорії й практики аналізу політики / В. Парсон. — К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. — 549 с.
2. Веймер Девід Л. Аналіз політики. Концепції і практика; [пер. з англ. І. Дзюб, А. Олійник; ред. пер. КіО. Кілієвич]. — К.: Основи, 1998. — 655 с.
3. Якушик В. Типологізація держави (Словник політичної думки) / В. Якушик // Політологічні читання. — 1995. — № 2. — С. 275–281.
4. Зазнаєв О. І. Типологія форм правління: робота над ошибками / О. І. Зазнаєв // Поліс. — 2006. — № 1. — С. 92–103.
5. Хейвуд Э. Политология: Учебник для студентов вузов / Э. Хейвуд; [Пер. с англ.]. — М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2005. — 544 с.
6. Симонишвили Л. Р. Формы правления: История и современность. Учебное пособие / Л. Р. Симонишвили. — М.: Флинта; МПСИ, 2007. — 280 с.
7. Токвиль А. де. Демократия в Америке / А. де Токвиль; [Пер. с фр. Предисл. Г. Дж. Ласки]. — М.: Прогресс, 1992. — 554 с.
8. Суслопарова Е. А. Великобритания: реформы и модернизация / Е. А. Суслопарова // Поліс. — 2008. — № 3. — С. 183 — 189.
9. Конституции государств Европы. В 3-х томах. / Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве РФ. / Под общей ред. и со вступ. ст. Л. А. Окунькова. — М.: «Норма», 2001. — Т. 1. — 739 с.
10. Политология: учеб. / А. Ю. Мельвиль [и др.]. — М.: Московский государственный институт международных отношений (Университет) МИД России, Проспект, 2010. — 624 с.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2014 р.

Нурмухаметова М. Г. Специфика реализации стратегического курса развития страны в зависимости от формы правления

Выделены наиболее важные аргументы, доказывающие зависимость реализации стратегической политики государства от формы правления. Поданы предложения относительно факторов, которые

способствуют выделению детерминант анализа стратегической политики государства в зависимости от роли главы государства в политической системы

Ключевые слова: институт главы государства, форма правления, стратегическая политика, политическое развитие, форма государственной политики.

Nurmukhometova M.G. Features of a strategic course of development of the country depending on the form of government

The most important arguments proving dependence of realization of strategic policy of the state from the form of government are allocated. Proposals concerning factors that promote allocation a determinant of the analysis of strategic policy of the state depending on a role of the head of state in political system are submitted.

Keywords: institute of the head of state, form of government, strategic policy, political development, form of a state policy.

© Нурмухаметова М.Г., 2014

УДК 32.001.316

Матвієнко А. С.

Кандидат політичних наук, докторант Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України

ОСОБЛИВОСТІ ЄВРОПЕЙСЬКИХ РЕФОРМ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ ВЛАДИ

Встановлено причини сучасних реформ територіальної організації влади у країнах Європи, зокрема такі як поступова відмова від концепції держави загального добробуту, зростання незадоволення громадян діяльністю органів публічної влади тощо. Визначено такі основні особливості у їх здійсненні як децентралізація, асиметрія та оринковлення.

Ключові слова: територія, держава загального добробуту, демократія, децентралізація, асиметрія.

Реформа територіальної організації влади є актуальною для більшості країн Європи. Зважаючи на глобалізацію, розвиток інформаційно-комунікаційних технологій, космополітизм, інтенсивну міграцію робочої сили логічно було б припустити ослаблення зв'язку громадян з конкретною територією, або ж зменшення значення останньої. Очевидно, що у довгостроковій перспективі це призведе до значного нівелювання територіальної складової публічного управління, появи віртуальних спільнот, об'єднаних спільними ідеями, цінностями чи інтересами, не прив'язаних до конкретних територій.

Територіальна організація влади стосується насамперед зв'язку між управлінням та територією, включає у себе рівні адміністративно-територіального устрою, поділ повноважень між різними рівнями управління, обсяг повноважень самоврядних органів і ступень їх автономності тощо. Вона проявляється і у моделях співробітництва як між органами державної влади, так і між урядовими і неурядовими акторами. Конкретна форма територіальної організації влади визначається особливостями історичного, політичного, економічного і культурного розвитку держави.

Оскільки управлінський процес поки що тісно пов'язаний із територіальним виміром, то практично у всіх країнах Європи тривають дискусії щодо адаптації територіальної організації влади до вимог

сучасності, в яких найчастіше піднімаються питання нового підходу до розуміння держави-нації, необхідності збільшення ролі органів місцевого самоврядування та децентралізації, поглиблення відмінностей між адміністративно-територіальними одиницями та ступеня оринковеності публічних послуг.

Одним з найважливіших моментів, що стосується реформи територіального управління, є усвідомлення нової ролі держави-нації. Протягом останніх двох століть вона здійснювала своє суверенне право на управління територією, однак на сучасному етапі її розвитку ми є свідками значних змін. Очевидно, що така форма управління територіями досягла свого максимуму у формі повоєнної держави загального добробуту, коли політичне громадянство, гарантоване державою-нацією, набуло соціального виміру. Загалом держава загального добробуту сприяла централізації, яка слугувала одним з основних інструментів рівного розподілу ресурсів між індивідами, групами і територіями. Однак, починаючи з 1970-х років, ця модель держави пережила низку кризових явищ, що інтенсифікувало дискусії щодо її удосконалення або переходу до нової моделі. Очевидно, що традиційна держава загального добробуту зазнала низки змін, зокрема стала менш централізованою та редистрибутивною, відкритішою ліберальним ідеям, які наголошують на важливості ринкових сил.

Свою роль відіграло і поступове поглиблення процесів європейської інтеграції, які мінімізували значення національних кордонів та зменшили незалежність урядів країн-членів у економічній, соціальній, фінансовій, політичній сферах тощо. Крім того періодично посилюється і внутрішній тиск на державу з боку етнічних груп, які прагнуть реалізувати своє право на самовизначення або ж домагаються більшої автономності у вирішенні своїх внутрішніх проблем.

Однак слід визнати, що, незважаючи на перераховані вище процеси, держава-нація у багатьох аспектах все ще відіграє провідну роль в управлінні життям суспільства. Система соціального добробуту все зберігає своє значення для громадян, а держави все ще залишаються ключовими гравцями у Євросоюзі, а основні політичні питання обговорюються на національному, а не європейському чи місцевому рівнях. Підтвердженням останньої тези є діяльність європейських партій, представлених у законодавчому органі Євросоюзу. Як стверджує Д. Хенлі, ці партії, незважаючи на зростаюче значення Євросоюзу для громадян Європи, сприймаються переважно як представники партій національного рівня, а база партійної політики залишається національною [1, р. 485].

Так, хоча соціал-демократичні партії з різних європейських країн, мають спільну ідеологічну базу та сповідують схожі підходи до вирішення суспільних проблем, однак немає жодних ознак реального об'єднання національних партій у єдину європейську. Тобто, на практиці політичні партії залишаються вірними національному рівню. Хоча роль держави-нації змінюється і переоцінюється, однак передбачити, що стане результатом цього процесу — досить складно. Можна лише припустити, що централізована модель публічного управління є нежиттєздатною в сучасних умовах, а їй на зміну може прийти більш поміркована модель держави загального добробуту із більш фрагментованою системою управління.

Другим важливим моментом у сучасних дискусіях є тенденція до посилення нижнього, базового рівня місцевого самоврядування. У більшості країн дедалі більше повноважень передається центром органам місцевого і регіонального самоврядування. У деяких країнах (Франції, Бельгії, Італії, Великій Британії) цей процес відбувається паралельно з реорганізацією субнаціонального рівня управління, або ж з укрупненням органів місцевого самоврядування чи регіонів, або ж одночасно з впровадженням регіонального рівня. У Греції, Данії та Фінляндії уже здійснено комплексну реформу усієї системи місцевого та регіонального самоврядування, включаючи укрупнення муніципалітетів та регіонів, передачу функцій на нижчі рівні управління. У країнах Східної Європи зміни здійснювалися не в останню чергу під тиском Євросоюзу, членство в якому вимагало виконання низки умов, зокрема і щодо організації взаємовідносин між органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Якщо укрупнення органів місцевого самоврядування в деяких країнах не вдавалося реалізувати через брак політичної волі, то муніципалітети отримували фінансові стимули для розвитку місцевого співробітництва і об'єднання зусиль для надання своїм мешканцям низки послуг [2]. Спроби посилення базового рівня місцевого самоврядування також включають реформи, спрямовані на посилення демократичної легітимності муніципалітетів [3].

У більшості країн Європи громадяни досить критично оцінюють діяльність органів державної влади, що опосередковано проявляється у зниженні явки на виборах. Деякі з цих реформ стали спробою вирішити ці проблеми шляхом зміцнення зв'язку між мешканцями та органами місцевого самоврядування. Інші країни зробили акцент на посиленні прямого впливу громадян на процес прийняття рішень на місцевому та регіональному рівнях. Хоча інструменти прямої демократії широко

використовуються у Швейцарії та південній Німеччині, відносно недавно систему місцевих референдумів впровадили у себе і низка європейських країн. У деяких державах це доповнювалося реформами щодо посилення легітимності виконавчого органу місцевого самоврядування. Так прямі вибори мерів чи керівників регіонів були впроваджені у Німеччині, Італії та низці східноєвропейських країн. Лондон та низка англійських муніципалітетів також отримали виборного мера після того, як це рішення було підтримано на місцевих референдумах. Демократична відповідальність передбачає широке залучення груп, які раніше були виключені з процесу прийняття рішень. Це стосується збільшення представництва жінок, різноманітних неурядових організацій. Менш успішним є досвід залучення до цього процесу іммігрантів та біженців.

Також слід вказати на посилення тенденції до європеїзації та рецентралізації. Незважаючи на намагання держав-членів зберегти свій суверенітет, інститути ЄС все більше перебирають на себе право приймати рішення, у справах, що належали раніше виключно до компетенції національних урядів. Однак вплив органів Євросоюзу на рівень територіальних громад та органів регіонального є відносно обмеженим. Що стосується рецентралізації, то вона є неминучим наслідком децентралізації. Так, на думку Д. Фелтеніуса, реформа територіальної організації влади у Швеції характеризується одночасно посиленням централізації та децентралізації [4, р. 473]. З одного боку, недавнє рішення парламентського комітету про радикальну регіональну реформу фактично посилює органи місцевого та регіонального самоврядування за рахунок зменшення повноважень центрального уряду, що свідчить про поглиблення децентралізації. А з іншого—є низка прикладів рецентралізації у сфері соціальних послуг. Рішення про розмір субсидій по оплаті житлово-комунальних послуг для пенсіонерів та оплати муніципальних послуг тепер приймаються не муніципалітетами, а урядом, що є проявом рецентралізації.

Загалом децентралізація вітається європейськими країнами, однак очевидно, що є певні межі, за якими вона стає неприйнятною. Ця межа має свої особливості для кожної країни, і залежить переважно від того, наскільки важливим для громадян є дотримання принципу рівності у здійсненні державної політики (наприклад, у вирівнюванні соціально-економічного розвитку регіонів). Ця межа поступово зсувається протягом останніх десятиліть реструктуризації територіального управління. Перш за все це явище характерне для країн, в яких соціал-демократичні уряди продовжують розбудову держави загального

добробуту, зокрема у Північній Європі. Відповідно третьою рисою сучасної трансформації територіального управління є тенденція до визнання відмінностей і навіть прийняття функціонування асиметричної моделі управління територіями у державах-членах. Очевидно, що це призводить до поглиблення відмінностей між різними частинами однієї країни, визнання суспільством факту існування нерівностей як між індивідами, так і між територіями. Ця тенденція до різноманіття до певної міри є зворотною реакцією на посилення ролі органів місцевого самоврядування. Децентралізація передбачає більше свободи у діяльності органів місцевого та регіонального самоврядування, які провадять політику на власний розсуд з урахуванням особливостей конкретної території. Таким чином вони здатні швидше реагувати на потреби мешканців, ефективніше використовувати наявні у них ресурси для стимулювання економічного розвитку.

Закономірним результатом зростання відмінностей є посилення асиметрії між субнаціональними одиницями адміністративно-територіального устрою, оскільки деякі з них отримують можливість рухатися власним шляхом, відмінним від загальнонаціональної моделі. У традиційно однорідних, унітарних державах, таких як Швеція, впроваджуються різноманітні експерименти для пошуку нових, асиметричних рішень, які б найкраще відповідали інтересам держави і громадян. Асиметрія може проявлятися у політичній, адміністративній та бюджетній сферах та відображати особливості політичного устрою та економічного розвитку конкретної країни. Створення парламентів у Шотландії та Уельсі у Великій Британії, надання спеціальних повноважень Андалузії, Каталонії, Країні басків та Наваррі в Іспанії—є прикладами асиметричної моделі територіального управління. Особливості культурного, історичного розвитку, формування власної ідентичності та наявність мови, як правило, є основною причиною надання певним територіям більших повноважень у вирішенні місцевих проблем.

Четверта характеристика у реформі територіального устрою полягає в оринковленні публічної сфери, що змінило практику територіального управління. Багато функцій, які вважалися чисто публічними у період розквіту держави загального добробуту, було приватизовано або ж вони надаються спільно державними та приватними організаціями. Масштаб діяльності органів публічної влади штучно обмежується, щоб надати можливість іншим гравцям вийти на ринок надання публічних послуг. Дедалі більшої популярності набуває думка, що ефективність та підзвітність органів публічної влади може бути посилено, якщо роль ринку

у житті суспільства зростатиме. Ключовими словами сучасних реформ є ініціатива, конкуренція та вибір, а громадяни розглядаються як споживачі, які мають право вибору між різними конкуруючими надавачами публічних послуг.

Відмінності між територіями, асиметричні моделі місцевого і регіонального самоврядування можна також розглядати як прояв конкуренції між територіями. Насамперед тому, що децентралізованіша відповідальність за економічний розвиток акцентує увагу на максимальному використанні переваг конкретної території спільно державними і приватними акторами. У часи розквіту концепції держави загального добробуту централізована держава виконувала в основному функцію розподілу ресурсів для зменшення відмінностей між різними частинами держави. Тепер на перший план виходить вміння місцевих і регіональних органів скористатися наявними у них ресурсами, запропонувати кращі, ніж у сусідів, умови для ведення підприємницької діяльності заради розвитку власної території. Однак, зростання конкуренції не виключає співробітництва. Як це не парадоксально, але тенденція до співробітництва посилюється одночасно з ростом конкуренції. Прикладом чого є Франція, де уряд впровадив нові форми міжмуніципальних об'єднань, щоб заохотити органи місцевого самоврядування до об'єднання зусиль.

Схожі тенденції спостерігаються і в інших країнах. Крім того, ЄС підтримує співробітництво між одиницями субнаціонального рівня держав-членів. Як правило, перевага віддається різноманітним формам міжмуніципальної взаємодії, оскільки у більшості країн відчувається брак політичної волі до здійснення адміністративно-територіальної реформи, спрямованої на укрупнення органів місцевого самоврядування, або ж через бажання впровадити більш гнучкі моделі управління. Співробітництво поглиблюється і поширюється за рахунок інструментів публічно-приватного партнерства та створення спільних органів для прийняття рішень.

Як відзначає А. Бенц, важливість економічної конкуренції між регіонами деякими дослідниками переоцінюється [5, р. 434]. Як свідчить практика, регіони можуть конкурувати між собою лише за умов однакової економічної спеціалізації. Крім того, як правило, регіональний рівень не має достатніх повноважень в економічній сфері, щоб зробити свою територію досить привабливою, у порівнянні з іншими одиницями, для ведення підприємницької діяльності. Відповідно, ідея про конкуренцію між регіонами щодо економічного розвитку є радше ідеєю, а не практикою.

Також варто згадати про такі структурні зміни, що мають вагомий вплив на систему територіального управління як урбанізація та субурбанізація, міграція та зростання мобільності робочої сили, демографічні зміни (старіння населення, збільшення середнього класу тощо). Урбанізація та мобільність повинні бути враховані у ході розробки та реалізації адміністративно-територіальної реформи. Оскільки кількість населення у сільських районах постійно зменшується, то укрупнення муніципалітетів чи розвиток міжмуніципального співробітництва заохочується в Ісландії та Фінляндії. Що стосується великих міст, які фактично обслуговуються населенням, яке проживає у містах-супутниках, то можна виділити два основних підходи. Перший пропонує сформувати з них єдине ціле або ж створити регіональний рівень управління, який здійснюватиме функції, спільні для всієї території. Другий підхід вказує на необхідність збереження існуючої фрагментованої структури, оскільки це гарантує громадянам право вибору між різними надавачами послуг та схемами оподаткування [6].

Отже, аналіз сучасних реформ територіальної організації державної влади у країнах Європи дає змогу виділити чотири основних тенденції: переосмислення ролі держави-нації у сучасних умовах, посилення органів місцевого та регіонального самоврядування в ході децентралізації, активне використання асиметричних моделей та впровадження ринкових механізмів у сферу надання публічних послуг.

Список використаних джерел:

1. Hanley D. Parties and governance—Extending the territory? / D. Hanley // *Regional & Federal Studies*.—2007.—Vol. 17.—№ 4.—P. 475–486.
2. Denters B. Comparing local governance. Trends and developments / B. Denters, L. Rose.—Houndmills: Palgrave Macmillan, 2005.—288 p.
3. Berg R. Transforming local political leadership / R. Berg, N. Rao.—Houndmills: Palgrave Macmillan, 2005.—248 p.
4. Feltenius D. Relations between central and local government in Sweden during the 1990s: Mixed patterns of centralization and decentralization / D. Feltenius // *Regional & Federal Studies*.—2007.—Vol. 17.—№ 4.—P. 457–474.
5. Benz A. Inter-regional competition in co-operative federalism: New modes of multi-level governance in Germany. / A. Benz // *Regional & Federal Studies*.—2007.—Vol. 17.—№ 4.—P. 421–436.

6. Urban-regional governance in the European Union. Practices and prospects / Hendriks F., van Stipdonk V., Tops P.—Amsterdam: Elsevier, 2005.—218 p.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2014 р.

Матвиенко А. С. Особенности европейских реформ территориальной организации власти

Установлено причины современных реформ территориальной организации власти в странах Европы, в частности такие как постепенный отказ от концепции государства всеобщего благосостояния, увеличение неудовлетворенности граждан деятельностью органов публичной власти. Определены такие основные особенности их реализации как децентрализация, асимметрия и маркетизация.

Ключевые слова: территория, государство всеобщего благосостояния, демократия, децентрализация, асимметрия.

Matvienko A.S. Particularities the European reforms of territorial organization

The reasons of contemporary territorial organizations reforms in the European countries, such as gradual refusal the concept of welfare state, the increasing dissatisfaction citizens of public authority, are defined. The main particularities of their implementation as decentralization, asymmetry and marketization, are detailed.

Keywords: territory, welfare state, democracy, decentralization, asymmetry.

© Матвієнко А. С., 2014

Лаговська С. С.

Аспірантка кафедра політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРАВОВА ДЕРЖАВА ЯК ГАРАНТ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Розглянуто ідею правової держави, яка покликана бути гарантом утвердження та дотримання основних демократичних принципів, зокрема, принципу верховенства права, а також прав людини та громадянина, що потребує нагального вирішення в українському суспільстві.

Ключові слова: правова держава, верховенство права, права людини і громадянина.

Неоднозначність та складність політичної ситуації в Україні, бурхливі відгуки міжнародної спільноти на останні політичні події дають підстави стверджувати, що дослідження правової держави як основного гаранта прав людини і громадянина набуває все більшої актуальності. Проблеми взаємодії прав людини та правової держави в українському суспільстві мають особливу значимість на нинішньому етапі її розвитку. Держава переживає досить складний перехідний період, метою якого є утвердження свободи, забезпечення прав людини та громадянина й демократизація усіх сфер суспільства. Цей доволі тяжкий період пов'язаний з дезорганізацією державних структур, конфліктом між політичними силами, соціальною напруженістю та втратою духовних орієнтирів у суспільстві.

Правова держава повинна, в першу чергу, гарантувати верховенство права в усіх сферах суспільного життя та забезпечувати захист прав людини та громадянина. Досвід показує, що ні те, ні інше положення не реалізується на практиці в суспільному житті. Україна сьогодні перебуває лише на шляху до становлення дійсно демократичної правової держави, тому перед нею постають проблеми формування такої правової політики, яка б не тільки була задекларованою, а й реально втіленою в життя всього суспільства. Враховуючи недостатню теоретичну роз-

робку зазначеної проблеми та політичні події в сучасному українському суспільстві, дослідження правової держави як гаранта забезпечення прав людини і громадянина є вкрай актуальним, оскільки одним із пріоритетних принципів правової держави є верховенство права, яке в свою чергу, повинно виступати основним гарантом прав людини і громадянина.

Проблема належного забезпечення прав людини і громадянина в даний час є складною як у практичному, так і теоретичному відношенні. Це пов'язано з тим, що й зараз, після прийняття Конституції України 1996 р., яка закріпила доволі широкий перелік прав людини і громадянина, не завжди зазначені права належним чином реалізуються в практичному сенсі. Водночас слід наголосити на тому, що забезпечення прав людини в Україні пов'язане не з визначенням того, наскільки розвиненою є Україна як правова держава, а з тим, чи можна взагалі вважати Україну такою. Це проблема є досить складною в тому сенсі, що останні події в політичного життя країни дають підстави стверджувати, що проголошений та закріплений в Конституції принцип правової держави не діє. Анексія Криму, сотні вбитих на Євромайдані та гостра напруженість суспільно-політичного життя свідчить про те, що держава потребує подальших політико-правових перетворень.

В зв'язку з цим тематика сучасної правової держави в тих чи інших аспектах стала предметом наукового аналізу в роботах таких вітчизняних дослідників як І. Воронова, А. Зайця, Р. Гринюка, О. Лукашева, М. Лушнікова, В. Погорілко, П. Рабіновича, В. Селіванова, О. Скакуна, О. Скрипнюка, В. Тимошенко, С. Тимченко, Ю. Шемшученко, Ф. Шульженко. Праці зазначених науковців слугують теоретичною основою дослідження правової держави в Україні. При цьому варто зазначити, що у вітчизняній літературі проблематика правової держави як гаранту здійснення та захисту прав особи та громадянина є майже не дослідженою. Виходячи з вищезазначеного, проблема належного забезпечення прав людини та громадянина має пріоритетне значення в напрямку розбудови правової держави в Україні.

Варто констатувати, що правова держава не повинна лише зафіксувати права людини та громадянина, а й надати можливість користування цими правами в повсякденному житті. Верховенство права як головний принцип правової держави слід тлумачити як межу дотримання прав людини та громадянина у функціонуванні органів державної влади.

Ідея правової держави є одним з найцінніших досягнень світової політико-правової думки. З розвитком політичної думки поступово збагачувався зміст поняття «правової держави», розроблялись категорії,

що надалі сформували цілісну концепцію. Досить влучним є визначення українськими дослідниками правової держави як організації політичної влади, що створює умови для найповнішого забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також для найбільш послідовного зв'язування за допомогою права державної влади з метою недопущення зловживань [2, с. 255]. Дане визначення чітко окреслює такі основні принципи правової держави як забезпечення прав і свобод людини та громадянина та послідовне зв'язування за допомогою права політичної влади та формування правових обмежень для владних структур.

З прийняттям Конституції України на законодавчому рівні було визначено й закріплено основи правового регулювання суспільних відносин. Права людини гарантуються державою, хоча реальне втілення в життя принципу верховенства права, який є пріоритетним в концепції правової держави, пов'язане зі значними труднощами. Доречно зауважити, що права людини—це межі влади. Вони визначають ту сферу життєдіяльності людини, в яку влада (державна) не може втручатись і ті обов'язки, які має держава щодо людини [1, с. 121]. Тобто, держава як політичний інститут обмежена правом людини. В українському суспільстві до цих пір відсутнє розуміння інституту прав людини як нового рушійного чинника розвитку держави.

Варто підкреслити, що у правовій державі права людини та громадянина виступають не тільки характеристикою відносин між людиною та державою, а ключовим механізмом обмеження державної влади, який поєднує наступну тріаду: верховенство права—обмеженість державної влади—права людини та громадянина. Тим самим в правовій державі пріоритет надається правам і свободам людини і громадянина по відношенню до владних структур. Доречно зауважити, що скільки б у суспільстві не говорили про правову державу, про її сутність та принципи, але без поваги до прав її свобод людини та громадянина не існує та не може існувати ніякої правової держави. Важливу роль при цьому відіграє забезпечення прав і свобод по відношенню до влади. Жодна держава не може ігнорувати інститут прав людини. При цьому розділ II Конституції України «Права, свободи та обов'язки людини і громадянина» засвідчує той факт, що у нашій країні права людини змішуються з інститутом прав та обов'язків людини. Таким чином сам інститут прав людини не повинен супроводжуватись ніякими обов'язками, адже названі права дані людині природою (вони є невід'ємними), але ніяк не самою державою. Виникає проблема щодо природніх прав людини та закріплених в Конституції обов'язків. Так, про цю проблему не гово-

рять політики, з нею майже не ознайомлені пересічні громадяни. Правова держава повинна охороняти, захищати та поважати всі невідчужувані природні права людини, тому вживання в Конституції поняття «обов'язки людини» є некоректним, адже обов'язками можуть бути наділені лише громадяни. Тому, держава, в першу чергу повинна чітко окреслити права людини та права й обов'язки громадянина. Як наслідок, це розділення має визначати розвиток правової державності в Україні. При цьому, в нашій державі ще не подоланий той стереотип суспільного мислення, який зводиться до піднесення інтересів держави над особистими правами людини. Перевага й досі надається державі, яка являється для людини й творцем, й контролером не тільки прав, а й придуманих обов'язків. Як результат неправильного розрізнення прав людини та прав і свобод людини та громадянина, держава підноситься над правами людини. В свою чергу, концепція правової держави, яка повинна бути гарантом забезпечення прав людини впроваджується в державно-політичну практику досить повільно та проблематично. Представники влади доволі часто забувають про те, що права людини повинні охоронятись верховенством права. Тільки через визнання владою в практичній реалізації прав і свобод людини та громадянина можливий до побудови правової держави, яка повинна передбачати певну свободу від держави, від її опіки.

Внаслідок цього, правова держава постає як ідеальна модель, до якої слід прагнути. Особливо характерним це є для прав і свобод людини, рівень забезпечення яких яскраво ілюструє правовий чи неправовий характер держави. Жодна держава не може претендувати на визнання її правовою, якщо в ній не визнаний природний характер прав і свобод людини, якщо права і свободи декларуються лише на папері, якщо держава довільно наділяє правами чи обмежує їх. У сфері прав і свобод людини може існувати прірва між бажаним і дійсним. Ситуація сьогодні свідчить про те, що нині в Україні державу можна охарактеризувати як напівправову і напівсоціальну. Але все ж таки помітною є еволюція становлення правової держави. З огляду на зазначену відмінність у механізмах реалізації різних прав, не можна не помітити того, що держава керувалася виключно «негативною волею», тобто, свідомо обмежувала міру свого втручання в діяльність ряду правових інститутів. Свідченням цього є те, що найбільший прогрес щодо прав людини і громадянина було досягнуто в сфері громадянських та політичних прав. Тобто, право на свободу світогляду і віросповідання, право на участь у відправленні

правосуддя, право на рівний доступ до державної служби, право обирати та бути обраним, право на мирні зібрання [4, с. 13].

Разом з тим держава не забезпечує кожному громадянину України конституційне право на життя, освіту, працю, соціальний захист, охорону здоров'я. Цілком очевидним є той факт, що українська держава не забезпечує всієї сукупності гарантованих Конституцією прав людини та громадянина.

Сучасна інтерпретація концепції правової держави в політико-правовій науці вносить в дане поняття елемент суттєвої новизни. Йдеться вже не просто про правове забезпечення «рівності стартових можливостей» та соціальне забезпечення «гідного рівня життя», а й про запобігання такому явищу, як «соціальне виключення» («social exclusion»). Зазначене явище виникає тоді, коли громадяни відчують відсутність реального підтвердження своїх соціальних прав. Тобто, для держави є характерним такий структурний феномен, який встановлює в суспільстві механізм такого характеру, що виключає частину населення з економічного та соціального життя, а також позбавляє її права реальної участі в розподілі суспільних благ. Таким чином, нині маємо ситуацію не тільки з розшаруванням на бідних та заможних, й з розподілом на тих, хто є включеним в суспільний обіг, і тих, хто є виключеним з нього [3, с. 26–28]. Тобто, явище «соціального виключення» є характерним для українського суспільства. Це можна підтвердити пануючим в мережі Інтернет лозунгом, який стверджує, що «Євромайдан — це не політика, а боротьба за права людини». На жаль, для пересічних громадян — це дійсно так.

Підсумовуючи, варто зазначити, що в сучасній Україні не втілений основний принцип демократичної правової держави — пріоритет прав і свобод людини по відношенню до владних структур. Такі явища як бюрократизація, корупція все ж таки є характерними для українського суспільства. Закріплені в Конституції ознаки правової держави є скоріше ідеалами, ніж конкретними характеристиками сучасної України або ж навіть головними напрямками її розвитку, адже держава на сучасному етапі переживає досить складний процес реформування суспільного та політичного життя, який має знайти своє наукове обґрунтування та нормативне закріплення. Він не може бути беззмістовним та офіційно формально не вираженим, тому Україна перебуває лише на шляху до становлення правової держави, що, в свою чергу, потребує подальших демократичних перетворень. Всі побажання щодо дотримання й забезпечення прав людини і громадянина залишатимуться на рівні декларацій,

якщо вони не підкріплюватимуться законотворчою діяльністю і відповідною державною політикою.

Таким чином сучасне трактування ідеї правової держави передбачає визнання людини найвищою соціальною цінністю, а забезпечення та реалізацію невід'ємних прав і свобод людини і громадянина — головною метою діяльності державної влади, яка реалізує свої завдання в межах верховенства права в усіх сферах суспільного життя. При цьому захист прав людини і громадянина виступає не як ознака правової держави, а як пріоритетна функція, що пронизує усі напрямки діяльності держави.

Щодо перспектив розвитку правової держави в Україні, варто окреслити, що сьогодні в Україні, яка показала свої наміри увійти до Європи як рівноправний член світового співтовариства, визріла необхідність піддати ґрунтовній професійній переробці та коригуванню питання щодо реального забезпечення прав і свобод людини і громадянина. В Україні закладені лише підвалини правової держави, яка покликана виступати гарантом дотримання та забезпечення прав людини та громадянина, тому подальший її розвиток пов'язаний з посиленням легітимації влади, забезпеченням у суспільстві свободи, ефективним функціонуванням принципу поділу влади, дотриманням її окремими гілками принципу верховенства права, усуненням численних порушень прав і свобод людини і громадянина.

Список використаних джерел:

1. Копиленко О.Л. Ідея правової держави та її реалізація в законотворчому процесі / О. Л. Копиленко // Віче: теоретичний і громадсько-політичний журнал. — К., 2010. — № 16 (277).
2. Скрипнюк В.М. Політична система: сучасні проблеми розвитку громадянського суспільства і держави: У 2 т. / К.: Логос, 2010. — Т. 2: Правова, демократична держава в політичній системі: стан, тенденції та перспективи розвитку: монограф. / В. М. Скрипнюк // Медведчук В.В., Тихий В.П., Гринюк Р.Ф., Федоренко В.Л., Француз А.Й., та ін. — 692 с.
3. Державотворення і правотворення в Україні: досвід, проблеми, перспективи / За ред. Ю. С. Шемшученко: Монографія. — К.: Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАНУ, 2001. — 656 с.
4. Шульженко Ф.П. Соціально-правова держава: сутність, проблеми політичної модернізації: автореф. дис... д-ра політ. наук: спец. 23.00.02 / Ф. П. Шульженко; НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса. — К., 2009

// Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/ard/2009/09sfpppm.zip>

Стаття надійшла до редакції 19.04.2014 р.

Лаговська С. С. Правовое государство как гарант обеспечения прав человека и гражданина в современной Украине

Рассматривается идея правового государства, которая призвана быть гарантом утверждения и соблюдения основных демократических принципов, в частности, принципа верховенства права, а также прав человека и гражданина, требующей неотложного решения в украинском обществе.

Ключевые слова: правовое государство, верховенство права, права человека и гражданина.

Lagovska S. The rule of law as the guarantor of the rights of man and citizen in modern Ukraine

The article deals with the idea of rule of law, which is designed to be a guarantor of approval and respect for basic democratic principles, in particular the principle of the rule of law and the rights of man and citizen, requiring urgent solutions in Ukrainian society.

Key words: constitutional state, rule of law, civil and human rights.

© Лаговська С. С., 2014

УДК 328.126 (477).001895

Баскакова Ю. В.

Кандидат юридичних наук, доцент кафедри парламентаризму і політичного менеджменту Національної академії державного управління при Президентові України

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ПАРЛАМЕНТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВЕРХОВНОЇ РАДИ УКРАЇНИ

У статті розглядаються аспекти нормативно-правового забезпечення парламентської діяльності Верховної Ради України.

Ключові слова: законодавчий орган влади, парламентська діяльність, конституційна основа, парламентський контроль, нормативно-правове забезпечення, громадянське суспільство.

Становлення основ демократичної, правової, соціальної держави—конституційний принцип державотворчого процесу в Україні. Проте на шляху державотворення необхідно подолати значні труднощі та бар'єри, впровадити дієві механізми державного регулювання, що створюють передумови для розвитку суспільства. Серед чинників, які ускладнюють цей процес—незбалансованість елементів політичної системи, суперечності та конфлікти політичної еліти, що постійно загострюються між гілками влади та політичними інститутами. Одну з провідних ролей в складних відносинах між органами державної влади відіграє Верховна Рада України. Парламент є уособленням частини державної організації, а саме є однією із гілок влади, які в своїй сукупності представляють собою взагалі організацію державної влади. Що ж стосується того, що діяльність державних службовців є складовою громадянського суспільства, то з огляду на те, що держава в громадянському суспільстві має охороняти та захищати інтереси вільних рівноправних громадян, призначення Верховної Ради України саме в цьому і полягає: «права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави», а отже визначають зміст і спрямованість діяльності державних органів. Можна стверджувати, що головною метою законодавчого органу є досягнення збалансованості у функціонуванні

всіх гілок влади в режимі солідарної відповідальності, чіткого визначення їх компетенції і повноважень, розмежування функцій.

Державна влада в Україні здійснюється на засадах її поділу на законодавчу, виконавчу та судову відповідно до ст. 6 Конституції України. В основному законі ст. 75 визначено, що єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент—Верховна Рада України. Оскільки носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в державі є народ, а народ може здійснювати владу безпосередньо і через органи державної влади, діяльність парламенту є формою опосередкованого управління народом державою [1].

Інститут парламентаризму є ключовим елементом сучасних політичних систем: ступінь демократизації суспільства залежить від рівня наукового осмислення сутності парламентаризму, його впровадження в політичну практику держави. Інтерес до проблем функціонування інституту парламентаризму у вітчизняній науці державного управління викликаний процесами, що відбуваються в українському суспільстві.

Політологічні аспекти діяльності парламенту в системі функціонування гілок влади досліджували вітчизняні політологи: В. Андрущенко, В. Бабкін, О. Бабкіна, В. Горбатенко, А. Білоус, Д. Видрін, О. Гарань, Ф. Кирилюк, В. Кремень, Л. Кривенко, А. Кудряченко, І. Курас, В. Литвин, А. Макаров, О. Мироненко, М. Михальченко, А. Пойченко, В. Ребкало, М. Рибачук, Ф. Рудич, В. Рум'янцев, В. Смолій, С. Телешун, Є. Тихонова, О. Федоренко, П. Шляхтун та ін.

Серед невирішених частин загальної проблеми, — на їх думку, — все ще залишається потреба в дослідженні аспектів нормативно-правового забезпечення парламентської діяльності законодавчого органу влади, аналізі та обсязі компетенції, повноважень та функцій, що їх здійснює Верховна Рада України, що й стало метою даної статті.

Відповідно до Конституції України (ст. 89) Верховна Рада України для здійснення законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до її повноважень, виконання контрольних функцій відповідно до Конституції України створює з числа народних депутатів України комітети Верховної Ради України та обирає голів, перших заступників, заступників голів та секретарів цих комітетів.

Згідно з Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21.02.2014 № 742–VII (п. 6 ст. 83) у Верховній Раді України за результатами виборів і на основі узгодження політичних позицій формується коаліція депутатських фракцій, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституцій-

ного складу Верховної Ради України. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України формується протягом одного місяця з дня відкриття першого засідання Верховної Ради України, що проводиться після чергових або позачергових виборів Верховної Ради України, або протягом місяця з дня припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Коаліція депутатських фракцій у Верховній Раді України відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції Президенту України щодо кандидатури Прем'єр-міністра України, а також відповідно до цієї Конституції вносить пропозиції щодо кандидатур до складу Кабінету Міністрів України. Засади формування, організації діяльності та припинення діяльності коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України встановлюються Конституцією України та Регламентом Верховної Ради України. Депутатська фракція у Верховній Раді України, до складу якої входить більшість народних депутатів України від конституційного складу Верховної Ради України, має права коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України, передбачені цією Конституцією [10].

Системна криза пострадянської України й нездатність Верховної Ради ефективно виконувати функції демократичного парламенту зумовили доцільність проведення конституційно-правової реформи. У рамках трансформації українського суспільства активізувався конституційний процес, і центральним питанням політичної реформи стала зміна форми державного правління, перерозподіл повноважень між парламентом і Президентом. Від успішності здійснюваної реформи залежить не тільки демократична визначеність політичної системи країни, а й можливість інтеграції України в європейські структури згідно з проголошеним зовнішньополітичним курсом [11].

На думку Б. М. Лазарева, «державна служба—це, перш за все, служіння державі» [12, с. 13]. Поняття «служба», що походить від дієслова «служити», у тлумачних словниках окреслюється можливістю виконувати обов'язки службовця, працювати у якості кого-небудь, виконувати військові обов'язки, а також робити що-небудь для кого або чого-небудь, виконуючи чиюсь волю, накази, направляти свою діяльність на чиюсь користь [13, с. 636]. Діяльність народних депутатів найбільш повно підходить для цього визначення. Оскільки саме до їх обов'язків віднесено в першу чергу дбати про благо України і добробут Українського народу, захищати інтереси виборців і держави. Таким, щодо другої ознаки—сутністю державної служби є виконання суспільно важливих функцій з дотриманням пріоритету інтересів громадян—робота

у Верховній Раді цілком відповідає їй. Особливістю в цьому випадку є те, що взагалі для державної служби дотримання пріоритетів інтересів громадян є важливою ознакою виконання певних суспільно важливих функцій, в той час як в діяльності депутатів Верховної Ради—це є не ознака, а мета діяльності взагалі. Вся діяльність парламенту спрямована на утвердження, забезпечення та захист прав і свобод людини, та їх гарантування, що витікає із положень Конституції України. Отже, сутністю діяльності депутатів Верховної Ради є виконання суспільно важливих функцій щодо утвердження, захисту та гарантування прав і свобод людини.

На думку Н. В. Янюк, державні політичні посади не відносяться до посад державної служби, а службовці, які займають політичні посади є політичними діячами держави [14, с.40]. О. В. Петришин вживає до таких службовців термін «політичні державні службовці» чи «державні діячі» [15, с.22]. При цьому Н. В. Янюк наголошує, що термін «державні діячі» є більш вдалим, оскільки не допускає ототожнення з поняттям державного службовця [14, с.40].

Головними функціями, які відображають сутність та природу законодавчого органу влади, є функції народного представництва, законотворення, парламентського контролю, політичного рекрутування, політичної стабільності та легітимації. Саме сукупність цих функцій сприяє консолідації різних елементів загального процесу формування та реалізації політичної влади. Подальший розвиток політичної системи України значною мірою залежить від реалізації функціонального потенціалу кожного з елементів механізму конкурентного політичного процесу. Кожна з цих функцій дає змогу парламенту не лише реалізовувати належну парламенту політичну владу, а й брати опосередковану чи безпосередню участь у процесі формування загальних політичних цілей та їх практичного втілення. При цьому (зважаючи на те, що участь в політичному процесі беруть й інші органи державної влади) парламенти шляхом реалізації згаданих функцій отримують змогу коригувати розподіл політичної влади та сприяти її збалансуванню і рівновазі.

Аналізуючи останні події, пов'язані з майбутніми конституційними змінами, можна зазначити наступне. Згідно з Законом України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21.02.2014 № 742–VII (ст. 85). До повноважень Верховної Ради України належить:

- 1) внесення змін до Конституції України в межах і порядку, передбачених розділом XIII цієї Конституції;
- 2) прийняття законів;

3) затвердження Державного бюджету України та внесення змін до нього, контроль за виконанням Державного бюджету України, прийняття рішення щодо звіту про його виконання;

4) визначення засад внутрішньої і зовнішньої політики;

5) затвердження загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля;

6) розгляд і прийняття рішення щодо схвалення Програми діяльності Кабінету Міністрів України;

7) затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням;

8) призначення на посади та звільнення з посад Голови та інших членів Рахункової палати;

9) призначення на посаду та звільнення з посади Голови Національного банку України за поданням Президента України;

10) призначення на посади та звільнення з посад половини складу Ради Національного банку України;

11) надання законом згоди на обов'язковість міжнародних договорів України та денонсація міжнародних договорів України;

12) здійснення парламентського контролю у межах, визначених цією Конституцією та законом [10].

Згідно з Законом України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР (ст. 11) визначені функції комітетів Верховної Ради України, а саме:

1. Комітети Верховної Ради України здійснюють такі функції: 1) законопроектну; 2) організаційну; 3) контрольну [3].

На підставі Постанови Верховної Ради України від 25.12.2012 № 11–VII «Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання» утворені комітети Верховної Ради України сьомого скликання у кількості 29 [5].

Відповідно з Додатком до Постанови Верховної Ради України від 25 грудня 2012 року № 11–VII визначені предмети відання комітетів Верховної Ради України сьомого скликання та Спеціальної контрольної комісії Верховної Ради України з питань приватизації.

Предмети відання Комітету з питань державного будівництва та місцевого самоврядування наступні: адміністративно-територіальний

устрій України; спеціальний статус міст Києва та Севастополя; організація та діяльність органів виконавчої влади (за винятком органів виконавчої влади, питання організації та діяльності яких віднесені до предметів відання інших комітетів); законодавче забезпечення діяльності Президента України, Кабінету Міністрів України, центральних органів виконавчої влади; засади місцевого самоврядування та органів самоорганізації населення; засади організації надання адміністративних послуг; державна служба та служба в органах місцевого самоврядування; вибори, референдуми та інші форми безпосереднього волевиявлення громадян; статус та діяльність політичних партій, громадських об'єднань (крім тих, питання діяльності яких віднесені до предметів відання інших комітетів); державні символи України; державні нагороди України.

Реалізуючи зазначені контрольні повноваження, комітет, за наслідками здійснюваного ним контролю, має давати фахову оцінку діяльності органу виконавчої влади, посадової особи, що має бути основою для оцінки їх діяльності та, при виявленні відхилень від приписів закону, — вжиття заходів впливу щодо їх усунення. Це забезпечить посилення ефективності контрольної діяльності комітетів парламенту за діяльністю органів виконавчої влади, сприятиме підвищенню результативності контрольної діяльності ВР України в цілому.

Згідно зі ст. 3 Закону України «Про статус народного депутата України» від 17.11.1992 № 2790-ХІІ зазначені вимоги несумісності депутатського мандата з іншими видами діяльності, а саме: 1) народний депутат не має права бути членом Кабінету Міністрів України, керівником центрального органу виконавчої влади; 2) мати інший представницький мандат чи одночасно бути на державній службі; 3) обіймати посаду міського, сільського, селищного голови; 4) займатися будь-якою, крім депутатської, оплачуваною роботою, за винятком викладацької, наукової та творчої діяльності, а також медичної практики у вільний від виконання обов'язків народного депутата час; 5) залучатись як експерт органами у кримінальному провадженні, а також займатися адвокатською діяльністю; 6) входити до складу керівництва, правління чи ради підприємства, установи, організації, що має на меті одержання прибутку [8].

Згідно зі ст. 6 вищезазначеного Закону закріплені форми здійснення діяльності народного депутата України у Верховній Раді України і зазначено, що народний депутат у порядку, встановленому законом: 1) бере участь у засіданнях Верховної Ради України; 2) бере участь у роботі депутатських фракцій (груп); 3) бере участь у роботі комітетів, тимчасових

спеціальних комісій, тимчасових слідчих комісій, утворених Верховною Радою України; 4) виконує доручення Верховної Ради України та її органів; 5) бере участь у роботі над законопроектами, іншими актами Верховної Ради України; 6) бере участь у парламентських слуханнях; 7) звертається із депутатським запитом або депутатським зверненням до Президента України, органів Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, керівників інших органів державної влади та органів місцевого самоврядування, а також до керівників підприємств, установ та організацій, розташованих на території України, незалежно від їх підпорядкування і форм власності у порядку, передбаченому цим Законом і законом про регламент Верховної Ради України

Згідно з Законом України «Про Рахункову палату» від 11.07.1996 року № 315/96-ВР рахункова палата є постійно діючим органом контролю, який утворюється Верховною Радою України, підпорядкований і підзвітний їй. Завданнями Рахункової палати є: організація і здійснення контролю за своєчасним виконанням видаткової частини Державного бюджету України; здійснення контролю за витрачанням бюджетних коштів; здійснення контролю за утворенням і погашенням внутрішнього і зовнішнього боргу України; визначення ефективності та доцільності видатків державних коштів; контроль за фінансуванням загальнодержавних програм економічного, науково-технічного, соціального і національно-культурного розвитку, охорони довкілля; контроль за дотриманням законності щодо надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам, міжнародним організаціям, передбачених у Державному бюджеті України; контроль за законністю та своєчасністю руху коштів Державного бюджету України та коштів позабюджетних фондів в установах Національного банку України та уповноважених банках; аналіз встановлених відхилень від показників Державного бюджету України та підготовка пропозицій про їх усунення, а також про удосконалення бюджетного процесу в цілому; регулярне інформування Верховної Ради України, її комітетів про хід виконання Державного бюджету України та стан погашення внутрішнього і зовнішнього боргу України, про результати здійснення інших контрольних функцій.

Повноваження Рахункової палати поширюються на: Верховну Раду України, органи виконавчої влади, національний банк України, антимонопольний комітет України, фонд державного майна України, інші державні органи і установи, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, підприємства, установи, організації, фінансові

установи (банки, кредитні установи, страхові компанії), господарські товариства, об'єднання громадян, недержавні фонди та інші недержавні некомерційні громадські організації у тій частині їх діяльності, яка стосується використання коштів Державного бюджету України [9].

У зв'язку із зазначеним особливою актуальністю набуває пошук механізмів ефективної взаємодії Верховної Ради України, парламентських комітетів та народних депутатів в умовах подальшого розвитку парламентаризму в Україні.

Висновки і перспективи подальших розробок у даному напрямку: унікальність парламенту як політичного інституту полягає в його ролі посередника між суспільством і органами виконавчої влади; системи, у якій формується владна воля нації на основі представництва структурованих груп інтересів на державному рівні. На етапі демократичних реформ соціальна структура змінюється надто швидко й часто трапляється, що необхідні інституційні перетворення відбуваються зі значною затримкою. Інерційність української політичної системи багато в чому пов'язана з недоліками функціонування інституту парламентаризму. Сучасна українська політична еліта на практиці демонструє неспроможність ефективно керувати соціально-економічними та політичними процесами. Отже, можна констатувати, що побудова демократичного суспільства неможлива без існування інституту парламенту.

Ефективність роботи парламенту значною мірою визначається правовими засадами діяльності та функціонування законодавчого органу влади, політичних партій, парламентських комітетів, апарату Верховної Ради України, депутатських фракцій, рівнем правової культури й політичною відповідальністю.

У зв'язку із зазначеним особливою актуальністю з огляду на принцип поділу влади набуває визначення політико-правового статусу вітчизняного парламенту в політичній системі країни; з'ясування головних напрямів здійснення парламентської реформи як частини політичної реформи суспільства; розкриття змісту поняття «парламентська культура» як чинника авторитету парламентського інституту влади; пропозиції шляхів оптимізації взаємодії законодавчої та виконавчої гілок влади в Україні.

Список використаних джерел:

1. Конституція України 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.

2. Закон України «Про банки і банківську діяльність» від 07.12.2000 № 2121-III. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
3. Закон України «Про комітети Верховної Ради України» від 04.04.1995 № 116/95-ВР. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
4. Закон України «Про Регламент Верховної Ради України» від 10.02.2010 р. № 1861-VI. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
5. Постанова Верховної Ради України «Про комітети Верховної Ради України сьомого скликання» від 25.12.2012 № 11-VII. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
6. Закон України «Про політичні партії в Україні» від 05.04.2001 № 2365-III. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
7. Закон України «Про вибори народних депутатів України» від 17.11.2011 року № 4061-VI. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
8. Закон України «Про статус народного депутата України» від 17.11.1992 року N 2790-XII. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
9. Закон України «Про Рахункову палату» від 11.07.1996 року № 315/96-ВР. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
10. Закон України «Про відновлення дії окремих положень Конституції України» від 21.02.2014 № 742-VII. Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/>.
11. Шаповал В. М. Парламентаризм і законодавчий процес в Україні / В. М. Шаповал: Навч. посібн. — К.: УАДУ, 2000.
12. Лазарев Б. М. Государственная служба / Б. М. Лазарев. — М.: Ин-т гос-ва и права РАН, 1993. — 216 с.
13. Ожегов С. И. Словарь русского языка / С. И. Ожегов / Под ред. И. Д. Шведовой. — М.: Рус. яз., 1986. — 928 с.
14. Янюк Н. В. Адміністративно-правовий статус посадової особи / Н. В. Янюк: Дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07 / Львівський нац. ун-т. — Львів, 2002. — 168 с.
15. Петришин О. В. Правовий режим державної служби: питання загальної теорії / О. В. Петришин: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01 / Нац. юрид. акад. України. — Х., 1999. — 35 с.

Стаття надійшла до редакції 21.04.2014 р.

Баскакова Ю. В. Нормативно — правовое обеспечение парламентской деятельности Верховной Рады Украины

В статье рассматриваются аспекты нормативно-правового обеспечения парламентской деятельности Верховной Рады Украины.

Ключевые слова: законодательный орган власти, парламентская деятельность, конституционная основа, парламентский контроль, нормативно-правовое обеспечение, гражданское общество.

Baskakova Y. Legal provision of parliamentary activity Supreme activity of Ukraine

This article discusses aspects of legal support of parliamentary activity of the Verkhovna Rada of Ukraine.

Keywords: legislative authority, parliamentary activity, the constitutional framework, the parliamentary oversight, regulatory support, civil society.

© Баскакова Ю. В., 2014

Бондарь Д. В.

Студент філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПАРЛАМЕНТ В СИСТЕМІ ВИЩИХ ОРГАНІВ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ В УКРАЇНІ

Висвітлено сутнісні особливості політико-правового статусу Верховної Ради як єдиного законодавчого органу України. Його політико-правові рішення, відповідно до компетенції парламенту, визначають напрями державної політики та формують правове поле для її реалізації.

Ключові слова: парламент, конституція, законодавча влада, політика, державна влада.

Зважаючи на останні зміни у конституційному устрої нашої держави, наукова спільнота повинна якомога більш чітко розкривати винятковість Верховної Ради як єдиного органу законодавчої влади у державі, універсальність у системі органів державної влади, що зумовлена, насамперед, унітарним характером нашої держави, тобто державним устроєм, поділом державної влади на законодавчу, виконавчу, судову, внутрішньою структурою парламенту та іншими обставинами.

Історично так склалося, що Закон України «Про вибори народних депутатів України» виступає модельним законодавчим актом у галузі виборчого законодавства держави в цілому. Принципи організації й діяльності українського парламенту прямо чи опосередковано відображені у Конституції України та Регламенті Верховної Ради України. Аналіз названих актів дає можливість виділити наступні принципи: — народовладдя — Верховна Рада України є одним з органів, через які носій суверенітету і єдине джерело влади, — народ, — здійснює свою владу;

— законність (легітимність) — парламент діє на основі Конституції та законів України, у порядку, визначеному Регламентом Верховної Ради України; — виборність — Верховна Рада України є виборним органом, усі члени якого отримують мандат довіри безпосередньо від народу; — колегіальність — рішення парламенту є результатом колективного пошуку і приймаються абсолютною чи кваліфікованою більшістю народних депутатів; — гласність — Верховна Рада України працює у режимі постійного

інформаційного обміну з широкими колами громадськості, робота парламенту і всіх його органів є відкритою для виборців;— діяльність парламенту на професійних засадах— парламент є постійно діючим органом, протягом усього скликання парламентарі можуть у будь-який час збиратися і приймати рішення з питань своєї компетенції.

Функції парламенту прийнято поділяти за формами та сферами діяльності: за формами, в теорії конституційного права, зазвичай розрізняють представницьку, законодавчу, контрольну та установчу функції Верховної Ради України, за сферами (об'єктами державно-владного впливу)— політичну, економічну, соціальну та міжнародну.

Представницька функція. Відповідно до статті 76 Конституції України, депутати Верховної Ради України обираються на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування. Принцип загального виборчого права, що його покладено в основу формування українського парламенту, дозволяє визнати Верховну Раду України загальнодержавним представницьким органом.

Представницький характер парламенту полягає в тому, що цей орган є виразником інтересів та волі народу, який складається з усієї сукупності громадян держави. Звідси— позначення парламенту як народного (національного) представництва.

Концепція народного представництва, що на сьогоднішній день визнана усіма демократичними країнами світу, склалася протягом XVIII—XIX століття; її сутність може бути зведена до наступних положень:— народнепредставництво засновується конституцією;— депутати отримують свої повноваження від народу; народ шляхом обрання передає депутатам повноваження, що в ньому перебувають;— депутати є представниками всього народу, а не лише тих виборців, що безпосередньо віддали їм свої голоси;— депутати мають самостійність у прийнятті рішень з усіх питань, які віднесені до компетенції тих зборів, до складу котрих їх було обрано; вони є незалежними і вільними в усіх своїх судженнях та діях; виборці не можуть відкликати депутатів, обмежувати їхню свободу попередніми інструкціями чи вимагати від них проведення законів у певному напрямку;— депутати обираються на певний строк; періодичність виборів є дієвим засобом контролю народу над тими, кому він на певний час передає свою владу.

Для функціонування системи народного представництва необхідно, щоб депутати відображали політичні настрої та інтереси країни; вони мають керуватися її волею. Для цього кожен кандидат, що приймає участь у виборах, доводить до відома виборців свої погляди щодо най-

головніших питань, які хвилюють суспільство і вимагають розгляду в парламенті. З іншого боку, честь обраного депутата вимагає від нього не голосувати в парламенті всупереч передвиборчим висловлюванням, якщо тільки до цього його не змушують дуже важливі причини. Але, у будь-якому випадку, неможливо припустити, щоб які-небудь інструкції виборців зв'язували або

обмежували депутатські повноваження і свободу.

Свого часу Ш.-Л. Де Монтеск'є, характеризуючи інститут народного представництва, писав: «Народні представники займають відносно народу, що ними представляється, підпорядковане положення: по-перше, саме від народу члени законодавчих зборів отримують свої повноваження; по-друге, ці повноваження є тимчасовими і мають час від часу підтверджуватися, а законодавчий орган — переобиратися. При зміні законодавчих зборів, народ покладає на них, і не без підстав, сподівання, між тим, як при беззмінності законодавчого органу, у випадку його зіпсованості, народ вже не очікує нічого хорошого від законів, впадає в ярість або стає байдужим»

Ефективне функціонування системи народного представництва можливе лише за умови демократичного політичного режиму і наявності розвинутої партійної системи: перший гарантує дієвість парламенту, його верховенство в системі органів державної влади; друга запобігає перетворенню парламенту на арену зіткнення амбіцій окремих політиків чи груп, що не мають нічого спільного з інтересами виборців. Світовий досвід показує, що парламент виступає дійсним представником народу, коли в його складі існують відносно сталі депутатські об'єднання, що виражають інтереси значних верств суспільства.

Представницька функція парламенту означає його право виступати від імені всього народу. Зазначене право, як виключне право Верховної Ради України, безпосередньо закріплене в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 року.

Представницька функція Верховної Ради України здійснюється через реалізацію низки представницьких повноважень, до яких, зокрема, належить: — прийняття Конституції України, внесення до неї змін та доповнень; — призначення всеукраїнського референдуму з питань щодо територіальних змін; — прийняття законів; — затвердження Державного бюджету, внесення до нього змін, контроль за його виконанням; — визначення засад внутрішньої та зовнішньої політики; — оголошення за поданням Президента України стану війни і

укладення миру; — усунення Президента України з посади в порядку процедури імпічменту; — здійснення парламентського контролю тощо.

Представницька функція Верховної Ради України є узагальненням усіх напрямків і видів її діяльності, особливе значення серед яких має законодавча функція.

Стаття 75 Конституції України проголошує Верховну Раду України єдиним органом законодавчої влади. Це означає, що жодний орган державної влади не може приймати нормативно-правові акти вищої юридичної сили, і що саме Верховна Рада України має повну компетенцію в сфері законодавства. Отже, законотворчість є прерогативою Верховної Ради України. За обсягом законодавчих повноважень Верховна Рада України належить до парламентів із необмеженою компетенцією.

За Конституцією України парламент повноважний приймати закони з будь-яких питань; разом із тим Основний Закон встановлює перелік питань, які можуть бути врегульовані виключно шляхом прийняття законів, отже, складають сферу виключної компетенції Верховної Ради України, оскільки остання є єдиним органом законодавчої влади.

Відповідно до статті 92 Конституції України виключно законами України визначаються: — права і свободи людини і громадянина, гарантії цих прав і свобод; — основні обов'язки громадянина; — громадянство, правосуб'єктність громадян, статус іноземців та осіб без громадянства; — права корінних народів і національних меншин; — порядок застосування мов; — засади використання природних ресурсів, виключної (морської) економічної зони, континентального шельфу, освоєння космічного простору, організації та експлуатації енергосистем, транспорту і зв'язку; — основи соціального захисту, форми і види пенсійного забезпечення; — засади регулювання праці і зайнятості, шлюбу і сім'ї, охорони дитинства та материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я; — екологічної безпеки; — правовий режим власності; — правові засади і гарантії підприємництва, правила конкуренції та норми антимонопольного регулювання; — засади зовнішніх зносин, зовнішньоекономічної діяльності, митної справи; — засади регулювання демографічних та митних процесів; — засади утворення та діяльності політичних партій, інших об'єднань громадян, засобів масової інформації; — організація і діяльність органів виконавчої влади, основи державної служби, організації державної статистики і інформатики; — територіальний устрій України; — судоустрій, судочинство, статус суддів, засади судової експертизи, організація і діяльність прокуратури, органів дізнання і слідства, нотаріату, органів і установ виконання

покарань; основи організації та діяльності прокуратури;— засади місцевого самоврядування;— статус столиці України; спеціальний статус інших міст;— основи національної безпеки, організації Збройних Сил України і забезпечення громадського порядку;— правовий режим державного кордону;— правовий режим воєнного і надзвичайного стану; зон надзвичайної екологічної ситуації;— організація і порядок проведення виборів і референдумів;— організація і порядок діяльності Верховної ради України, статус народних депутатів України;

Засади цивільно-правової відповідальності; діяння, які є злочинами адміністративними або дисциплінарними правопорушеннями, та відповідальність за них.

Виключно законами України, відповідно до статті 92 Конституції України, встановлюються:— бюджет України і бюджетна система України, система оподаткування, податки і збори; засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків; статус національної валюти, а також статус іноземних валют на території України; порядок утворення і погашення державного внутрішнього і зовнішнього боргу, порядок випуску та обігу цінних паперів, їх види та типи;— порядок направлення підрозділів Збройних сил України до інших держав; порядок допуску та умови перебування підрозділів збройних сил інших держав на території України;— одиниці ваги, міри, часу; порядок встановлення державних стандартів;— порядок використання і захисту державних символів;— державні нагороди;— військові звання, дипломатичні ранги та інші спеціальні звання;— державні свята;— порядок утворення та функціонування вільних та інших спеціальних зон, що мають економічний чи міграційний режим, відмінний від загального;— амністія.

Як загальнодержавний представницький орган, парламент наділений повноваженнями здійснювати функцію парламентського контролю.

Зазначена функція надає парламенту реальну можливість впливати на діяльність органів державної влади, перш за все, виконавчої гілки, забезпечувати законність, ефективність та доцільність державного управління.

Однією з найважливіших функцій українського парламенту є функція контролю за дотриманням Конституції та законів України, прав і свобод людини і громадянина тощо.

Конституції демократичних держав зазвичай передбачають політичну відповідальність парламенту за його діяльність перед главою держави. Можна виокремити дві основні форми настання такої відпо-

відальності: дострокове припинення повноважень (розпуск) парламенту главою держави і застосування останнім вето щодо ухвалених парламентом законів.

Настання політичної відповідальності парламенту у формі дострокового припинення його повноважень можливе у парламентарній монархії, парламентарній і змішаній республіках, де конституції наділяють главу держави правом розпуску парламенту за певних обставин. У президентській республіці глава держави правом розпуску парламенту зазвичай не наділяється. Підставами для розпуску парламенту можуть бути: нездатність парламенту сформувати уряд упродовж конституційно визначеного строку; невисловлення парламентом вотуму довіри сформованому ним уряду; незатвердження програми діяльності уряду; неодноразове відхилення парламентом кандидатури прем'єр-міністра, запропонованої главою держави або головою парламенту; неодноразова упродовж конституційно визначеного строку відмова парламенту в довірі уряду; незатвердження парламентом у конституційно визначений строк запропонованого урядом проекту державного бюджету; необрання президента держави; нездатність ухвалювати рішення чи проводити пленарні засідання.

На основі аналізу інститутів політичної відповідальності можна дійти висновку, що політико-правовий статус Верховної Ради України на сьогоднішній день знову отримав статус єдиного законодавчого органу державної влади в Україні.

За роки незалежності у нашій державі відбулось суттєве посилення політичної відповідальності парламенту перед главою держави і водночас — послаблення відповідальності глави держави перед парламентом, що порушило баланс їхніх повноважень на користь президента. Уряд, як і раніше, не має жодних правових засобів реалізації політичної відповідальності парламенту та інституційно залишається найслабкішою ланкою в системі вищих органів державної влади, що не відповідає його реальній ролі у забезпеченні життєдіяльності українського суспільства..

Використання в організації виборчого процесу демократичного міжнародного виборчого досвіду у поєднанні з вітчизняною специфікою та власними традиціями дозволить вирішити проблему обрання до влади дійсно достойних депутатів.

Якщо говорити про ефективність роботи парламенту, то вона багато у чому залежить від його структурованості, а остання, у свою чергу, — від партійності народних депутатів. Склад і структура Верховної Ради

України є своєрідною сумою надбань держави та суспільства протягом останніх років, а також якісним відображенням рівня і напрямів їх розвитку.

Якість прийнятих Верховною Радою рішень напряду залежить від людського фактору—народних депутатів, яких ми обираємо до парламенту. Політичні партії, залежно від їх ідеологічної та соціально-економічної спрямованості, намагаються формувати і відповідну внутрішню та зовнішню політику держави: вони визначають, чи інтегруватиметься Україна до Європейського Союзу, чи гарантуватиме держава соціальний захист населенню та найбільш вразливим групам населення (пенсіонерам, ветеранам, інвалідам, чорнобильцям) тощо. Тому повернення до принципів демократії, парламентаризму та верховенства права, що відбулося на початку цього року, можна назвати не тільки одним з найбільш суттєвих кроків нашої держави у бік європейського шляху розвитку, а й вагомою підставою до утвердження парламентсько-президентської республіки.

Саме Верховна Рада, повернувши собі втрачені повноваження, нині має започаткувати всі необхідні реформи, ефективно впровадження яких дозволить Україні вийти на принципово новий рівень розвитку у всіх можливих сферах державного та суспільного існування.

Список використаних джерел:

1. Конституція України. Верховна Рада України; Конституція, Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. Із змінами, внесеними згідно із Законами № 2222-IV від 08.12.2004, ВВР, 2005, № 2, ст. 44, № 2952-VI від 01.02.2011, ВВР, 2011, № 10, ст. 68, № 586-VII від 19.09.2013, ВВР, 2014, № 11, ст. 142, № 742-VII від 21.02.2014, ВВР, 2014, № 11, ст. 143// Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr/page>
2. Конституція України. Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 2-го скликання 28 червня 1996 року (втратила чинність)// Відомості Верховної Ради України. — 1996. — № 30. — Ст. 141.
3. Закон України «Про внесення змін до Конституції України»: № 2222-IV від 08.12.2004 р. // Відомості Верховної Ради України [Текст]. — 2005. — № 2. — Ст. 44.
4. Конституційний Договір між Верховною Радою України та Президентом України «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від

- 8 червня 1995 року (Втратив чинність) // Відомості Верховної Ради України. — 1995. — № 18. — Ст. 133.
5. Бабенко К. А. Конституційні засади розвитку і регулювання політико-правових відносин в Україні [Текст]: монографія / К. А. Бабенко; наук. ред. О. В. Скрипнюк. — К.: Ін Юре, 2008. — 480 с.
 6. Конституційне право України / [за ред. докт. юрид. наук В. Ф. Погорілка]. — К.: Наукова думка, 1999. — 734 с.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2014 р.

Бондар Д. В. Парламент в системе высших органов государственной власти в Украине

Освещено сущностные особенности политико-правового статуса Верховной Рады как единственного законодательного органа Украины. Его политико-правовые решения, в соответствии с компетенцией парламента, определяют направления государственной политики и формируют правовое поле для ее реализации.

Ключевые слова: парламент, конституция, законодательная власть, политика, государственная власть.

Bondar D.V. Parliamentis in the system of higher public authorities in Ukraine

Is devoted illumination of essence features of political and legal status of VerkhovnaRada as the unique legislative body of Ukraine. Him, in accordance with jurisdiction of parliament, directions of public policy determine political and legal decisions and form the legal field for its realization.

Keywords: parliament, constitution, legislature, policy, state power.

© Бондарь Д. В., 2014

УДК 321.015

Ткач О. І.*Доктор політичних наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ПРІОРИТЕТИ В ГАЛУЗІ СОЦІАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Розглядаються особливості соціальної політики в сучасних соціальних державах в умовах глобалізаційних процесів, можливості застосування політичного маркетингу в розвитку української держави.

Ключові слова: соціальна політика, соціалізаційна ефективність політичних систем, соціальна держава, політичний маркетинг.

Соціальна політика, яка здійснюється всіма зацікавленими суб'єктами, покликана удосконалювати спосіб життя людей, розвивати їхні позитивні якості: працьовитість, суспільну активність, відповідальність і моральність. Таким чином, соціальній державі повинна бути властива орієнтація на духовний, культурний і моральний розвиток громадян, що формує особистість, що сповідає ідеали добра, віри, гуманізму, справедливості, патріотизму й милосердя. Соціальна політика практично забезпечує функціонування соціальної держави.

Сутність соціальної політики та її роль в управлінні соціальною сферою досліджується в працях таких авторів як: К. Фокс, О. Холмз, та інші. З поміж сучасних українських учених, що досліджують цю проблематику слід назвати В. Гошовську, В. Давиденко, В. Жукова, О. Кіндратець, Д. Неліпу, О. Панкевича, Т. Семигіну, А. Сіленко, В. Скуратівського, Н. Хому, В. Цвиха та ін.

Виклад основного матеріалу. Соціальну політику розглядають як сукупність теоретичних принципів і практичних заходів, що розробляються та реалізуються державними і недержавними органами, організаціями й установами, спрямовані на створення необхідних умов життєдіяльності, задоволення соціальних потреб населення, створення в суспільстві сприятливого соціального клімату.

Соціальна політика формується й реалізується в процесі діяльності суб'єкта не тільки в особі державних структур, але й органів місцевого самоврядування, громадських організацій, а також виробничих і інших

колективів, тобто соціальна держава зацікавлена залучати як суб'єкта соціальної політики всіх зацікавлених структур і осіб. Вона спрямована на досягнення соціальних цілей і результатів, зв'язаних з поліпшенням матеріального і соціального добробуту, підвищення якості життя населення й досягнення суспільно-політичної стабільності, запобігання можливого виникнення вогнищ соціальної напруженості. Соціальна політика реалізується шляхом організації взаємин різних елементів соціальної структури суспільства, що приводить до збереження або зміни соціального стану населення в цілому або складових його класів, прошарків, спільнот.

Серед пріоритетів соціальної політики України, виходячи з досвіду європейських держав, є корпоративна соціальна політика в соціальній державі—це складова частина державної соціальної політики, що регулює відносини в суспільстві його різних соціальних прошарків і груп. Соціальні інститути, процедури й механізми служать інструментами реалізації цих інтересів, боротьби за пріоритети в економічній і соціальній політиці. Ключову роль при цьому грають інститути й механізми соціального партнерства.

Дослідники корпоративізму (Герцберг, Макгрегор, Луї Блан) аналізували окремі форми поєднання інтересів людей, однак єдина корпоративна форма поки не вироблена.

Німеччина, Швеція, Японія досягли успіхів наприкінці ХХ ст. завдяки використанню принципів корпоративізму. Природно, що вони трансформувалися в них по-різному, з огляду на історичні й природно-економічні особливості розвитку цих країн. Корпоративізм, заснований на «порядку й організованості», у Німеччині відрізняється від корпоративізму Японії, в основі якого—«японський дух» і менталітет її народу. Проте все це—різні модифікації корпоративних відносин. Останні знижують рівень протистояння (боротьби), властивий нерегульованій ринковій економіці, тому що ключовим елементом стає не боротьба, а захист своїх соціально-економічних інтересів. Корпоративний потенціал має величезні можливості і при раціональному використанні здатний забезпечити значний синергетичний ефект, що стосується не стільки економіки, скільки соціальної сфери. Кожна країна має власну модифікацію соціально-економічного розвитку, що відрізняється інструментами й механізмами, рівнем ефективності їхнього функціонування. І поява понять «шведська модель», «японська модель», «американська модель» обумовлена становленням визначених систем соціально-економічних

відносин в окремих державах у рамках формування світових ринкових відносин.

Україна, в якій формуються великі корпоративні структури, поки не наблизилася до ефективної корпоративної економіки, без чого немислима й соціальна політика. Внесення елемента корпоративізму в соціальну політику соціальної держави сприяє більш стійкій рівновазі між економічною ефективністю і соціальною справедливістю, поступовому переходові основної ваги соціальних витрат соціальної держави на рівень корпорацій і підприємств.

Виходячи з досвіду європейських держав, серед пріоритетів соціальної політики України є регіональна соціальна політика — сукупність теоретичних принципів і заходів державних органів, спрямованих на соціальний розвиток регіонів із урахуванням їх специфіки, це комплекс заходів, що розробляється регіональними органами влади та іншими зацікавленими суб'єктами і реалізовується з урахуванням сформованої концепції регіонального соціального розвитку. Її об'єктом виступають усе населення регіону, окремі індивіди, соціальні спільноти, що діють на відповідній території. Вона формується і реалізується в регіонах України на базі погодженої соціально-економічної політики держави, суб'єкта регіонального й місцевого утворення. Формування соціальної політики на рівні регіону — нове явище в Україні, оскільки до початку ринкових реформ державна соціальна політика формувалася винятково на загальнонаціональному рівні, а регіон не являв собою самостійний суб'єкт регіональної соціальної політики. Суб'єктом регіональної соціальної політики є державні органи, організації, установи й об'єднання (професійні, політичні, релігійні, благодійні), що впливають на соціальну сферу регіону. Суб'єктом державної регіональної соціальної політики є регіональні органи влади [1, с. 36].

Питання підвищення добробуту, рівня життя населення, створення соціальних передумов у формуванні економічних стимулів для участі в суспільному виробництві відповідно також вирішуються на регіональному рівні. У період інтенсивної структурної перебудови регіональна соціальна політика, що сформована і реалізована регіональними й муніципальними органами влади, стає головною детермінантою розвитку соціальної сфери, оскільки саме вона допоможе уникнути або зменшити соціальні витрати, викликані хитливим станом перехідного періоду, шляхом цілеспрямованого впливу зацікавлених структур і осіб на окремі компоненти соціальної сфери регіону.

Незважаючи на наявність великої кількості відмінних рис, усі регіони, перебуваючи в єдиному макроекономічному просторі, здобувають загальні ознаки й закономірності економічного розвитку. Це дозволяє застосувати єдиний підхід до вирішення загальних проблем розвитку регіонів з урахуванням наявних розходжень. У регіонах мають вироблятися концепції і складені на їхній основі програми соціально-економічного розвитку регіону, а також соціальні розділи планів розвитку районів, міст і населених пунктів. Організаційно-управлінська, фінансово-економічна, аналітична діяльність виконавчих органів влади націлена на забезпечення гідного життя громадян.

До повноважень органів місцевого самоврядування в галузі соціальної політики належать: розробка заходів щодо розвитку галузей соціальної сфери (на основі застосування нормативів, передбачених державними соціальними стандартами); фінансування організацій соціальної сфери, що знаходяться в їх веденні; акредитація і ліцензування місцевих установ соціальної сфери (по видах діяльності, ліцензування яких передбачене чинним законодавством) [2, с. 18].

Метою реалізації регіональної соціальної політики є зведення до мінімуму нерівностей, що створюють умови для виникнення соціальних конфліктів, що перешкоджають соціально-економічному розвитку регіонів і країни в цілому. Такої мети можна досягти лише при погодженій дії законодавчих, виконавчих і судових органів влади при безперервній взаємодії з політичними й соціальними інститутами, у тому числі системою соціального партнерства й інших об'єднань громадян.

Узагальнюючи досвід здійснення соціальної політики регіонів, можна зробити висновок про відсутність інструментарію розробки і реалізації у регіонах соціальної політики урахуванням специфіки кожного регіону. Серед них, наприклад, такий специфічний інструментарій, як концепція розвитку різних типів регіонів, регіональні програми і поетапні плани їхньої реалізації також не розроблені для гнітючої більшості регіонів.

Незважаючи на загальні тенденції формування соціальної інфраструктури, кожен регіон має свою специфічну соціальну сферу життєзабезпечення. Тому, приступаючи до розробки соціальної політики для конкретної території, необхідно визначити рівень і якість задоволення інтересів населення даного регіону, їхню затребуваність, дію механізму урахування регіональної специфіки.

За структурної перебудови соціальна політика в регіоні, сформована і реалізована регіональними державними й місцевими органами влади,

стає головною детермінантою розвитку соціальної сфери, оскільки саме вона допоможе уникнути або зменшити соціальні витрати, викликані хитливим станом перехідного періоду, шляхом цілеспрямованого впливу як зацікавлених структур, так і осіб на окремі компоненти соціальної сфери регіону.

Регіональна соціальна політика—це комплекс заходів центральних державних органів, спрямованих на соціальний розвиток регіонів. Регіональна соціальна політика формується центром, однак уже на стадії розробки концепції вона повинна являти собою двосторонній процес взаємодії центральних і регіональних структур. Соціальна політика в регіоні здійснюється органами влади регіону при участі місцевого самоврядування з урахуванням сформованої концепції регіональної соціальної політики. Регіональна соціальна політика в більшому ступені спрямована на вироблення стратегії соціального розвитку на макрорівні, а соціальна політика в регіоні—на практичну реалізацію комплексу заходів для розвитку соціальної сфери в регіоні. Проте регіональні органи влади і навіть органи місцевого самоврядування не тільки реалізують соціальну політику в межах своїх територіальних утворень, але і формують стратегію і тактику проведення соціальних реформ на своїй території у межах установлених повноважень і можливостей використання власних і залучених коштів. Крім того, регіональні органи влади й органи місцевого самоврядування беруть участь у процесі формування соціальної політики Центру.

Соціальна політика—це діяльність держави, інших політичних та соціальних інститутів, яка спрямована на прогресивний розвиток соціальної сфери суспільства, удосконалення умов, способу та якості життя людей, забезпечення певної частини її життєвих потреб, надання громадянам необхідної соціальної підтримки, допомоги та захисту з використанням для цього наявного фінансового та іншого суспільного потенціалу. Соціальна політика держави—одна з головних складових внутрішньої політики держави, її владних структур і політичних сил, що стоять за ними, напрям політичної діяльності, ціллю якого є вирішення соціальних проблем. В соціальній політиці знаходить практичне втілення функціонування соціальної держави [3, с. 39].

На мезорівні головним суб'єктом соціальної політики виступають органи влади регіонів. На мікро рівні основним суб'єктом соціальної політики є родина. При перебуванні суб'єктів соціальної політики між собою в ієрархічній залежності суб'єкти більш низького рівня стають

об'єктами соціальної політики, що проводиться суб'єктами вищестоячого рівня [4].

Соціальна політика держави на нинішньому етапі націлена в більшій мірі на розвиток систем освіти, охорони здоров'я і культури, соціального забезпечення, житлового й комунального господарства, соціально-побутового обслуговування населення. Питання підвищення добробуту, рівня життя населення, створення соціальних передумов у формуванні економічних стимулів для участі в суспільному виробництві відповідно також вирішуються в більшій мірі на регіональному рівні. На перехідному етапі будівництва соціальної держави всі зацікавлені суб'єкти соціальної політики повинні сконцентрувати основні зусилля в галузі соціальної політики на наступних основних напрямках: забезпечення зростання грошових доходів населення і зменшення їхньої диференціації на основі збільшення заробітної плати, підвищення частки оплати праці у валовому внутрішньому продукті, поліпшення пенсійного забезпечення в ході проведення пенсійної реформи і посилення адресності соціальної підтримки населення (перерозподіл соціальних витрат на користь незаможних при одночасному скороченні соціальних трансфертів забезпеченим родинам, переведення пільг і компенсацій у грошові виплати найбільш нужденним громадянам); значне скорочення соціальної й економічної бідності, мінімізація крайньої бідності в місцях її найбільшої концентрації, зміцнення соціальної безпеки громадян [5, с. 26].

Суть соціальної політики держави, що поставила перед собою задачу перетворитися в соціальну державу, — це забезпечення умов для підвищення добробуту, рівня життя населення, створення соціальних передумов у формуванні економічних стимулів розвитку виробництва. У соціальній державі ідея реалізації сильної, ефективної соціальної політики висувається на перший план.

У структурі соціальної політики розглядаються три рівні: державний, регіональний, місцевий. Питання фінансування розвитку освіти, охорони здоров'я, культури, житлово-комунального господарства і побутового обслуговування населення в основному повинні вирішуватися на рівні вищих органів державної влади. Усі три рівні (державний, регіональний, місцевий) перебувають у безперервній взаємодії, взаємообумовлені і становлять нерозривну єдність. Тому соціальну політику, яка вже на етапі формування являє собою тристоронній процес розробки взаємно погоджених принципів вирішення соціальних проблем, називають триєдиною соціальною політикою. У соціальній державі реалізація

такої соціальної політики здійснюється на всіх трьох рівнях, що становлять собою цілісну систему.

Під цілісністю трирівневої системи ми маємо на увазі не просто суму складових структур або ж перенос властивостей кожної складової на єдине ціле, а інтегральну структуру, що складається з частин, що знаходяться у нерозривній єдності і становлять єдність. Сполучення цих частин здійснюється за принципом системності. Системність щодо сполучення державного, регіонального і місцевого рівнів реалізується при гармонізації інтересів усіх трьох рівнів, а також при чіткому визначенні їхніх пріоритетів і повноважень.

Структурна система соціальної політики включає економічний, правовий, культурний, демографічний, національно-етнічний й інші аспекти. На всіх рівнях пріоритетом є реалізація наступних функцій соціальної політики соціальної держави: протидія тенденції погіршення демографічної ситуації, гострим проявам депопуляції населення в ряді регіонів; запобігання масової бідності населення, особливо слабозрозумілих і депресивних регіонів, стримування процесу майнового розшарування на найбільш бідних і найбільш багатих; мінімізація негативних наслідків масового безробіття, особливо в індустріальних районах; цілеспрямована допомога населенню, що попало в кризове становище [6, с. 17].

Важливим є досягнення оптимального сполучення економічної і соціальної політики, державного, регіонального і місцевого рівнів при розробці й реалізації напрямів соціальної політики. Серед універсальних для всіх трьох рівнів принципів соціальної політики варто виділити наступні: загальність у сполученні з диференційованим підходом до різних груп населення; активність і адресність; динамізм і гнучкість; соціальне партнерство; наукова обґрунтованість соціальних нормативів і стандартів; розмежування повноважень і відповідальності в питаннях реалізації соціальної політики між державними, регіональними органами влади і місцевим самоврядуванням.

Правове регулювання в соціальній сфері формується під впливом державної соціальної політики, що уточнюється в урядових програмах соціальних реформ. Правове регулювання соціальної сфери здійснюється також підзаконними нормативними правовими актами: Указами Президента України, постановами Уряду України, актами виконавчої влади суб'єктів держави. У той же час варто враховувати, що регулювання соціальної сфери (включаючи правове регулювання) має визначену інерційність і засноване на тім положенні, що таке регулю-

вання повинне привести до результатів не нижче наявних до включення процесу регулювання. Крім того, правова база розвитку соціальної сфери містить у собі три рівні, сформованих відповідно вищими органами влади держави, суб'єктами регіональних і місцевих утворень.

Реалізація соціальної політики в соціальній державі здійснюється через вплив на соціальні підсистеми, а також додання соціальної спрямованості економіці (держави, що не є соціальними або не прагнуть стати такими, далеко не завжди прагнуть додати соціальну спрямованість економіці). Соціальна політика органічно вплетена в систему взаємозв'язків економічної політики, тому навряд чи який-небудь державі вдасться сформувати сильну соціальну політику при слабкій, фрагментарній (безсистемній) і непослідовно економічній політиці держави [7, с. 32].

Соціальна спрямованість економіки обумовлена: по-перше, соціальною орієнтацією економіки у вигляді збільшення можливостей підвищення життєвого рівня як результату економічного зросту. Для цього необхідно створити адекватний економічний механізм господарської діяльності з урахуванням соціально-економічного середовища; по-друге, відтворенням економічною структурою визначеної соціальної структури і суспільних відносин. Соціальна орієнтація економіки означає задоволення споживчих нестатків країни в цілому, регіонів, а також соціальних потреб різних соціальних груп і окремих громадян конкретного регіону.

Формування соціальної політики повинне здійснюватися на основі системного підходу, що містить у собі наступні етапи: формулювання цілей; розробка понятійного апарату; аналіз причин і наслідків; визначення критеріїв оцінки і механізмів прийняття рішень; розробка механізму (індикаторів) визначення і процедур аналізу стану соціальних процесів; визначення переліку соціальних послуг, соціальних стандартів і норм, що визначають ступінь забезпечення соціальних гарантій; розробка показників соціальної структури і соціальної інфраструктури, норм забезпечення соціальними послугами; розробка функціональних обов'язків суб'єктів соціальної політики, визначення механізму розмежування повноважень і відповідальності в розвитку соціальної сфери кожного регіону.

Необхідні для цього матеріальні ресурси соціальна держава формує перерозподілом доходів від збору податків. Соціальна політика в умовах ринкової економіки покликана задовольняти життєві потреби людей, що не можуть у силу об'єктивних обставин забезпечити себе самостійно,

і виходить із того, що основна маса здорових і працездатних людей сама задовольняє свої життєві потреби (здобуває харчування, одяг, житло, організує дозвілля) прийнятним суспільством способом.

Стосовно удосконалення умов життя соціальна політика соціальної держави припускає: поліпшення умов трудової діяльності людей, підвищення рівня її безпеки, регулювання трудових відносин на підприємствах і в організаціях будь-яких форм власності; планування, забудову і благоустрій населених пунктів, створення і підтримка в належному стані дорожньої мережі; створення сприятливих умов для розвитку особисто підприємницької ініціативи; організацію охорони суспільного порядку.

Механізм реалізації такої взаємодії включає: участь регіонів у розробці й реалізації регіональної соціальної політики (регіональні органи влади й органи місцевого самоврядування беруть участь у розробці й обговоренні проектів державних програм, пропонують включити в них будівництво об'єктів соціальної сфери, фінансування на розвиток інфраструктури свого регіону й оплату праці працівників соціальної сфери); розробку регіонами власної концепції здійснення соціальної політики на своїй території (розробку соціальних технологій, моделей соціального розвитку і механізмів реалізації соціальної політики в регіоні в сферах відтворення населення, зміцнення інституту родини, збереження здоров'я і збільшення тривалості життя людей, загальної й професійної освіти, організації здорового способу життя й інших умов життєдіяльності населення) [8, с. 14].

Таким чином, регіональна соціальна політика може формуватися і реалізовуватися в регіонах України лише на базі узгодженої соціально-економічної політики української держави й регіону. Конкретні напрямки соціальної політики в регіоні (пріоритети, механізми реалізації, заходи) у значній мірі залежать від соціально-економічного стану й специфіки території [8, с. 47].

Регіональна соціальна політика, яка є складовим компонентом загальнонаціональної соціальної політики, впливає на утвердження принципів соціальної держави в регіонах України, досягнення його цілей і задач.

Соціальна політика органів місцевого самоврядування — це складова частина політики органів місцевого самоврядування, спрямована на поліпшення життєдіяльності й підвищення добробуту населення, що регулюється Конституцією України, державними законами, постановами Уряду України, правовими актами органів місцевого самоврядування.

Соціальна політика органів місцевого самоврядування як складова частина діяльності органів соціальної держави містить у собі: призначення і виплату пенсій, допоміг; сприяння забезпеченню зайнятості працездатного населення; запобігання зниження реальних доходів за рахунок створення систем соціальної адресної допомоги; підтримку малозабезпечених груп населення по придбанню і якості житла; створення умов для реабілітації інвалідів і розвитку соціальної інфраструктури.

Висновки. Соціальна політика на місцевому рівні—важлива складова соціальної політики, що здійснюється суб'єктами в соціальній державі. В систематизації принципів соціальної держави та їхньої реалізації роль відіграють програми соціального розвитку країни, а також її регіонів, що розробляються й реалізуються на всіх трьох рівнях. У програмах соціального розвитку для кожної з галузей соціальної сфери визначаються мета, їх кількісні і якісні характеристики в заданий термін. Реалізація програм соціального розвитку є пріоритетною діяльністю соціальної держави. Зазначені програми сприяють реалізації наступних основних принципів соціальної політики: забезпечення надання громадянам соціальних прав, гарантованих Конституцією; створення умов, що забезпечують громадянам можливості для підвищення їхнього рівня життя власними зусиллями й засобами; адресність соціальної допомоги—надання такої допомоги громадянам (родинам), що по об'єктивних причинах не мають достатнього доходу і власності, здатної приносити дохід; узгодження інтересів поколінь.

Список використаних джерел:

1. Семигіна Т. В. Порівняльна соціальна політика / Т. В. Семигіна.—К.: МАУП, 2005.—К. МАУП, 2005.—246 с.
2. Качалова І. Соціальні індикатори рівня життя населення / І. Качалова. Статистичний збірник.—К., 2012.—249 с.
3. Пасько Я.І. Соціальна держава і громадянське суспільство: співпраця versus протистояння / Ярослав Ігорович Пасько.—К.: ПАРАПАН, 2008.—272 с.
4. Макарьська О.В. Державні соціальні програми: теоретичні аспекти, методика, розробки та оцінки / О. В. Макарьська: Монографія.—К.: Ліра, 2004.—328 с.
5. Політична система і громадянське суспільство: європейські і українські реалії: моногр.; за заг. ред. д. і.н., проф. А. І. Кудряченка.—К.: НІСД, 2007.—396 с.

6. Політична стратифікація суспільства: монографія / [В. А. Полторак та ін.; за ред. В. А. Полторака]. — Д.: Дніпропетр. ун-т ім. Альфреда Нобеля, 2013. — 211 с.
7. Семигіна Т. В. Політика охорони громадського здоров'я в Україні у контексті процесів глокалізації (політологічний аналіз): автореф. дис.... д-ра політ. наук: 23.00.02 / Семигіна Тетяна Валеріївна; Нац. акад. наук України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса. — К., 2013. — 44 с.
8. Соціальна політика та механізми її реалізації в Україні (політологічний аналіз): монографія / О. Березовська-Чміль. — Івано-Франківськ: Вид-во Прикарпатського нац. ун-ту імені Василя Стефаника, 2013. — 168 с.

Стаття надійшла до редакції 21.04.2014 р.

Ткач О. И. Приоритеты в социальной политике Украины в условиях глобализации

Рассматриваются особенности социальной политики в современных государствах в условиях глобализационных процессов, возможности применения политического маркетинга в развитии украинского государства.

Ключевые слова: социальная политика, социализационная эффективность политических систем, социальное государство, политический маркетинг.

Tkach O.I. Priorities of social politics of Ukraine in the conditions of globalization

The article is about following aspects: political effectiv of social politics upon conditions of market transition: problème of socialization of économie development. The term «social dimension» introduced into the scholar language a few years ago has embraced all the social problems as well as the theory and practice of social planning. The social integration not only joins the general process but becomes the priority capable of becoming a connecting link of all aspects of the integration, moreover, of influencing their efficiency and progressive development and strategy of Ukraine.

Key words: social state, social policy, social partnership, democratic political regime, legal state, liberal state, social democracy.

УДК 321.02:124.5

Скляр О. В.*Здобувач філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

РІВНІ ВИМІРУ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ПОЛІТИЧНОЇ СВОБОДИ

З'ясовується теоретичний та практичний рівні виміру проблеми політичної свободи

Ключові слова: свобода, індивід, держава.

Створення держави як зазначив Руссо — це розумний початок цивілізованого існування та розвитку суспільства [1, с. 50]. Разом з тим, Руссо також зазначи, що людина народжується вільною, однак усюди вона в кайданах [1, с. 5]. Звісно тут йде мова про стосунки держава — індивід. Свобода кожної людини це його знаряддя самозбереження [1, с. 39].

Актуальність цієї тематики не перестає існувати і сьогодні. З однієї сторони держава надає своїй громаді велике різноманіття стосунків для розвитку, реалізації своїх можливостей у різних сферах: освіті, спорті, політиці тощо. З іншого боку ми також знаємо що далеко не усі громадяни можуть скористатися цими благами. Крім того деякі послуги які надає держава і без яких людина не може існувати, в наш час пригноблюють багатьох людей поступово знищуючи їх як морально так і фізично. Наприклад, пенсіонер який отримує мінімальну пенсію якщо розраховуватиметься кожного місяця за комунальні послуги із-за їхнього постійного підвищення буде постійно не доїдати та ходити в обносках. Інший приклад, коли ми купуємо харчі, навіть у спеціалізованих магазинах, їхня якість нерідко буває шкідливою для здоров'я. І таких прикладів можна приводити багат. Дискусії для вирішення різного роду суперечностей між реальною можливістю реалізації у стосунках держава — індивід та фіктивною здійснюються постійно та на різних рівнях державних та не державних стосунках. На мій погляд, глибинна причина такого протистояння полягає у доволі суттєвому пригнобленні свободи громадян. Яким чином можливе здійснення вирішення такого протистояння? Створити умови для громадян завдяки яким вони будуть дійсно свободними і зможуть в зручний їм спосіб реалізовувати свої цілі та житимуть повноцінним життям.

Коли мова йде про свободу то завжди під цим поняттям йдеться в першу чергу про свободу політичну. Чому? З'ясовуючи який вид поняття свободи із різноманіття його видів як то соціальний, юридичний, історичний чи філософський, та вивчаючи літературу класиків, їх послідовників та науковців, я прийшов до висновку, що політичний різновид свободи є основним від якого є похідним інші види свободи. Як підтвердження цього факту хочу привести думку проф. Ф. Г. Семенченко, який стверджує, що політичний вид свободи виник першим: «У стародавніх греків під свободою розуміли лише політичну свободу, таким чином, цей вид свободи виник першим» [2, с. 187]. Також даний автор зазначає що політична свобода — «це різновид соціальної свободи яка виявляється сукупністю політичних і правових норм» [2, с. 185–186].

Отже, політична свобода, на думку автора, є першоджерельною, та все ж похідною від соціальної сфери, до якої входить й уся інша область суспільних стосунків, які досить переплетені між собою та все ж мають свою сферу діяльності. Зупинимось на цьому більш детально.

Свобода в історичній сфері

1. Як термін: існують два різні кореневі виміри поняття « свобода »:

1) свобода загальнослов'янське суфіксальне похідне від старослов'янського «свобѣство», «собѣство» (особливість). Свобода буквально-«своє, власне, окреме від інших положень» [3, с. 139].

Сучасні світські погляди на етимологію даного слова передбачають приблизно теж саме значення. Давньоруське слово «свободѣ» явно співвідноситься із стародавньою індійською «svapati» (сам собі господар: «svo» — свій і «poti» — господар);

2) Дещо інше трактування знаходимо у Черних П. А.: свобода ... не зовсім ясне (і лише слов'янське) створення, але, безсумнівно, від індоєвропейського коріння *se-: *sцe- (: *seцe-): *s (e)цo- [теж саме коріння в російських «свій», «себе», «собою»]. Індоевропейська основа, певно, *s (ц)e-bho-: *s (ц)o-bho. Від цієї основи, крім загальнослов'янського *svoboda, створено іще старослов'янське «собѣство» (нарівні із стародавнім російським і старослов'янським «собѣство» — «власивість» та «істота», «спільність») — «особистість», «лице». Таким чином, із поняттям «свобода» із самого початку пов'язувалась ідея належності до свого колективу, до свого роду, племені, до своєї народності — словом, до своїх... [4, с. 148].

Звідси ми бачимо що слово «свобода» значить не окремість, незалежність, як його прийнято розуміти під впливом «ліберальних цінностей», а як належність до системи цілого як її складової частини. Таке розу-

міння набагато ближче і до гегелівського «усвідомлена необхідність», а не до більш прийнятого суспільного розуміння яке сприймається у наш час.

2. Як процес—постійний розвиток становлення прав і свобод громадян. Свобода в історичному аспекті розглядається як постійно перехідний вимір в різні стадії суспільного розвитку: від відносної але свободи—Давня Греція, де визнавалися права громадян у публічному управлінні—до несвободи взагалі—фактичного скасування цих прав і свобод у період Середньовіччя; потім—рабовласництво, кріпацтво і знову до свободи—відміна рабовласництва, кріпацтва, до періоду буржуазних революцій де права і свободи громадян, що закріплені на законодавчому рівні з домінуванням громадян над потребами держави.

3. Як дія в суспільстві—постійне відстоювання громадянами своїх прав і свобод в усі історичні часи, переважно через революції, громадянські війни, коли суспільство вже не може у ніякий інший спосіб досягти дієвих прав і свобод.

4. Практика як реальність—закріплення прав і свобод на законодавчому рівні, та дієвість цих прав і свобод у певні проміжки часу.

Свобода в філософській сфері

1. Як термін—можливість індивіда робити вільний вибір у своїх планах, цілях, бажаннях тощо, з мірою відповідальності за свої дії, задля не порушення свободи інших громадян.

2. Як процес—безперешкодний усесторонній розвиток особистості.

3. Як дія в суспільстві—тут свобода проявляється як вибір, відмова, чи переутворення якихось норм, як свобода від їхніх обмежень. Справжня свобода індивіда виражена у можливості для здійснень дій.

4. Практика як реальність—процес самореалізації особистості у всіх можливих напрямках життя: політиці, мистецтві, спорті, науці тощо.

Свобода в соціальній сфері

1. Як термін—свобода виступає як регулятор рівноправних відносин між різними верствами населення, як основа завдяки якій відбуваються різного рівня інституціональні утворення, дотримується рівень стабільності соціальних систем, у підтримці соціального порядку та стабільності суспільства. Усе це інтегрує суспільство як цілісність усіх верств населення до порядку, урахування інтересів усіх суб'єктів стосовно їх реалізації.

2. Як процес—суб'єкт вступаючи у певне громадянське коло є не лише пристосовувачем до певної громади що приймає усі сталі форми цього громадського устрою, але є також суб'єктом який втілює у життя свої принципи, інтереси, цим самим є і перетворювачем, або доповнюючим індивідом устрою в якому перебуває.

3. Як дія в суспільстві—індивід, що знаходиться у колі громади в якій враховуються її інтереси, включається у процес реалізації здійснення і цілого проекту, разом з усіма для усіх, і задля задоволення своїх інтересів.

4. Практика як реальність—отримання відповідних соціальних благ які забезпечує держава через соціальну політику.

Свобода в юридичній сфері

1. Як термін—свобода—це можливість волевиявлення та реалізація прав з мірою обмеження їх дій задля не порушення свободи інших громадян. Право—сукупність загальносуспільних відносин до яких належить велике розмаїття законів, основу яких повинна складати пріоритетність особистих прав людини над політичними правами громадян, за дотримання яких між державою і людьми, що знаходяться на її території, утворюється такий зв'язок де кожна людина може вільно реалізовувати усі свої життєві плани у будь якому напрямку: політиці, науці, спорті, мистецтві тощо, а також придбати, продати свою нерухомість, користуватись, або відмовитись від різних благ, які існують у даній державі і якими можна користуватись. Задля вільного вибору свого життєвого напрямку і користування різного роду благ—і створюються закони у тому числі і обмежувальні, щоб свобода вибору та здійснення своїх планів, цілей, бажань...будь якої особи, не загрожувала не обмежувала не перешкоджала здійсненню цілей, планів, бажань будь якій іншій особі задля не порушення свободи будь якої людини, у державі між кожним індивідом що перебуває на її території і кожним громадянином цієї держави що перебуває і за її межами, що здійснюються через закони узгоджені і закріплені на державному рівні, і такі яких повинен дотримуватись кожен індивід що знаходиться на території даної держави, за порушення яких індивід може нести різного ступеня відповідальність залежно від рівня порушення, ігнорування, недотримання закону чи кількості законів. А також у разі скоєння злочину який є громадянином цієї держави, або громадянин будь якої іншої держави який перебуває на території даної держави.

2. Як процес—свобода виступає головним чином у публічному управлінні, бо є такою що виступає від публічних відносин, тут і реалі-

зація прав і свобод громадян у активній участі у публічному управлінні через різні громадські організації, через інститути публічної влади, такі що гарантуються захистом держави, які реалізуються через складання актів та їх реалізацію щодо вимог здійснення громадянських інтересів у відносинах між суб'єкт-об'єктом; суб'єкт-суб'єктом; суб'єкт-державою.

3. Як дія в суспільстві—тут йдеться про взаємопов'язані стосунки між суспільством і державою де громадяни і держава мають один до одного взаємні права і обов'язки, також про реалізацію прав і свобод через розподіл « влади » між гілками державних структур та різного роду не державних (суспільних) об'єднань, які здійснюють різної форми суспільні впорядкування. Це закріплені на державному рівні через систему публічного управління акти, норми, які утворюють закони, через які держава забезпечує реалізацію та захист прав і свобод громадян.

4. Практика як реальність—основою затвердження реалізації прав і свобод людини на практиці є договір про закріплення усіх можливих прав і свобод людини і громадянина. Та у не втручанні держави у особисту сферу свободи людини.

Свобода в політичній сфері

1. Як термін—реалізація інтересів громадян у політичній системі суспільства.

2. Як процес—культура є головним загальним духовним розгортанням політичних процесів. Загальнолюдські пріоритети та цінності які сконцентровані в ній виступають як гарант демократичної стабільності політичних процесів.

3. Як дія в суспільстві—у єдності державної влади із народом, у вигляді народного представництва.

4. Практика як реальність—основою реальності прав і свобод являється реальність демократичного суспільства через договір як легітимація та лімітація суспільно-державних стосунків. Держава виступає гарантом існування, реалізації та захисту прав і свобод людини і громадянина.

Навіщо потрібен такий розподіл поняття «свобода» на окремі види свободи? Якщо утворюються групи людей із спільними інтересами потрібно знати коло свободи для її діяльності щоб розуміти, яким чином потрібно реалізовувати ті чи інші інтереси. А це пов'язано з політичною діяльністю

Політична діяльність—вид соціальної, яка обумовлена великою кількістю інтересів громадян, переважно економічних. Політична діяль-

ність існує у теоретичному та практичному аспектах. У теоретичному аспекті формується базис інтересів громадян, далі розробляється проектування та планування втілення цього базису вже у практичному аспекті через управління та керівництво, прийняття рішень, взаємодію органів державної влади із політичними партіями, із організаціями, громадянами тощо.

Реалізація політичної діяльності здійснюється на двох рівнях — простому та професійному. Простий рівень здійснюється через вибори, демонстрації, мітинги, страйки і т. ін. Професійний рівень здійснюється через законодавчі, виконавчі та судові органи державної влади, політичні партії, рухи та громадські об'єднання.

На сучасному етапі в політології склалась класифікація видів політичної діяльності: активна й пасивна, добровільна та примусова, легітимна й нелегітимна, традиційна і новаторська, та залежно від цього розрізняють політичну участь: у виборах; у формуванні політичних партій; у формуванні громадських організацій; у страйках тощо.

Політичну участь за її масштабністю можна поділити на місцеву, регіональну та державну. Ступінь політичної участі залежить від політичного режиму, соціокультурного середовища, географічного середовища; рівня освіти, належності до політичної партії й т. п.

В наш час етап політичної діяльності суб'єктів політики на площині сучасних процесів суверенізації, інтеграції, формування нового світового порядку потребує з'ясування її ціннісних вимірів як першооснови для реалізації політичної діяльності. Формою існування політичних цінностей є ідеали утворені суспільством на основі їхнього менталітету. Адже на цінностях формується ставлення людини до політики та міра дії громадян в політичній сфері. Будь які суспільні цінності посередництвом різного ступеня політичної діяльності можуть координувати політичні процеси. Політичні цінності є сукупністю ідей та уявлень, відповідних їм психологічних утворень, які визначають вибір методів діяльності та міру послідовності їх реалізації в застосуванні на практиці [5, с. 51–52.]. А це пов'язано безпосередньо з політичною ідеологією.

Політична ідеологія поділяється на три послідовних рівні цінностей: теоретико—концептуальний—формує основні положення теорії, обґрунтування цінностей та ідеалів, що повинні бути покладені в основу запропонованого суспільного устрою; програмно—директивний—втілення в політичну систему вже розроблених теорій; поведінковий—йдеться вже про втілення в реалії суспільного життя,

через свідомість, певної ідеологічної установки та цінності які зумовлюють певний тип поведінки

Один із дуже важливих видів впливу на суспільну свідомість в наш час це вплив інформаційних технологій. Інформація стає зараз найважливішим ресурсом управління, таким товаром який набуває властивості безмежності та невичерпності і нарешті серйозним чинником більшої демократизації поліархій що дозволяє говорити про становлення ери як електронної демократії та електронного адміністрування, що об'єднанні під номінацією «електронний уряд», до вітальної передумови тофлерівської «третьої хвилі» як нового демократичного «мейнстріму». Право громадян на інформацію про діяльність органів публічної влади [6, с. 50].

Звідси ми бачимо різноманіття взаємозв'язків індивід—держава, та держава—індивід, через які громадяни можуть реалізовувати свої інтереси.

Але існує і велика кількість чинників людського фактору які чинять опір таким стосункам. Саме тут і ігнорується найважливіший — ціннісний вимір реалізації політичної свободи, а це вже може призводити до руйнації нормальної роботи усієї системи стосунків індивід—держава. Наприклад: зараз самий дієвий спосіб бути у центрі подій це звісно інформаційний спосіб, в першу чергу телебачення та газети. Але задля установлення власних інтересів окремих впливових громадян через засоби масової інформації може здійснюватись маніпуляція свідомістю. Метафора маніпуляції формувалась поступово. Психологи вважають що важливим етапом розвитку маніпуляції було позначення цим терміном фокусників. Вони працюють без складних пристосувань руками «фокусник-маніпулятор». Їхня майстерність заснована на властивостях людського сприйняття та уваги—тобто на знанні психології людини. Фокусник маніпулятор свого ефекту досягає використовуючи психологічні стереотипи відволікаючи глядачів, поміщаючи та концентруючи їхню увагу. Він діє на уяву—здійснюючи лише ілюзію сприйняття. Помітити дії маніпулятора досить важко. Саме вже під час того коли в сучасність увійшли принципи технології управління поведінкою громадян маніпуляція увійшла у сучасність як програмування думок та устремління цілих мас, їхній психологічний стан і навіть настроїв задля забезпечення такої поведінки мас яка потрібна маніпуляторам. Основа маніпулятора свідомістю є—дух людини, психологічні структури людської особи. Самий простий спосіб маніпуляції це реклама. Маніпуляція повинна бути скритою щоб той хто знаходиться під дією

маніпулятора вірив, що все що трапляється природно та неминуче. При маніпуляції приховується основна ціль. Іноді відбувається гра в щирість колі політик «рве на собі сорочку та пускає сльозу» [7, с. 11–12].

Маніпуляція свідомістю, це наймасовіший підсвідомий вплив на усю громаду, існують також різні менш масові маніпуляції. Наприклад: місцеві «князьки» задля утримання влади діють у спосіб обіцянок перед виборами, вдаються до різноманітних хитрощів через різноманітну пропаганду в першу чергу через ті ж засоби масової інформації та ін. Існує багато негативних чинників в державі які знищують громадян як морально так і фізично. Один із «яскравих» прикладів в Україні це примусове стягнення боргів за комунальні послуги із громадян навіть пенсіонерів через судову систему, яке може доходити до продажу майна власника який заборгував послуги за житло, а якщо його не вистачить то навіть до продажу його житла на аукціоні. На мій погляд це вже нелюдське ставлення з боку держави до своїх громадян яке лише відштовхує громадянина бути законотримним та любити свою державу. Ще один «яскравий» приклад в Україні стосується вступу у спадщину: для членів сім'ї покійного чоловіка, батька дізнатися за особистим офіційним зверненням наприклад до банку про рахунок покійного не можливо, бо банки вважають це банківською таємницею для родини покійного, зате це можливо для будь якого нотаріуса, але сім'ї покійного за такий запит потрібно заплатити кошти. Де тут людяність в таких відносинах у стосунках держава—індивід? Адже держава є головним регулятором суспільних відносин.

Тому як було зазначено раніше вислів Руссо що людина хоча і народжується вільною але усюди вона в кайданах [1, с. 5], така ситуація для багатьох громадян і зараз залишається такою.

Тому я спромігся виокремити свободу в основних сферах суспільного існування громадян задля можливого полегшення відстоювання їм своїх прав. Наприклад доволі відомі випадки ошуканих вкладників у недобудоване житло. Коли громадяни протягом довгого часу після закінчення усіх строків здачі будинку так и не отримують обіцяного добудованого житла вони перестають лише чикати його а намагаються собі повернути обіцяне житло. Але майже кожен із них не знає яким чином можна цього досягнути. Також вони розуміють що об'єднавшись разом вони вже стають більш впливовими. Що далі? Тут вони починають гуртом роздумувати про законні шляхи повернення свого житла. Усюди в стосунках держава—індивід пріоритетом є гасло—права і обов'язки громадян є першоджерелом. У вище викладених мною сферах

діяльності таке зібрання існує лише як звичайне добровільне зібрання за інтересами це свобода в філософській сфері. Але для вирішення такого складного питання повернення житла потрібно діяти практично, тому ця група громадян має діяти у такий спосіб щоб перейти у площину прав і свобод у юридичній сфері (звернутися до юриста, адвоката, чи до суду). В юридичній сфері у розділі практика як реальність — основою затвердження реалізації прав і свобод людини на практиці є договір про закріплення усіх можливих прав і свобод людини і громадянина... Тому вирішення такого складного питання вирішується лише впровадженням прав і свобод не в філософській, соціальній сферах а суто юридичній. Але якщо навіть гуртом вони не можуть досягнути бажаного результату, то вони повинні застосувати закони у яких йдеться про закріплення усіх можливих прав і свобод громадянина у тому числі і виконання зобов'язань сторони що надає обіцяні послуги вже на державному рівні де йдеться про свободу в політичній сфері у розділі дія в суспільстві — у єдності державної влади із народом, у вигляді саме народного представництва. Щоб народні представники допомогли частині свого народу досягнути бажаного результату. На державному рівні можливі різноманітні поправки до законів і навіть їхня зміна, якщо це дійсно піде на благо народу.

У цьому контекст, Л. Бальцерович зауважує, що проблема свободи існує переважно у відносинах індивід — держава. У цій площині віками існує дилема політичної філософії та практичного управління: які будувати відносини, аби держава дійсно стояла на сторожі широкосяжної свободи, а не перетворилася на деспотичного нищителя свободи [8, с. 3]. Найбільшу увагу до індивідуальної свободи приділяє лібералізм — філософська орієнтація яка також дає критерій окреслення максимальної межі цієї свободи — повага до свободи інших людей. В ліберальній концепції свободи максимальна кількість індивідів може досягнути якнайбільше цілей [8, с. 2].

Отже, моральна свобода є основа усіх суспільних стосунків, бо вона єдина робить людину господарем самому собі тому що діяти лише під натиском бажання є рабство, а діяти згідно морального закону який ти сам собі зобов'язав є свобода [1, с. 50]. Засновник лібералізму Джон Локк теж стверджував: «... там, де немає закону, немає і свободи» [9, с. 293].

Список використаних джерел:

1. Руссо Ж. Ж. Об общественном договоре, или Принципы политического Права / Ж. Ж. Руссо; [пер. с франц. А. Д. Хаютина

- и В. С. Алексеева-Попова.].—М.: «КАНОН-пресс», «Кучково поле», 1998. —416 с.
2. Семенченко Ф.Г. Політична свобода як цінність суспільного розвитку /Ф. Г. Семенченко // Гуманітарні студії.—К.: ВПЦ «Київський університет». —2010.—Випуск 7.—С. 185–195.
 3. Шанський Н.М. Шкільний етимологічний словник російської мови: Походження слів / Н. М. Шанський, Т. А. Бобров.—4-е вид., стереотип.—М.: Дрофа, 2001.
 4. Черних П. Я. Историко- этимологический словарь современного русского словаря: В 2 т.—М.: Рус. язык, 1999.
 5. Семенченко Ф.Г. Ціннісний вимір політичної діяльності: теорія і практика розвитку сучасного українського суспільства /Ф. Г. Семенченко // Гуманітарні студії.—К.: ВПЦ «Київський університет». —2011.—Вип. 10.—С. 50–56.
 6. Примуш М. В. Інформаційна революція у сучасних конфліктах / М. В. Примуш // Гуманітарні студії.—К.: ВПЦ «Київський університет». —2011.—Вип. 10.—С. 46–50.
 7. Кара-Мурза С.Г. Манипуляция сознанием / С. Г. Кара-Мурза.—К.: Орієнтир, 2000.—448с.
 8. Бальцерович Л.Свобода і розвиток. Економія вільного ринку [Електронний ресурс] Бібліотека ІІ.
 9. Розділ: у світі політики / Лешек Бальцерович. Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/ji-library/balcerowycz/balc-1.htm>
 10. Локк Дж. Сочинения: В 3 т.—М., 1988.— Т. 3.—С. 673.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2014 р.

Скляр. О. Ю. Уровни измерения и реализации политической свободы: до постановки питання

Выясняется теоретический и практический уровни измерения проблемы политической свободы

Ключевые слова: свобода, индивид, государство.

Skłjar O. Levels of measurement and realization of political liberty

It turns out the theoretical and practical problems of measuring levels of political freedom

Key words: liberty, individual, State.

УДК 32:316.422 (477)

Іванченко К. О.

Студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ДОВІРА ТА НЕДОВІРА ЯК ЧИННИК ПОЛІТИЧНОЇ ТРАНСФОРМАЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Аналізується рівень політичної довіри в Україні. Розглядаються основні чинники, що впливають на довіру в українському суспільстві та механізми подолання недовіри до органів державної влади. Ключові слова: політична довіра, недовіра, громадянське суспільство, політична система.

Передумовою успішного функціонування політичної системи будь-якого суспільства є політична довіра громадян до обраних ними органів публічної влади — один із вкрай важливих для існування демократії факторів. Довіра пов'язує пересічних громадян із політичними інститутами, підвищуючи як легітимність цих інститутів, так і їх ефективність.

Безсумнівно, що більшість українських політиків мають благородні наміри, керуються почуттям патріотизму і високими ідеями, аби чесно представляти інтереси окремих регіонів України, груп, районів чи своїх виборців. Досвід, набутий під час періоду становлення демократичних інститутів держави, свідчить, що благородні наміри значної частини політиків можуть поєднуватися з менш благородними, наприклад: намагання за будь-яких обставин досягти влади або її утримати; популізм з метою максимізації кількості поданих за них (політиків) голосів; завоювання політичної та економічної клієнтури; збільшення доходів як власне політиків, так і їх сімей, друзів або прихильників політичних поглядів. Останні зміни в Україні засвідчують, що значна частина політиків усіх рівнів не спроможна бути об'єктивною внаслідок політичних переконань і політичної лояльності. Творенню суспільства в нашій країні як суспільства довірчих відносин заважає не тільки несправедливий перерозподіл економічних благ і ресурсів, розрив життєвого рівня населення, а й концентрація політичної влади в державі в руках фактично двох олігархічних кланів, що конкурують.

Українське суспільство пройшло складні етапи свого становлення. Тому для докладнішого дослідження слід звернути увагу на історичні

аспекти (традиції, культуру, менталітет тощо) легітимації влади в українському суспільстві та їхній вплив на політичні трансформації сучасної України.

Механізми, за допомогою яких українська влада доводила свою легітимність протягом багатьох історичних епох, були досить різноманітними, але більшість з них спиралася на традиційний та харизматичний спосіб самоствердження. Їх багатогранні прояви та результати втілення сприяють виокремленню основних історичних етапів аналізу: за часів Київської Русі, гетьманства Б. Хмельницького, період перебування України в складі СРСР та за часів незалежності України.

У Київській Русі взаємини між владою і підлеглими склалися за моделлю повного підкорення владі правителя. Пізніше ця якість керівника держави отримала назву «харизма». Князі та їхні дружини, які були досить відданими своєму володарю, робили все можливе для зламу існуючої традиційної елітарної форми організації влади (за аристократичним принципом), ламали старий спосіб родоплемінного побуту; позбавляли родову знать впливів на суспільство, основних джерел влади та авторитету; знищували домінуючу роль віча.

Князівське владарювання опиралося на віру в особливу харизму князівського роду, який тільки й мав право на владу. Однак поступово взаємини князів і суспільства еволюціонували до моделі традиційного панування: досягти влади можна було лише змусивши людей певної землі визнати екстраординарні здібності володарів, скоритися перед їхньою харизмою [3]. Таким чином досить легко поєднувалися дві моделі легітимації влади: традиційна (престола наслідування) та харизматична (вміння князя управляти державою), що в основному спиралась на ірраціональні переконання суспільства.

Гетьманське самовладдя також було визнано й підтримано завдяки прихильності не лише до вольностей, які мали козаки, а й до харизматичної постаті Б. Хмельницького, І. Мазепи та інших.

Отже, головними тенденціями, які сприяли легітимації влади в Україні на основі довіри до XIX ст. були: — підтримка харизматичної особи; — легітимація влади забезпечувалась завдяки переходу влади в межах однієї династії на основі спадковості; — формування й підтримка політичної влади базувалася на довірі народу традиційно визначеній формі організації політичної влади і, таким чином, підтримці обраного курсу розвитку країни.

В той час, коли Україна перебувала у складі СРСР всі механізми легітимації влади були направлені на формування довіри до вождя та еліти

й віри громадян у велику перемогу й процвітання на всесоюзному рівні.

Таким чином, в період перебування України в складі Радянського Союзу зі сторони владної еліти застосовувалися насильницькі та ідеологічно-маніпулятивні механізми легітимації влади задля свого конституювання.

Отже, перехід України на етап інтеграції політичної системи в пострадянський період мав кілька характерних особливостей: — найперше — це зміна механізмів легітимації влади (на легально-раціональні), або просто їх використання, на що в радянський період майже не звертали увагу; — по-друге, йдеться про штучне визначення (за допомогою цілеспрямованої пропаганди, спланованої ідеологічної дії) тієї системи цінностей, що мають формуватися природно обумовленим шляхом (в культурі, традиціях, мові, звичаєвому бутті тощо) та які утворюють легітимаційне підґрунття та легітимаційний потенціал нової політичної системи; — по-третє, посткомуністичний розвиток України, на жаль, може опертися на ті соціальні практики та межі ціннісних орієнтацій, які були сформовані за псевдолегітимного панування.

Адже той легітимаційний потенціал, який набутий суспільством в попередні роки (ідеологічні побудови, рівень саморозуміння особи, загальні цінності) виявилися основним підґрунттям, на яке спиралася посткомуністична влада в Україні для будівництва нового демократичного політичного режиму.

Після набуття незалежності України головним завданням у 1991 році для нової влади став пошук оптимального способу поєднання вже функціонуючого владного режиму старого зразка та необхідних йому елементів, які дадуть можливість набути політичній системі статусу демократичної. Однак, це була лише підміна понять та наповнення авторитарно-бюрократичних структур демократичним змістом, певною демократичною оболонкою.

Сам по собі комунізм породив сильну недовіру до державних інститутів через властиві йому офіційне лицемірство і офіційну корупцію [2].

Треба підкреслити, що основу легітимації нового режиму склали значна підтримка та довіра громадян у політичну волю тогочасної еліти провести необхідні інституційні реформи задля вдосконалення ефективності роботи і владного механізму та покращення добробуту громадян. Поряд із цим, зіткнення несумісних культур означало для більшості, що звичний стиль життя неефективний в новій системі, а нові культурні

правила здавалися їм чужими й нав'язаними. Саме тому влада досить швидко втратила той запас кредиту довіри з боку населення, яким була наділена.

В. Ф. Бурлачук у підсумковому звіті Інституту соціології НАН України «українське суспільство: 10 років незалежності (соціальний моніторинг та коментар науковців)» (2001 р.) означив певний вирок політичній трансформації нашої держави за період незалежності, а саме: «українське суспільство опинилося в своєрідній пастці — з одного боку, уявлення про демократію як «порожнє місце», з другого — економічна криза, що потребує екстраординарних заходів та рішень, можливих тільки за наявності авторитарного керування. В результаті маємо всі ознаки ситуації, коли політична організація суспільства не відповідає політичним очікуванням основної маси населення» [5, с. 236].

Адже якщо розглянути перші президентські вибори, на яких Л. Кравчук здобув переконливу перемогу, то це було скоріше легітимування «старої і відомої» еліти, яка нібито має законне право на владу, ніж незалежне й свідоме голосування виборців. Відбулося конституювання влади за допомогою відомих механізмів легітимації, коли не змінився ні стереотипізований спосіб мислення, не виявилось сильного бажання радикальних змін й тому суспільство вважало Л. Кравчука законним лідером часів «старого режиму».

Спираючись на соціологічні дослідження можна побачити досить низький рівень довіри Президенту України, як Л. Кравчуку, так і Л. Кучмі, за весь період їхнього правління державою. Можна лише зафіксувати певну байдужість до цього питання зі сторони громадян або виявлену недовіру в межах 20–35% відповідей респондентів. Причини таких соціологічних висновків можуть бути зведені до наступного: — неефективна робота апарату Л. Кравчука та усвідомлення суспільством його прямої належності до «старого режиму», що лише уповільнює розвиток країни на шляху до демократичних перетворень; — легальний прихід до влади Л. Кучми дозволив йому заручитися певною підтримкою громадян, отримавши кредит довіри на рівні 25–30%, однак повна узурпація влади, небажання проводити комплексних соціальних, політичних та економічних реформ, цензура ЗМІ, касетний скандал, придушення громадських виступів, адміністративно-бюрократичний тиск та клановість й замкненість провідної еліти призвели до повного неприйняття суспільством такої персоніфікованої влади. — розчарування суспільства в ефективності демократичних інститутів через їх штучне насадження та надієвість в пострадянській практиці державотворення.

Таким чином, перші роки незалежності України були увінчані ідеєю, що легітимація влади відбувається на основі національного об'єднання українців; стара номенклатурна еліта могла швидко переорієнтуватися під нові реалії і виклики суспільства за допомогою національно-патріотичної риторики, необхідності сильної держави. Відповідно, свою доцільність та необхідність існування влада доводила все ще радянськими механізми легітимації і сильним адміністративним ресурсом, маніауляцією вкоріненими цінностями та виробленими стереотипами поведнки «авторитарної особистості» тощо, яку Є. Бистрицький та О. Білий називають моделлю силової легітимації державної влади, або адміністративно-номенклатурною легітимаційною моделлю» [1, с. 19].

Г. О'Доннелл, включаючи Україну до списку країн, що знаходяться на перехідному етапі, називає її «демократією, що делегується», а головними характеристиками такої організації влади є відсутність справжніх інститутів і системи, які б повноцінно представляли інтереси суспільства в політичній сфері. Така ситуація сприяє виникненню політичного лідера, який з легкістю може отримати підтримку й довіру громадян і, таким чином, сконцентрувати в своїх руках всі важелі владного впливу.

Отже, слід наголосити на певних тенденціях, які були притаманні політичній системі України в період її трансформації від «реального соціалізму» до демократії «західного типу» 1991–2003 років:— змістовним наповненням даних тенденцій є в першу чергу, легально легітимний спосіб отримання незалежності та обрання законодавчих та виконавчих органів влади;— боротьба між ідеалами ціннісних мотивацій та стереотипних зразків поведінки авторитарної особистості із запропонованими формами орієнтацій громадянського суспільства (раціональний вибір, індивідуалізм, загальноприйняті норми і правила, особиста відповідальність, вільний ринок і т. д.);— тісні міжособистісні зв'язки як основа формування плановості та клієнталізму в Україні;— традиційно-харизматична легітимація влади на основі адміністративно-номенклатурних механізмів;— стійкий рівень довіри громадян до органів влади;— коливання між авторитарним (по відношенню до суспільства) та демократичним (декларування перед західними партнерами) формами організації та побудови владної вертикалі— як основи перехідного стану української державності.

Також треба зазначити чотири основних вектори соціальної напруги в Україні, як зазначають соціологи, які зумовили вибух в листопаді 2004 року.

До них можна віднести:

по-перше, — відсутність ідеологічного підґрунтя та мотивації (передусім між прихильниками правих та лівих партій);

по-друге, глибока прірва між багатими та бідними прошарками населення; по-третє, — відсутність згоди та розуміння між населенням України та вищою державною владою країни; і останнє — несприйняття позицій та розуміння між населенням окремого регіону чи населених пунктів та місцевою владною чи промисловою елітою [4, с. 44].

У даному дослідженні подій кінця 2004 року розглядаються як позитивний сплеск громадянської активності в Україні, яка була придушена попереднім політичним режимом. Відповідно, всі негативні якості, які приписувалися соціально-політичній організації тогочасної влади та стійка переконаність більшої частини населення в несправедливості її дій отримали своє продовження у масових мирних виступах населення.

Певною репетицією подій 2004 року можна назвати певний супротив владним проявам авторитаризму виступи 2000 року. «Політична криза початку 2000-х років, пов'язана з «касетним скандалом», та масові акції протесту цього періоду не лише поставили на крайню межу політичну легітимність існуючої влади, а й значною мірою сформували соціально-психологічний прецедент самої можливості масових протестних акцій як законного способу демонстрації суспільного невдоволення та відкритого політичного тиску на владу [5].

Такі дії можна охарактеризувати як легальний метод боротьби з нелегальними, корупційними та кримінальними діями владної верхівки задля власної легітимації. Звісно, подальші розчарування суспільства наслідками революційних перетворень не узгоджуються з тим кредитом довіри, який отримала нова влада, однак перевагами такого виступу є те, що: — вперше суспільство, не без допомоги опозиційних сил того періоду (Громадського об'єднання «Батьківщина» та політичної партії «Наша Україна») звичайно, але організовано вийшло на протестні виступи проти закостенілої і корумпованої влади, державного монополізму на особисте життя; — вперше індекс патріотизму піднявся до найвищої межі, коли суспільство усвідомило, що йому самостійно доведеться ламати бюрократичну машину влади; — соціальний капітал як цілеспрямована дія громадських організацій на основі норм та довіри вилився у соціально активне й досить ефективне громадянське суспільство.

Ключова характеристика подій «Помаранчевої революції» — це вага власне неполітичних чинників, які, проте, в певний момент стають полі-

тичними. Це, зокрема, освіта, володіння комунікаційними технологіями такими як всесвітня мережа Інтернет, мобільний зв'язок. Учасники акцій, дійсні й потенційні, допомагали всім необхідним [5].

Таким чином, роль неполітичних чинників у цих подіях була неймовірно великою: прояв української ментальності, дружність щодо опонентів, інтеграція переконаність більшої частини населення в несправедливості її дій отримали вое продовження у масових мирних виступах населення.

Особливі відмітки «Помаранчевої революції» виділяє український вчений

В. Тарасенко в статті «Недореволюція» зазначає: «це антикомуністична революція, бо вона є продовженням революції 1989–1991 рр., яка повалила «комуністичний режим». По-друге, це новітня демократична революція, що скасувала авторитаризм кланово-олігархічної влади, зняла перешкоди до розширення механізмів участі народу в управлінні тощо. По-третє, це світоглядна революція, яка переорієнтувала українців у геополітичному відношенні, наголосивши на європейській ідентичності. По-четверте, це мирна революція, яка залишається прикладом для майбутніх революцій на територіях колишнього СРСР» [5].

Події кінця 2004 року в Україні дійсно ознаменували зміну соціально-психологічної атмосфери в суспільстві, однак на чолі держави стали лідери, які представляли просто іншу кланову-олігархічну групу та були вихідцями старої номенклатурної еліти. Але саме її суспільство наділило значним кредитом довіри та підтримки, сподіваннями та надіями на краще майбутнє. Однак цей авансований рівень прихильності не був використаний в повній мірі.

Однак після президентських виборів 2004 року довіра громадян до влади була на найвищому рівні за весь попередній період незалежності. Влада наділялася неймонірним політичним капіталом: кредитором довіри, підтримки й сподівань.

Громадяни були готові на багато реформаційних жертв, підтримували реорганізацію владної, економічної та соціальної сфери, а головне вибудовувати інноваційні демократичні форми взаємодії між політичною владою та громадянським суспільством.

Період з 2005 по 2010 можна назвати роками втрачених можливостей. Відсутність нормальної взаємодії між гілками влади, зокрема постійні чвари і публічне протистояння між екс-президентом в. Ющенком і екс-прем'єр-міністром Ю. Тимошенко звели нанівець величезний кредит довіри, який отримала помаранчева влада після президентських виборів

2004 року, що негативно позначилося на суспільно-політичному і соціально-економічному розвитку держави, на міжнародному іміджу України, загальмувало темпи її європейської інтеграції. Якщо у квітні 2005 року майже 75% громадян (за даними Центру Разумкова) підтримували президента В. Ющенка повністю. У вересні 2005 року, коли на поверхню вийшли перші скандали і непорозуміння всередині владної команди, внаслідок яких було відправлено у відставку уряд Ю. Тимошенко, рівень підтримки президента складав вже 20,3%, а з 2006 року не перевищував 17%. У жовтні 2009р. гаранта підтримувало повністю тільки 4,2% виборців.

Внаслідок чого на чергових виборах у 2010 році перемогу отримав супротивник В. Ющенка в 2004 році В. Янукович, котрий на той час мав досить великий кредит довіри.

Так у березні-квітні рейтинг В. Януковича зріс до 53% (за даними Research and Branding Group), а рівень негативних оцінок знизився (з 40% у грудні 2009 до 29% у березні-квітні). Крім того, 56% громадян погоджуються з тим, що вони задоволені результатами виборів. В той же час рівень підтримки БЮТ складав 15,7% (проти 45,4% отриманих лідером блоку у другому турі президентських виборів). Але В. Янукович так само як і В. Ющенко не випрадав очікувань виборців. За цей час не відбулося кардинального реформування старої системи новою, країна впала в велику економічну кризу.

Так з 2012 по 2013 рік рівень довіри українців до всіх без винятку органів державної влади України був однозначно низьким. На загальному тлі низької довіри учасники опитування в більшій мірі довіряють місцевим органам влади, ніж парламенту та уряду.

На окрему увагу звертає той факт, що рівень довіри до опозиції фактично нічим не відрізняється від рівня довіри до органів діючої влади.

В кінці 2013 року вибухнуло масове невдоволення українців урядом В. Януковича. Останною краплею було не підписання Асоціації України з ЄС. Через це відбувалися мітинги та демонстрації, але уряд Януковича та й сам Президент не йшли на поступки українському народу. Вони намагалися припинити мітинги та демонстрації спочатку пустими обіцянками, потім прийняттям безглузвих законів, які б забороняли мирні акції громадян, що порушували б їх демократичні права, потім чого відбулося насильницьке протистояння влади проти мітингарів. Це повстання отримало назву «Євромайдан». Учасники «Євромайдану» повстали вже не просто за підписання Асоціації чи виконання певних вимог, а проти авторитарного правління В. Януковича. Результатом чого

стало дострокове позбавлення повноважень Президента України В. Януковича, прийняття ВРУ постанови від 21 лютого 2014 про повернення до Конституції України 2004 року та призначення дострокових виборів Президентка України 25 травня 2014 року.

Не зважаючи на те, що більшість парламентарів намагалися сприяти виконанню вимог «Євромайдану» великого кредиту довіри від населення вони не отримали й по сьогоднішній день. Так в АР Крим відбувся нелегітимний референдум на якому громадяни проголосувало про відокремлення від України та приєднання до РФ. На разі даний референдум не визнається майже всією міжнародною спільнотою і Україною зокрема. Але через досить низький рівень довіри влада не в змозі була втримати АР Крим, що обернулося його анексією. Спираючись на досвід АР Криму Схід України намагався провести схожий референдум, але поки, що він не має значних наслідків.

Отже, українське суспільство потребує негайної зміни «старої» правлячої еліти, котра звели рівень своєї довіри на нівець, «ноюю», котра буде запроваджувати необхідні реформи, які будуть сприяти демократизації України.

Тому починаючи з симптоматичного падіння рівня довіри до окремих інститутів влади в Україні, починає втрачати зміст головна властивість режиму його легітимність. Зниження довіри до критичного рівня призвело до делегітимації влади на всіх рівнях і, таким чином, до кризи всієї політичної системи.

Наша держава на перехідному етапі від авторитаризму до демократії втрачає основи цілісного громадянського суспільства, не сформувавши стабільного соціального капіталу та не побудувавши взаємовідповідальні стосунки між владою і громадянином, може залишитися на перехідному етапі на невизначений термін або повернутися до більш радикальних політичних систем.

Тому новій владі в першу чергу потрібно подбати про здоров'я довірчих стосунків своїх громадян і застосовувати найбільш легальні механізми своєї легітимації (вибори, референдуми, дискурс, консенсус, залученість громадян до прийняття рішень і т. д.)

Отже, до основних причин, що зумовили низький рівень довіри та делегітимацію влади в Україні належать:

1. Бюрократизація влади, що перейшла у спадок з радянських часів та робить владну систему досить закостенілою, утаємниченою і не схильною до якісної реорганізації. Всі вертикальні зв'язки побудовані на закритості й законсервованості, низькій модернізаційній

базі у вироблені комунікаційних мереж взаємодії з громадянами як зі сторони політичних еліт, так і владних структур.

2. Низька ефективність політичної еліти, яка в основному складається з керівників промислових груп та олігархів. Головна мета утримання влади даними представниками — це лобювання власних інтересів через законодавчу базу, забезпечення безконтрольного функціонування їх бізнес-структур та наявність чиновницької безкарності та депутатської недоторканості.

3. Незадоволеність у забезпеченні інтересів та потреб різних соціальних груп — молоді, підприємців різного рівня, творчої інтелігенції, пенсіонерів тощо.

Невирішеність міжнаціональних та міжкультурних конфліктів (відмінності між Сходом і Заходом країни, мовне питання, масштабне переселення татарської етнічної групи, демаркація та делімітація кордонів з сусідніми державами тощо).

4. Відсутність двостороннього дискурсу між владою та громадянською. Перша все ще залишається закритою, монологічною та безвідповідальною.

Відсутність комплексного підходу до процесу формування громадянської культури через вплив на процес соціалізації особи, який має проходити в двох напрямках: по-перше, ресоціалізація осіб, які формували свої політичні уявлення в період перебування України в складі СРСР; по-друге, формування в усіх сферах життя певного зразка українізації особи в процесі її оформлення як свідомого громадянина.

5. Низька інституційна спроможність громадян впливати на політичний процес. Попри відносно високий рівень підтримки населенням аполітичних інститутів (громадських організацій, профспілок тощо), громадяни, здебільшого, не бачать перспективи власного членства в їх складі, оскільки не вірять у їх спроможність виступати посередниками у процесі впливу на владу [5].

6. Розчарування в основних принципах демократії через неефективність їхнього впровадження на просторах сучасної України та недоступність громадян до епіцентру прийняття управлінських та політичних рішень.

7. Економічна криза, фінансова нестабільність, високий відсоток безробіття, що призводять до певної соціально-економічної стагнації суспільства.

До цього ще треба додати тіньовий характер перерозподілу власності, недотримання конституційно забезпечених прав громадян та неможли-

вість для більшості відстояти свої права через високу заангажованість та корумпованість суддівської системи.

Все це формує стале відношення громадянина до органів влади, усвідомлення несправедливого ставлення до нього зі сторони держави, а нерозвиненість громадянського суспільства позбавляє його можливості гідно відстояти свої права—такі причини все більш поглибленої кризи довіри й, відповідно, делегітимації влади, що може в перехідному суспільстві стати джерелом делегітимації й руйнування всієї політичної системи.

Два важливих аспекти, які мають бути застосовані в Україні при переході до демократичного політичного режиму: по-перше, це існування рівноправної взаємодії держави і громадянського суспільства, що забезпечить високий рівень підтримки та легітимацію влади; по-друге, не менш важливим завданням є забезпечення стабільності політичної системи, що дозволить такій взаємодії бути ефективною [4].

На сучасному етапі для України велике значення для зростання рівня довіри має створення гідних умов розвитку кожної особистості, збільшення можливостей життєвих шансів та вибору, що буде сприяти раціональному, більш-менш справедливому розподілу соціальних ролей і статусів між індивідами та групами, а також більш ефективному виконанню соціально значущих завдань.

Отже, ідеалом і завданням сучасної демократичної політики є взаємність довіри між усіма її учасниками, що передбачає розуміння його специфіки на різних рівнях і в різних цивілізаційних умовах і соціокультурних традиціях. Однак у кожному разі довіру є важливим і дієвим інструментом трансформації соціальних систем в напрямку сталого розвитку. Саме тому потреба в довірі, зацікавленість у ньому наявна у різних акторів, хоча і в різних масштабах і формах.

Досвід, набутий Україною, свідчить про те, що благородні наміри значної частини політиків можуть поєднуватися з менш благородними, наприклад: намагання за будь-яких обставин досягти влади або її утримати; популізм з метою максимізації кількості поданих за них (політиків) голосів; завоювання політичної та економічної клієнтури; збільшення доходів як власне політиків, так і їх сімей, друзів або прихильників політичних поглядів. Останні зміни в Україні засвідчують, що значна частина політиків усіх рівнів не спроможна бути об'єктивною внаслідок політичних переконань і політичної лояльності. Творенню суспільства в нашій країні як суспільства довірчих відносин заважає не тільки несправедливий перерозподіл економічних благ і ресурсів, розрив жит-

тевого рівня населення, а й концентрація політичної влади в державі в руках фактично двох політичних сил, що конкурують.

Список використаних джерел:

1. Бистрицький Є. Державотворення в Україні: шляхи легітимації. / Є. Бистрицький, О. Білий // Політична думка— 1996. — №1. — С. 11–23;
2. Громадяни України про владу та ситуацію в країні [Електронний ресурс] // Соціол. дослідження Центру О. Разумкова, вересень 2005 р. — Режим доступу: <http://www.uceps.org/ua/show/778>.
3. Манжол П. Г. Взаємодія влади та громадян: практика легітимації інститутів влади у новітній історії України [Електронний ресурс] // Стратегічні пріоритети, №1 (2), 2007 Режим доступу: <http://old.niss.gov.ua/book/StrPryor/2/1-7-Manzhola.pdf>
4. Міщенко А. Феномен політичної довіри / А. Міщенко // Зовнішні справи. — 2008. № 2. — С. 42–44.
5. Українське суспільство: 10 років незалежності (соціальний моніторинг та коментар науковців) / За ред. В. М. Ворони, М. О. Шульги. — К.: ІС НАНУ, 2001. — 662 с.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2014 р.

Иванченко Е. А. Доверие и недоверие как фактор политической трансформации украинского общества

Анализируется уровень политического доверия в Украине. Рассматриваются основные факторы, влияющие на доверие в украинском обществе и механизмы преодоления недоверия к органам государственной власти.

Ключевые слова: политическое доверие, недоверие, гражданское общество, политическая система.

Ivanchenko K. O. Trust and distrust as a factor in the political transformation of Ukrainian society

Analyzes the level of political trust in Ukraine. The main factors affecting trust in Ukrainian society and mechanisms to overcome the distrust in government institutions.

Keywords: political trust, distrust, civil society and the political system.

© Иванченко К. О., 2014

УДК 32.20**Калініченко О. В.***Студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ПОЛІТИЧНІ ТЕХНОЛОГІЇ ЯК ЗАСІБ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАВДАНЬ В ПОЛІТИЦІ

Стаття присвячена проблемі аналізу політичних технологій як засобу реалізації завдань і стратегічних цілей в політиці.

Ключові слова: політичні технології, виборчі технології, політичне рішення, політика, влада.

Політичні технології на сьогоднішній день слугують ефективним засобом досягнення та реалізації завдань політики, адже політичні технології це перш за все механізм впливу на окремих громадян і спільнот.

Політичні технології — це сукупність прийомів, методів, способів, процедур, які використовують суб'єкти політичної діяльності (особистості, політичні і суспільні групи, політичні партії, громадські об'єднання, групи тиску тощо) для досягнення бажаного результату в тій чи іншій сфері політичної діяльності [4, с.287]. Політичні технології є системою засобів, завдяки яким реалізуються політичні цілі, інтереси. Вони є невіддільним структурним елементом політичної культури окремих суб'єктів політики, суспільства загалом. Вдосконалення і розвиток політичних технологій у наш час, а сьогодні вони стають все більш популярними є невід'ємними у сучасній політичній діяльності, відкривають дорогу для нових форм політичного управління і політичної боротьби. Сучасне політичне життя можна назвати піком використання, вдосконалення і розвитку політичних технологій. У світовому арсеналі політичних дій нагромаджено чималий досвід використання як позитивних, так і негативних засобів досягнення стратегічних цілей і реалізації завдань політики. Для підвищення ефективності політичної діяльності використовують спеціально розроблені й апробовані на практиці політичні технології. Відомий український політолог Д. Видрін використовує також поняття антитехнологій, звертаючись до яких суб'єкти роблять ставку на досягнення часткового або найближчого результату, тобто використовують тактичні засоби без огляду на політичну стратегію. Особливістю антитехнологій є також те, що вони виходять із парадигми

незалежності політики від моралі та ґрунтуються на невдоволенні тих чи інших груп населення. Як приклад цілого «пакета» змістовних, текстуальних та інших антитехнологій, політолог називає популізм [3,с.318].

Загальні, основні особливості політичних технологій зумовлені характером політичного процесу, який охоплює найрізноманітніші види політичної діяльності в межах конкретної політичної системи. Серед них □ політична участь, яка має на меті формування в процесі політичної діяльності певних позицій, вимог, настроїв, та політичне функціонування як професійна політична діяльність щодо вироблення правових норм, управління політичними інститутами [1,с. 243]. Політичні технології існують у кількох видах, а саме: — розробка і ухвалення певних політичних проектів і рішень; — реалізація політичних рішень; — технології формування політичної влади; — виборчі технології; — технології організації діяльності політичних партій, організацій, об'єднань; — технології формування громадянської свідомості, політичної культури; — технології формування громадської думки; — технології узгодження суспільних інтересів; — технології розв'язання політичних конфліктів тощо.

За смисловим навантаженням та механізмами дії політичні технології є сукупністю конкретних прийомів, методів, технік, що забезпечують досягнення результатів. Тут потрібно розуміти різницю між термінами «технологія» та «техніка». Наприклад, організація політичної події є технологією, а демонстрація, мітинг, що відбулися в межах цієї події, — технікою. Техніки можуть бути універсальними для різних країн, а технології завжди повинні бути адаптовані до місцевих умов [7,с. 171]. Для обрання найоптимальнішої технології необхідно діагностувати ситуацію та створити індивідуальну стратегію під конкретного політичного суб'єкта, а також в процесі реалізації цієї технології отримувати інформацію. Без знання особливостей, класифікації, специфіки політичних технологій та без вміння їх використовувати досягти успіху в політичній діяльності практично неможливо. А для практичного оволодіння ними передусім потрібні відповідна науково-теоретична підготовка, вміння вивчати й аналізувати об'єктивні умови, в яких діють конкретні суб'єкти політики. Це стосується соціально-економічної, політичної ситуації в країні, регіоні; особливостей функціонування соціальних і національних груп у суспільстві, їх потреб й інтересів; розстановки політичних сил; статусу та рівня впливу на громадян політичних партій, рухів, об'єднань, засобів масової інформації.

Існує кілька модифікацій, типологізацій політичних технологій, їх поділяють залежно від політичної системи і політичного режиму передусім на демократичні та недемократичні [2, с. 22], на базові та другорядні. Базові політичні технології використовуються в роботі з великими групами або й усім населенням країни. Це — опитування громадської думки, референдуми, вибори. Другорядні політичні технології — це технології розробки і прийняття політичних рішень, проведення окремих політичних акцій (збори, мітинги, маніфестації, пікетування, марші підтримки і протесту).

Політичні технології поділяються на загальні (стосуються інтересів багатьох суб'єктів політичного процесу) та індивідуальні (притаманні окремим суб'єктам політики). З-поміж перших найпоширенішими є технології завоювання (виборчий процес як комплекс спеціальних технологій) та утримання влади. Індивідуальні технології використовують окремі політики в процесі своєї політичної діяльності. Вони пов'язані із завоюванням популярності, умінням контактувати з громадянами (виборцями, членами певної партії, об'єднання тощо), майстерністю дискутувати, виголошувати промови, вести мітинги, збори, вдосконалювати власний імідж тощо. До найпоширеніших індивідуальних політичних технологій належать: публічні виступи, участь у бесідах, дискусіях, розв'язанні конфліктів; прогнозування політичної діяльності; виступи на радіо, телебаченні; підготовка матеріалів для друкованих засобів масової інформації тощо. Кожна з таких технологій має свої особливості, завдяки яким створюється певний імідж політика, його авторитет і популярність, формується і збагачується досвід політичної діяльності. А головне □ використання певних технологій має на меті врахування індивідуальних, зокрема й психологічних, особливостей політика. Готуючись, наприклад, до публічного виступу, політик передусім повинен знати про час, мету і його характер і відповідно готуватися до спілкування з аудиторією. На цьому етапі важливою є підготовка тез (структури) виступу, визначення суті, спрямування розмови, наявність ймовірних запитань. Необхідно попрацювати і над зовнішністю, жестикуляцією, диханням тощо, усією манерою поведінки. Усе це і є індивідуальною технологією політичного виступу.

Розрізняють політичні технології демократичні і недемократичні. Це означає, що суб'єкти з недемократичною політичною культурою практично неспроможні використовувати демократичні технології, і навпаки. Існують базові та другорядні політичні технології. До базових належать технології, які використовуються під час організації та прове-

дення виборчих кампаній, такі, що запобігають соціально-політичним конфліктам, дають змогу розв'язувати їх, досягати політичного консенсусу в суспільстві. До другорядних зараховують, зокрема, технології прийняття політичних рішень, організації масових політичних акцій: зборів, мітингів, маніфестацій тощо.

Дослідник В. О. Корнієнко виокремлює такі типи політичних технологій:

1. Залежно від політичного режиму: демократичні; недемократичні.
2. За рівнем впливу на суспільство: головні (що стосуються всього суспільства, референдуми, вибори); другорядні (збори, мітинги, марші протесту чи підтримки);
3. За спрямованістю: створення сприятливого для політика порядку денного; змінювання сприйняття діяльності політика; внесення потрібних змін у виборче законодавство; розподіл зусиль за цілями (перемога на виборах, зростання довіри)
4. За легальністю використання: «білі», або технології відкритої комунікації, це весь інструментарій донесення повідомлень до виборця; «чорні», або технології закритої комунікації (підкуп виборців, різноманітні способи фальсифікації результатів виборів та ін.); «сірі» — технології, які не передбачають прямого порушення закону, але суперечать нормам моралі;
5. За відношенням до виборчої системи: технології, що реалізують поза виборчою системою (переворот, домовленості з елітами); виборчі технології та технології здійснення влади;
6. За масштабами: масові (задіяний весь електорат); сегментарні (спрямовані на групу електорату);
7. За характером мотивації: мотивувальні, заохочувальні (обіцянки, очікування благ); погрожувальні (грунтуються на використанні навіяних та природних страхів).
8. За інформаційними носіями: друковані; електронні; зовнішні.
9. За територіальними особливостями: східні (створюють та застосовують у країнах східного типу); західні (використовують у державах європейського типу).
10. За етапами застосування: довиборчі; виборчі; післявиборчі.
11. За «трьома обставинами»: місце (кафе, мітинг на площі); час (алгоритм застосування — разові, регулярні); спосіб дії (активні, пасивні, партнерські тощо).
12. За рівнем впровадження: стандартні політтехнологічні процедури, спрямовані на розв'язання типових завдань; творчі політтехнологічні

розробки (комбінації технологій, до них вдаються за неефективності стандартних процедур).

Варто зупинитись на визначенні «деструктивні технології». Це технології, що зумовлюють руйнування суспільного організму, втрату керованості ним, породжують правовий нігілізм, аморальність, політичну апатію. Поділ політичних технологій на «чорні» («брудні») та «білі» («чисті») отримав розвиток головним чином у контексті деяких виборчих кампаній другої половини 1990-х років, коли активно використовувався адміністративний ресурс, втручання криміналітету, застосування незаконних методів впливу на волевиявлення виборців і, наскільки можна судити, «коректування» небажаних для певних політичних сил результатів виборів.

Гуманітарні технології спрямовані на досягнення політичного результату завдяки участі суб'єктів політичного процесу у вирішенні складних проблем. Політичні технології—сукупність методів і систем послідовних дій, спрямованих на досягнення необхідного політичного результату. Вони включають в себе, насамперед, вивчення та набуття знань щодо реально існуючих об'єктивних умов, за яких відбувається діяльність суб'єктів політики. Це означає володіння інформацією щодо того, які соціальні групи, залежно від їх причетності до форм власності, до рівня доходів та інших показників, проживають на території країни та конкретного регіону; який відсоток становить кожна група щодо всієї маси населення; які потреби, інтереси, сподівання у кожній з цих груп; у яких відносинах вони перебувають стосовно одна одної, а також щодо органів державної та місцевої влади (взаєморозуміння, поваги, недовір'я, ворожнечі та ін.). Необхідне володіння такою інформацією стосовно національних груп, якщо територія багатонаціональна. Важливою складовою знань про реальні об'єктивні умови є інформація про розстановку політичних сил, вплив політичних партій, рухів, громадсько-політичних об'єднань, а також засобів масової інформації на конкретні соціальні (національні) групи населення [11, с. 561–562].

Характерно, що прикладна (практична) політологія досліджує і прогнозує конкретні політичні події, надає можливість суб'єктам політичної діяльності за допомогою технологій досягти намічених цілей. Отже, в цілому політичні технології—це сукупність найдоцільніших прийомів, засобів, процедур реалізації функцій політичної системи, спрямованих на підвищення ефективності політичного процесу та досягнення бажаних результатів у сфері політики. Політичні технології містять у собі як прийоми досягнення негайних локальних короточас-

них результатів (тактика), так і отримання глибинного тривалого ефекту (стратегія). Використання тих чи інших політичних технологій визначає ефективність політичного управління, регулювання політичних процесів, стійкість політичної системи і всього політичного простору [5, с. 429].

Кожна із таких технологій має певні особливості використання, завдяки чому створюється відповідний імідж політика, його авторитет й популярність. Індивідуальні політичні технології обов'язково несуть відбиток особистих рис того, хто їхні використовує. Загальними технологіями є технології прийняття політичних рішень, що стосуються максимально великої кількості людей (загальнодержавні, загальнонаціональні рішення) й технології виборчих кампаній. Але без знання специфіки, особливостей політичних технологій, вміння їхнього використовувати досягти успіху в політичній діяльності практично неможливо. Використання політичних технологій завжди обумовлюється конкретними соціальними, політичними ролями, котрі постійно виконує суб'єкт політики, оскільки кожна окрема людина (особистість) завжди має відповідний соціальний статус, пов'язана із конкретними соціальними проблемами, впливає на їхні розв'язання. Саме цим й обумовлені особливості, унікальність, іноді неповторність здавалося б одних й тихий ж політичних технологій.

З точки зору сфер, у яких застосовуються ті або інші прийоми досягнення цілей, можна виділити багато так званих предметних технологій (наприклад, електоральних, інформаційних, переговорних прийомах і процедурах, використовуваних у дипломатичній або військовій сферах, прийомах лобіювання тощо). До цього типу технології близькі так звані рівневі технології, що відбивають ступінь організації предметних сфер. До них належать такі види технології: — глобальні — пов'язані з рішенням загальносвітових проблем: підтримкою міжнародної безпеки, охороною навколишнього середовища тощо; — континентально-регіональні — які розкривають специфічні дії держав, а також міжнародних організацій і інститутів за розв'язанням проблем у Європейському, Близькосхідному, Середньоазіатському, Латиноамериканському або іншому регіоні; — національно-державні — які характеризують процес здійснення влади й державного управління в рамках однієї країни; — корпоративні — які відбивають владно-управлінські відносини у рамках окремої організації; — локальні — які фіксують специфіку діяльності й відносин суб'єктів в обмежених точках політичного про-

стору; — міжособистісні — взаємодії, що характеризують політичних діячів у сфері владних відносин і державного управління.

З точки зору способів здійснення виділяють такі типи технологій: — функціональні — які передбачають раціоналізацію й алгоритмізацію ролевих навантажень різних суб'єктів влади й управління (наприклад, прийняття рішень, узгодження інтересів, ведення перемовин тощо); — інструментальні — ілюструють застосування технік, спрямованих на раціоналізацію конкретної діяльності, а насправді мають зовсім інші цілі й прикривають їх.

З точки зору характеру тривалості використання певних способів діяльності, можна виділити такі політичні технології: — стратегічні — націлені на віддалений результат діяльності суб'єктів; — тактичні — які передбачають реалізацію короткострокових цілей; — спорадичні — застосовувані одноразово; — циклічні — постійно відтворювані в структурі діяльності, суб'єкта.

З погляду динамічних змін, властивостей і здібностей суб'єктів, виділяють жорсткі й м'які технології. Жорсткі політичні технології припускають чітку заданість і незмінність основних параметрів застосовуваних суб'єктами прийомів і способів діяльності. Дуже часто такі технології забезпечують правовий і процедурний порядок узгодження інтересів між відомствами й інститутами влади, наприклад, збереження ієрархічного порядку в узгодженні урядових програм, візування документів тощо. М'які політичні технології демонструють способи й прийоми, які дозволяють здійснювати гнучку адаптацію цілей і засобів, наявних у розпорядженні суб'єкта, до змінюваних умов. Це ніби самонастроюванні технології, ситуативно змінювані алгоритми дій, які в остаточному підсумку розширюють досвід, необхідний для вдосконалення процесів досягнення цілей у тій або іншій сфері.

З погляду регламентації способів діяльності розрізняють нормативні й девіантні технології. Нормативні політичні технології — це способи діяльності, прийоми й методи, зумовлені існуючими в суспільстві (організації) законами, нормами, традиціями, звичаями. Девіантні політичні технології — це способи діяльності, прийоми й методи діяльності, що відхиляються від вимог, законів, норм, традицій і звичаїв. До них належить цілий спектр так званих «сірих», «чорних» політичних технологій: «злив» компромату на своїх політичних супротивників, шантаж, витік інформації, наклепи тощо.

До нормативних і девіантних типів політичних технологій близькі наявні й тіньові способи досягнення влади — політичних і державно-

адміністративних цілей. Наявні політичні технології виражають публічний характер влади й проявляються в різних формах діалогу влади із громадськістю. Тіньові політичні технології управління й влади здійснюються в різних формах маніпулювання владних структур засобами й ресурсами за спиною громадськості, способи прийняття рішень за межами законно встановлених процедур.

З огляду на націленість технологій на розширення кола суб'єктів, здатних застосовувати сформовані алгоритми діяльності при рішенні однотипних завдань, можна виділити тиражовані й унікальні технології. Тиражовані технології розраховані на повсюдне застосування в аналогічних умовах. Унікальні—це перелік дій, що застосовуються тільки в певних, чітко фіксованих умовах і не відтворюються навіть у схожих умовах. Тиражовані технології менше залежать від характеристик реалізуючих їх діючих осіб і тому максимально заощаджують часові й матеріальні ресурси при здійсненні однотипної діяльності. Унікальні ж технології застосовуються для однократного забезпечення тих або інших цілей і нерідко лише для чітко обкресленого кола діючих осіб. Вони, як правило, обходяться значно дорожче й майже повністю втрачають свою ефективність при спробах перенесення навіть у такі самі обставини. Так, наприклад, окремі «дипломатичні» технології можуть багаторазово використовуватися в процесі ведення міжнародних переговорів. Разом з тим при врегулюванні конкретних міжнаціональних протиріч із винятково своєрідним набором сторін, причин, приводів, часу протікання й інших параметрів конфлікту можуть застосовуватися такі способи й прийоми, з допомогою яких можна домагатися бажаних ефектів.

Політичні технології є невід'ємною частиною політичного маркетингу, який суб'єкти політичного процесу використовують з метою впливу на громадську думку. Політичні технології, використовуючи інформаційні та пропагандистські засоби, впливають на зміст та якість соціальних цінностей, традицій і норм, які регулюють політичні відносини. Рівень та характер політичних знань, оцінок та дій громадян, на які здійснюють вплив політичні технології, визначають стан політичної системи, політичної культури у суспільстві та характер політичної ситуації.

Серед найзагальніших і найпоширеніших є технології прийняття політичного рішення і технології виборчих кампаній.

Технологія прийняття політичного рішення—процес реалізації політичної мети на основі накопиченої інформації.

Кожне політичне рішення є невід'ємним елементом політичного процесу, результатом попередніх дій. Іншими словами, це своєрідний процес, за якого накопичена інформація, розвиваючись, перетворюється на відповідні спонукальні акти (вказівки, розпорядження, накази тощо). Політичні рішення є елементом політичного процесу і не можуть існувати статично. Їх класифікують:

За спрямованістю на конкретну проблему:— рішення правильне (проблема вирішується відповідно до мети);— рішення нейтральне (проблема залишається на попередньому рівні);— рішення неправильне (проблема стає ще гострішою, загальна ситуація погіршується).

Як правові та неправові. Правові— рішення, прийняті згідно з конституцією, законами та розпорядчими актами конкретної держави. Неправові— рішення, прийняті всупереч чинним законам і актам.

За ступенем значущості: значні, або кардинальні; чергові (радикально ситуації не міняють); нейтральні (прийняті з незначних суспільно-політичних питань, наприклад, утворення різнихдорадчих органів, тимчасових комісій, робочих груп тощо).

За термінами дії, виконання, реалізації: довготривалі (різноманітні мораторії); безперервної дії (дія багатьох статей конституції країни), короткотривалі (рішення про заборону мітингу, пікету, страйку тощо).

Процес прийняття політичного рішення має кілька етапів: підготовчий (відбір і аналіз інформації) розробки проекту рішення (проекту програми); затвердження і прийняття до виконання рішення; реалізації прийнятого рішення; автономне існування результатів реалізованого рішення, поширення його наслідків.

Дотримання вимог усіх етапів може забезпечити прийнятому рішенню адекватність щодо ситуації. Це ще залежить і від компетентності тих, хто готує його, і ступеня врахування громадської думки, знання суспільно-політичної ситуації. Технологія підготовки і прийняття політичного рішення розпочинається з аналізу суспільно-політичних відносин у тій сфері, якої воно стосуватиметься. Спершу необхідно вивчити, наскільки предмет майбутнього рішення відповідає реальності, чи не стосуватиметься воно псевдопроблем, удаваних відносин. Відтак необхідно серед багатьох подій і явищ вирізнити саме тенденційні, а також визначити їх сутнісні особливості. На цьому етапі важливою є об'єктивність інформації, доступ до її джерел. На етапі підготовки проекту політичного рішення може працювати одна особа або група осіб. За колективної підготовки проекту є більше шансів серед альтернативних точок зору знайти ту, яка задовольнила б інтереси багатьох. [12, с. 186] Особливо важли-

вим є колективне вироблення рішень, що стосуються інтересів великої групи людей — конституцій, меморандумів, програм і заяв політичних партій, об'єднань, груп тощо. На цьому етапі великого значення набуває визначення перспективи рішення (прогностичний аналіз того, наскільки дієвим, результативним буде рішення, як сприятиме воно розв'язанню проблем у суспільстві, між суб'єктами політичного процесу). Не менш складним є процес затвердження політичного рішення та прийняття його до виконання. Іноді він відбувається в безкомпромісній політичній боротьбі. І хоча в парламентах, окремих політичних партіях відпрацьований певний механізм розгляду і прийняття рішень, боротьба навколо них нерідко триває довго, гостро і не прогнозовано. Особливо складними є ці процеси в країнах зі слабкими демократичними засадами і традиціями, де немає чіткого поділу влади між її гілками і механізмів протидії, що часто зумовлює прийняття нелегітимних рішень, а отже, перешкоджає створенню відповідних умов для їх реалізації. Легітимність рішень — це насамперед дотримання чинних законів. Залежить вона і від сприйняття громадянами ідеї, змісту політичного рішення. Поєднання цих умов здатне забезпечити виконання прийнятого рішення. Незаконність політичного рішення породжує різні «групи тиску», лобістські групи. В демократичних суспільствах лобіювання певних рішень, законів давно набуло цивілізованих форм, стимулює ефективне їх виконання. Це офіційні виступи в парламентах, на з'їздах, інших зібраннях політичних партій, у засобах масової інформації, організація листів, телеграм, дзвінків тощо [10, с. 132]. Здійснення ухваленого політичного рішення є складним, часто тривалим і суперечливим процесом. Воно пов'язане з відповідними змінами соціально-політичної, економічної ситуацій. Тому після прийняття рішення, як правило, ще залишається ймовірність багатовекторності, непрогнозованості розвитку політичного процесу. Це вимагає від усіх, хто причетний до його прийняття, певних зусиль щодо його реалізації. Нерідко виникає необхідність доповнення, радикального доопрацювання уже прийнятого рішення. Технології прийняття політичних рішень великою мірою зумовлені характером політичного режиму. За авторитаризму, тоталітаризму рішення приймають здебільшого в закритому, таємному режимі вузьким колом людей, не беручи до уваги точки зору опозиції. За демократичних режимів дбають про чіткість процедури прийняття політичних рішень, використовуючи компроміс, консенсус [9]. Це сприяє уникненню соціальних, політичних конфліктів, забезпечує стабільний розвиток суспільства.

Виборчі технології—сукупність політика-організаційних, інформаційних, пропагандистських та інших дій з метою приведення до влади певного політика, групи політиків, політичної організації чи їх об'єднання.

Здебільшого починаються вони з формування команди кандидата або іншого суб'єкта політичного процесу. Команда кандидата на виборах—це групи політичного аналізу, по роботі із засобами масової інформації, підготовки і поширення матеріалів, організації масових заходів, «швидкого реагування». Кожна з груп, маючи конкретні функції, взаємодіє з іншими, працюючи на єдину програму і мету. Починають передвиборчу кампанію з ґрунтового аналізу політичної ситуації як у конкретному виборчому окрузі, регіоні, так і в країні. Аналізу підлягають історичні й географічні особливості, соціально-демографічний портрет; соціально-економічна ситуація; політичні сили та політичні орієнтації громадян (виборців); результати попередніх виборів (розстановка політичних сил); наявність впливових політиків, громадських діячів, неформальних лідерів; особливості засобів масової інформації; інформація про головних конкурентів тощо. Існують технології підготовки і виступу перед аудиторією (виборцями), у засобах масової інформації, участі в дискусіях, дебатах тощо [8]. Готуючись, наприклад, до виступу на телебаченні, насамперед слід мати загальне уявлення про конкретну назву, жанр (інформаційна програма, дебати, дискусія, телеінтерв'ю), сценарій, регламент, режим передачі (прямий ефір, запис), склад учасників. Найчастіше стратегію виборчої кампанії вибудовують так, щоб підтвердити причетність кандидата до політичної сили, партії, блоку, владної структури, авторитетного лідера; створити певний ідеологічний контраст з іншими кандидатами, сформувати його позитивний імідж на тлі конкурентів, зробити ставку на відповідні суспільно-політичні структури, засоби масової інформації. У виборчих кампаніях найчастіше використовують таку форму мобілізуючих політичних технологій, як політичний маркетинг. Політичний маркетинг—сукупність методів і способів цілеспрямованого впливу того чи іншого суб'єкта політики на різні соціальні групи заради донесення до них вигідної про себе інформації у найдоступнішій формі і через найефективніші канали її поширення.

Незважаючи на те, що політичний маркетинг в умовах сучасного суспільства споживання виявляється вписаним у структуру комерційного маркетингу, він має набагато давнішу передісторію, оскільки з самого початку визначався завданням формування переваг електорату

на користь того чи іншого кандидата. З моменту, коли політична боротьба за перемогу на виборах починає описуватися у термінах маркетингу, мета якого забезпечити оптимальні умови для придбання товару споживачем, кандидата як особистість замінює кандидат як товар. Маркетинг потребує відповідних способів вироблення і донесення до виборців привабливого іміджу політика. Іміджем називають цілеспрямовано створений образ-уявлення про певний об'єкт (явище, особу, партію), який за допомогою асоціацій наділяють додатковими якостями (соціальними, політичними, соціально-психологічними) завдяки чому формується його позитивне сприйняття народом. Імідж створюється на ґрунті складного сплетіння інформаційних, емоційно-комунікативних та діяльних чинників. Це поєднання раціональних та ірраціональних мотивів впливу на суспільну та індивідуальну свідомість вимагає системного підходу до вивчення окреслених проблем.

Створення політичного іміджу здійснюється за такою схемою:—засоби масової інформації формують сприятливий образ політика, апелюючи до емоцій виборців;—систематичні опитування дають можливість визначити рівень популярності кандидата, його особливості та політичні позиції;—на їх основі видаються рекомендації щодо необхідного коригування іміджу й персоналізованого зв'язку кандидата з виборцями.

До політичного маркетингу належать також «технології розвитку або експлуатації проблеми» і «технології захисту». Підвищена увага до особи політичного діяча викликає у його супротивників бажання його скомпрометувати. При цьому іноді використовують прийом, який в юридичній практиці має назву «дифамації», тобто поширення чуток, які компрометують кандидата. Технологія захисту в разі дифамації передбачає чотири можливі відповіді, які за ступенем ефективності можна розмістити так:—усе, що сказано, брехня, я не буду давати цьому відсіч; так,—я це зробив, але мав на це вагомі причини;—так, я це зробив, але обіцяю, що це ніколи не повториться;—атака на опонента: людина, яка це сказала—нечесна людини.

Доцільність їх використання залежить від ситуації, її відчуття політиком, а також від оволодіння ним технологіями політичної боротьби. Детальніше проаналізуємо засновування тих чи інших політичних технологій на прикладі виборчої кампанії, яку можна визначити як сукупність дій, до яких вдаються партії, виборчі об'єднання чи окремі кандидати та їх команди для досягнення передвиборчих завдань.

Перша в історії спеціалізована служба по проведенню політичних (у тому числі виборчих) кампаній була організована в 1933 р. в Каліфорнії журналістом К. Уайтекером і рекламним агентом Л. Бакстером. За 1933–1955 рр. вони провели 75 політичних кампаній, в 70 з яких здобули перемогу. Поступово накопичувалися матеріали в галузі вивчення електоральної поведінки громадян і факторів, що впливають на вибір певних кандидатів чи політичних сил. Виборчі кампанії стали розглядатися спеціалістами як такі, що піддаються аналізу, прогнозуванню та регулюються за допомогою застосування тих чи інших політичних технологій. Виборча технологія—це сукупність способів впливу на маси з метою вплинути на їх електоральну поведінку та спонукати їх віддати свій голос за певного кандидата чи партію. Головна особливість виборчих технологій—їх спрямованість на включення соціально-психологічних механізмів, які регулюють поведінку виборців, звернення до переконань громадян, їх ціннісних орієнтацій, інтересів, настроїв, прагнень. Сучасний підхід до виборчих технологій відзначається необхідністю поєднання практичного досвіду політичної боротьби та наукового знання. Важливо не стільки знати добре відомі прийоми передвиборчої боротьби, але й розуміти глибинні причини успіху чи невдачі конкретних технологій.

Виборчі технології в руках професіоналів стають досить сильною зброєю, яка дозволяє помітно змінювати електоральні симпатії тих чи інших груп населення. Проте це стає можливим тільки в тому випадку, якщо виборчі технології застосовуються комплексно, у відповідності з науково обґрунтованою стратегією виборчої кампанії, якщо вони враховують поведінку політичних суперників, а також реальні процеси, що відбуваються у масовій свідомості. На основі аналізу передвиборчої ситуації виробляється певна стратегія виборчої кампанії, яку можна визначити як сукупність інформаційних тем, розкриттю яких повинна бути підпорядкована вся виборча кампанія. Стратегічний задум виборчої кампанії може бути реалізованим тільки в конкретних справах самого кандидата, його команди та їх добровільних помічників. Вибір тих чи інших прийомів безпосередньо залежить від обраної тактики, тобто сукупності прийомів та способів дії, які безпосередньо визначаються розвитком ситуації та намірами діючих осіб.

Можна визначити кілька основних напрямів у виборчому процесі: — створення гасла, тобто короткого звернення до виборців, яке стає лейтмотивом всієї виборчої кампанії; — створення інформаційних

приводів; — підготовка та поширення політичної реклами; — організація виступів кандидата перед виборцями.

В сучасних умовах кандидату та його команді доводиться вести виборчу кампанію в гострій конкурентній боротьбі за голоси виборців, яка відбувається по трьох напрямках: — просування позитивного іміджу кандидата та його програми; — критика, викриття недоліків суперників; — захист вразливих сторін кандидата та його програми від критики з боку суперників.

В ході будь-якої виборчої кампанії доводиться вирішувати питання про співвідношення цих трьох напрямів. Можна побудувати передвиборчу боротьбу на пропаганді своєї програми. Переважно цей шлях обирають партії та кандидати, які знаходяться при владі та досягнули значних позитивних результатів. Можна обрати в якості головного напрямку критику, викриття конкурентів. Як правило цей шлях обирають опозиційні сили, або кандидати, які знаходяться при владі, але не змогли досягнути помітних позитивних результатів. Якщо ж в передвиборчих змаганнях пріоритетним стає третій напрям — захист іміджу, програми, то це говорить про слабкість кандидата та його команди. Учасник передвиборчого змагання, який перейшов до оборони. Як правило приречений на поразку, бо в масовій свідомості починає працювати стереотип: «якщо виправдовується, значить, винуватий».

Досить часто передвиборча боротьба набуває надзвичайно жорстких форм, фактично перетворюючись на змагання «брудних виборчих технологій»: — свідоме поширення спотворених фактів з метою компрометації суперника в очах виборців; — підкуп виборців; — висунення у виборчому окрузі однофамільців кандидатів-суперників з метою дезорієнтації виборців; — проведення агітації від імені суперника в день, коли вона заборонена; — поширення анонімної антиреклами і т. д.

Найпоширенішими виборчими технологіями стали технології типу «Нагадую, це — Я», що використовувалися в розрахунок на звичайну, пересічну особистість, котра є своєрідним статистичним представником електорату, не має великих, а то й майже ніяких зазіхань на владу, вважає, що від її голосу, точки зору в цілому мало що у суспільстві залежить, а тому на неї може вплинути авторитет відомого, пізаного кандидата. Те, щоб ознайомити виборців зі своєю особою, нагадати про себе, прозондувати, а чи сприймає його громадськість, чи варто взагалі далі прагнути сподобатися електоратові.

Доволі популярною була технологія типу: «Я зроблю те, чого ніхто не зможе зробити». Яскравим прикладом використання цієї техно-

логії може бути кампанія партії «Яблуко» спрямована на скасування податку на додану вартість. коли один з її лідерів Г. Балашов навіть опублікував свою «Казку про злі податки, або про те, як добрий Брод і відважний Бал врятували планету Щастя», у якій чітко простежувалися аналогії з прізвищами самого автора та лідера «Яблука» М. Бродського. Досить часто як окремі кандидати та партії вдавалися технології «клонування». Варто згадати про виборчий блок «За Ющенка» О. Ржавського, до якого жодного відношення не мав лідер електоральних симпатій В. Ющенко, Блок «Народний Рух України» Б. Бойка, до якого популярний з кінця 80-х років Народний Рух України не входив, чи однофамільця лідера Соціалістичної партії України О. Мороза, котрий стояв першим номером Всеукраїнської партії трудящих. Проте розрахована на деяких неуважних виборців ця технологія виявилася мало результативною, помітно не вплинувши на зменшення кількості голосів тих, проти кого вона була спрямована.

Досить ефективним засобом впливу на виборчі симпатії стали технології типу «теледебати». Досвід останньої виборчої кампанії в Україні вказує на зростання використання «брудних виборчих технологій». Проте в своїй переважній більшості українські виборці вже навчилися не піддалися їхньому впливові, а нерідко їх застосування призводить до протилежного для організаторів наслідку—зростання популярності кандидатів чи партій проти яких вони були спрямовані.

Сучасний підхід до виборчих технологій відзначається необхідністю поєднання практичного досвіду політичної боротьби та наукового знання. Важливо не стільки знати добре відомі прийоми передвиборчої боротьби, але й розуміти глибинні причини успіху чи невдачі конкретних технологій. Виборчі технології в руках професіоналів стають досить сильною зброєю, яка дозволяє помітно змінювати електоральні симпатії тих чи інших груп населення. Проте це стає можливим тільки в тому випадку, якщо виборчі технології застосовуються комплексно, у відповідності з науково обґрунтованою стратегією виборчої кампанії, якщо вони враховують поведінку політичних суперників, а також реальні процеси, що відбуваються у масовій свідомості.

Виходячи з вищесказаного, а також з найбільш загальних визначень терміну «технології», можна запропонувати таке формулювання політологічної категорії: політичні технології—це сукупність найбільш доцільних прийомів, засобів, процедур реалізації функцій політичної систем спрямована на підвищення ефективності політичного процесу та досягнення бажаних результатів в сфері політики. Так чи інакше полі-

тичні технології головним чином спрямовані на підготовку, прийняття і реалізацію політичних рішень, здійснення намірів, досягнення відповідного суспільно чи особистісно значимого результату. Під політичним рішенням розуміють процес, під час реалізації якого елементи структури, в першу чергу політичної, послідовно розвиваючись, передають нагромаджену інформацію та вироблені команди один одному [6, с. 267]. Більшість політичних технологій, які використовуються у боротьбі за владу, спрямовані на її здобуття, утримання, розширення і зміцнення. Вони називаються виборчими технологіями [1, с. 289]. Без знання суті, характеру, особливостей, без досконалого володіння політичними технологіями досягти успіху в політичній діяльності, боротьбі практично неможливо. При цьому слід враховувати, що як і будь-які інші, наприклад соціальні, управлінські, політичні технології також містять у собі психологічні, педагогічні, іміджеві, популістські тощо складові й елементи, які тісно взаємодіють між собою і використання яких в сумі обумовлює ступінь ефективності, дієвості реалізації окремо взятої технології. Вдосконалення і розвиток політичних технологій у наш час, а сьогодні вони стають все більш популярними є невід'ємними у сучасній політичній діяльності, відкривають дорогу для нових форм політичного управління і політичної боротьби. Політичні технології є тією частиною соціальних технологій, яка використовується у сфері політичної інженерії, вони задіяні в здійсненні державної політики, у процесі державного управління, у боротьбі політичних партій у виборчому процесі, у процесах політичного реформування і різноманітних політичних комунікацій.

Список використаних джерел:

1. Бебик В.М. Менеджмент виборчої кампанії: ресурси, технології, маркетинг: Навч.—метод. посіб. / Бебик Валерій Михайлович. — К.: МАУП, 2001. — 214с.
2. Головатий М.Ф. Мистецтво політичної діяльності / М. Ф. Головатий. — К., 2002. — 375 с.
3. Політологія: Навч. посіб. / М.П. Гетьманчук, В. К. Гришук, Я. Б. Турчин та ін.; За заг. ред. М. П. Гетьманчука. — К.: Знання, 2010. — 415 с.
4. Політологія: Словарь-справочник / М. А. Василик, М. С. Вершинин и др. — М.: Гардарики, 2001. — 328 с.
5. Політологія: Підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / М. І. Панов (керівн. Авт. Кол.), Л. М. Герасіна, В. С. Журавський

- та ін. — 2-е вид., перероб. і доп. — К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2005. — 520 с.
6. Почепцов Г. Г. Теорія комунікації. — К.: Київ, ун-т, 1999. — 308 с.
 7. Прикладна політологія: навч. посіб. / Заред. В. П. Горбатенка. — К.: ВЦ «Академія», 2008. — 472 с.
 8. Стратегія планування виборчої кампанії / К. Пейн, К. Хед, Ш. О'Коннел. — К., 1997. — 257 с.
 9. Телешун С. О. Основи інформаційно-аналітичної діяльності в публічному управлінні: навч. посіб. / С. О. Телешун, О. Р. Титаренко, І. В. Рейтерович. — К.: НАДУ, 2009. — 168 с.
 10. Технології політичної влади: Зарубіжний досвід / В. М. Іванов, В. Я. Матвієнко, В. І. Патрушев, І. В. Молодих. — К.: Вища школа, 1994 — 263 с.
 11. Філософія політики: Короткий енцикл. словник / Авт.-упоряд.: Андрущенко В. П. та ін. — К.: Знання України, 2002. — 670 с.
 12. Ярош Б. О. Загальна теорія політики: Навч. посіб. / Б. О. Ярош. — Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2005. — 240 с.

Стаття надійшла до редакції 28.03.2014 р.

Калиніченко О. В. Политические технологии как средство реализации заданий в политике

Статья посвящена проблеме анализа политических технологий как средства реализации задач и стратегических целей в политике.

Ключевые слова: политические технологии, избирательные технологии, политическое решение, политика, власть.

Kalinichenko O.V. Political technologies as a means to achieve the objectives of the policy

The article deals with the analysis of political technologies as a means to achieve the objectives and goals of policy.

Keywords: political technologies, election technology, policy decision, policy, power.

© Калініченко О. В., 2014

Павлов Д. М.

*Кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології
Національної металургійної академії України*

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ПРОПАГАНДИ

Досліджено психологічні детермінанти ефективного здійснення політико-пропагандистського впливу. Проаналізовано пропагандистський потенціал бажання та страху як чинників політичної поведінки.

Ключові слова: політична пропаганда, психологічні аспекти ефективності, психологічні механізми політичної поведінки, об'єкти пропаганди, маніпуляція, демократія, ідеологія.

Ефективність політичної пропаганди багато в чому визначається мірою врахування та використання психологічних особливостей та закономірностей політичної поведінки громадян як на індивідуальному, так і на колективному рівні. Це обумовлюється тим, що психологічні механізми політичної поведінки належать до основних об'єктів політико-пропагандистського впливу, результативність якого, у свою чергу, залежить від того, наскільки вибір та застосування методів та засобів пропаганди узгоджено з особливостями функціонування психологічних механізмів. Виходячи з цього, мета статті — визначити психологічні детермінанти ефективного здійснення політичної пропаганди.

Психологічні механізми політичної поведінки соціальних суб'єктів виступають особливим типом механізмів пропаганди, які є усталеними схемами, моделями сприйняття та реагування на пропагандистський вплив. У цьому сенсі, наприклад, певний імідж політичного лідера чи інституту може розглядатись як своєрідна технологія пропагандистського впливу, а стереотип (на основі якого сприймається імідж) — як психологічний механізм пропаганди. Якщо використати метафору, то пропагандистська технологія є сигналом-викликом, який за допомогою пропагандистського механізму сприймається та перекодовується в мотив, наказ, переконання, керівництво до дії щодо підтримки, ігнорування чи протидії суб'єкту політики, в інтересах якого здійснюється пропаганда.

Крім психологічних механізмів пропаганди, існують інші, зокрема, міфологічні (наприклад, механізми архаїзації, паралогії і т. ін.), ідеологічні (класова свідомість чи національна свідомість як механізм сприйняття політичної реальності, механізм упередження щодо зверхності (чи обраності) своєї соціальної групи, механізм концептуальної узгодженості і т. ін.), правові (наприклад, механізми правової оцінки, нормування відносин, правосвідомість як механізм сприйняття реальності), віртуалізаційні (механізми об'єктивації та онтологізації образів), соціалізаційні (механізми навчання, формування соціально-рольових компетенцій і т. ін.). Якщо механізми пропаганди характеризують моделі, схеми процесів сприйняття, мислення та поведінки, то технології пропаганди — є інструментами впливу на сприйняття, мислення, поведінку громадян та виходять зі специфіки конкретно-історичних, соціокультурних, політичних умов життя суспільства, а також пропагандистських завдань своїх користувачів. Технологія пропаганди має запустити механізм пропаганди, який подібно до телеприймача перетворює енергію радіосигналів у систему рухливих образів, смислів, повідомлень та реакцій на них телеглядачів. Так, можна стверджувати, що технології та механізми пропаганди знаходяться у відносинах взаємодоповнення та взаємозалежності.

До важливих психологічних механізмів та детермінант пропаганди можна віднести віру, настанови, стереотипи, структури сприйняття, очікування, мотивації, ідентифікації, бажання, упередження, переваги, психологічні схильності, Я-концепцію, очікування, почуття самоповаги, поведінкові реакції. За рахунок активізації психологічних механізмів навіть несправедливі суспільно-політичні відносини та політична влада, яка забезпечує їх незмінність, дістають прихильність та підтримку з боку не лише індивідів з високим та середнім рівнем життя, а й з боку бідних соціальних груп.

Ефективне здійснення політико-пропагандистського впливу неможливе без опори на емоції, почуття, афекти, які впливають на сприйняття, мислення та дії людини. Емоції та почуття привертають увагу до інформації, беруть участь в її оцінці, роблять її суб'єктивно значущою для індивіда та сприяють закріпленню її у його пам'яті. За допомогою ініціювання емоцій активізуються та посилюються стереотипи, повідомлення сприймаються некритично, ідеї та думки виглядають більш переконливо. За аргументованою думкою В. КВилюнаса, емоції відіграють вагомую роль у механізмі обумовлювання у людини [4, с. 51–52]. На таку функцію емоцій звертав увагу ще Б. Спіноза: «...внаслідок одного того,

що ми бачили яку-небудь річ в афекті задоволення чи невдоволення... ми можемо її любити чи ненавидіти» [11, с. 469]. І. Л. Вікентьєв, наприклад, ефективність технологій PR пов'язує з їхньою здатністю впливати на емоційно-вольову сферу людини [3, с. 21–22]. Як справедливо стверджує щодо цього Г. Г. Ділігенський, «настанова, що не має виразно вираженого емоційного компонента, швидше за все є «слабою» і не відіграє великої ролі в мотивації і поведінці людини» [7, с. 187].

Апеляції до емоцій (страху, надії, успіху, відчаю, вини, обов'язку, справедливості, сорому, гордості за країну і т. ін.) створюють відповідний емоційний настрій у аудиторії та мобілізують її на бажані для ініціатора впливу вчинки. «Переконання в політичному дискурсі пов'язується переважно з впливом на емоції і підсвідомість, а не на розум, логічне мислення. Особливо це характерно для спілкування політиків з населенням, де сугестивний момент переважає над раціональним, а успіх комунікації заснований, перш за все, на завоюванні симпатії і довіри адресата» [14, с. 75], — стверджує О. І. Шейгал.

Відповідно до того, негативні (деструктивні) чи позитивні (конструктивні) емоції та почуття використовуються для впливу на масову свідомість, технології пропаганди можна умовно поділити на жорсткі та м'які. Якщо жорсткі технології побудовані на таких емоціях, як страх, відчай, гнів, тривога, ненависть, відраза, то м'які — на емоціях надії, успіху, гордості, замилювання, обожнювання, радості, а особливо — на ресурсі бажання. Якщо жорсткі технології орієнтують громадськість на негативне, деструктивне ставлення до окремих об'єктів політичного світу та, по суті, справляють гнітючий, руйнуючий вплив на особистість індивіда, то м'які — навпаки — покликані сформувати позитивне та конструктивне ставлення до певних політичних суб'єктів та, на відміну від жорстких технологій, не мають травмуючого впливу на психіку індивіда. Жорсткі технології ефективніше від м'яких, але м'які більш гуманні. Проте слід зазначити, що найбільш ефективним для забезпечення пропагандистського впливу є релевантне сполучення м'яких та жорстких технологій на основі принципу взаємодоповнення.

Велике значення у здійсненні політичної пропаганди належить страху. Ключову роль страху як регулятора політичних відносин у своїй фундаментальній роботі «Страх. Історія політичної ідеї» відзначав К. Робін: «Політичний страх має навчити нас, чого варті специфічні політичні цінності. Страх громадянської війни, наприклад, має породити повагу до правопорядку, страх тоталітаризму — прихильність до ліберальної демократії, страх фундаменталізму — підтримку терпимості та плюра-

лізму. Боячись зіткнутися з цими бідами, ми переконані у необхідності здійснити відповідні заходи щодо їх запобігання. Переконавшись в їхній небезпеці, ми, як ніколи, дорожимо такими протиотрутами, як правопорядок, ліберальна демократія і т. ін. Політичний страх має також викликати духовне пробудження. Без небезпеки і викликаного нею страху нам бракує не тільки страсної переконаності в політичних цінностях — нам взагалі не вистачає переконань» [10, с. 13].

Саме на основі страху головним чином здійснюється примушення громадськості до підтримки чи, принаймні, не протидії існуючій владі. Загрози державним насильством порушникам лояльності існуючій владі, повідомлення про створення додаткових органів контролю за громадським порядком, впровадження комендантської години, — все це виступає пропагандистськими засобами укріплення існуючої влади через попереджувальне залякування тих, хто намагається її змінити. Крім того, усі жорсткі заходи влади можуть здобувати підтримку через навіювання страху перед реальним чи уявним ворогом. Слід хоча б пригадати «ворогів народу» часів сталінізму, «сврейську націю» як ворога німців в умовах гітлерівського режиму.

Як і страх, відчай є досить продуктивною емоцією в процесі залучення підтримки мас різноманітними політичними силами у здобутті чи збереженні влади. Відчай як основа технологічного впливу у більшості випадків використовується опозиційними політичними силами. Алгоритм дії такої пропагандистської технології зводиться до трьох етапів. По-перше, настійливо акцентується увага громадськості на тяжкому економічному та соціальному стані, на життєвих труднощах; по-друге, нав'язується ідея, що труднощі та турботи не цікавлять політичне керівництво країни і що воно не здатне покращити соціально-економічну обстановку; по-третє, висувається пропозиція подолати відчай, змінивши владу.

Розпалення ненависті також використовується як один із чинників здійснення політико-пропагандистського впливу на користь тих чи інших політичних сил. Для розпалення ненависті посилюються соціальні, національні та релігійні протиріччя. На їх фоні політичний суб'єкт може успішно позиціонувати себе як миротворець або як захисник ображених.

Вагому роль відіграє емоція відрази, що, як і ненависть, здатна об'єднувати маси навколо певної політичної сили, слугувати чинником визначення ідентичності. Вона будується на ініціюванні відрази щодо представників протиборчого політичного табору, через доведення

порочності їх цінностей та зображення історичних осіб, які виступають для них героями, як злочинців чи хворих людей. В українській політичній практиці на роль таких «героїв», що слугують предметом відрази у представників тих чи інших політичних таборів, час від часу потрапляють С. Бандера, І. Мазепа, В. Ленін та Й. Сталін.

На відміну від жорстких, м'які технології пропаганди побудовані на позитивних емоціях та використанні ресурсу бажання. Людині властиве бажання в його різноманітних формах. Стереотипні бажання кращого майбутнього (наприклад, комунізм чи правова держава), управління своєю долею (демократія), вільного вибору (інститут виборів), безпеки (наприклад, збройні сили як символ безпеки), свободи від державного контролю (інститут прав людини), суспільної опіки (ідея соціальної держави), процвітання (успіхи економічної політики держави), — успішно використовуються в політичній пропаганді та здобувають втілення в ідеях та інститутах, які слугують соціальними доказами проголошених пропагандистських гасел. Примітно, що навіть авторитарні та тоталітарні режими не зневажають такими ідеями як вибори та демократія, намагаючись їх використовувати для соціального підтвердження пропагандистських гасел на кшталт: «Влада належить народу!».

Маніпуляція, як і популізм у політиці, побудовані на потуранні та використанні бажань, більшість з яких можуть не усвідомлюватись їх суб'єктами. Проте, зазначимо, що специфіка маніпуляції як впливу на свідомість полягає у використанні психічних механізмів особистості. Маніпуляція як особлива технологія (чи сукупність технологій) пропаганди використовує як бажання, так і страхи людини. Проте її швидше слід зарахувати до м'яких технологій, ніж до жорстких, тому що вона не орієнтована на репресію волі особистості, а лише використовує її недостатність.

Як зауважує Е. Фромм, «більшість людей переконана, що якщо їх не примушує відкрито яка-небудь зовнішня сила, то їхні рішення — це їхні власні рішення, і якщо вони чогось хочуть, то це їхні власні бажання. Таке уявлення про себе — одна з найбільших наших ілюзій. Насправді значна частина наших бажань фактично нав'язана нам збоку; нам вдається переконати себе, що це ми прийняли рішення, у той час як насправді ми підбудовуємося під бажання оточуючих...» [12, с. 168–169]. Саме на нав'язуванні бажань, їх стимулюванні побудована значна частина технологій політичної пропаганди. Не випадково у зв'язку з цим Ж. Дельоз та Ф. Гваттарі зазначають: «...держава — це бажання, що пере-

ходить із голови деспота в серця підданих, з інтелектуального закону на всю фізичну систему, що з нього вивільняється або ж з нього виділяється. Бажання держави, найбільш фантастична машина придушення все одно є бажанням, суб'єктом бажання і об'єктом бажання» [6, с. 349]. Тобто, якщо виходити з тверджень Ж. Дельоза та Ф. Гваттарі, провідним завданням технологій державної пропаганди є нав'язування масам бажання держави, що кодується авторитетними політичними лідерами, які тим самим виступають суб'єктами здійснення політико-пропагандистського впливу, як головна умова реалізації усіх життєвих бажань індивідів, пов'язаних із територіальністю держави. Наприклад, оскільки держава має стояти на стражі інтересів особистості та суспільства, це дає підставу для політичних лідерів-інкумбантів обґрунтовувати та виправдовувати надмірні владні повноваження державних органів тезою про сильну державу як запоруку зміцнення безпеки громадян та зростання їх добробуту. Це стосується, перш за все, розширення компетенції відповідних органів, перерозподілу владних функцій від одного органу державної влади до іншого, а також обмеження прав людини впровадженням додаткових систем контролю [5, с. 81].

Політичні обіцянки, пропоновані утопії про щасливе майбутнє, які посідають чільне місце у пропаганді інститутів державної влади,— все це має викликати бажання у мас мати належним чином організовані та взаємодіючі органи держави. Саме ці зразкові органи мають дивовижним чином привести суспільство до ідеального стану. Демократична ідеологія інтерпретує такий ідеальний стан як справжню чи розвинуту демократію. Така демократія є символізацією та реалізацією бажання влади масової людини. Один із ідеологів політичного режиму США Ф. Фукуяма ключовим завоюванням демократії, що визначає її сутність, вважає «звільнення бажання від всіх обмежень на жагу наживи» [13, с. 497]. Парадоксом демократії, яку пропагує американський теоретик, є те, що будуючись на цінностях свободи та рівності, навіть у своєму тріумфі, вона не дає ні необхідної рівності, ні належної свободи. «Незадоволеність виникає саме там,— зазначає Ф. Фукуяма,— де тріумф демократії найбільш повний: це незадоволеність свободою і рівністю» [13, с. 498]. Насправді ніякого парадоксу немає. Те, що американський автор намагається назвати демократією, є лише набором або системою символів, за якими ховається жорстка тоталітарна система управління, в основі якої бажання, жага наживи як основний принцип, мотив, критерій оцінки, спосіб підпорядкування та інструмент обмеження соціальної діяльності. У будь-якому випадку,

незалежно від різноманітності мотивів, демократія для широкої громадськості залишається предметом бажання, а відтак—своєрідним інструментом політичної пропаганди.

Демократія, розглядаючись політичними елітами як інструмент стримування мас, на що звертав увагу І. М. Валлерстайн [2, с. 43,163], являє собою на практиці скоріше набір символів та знаків, які покликані засвідчити правомірність формування та дотримання загальної волі суспільства, ніж процес її дійсного втілення в життя. Іншими словами, демократія—це скоріше знаки або своєрідний символічний універсум, ніж реальний порядок речей. У цьому зв'язку заслуговують на увагу міркування французького мислителя Ж. Бодрийяра. Відповідно до нього, спокушають знаки, які утворюють символічний всесвіт та підпорядковують реальний порядок речей та уявне як бажання мас [1, с. 58,184,299–303]. «Форма бажання відбиває і скріплює історичний перехід поневолених від статусу речі або об'єкта до статусу суб'єкта або підданого, але сам по собі цей перехід не більш як витончене й глибоко запале увічнення устрою рабства. Перші пробіски суб'єктивності мас на зорі сучасності, на зорі революцій—перші ознаки самокерованого рабства суб'єктів і мас під знаком їхнього власного бажання! Початок великої спокуси: річчю можна просто володіти—суб'єкта бажання можна спокусити. Так почала розгортатися в соціальному й історичному плані ця м'яка стратегія. Меси психологізуються, щоб бути спокушеними. На них натягають бажання, щоб відволікти від нього й спокусити» [1, с. 300]. У результаті, на думку Ж. Бодрийяра, якщо раніше маси змушували миритися з владою грубим насильством, то зараз—їх змушують приймати її силою спокуси. А техніки контролю і нагляду змінює м'яка технологія спокуси. Причому спокуса проникає усюди, нишком чи відкрито, пронизуючи будь-які соціальні відносини, у тому числі відносини між політиками та виборцями [1, с. 301–302]. «...Спокуса являє панування над символічним всесвітом, тоді як влада—усього лише панування над реальним» [1, с. 36],—стверджував французький мислитель. У цьому зв'язку симптоматично, що, наприклад, англійський вчений Н. Дж. О'Шанесі в своїй книзі з примітною назвою «Політика і пропаганда: зброя масової спокуси» відстоює думку, що поняття «спокуса» описує мистецтво процесу пропаганди [18, р. VI]. «Ефективна пропаганда є часто спокусливою пропагандою (*seductive propaganda*)» [18, р. VI],—зазначає він.

Можна стверджувати, що м'яка технологія спокуси, про яку пише Ж. Бодрийяр, завдяки знакам, які можуть навіть не мати зв'язку з реаль-

ністю, будучи її симуляцією або доповненням, викликає бажання мас, зокрема, бажання надати підтримку політичному суб'єкту чи відмовити у ній. При цьому слід зазначити, що здійснення технології спокуси передбачає максимізацію задоволення та мінімізацію страждання. Іншими словами, принцип дії цієї технології — це спокуса задоволенням на фоні актуалізованого страждання. У свій час, К. Поппер справедливо підмітив, що задоволення та страждання є важливими чинниками реалізації політичної влади. У книзі «Відкрите суспільство та його вороги» він розглядав концепції ідеологів закритих та відкритих суспільств, пов'язуючи ці суспільства, відповідно, зі стражданням та задоволенням [8, с. 26,200–201; 9, с. 274,354–355]. При цьому він стверджував, що, оскільки принцип максимізації задоволення веде до тоталітаризму, провідним має бути принцип мінімізації страждання [9, с. 354]. «...Із усіх політичних ідеалів ті, якими надихаються прагнення зробити людину щасливою, напевно найбільш небезпечні... спроба створити рай на Землі неминуче призводить до створення пекла... Наш моральний обов'язок полягає в тому, щоб допомагати нужденним у нашій допомозі, однак моральний обов'язок не може полягати в тому, щоб зробити інших щасливими...» [9, с. 274], — зазначав К. Поппер. Проте задекларовані етичні постулати англійського постпозитивіста не скасовують того факту, що в політичній практиці використовуються принципи і максимізації задоволення, і мінімізації страждання. Хоча б тому, що актуалізація страждання передбачає задоволення від його усунення, а задоволення визначається та посилюється наявністю страждання.

Велику роль в актуалізації страждання та формування настанови очікування задоволення відіграють фігури ворога та друга. Зазначимо, що політичним силам завжди потрібні зовнішні та внутрішні вороги, щоб актуалізовувати теми боротьби, страждання та перемоги як очікуваного задоволення. Стан боротьби передбачає безумовну згоду з політиком, політичною силою чи інститутом (державою, блоком і т. ін.), яка претендує на роль героя. Разом з тим, актуалізація теми боротьби вимагає від громадян активної позиції, що має втілитись у тій чи іншій формі підтримки влади політичного суб'єкта, який виступає в символічній ролі друга-героя.

У здійсненні пропагандистського впливу на основі принципів максимізації задоволення та мінімізації страждання можна умовно виділити такі операції: 1) актуалізації наявного страждання; 2) з'ясування винуватців цього страждання та інтерпретації їх як ворогів можливого задоволення; 3) вказування можливого задоволення (насолоди); 4)

визначення шляхів рятування від страждання як боротьби за здобуття задоволення (насолоди); 5) визначення героя, діючої сили боротьби за задоволення страждених; 6) приписування герою надзвичайних здібностей; 7) актуалізація його духовного зв'язку, ідейної єдності та залежності від підтримки страждених.

Усі ці операції взаємопов'язані між собою та взаємодоповнюють одна одну у виконанні функцій активізації, мобілізації та орієнтації об'єктів пропаганди. Так, актуалізація страждання передбачає задоволення від його усунення, а задоволення визначається та посилюється наявністю страждання. Існування ворога передбачає існування героя-друга і навпаки. Надзвичайні якості героя вказують на можливість перемоги у боротьбі над ворогом та здобуття насолоди, та, тим самим, передбачають віру та підтримку страждених. Єднання страждених з героєм в акті віри та підтримки забезпечує їм лаври учасників боротьби та причетність до героїчних перемог.

Одним із перших, хто запропонував усі політичні мотиви та дії звести до розрізнення друга та ворога, був К. Шмітт. Він цілком справедливо вбачав у цьому розрізненні вирішальний спосіб інтенсифікації смислів у політиці, незалежно від їх національного, релігійного, ідеологічного та іншого змісту [15, с. 300]. Проте, слід зауважити, що К. Шмітт, виявивши одну з рушійних пружин політичної дії, не спробував з'ясувати, що саме лежить за дієвістю розрізнення друга та ворога в політиці і чи повністю вичерпується політика розділенням та напруженістю між групами друзів та ворогів. Безперечно, поділ суб'єктів політики на друзів та ворогів — одна з головних детермінант політичної дії, але політика може також визначатись такими розрізненнями та напруженнями як суспільне зло та благо, безладдя та порядок, примус та свобода, непрозорість та відкритість, безкомпромісність та популізм, клановість та демократизм, націоналізм та мультикультуралізм, а також наявне ущербне і дефектне політичне реальне та уявне ідеальне. Слід визнати, що за всіма можливими розрізненнями та напруженнями в політиці, в тому числі за опозицією ворог — друг, лежить розрізнення та напруження між стражданням та задоволенням (насолодою), яке укорінено в особистому досвіді кожної людини. Так, ворог є втіленням страждання, а друг — задоволення. Разом з тим, слід наголосити, що як раз задоволення повинно бути атрибутом та посвідченням друга в політиці, а страждання — ворога. Само по собі розрізнення друга та ворога в політиці недостатньо, воно має наповнюватись особистим смислом для кожного суб'єкта політичних відносин через відчуття цілком реального

страждання та очікування певного, достатньо конкретного, задоволення.

Переосмислюючи теоретичну спадщину К. Шмітта, зазначимо, що суб'єкт здійснення пропаганди визначає розрізнення страждання й задоволення та форми його репрезентації. Саме в цьому і полягає реалізація можливості ефективної політичної пропаганди. Разом з тим, розрізнення друга та ворога є необхідним та виконує функцію мобілізації об'єктів пропаганди. Слід наголосити, що дуалізація політичного світу, його поділ на дві антагоністичні частини (за моделлю «друг—ворог») є не способом його об'єктивного описання, а швидше технологічним інструментарієм впливу на свідомість та поведінку об'єктів пропаганди. Справа в тому, що дуальний поділ спрощує розуміння та інтерпретацію, крім того, має коріння в глибинних пластах свідомості людини з притаманною їй архетиповою вірою в споконвічну боротьбу добра зі злом, тобто є елементом архаїзації свідомості. Саме спрощення тлумачення політичних процесів для об'єктів політичної пропаганди вже несе для них задоволення, оскільки дає можливість без зайвих рефлексивних зусиль відчувати себе здатними зрозуміти сутність та логіку політичних процесів. І навпаки, порушення принципу дуальності швидше викликає роздратування та недовіру, оскільки сприймається як навмисне ускладнення з метою приховування істини, що покликане заплутати розуміння справжнього стану справ та приховати ворога—винуватця політичних прорахунків.

Пропагандистська дуалізація не просто певним чином структурує сприйняття політичного світу, а й створює ситуацію напруження та занепокоєння, протистояння та нестійкості, що мобілізує активність об'єктів політичної пропаганди, збуджуючи їх надії добитись перемоги світлих сил над темними, сприяти перевазі позитивних тенденцій політичного розвитку над негативними, і, тим самим, подолати страждання та здобути задоволення.

За усіма можливими смисловими опозиціями, завдяки яким мотивується та визначається політична свідомість та поведінка соціальних суб'єктів, лежить розрізнення страждання та задоволення (насолюди). Саме особистий досвід страждання та задоволення накладається на сприйняття таких феноменів, понять, ідей та символів як примус та свобода, смерть та життя, тоталітаризм та демократія, фашизм та толерантність, свавілля та законність, привілейованість та рівність, смисл (значення) та абсурд.

Завдяки публічно визнаним феноменам, поняттям, ідеям та символам страждання та задоволення виводяться з суб'єктивного плану та здобувають об'єктивний характер, об'єктивуються. Крім того, вони стають чинниками об'єднання в групи й спільноти та одночасно джерелами поділу суспільства та політичному на антагоністичні сили. Одночасно, перетворені форми страждання та бажання задоволення соціальних суб'єктів в публічно та політично визнані феномени та поняття дозволяють цим суб'єктам позбутись почуття вини.

Відомо, що суб'єктивне страждання вказує на деяку дефектність, недосконалість, непристосованість індивіда (теорії деривації [16; 17]), тоді як колективне страждання є злочином, виною злих чи темних сил, ворога, та, тим самим, виправдовує індивіда як безвинну жертву свавілля та злочину. Так само, індивідуальне задоволення навантажено почуттям вини (яке пов'язано з гріховним та егоїстичним розумінням задоволення) та потребує об'єктивації та суспільного виправдання через перетворення в колективні форми задоволення. Наприклад, тиранія, деспотія, авторитаризм як індивідуальне (або принаймні нерівне) задоволення від користування владою, як правило, протиставляється демократії як колективному задоволенню від користування владою. Індивідуальне задоволення від користування суспільними благами як наявність привілеїв чи невинуватих прибутків протиставляється соціальній державі чи державі добробуту як колективному задоволенню від рівного чи справедливого розподілення державних прибутків.

Ворог та друг є такими ж об'єктивованими формами страждання та задоволення, точніше їх джерелами, як чиновницьке свавілля та правова держава. Саме через посилення міри наявного чи можливого страждання, яке приписується ворогу, здійснюється його демонізація, яка прагне викликати та каталізувати мобілізацію підтримки соціальних суб'єктів у владних інтересах пропагандиста. Чим більше страждання, тим більш ненависний ворог, а, отже, і більша енергія ентузіазму у боротьбі проти нього разом з героєм-другом. Тому при завоюванні влади для опозиційних політичних сил стає актуальним гасло: «Чим гірше — тим краще».

Обіцянки задоволення у вигляді різних його об'єктивованих, колективних форм мають забезпечити нерозривний зв'язок між героєм-другом та стражденими, які автоматично стають його прихильниками, своєрідною символічною армією добра чи світлих сил в нав'язаній політичною пропагандою картині світу.

Висновки. Врахування та використання психологічних особливостей та закономірностей політичної поведінки громадян як на індивідуальному, так і на колективному рівнях, істотним чином визначає ефективність технологій політичної пропаганди. Психологічні механізми політичної поведінки належать до головних об'єктів впливу психологічних технологій пропаганди, результативність яких, у свою чергу, залежить від того, наскільки вибір та застосування технологій узгоджено з особливостями функціонування психологічних механізмів. Психологічні механізми політичної поведінки соціальних суб'єктів виступають особливим типом механізмів пропаганди, які є усталеними схемами, моделями сприйняття та реагування на пропагандистський вплив. Низку пропагандистських технологій, результативність яких визначається успіхом у впливі на психіку людини (зокрема, через управління увагою, емоціями, переживаннями і т. ін.) з метою спонукання до надання чи позбавлення підтримки політичним суб'єктам, можна інтерпретувати як психологічні пропагандистські технології. Відповідно до того, негативні чи позитивні емоції та почуття використовуються для впливу на масову свідомість, технології пропаганди можна умовно поділити на жорсткі та м'які. Якщо жорсткі технології побудовані на таких емоціях, як страх, відчай, гнів, тривога, ненависть, відроза, то м'які — на емоціях надії, успіху, гордості, замилювання, обожнювання, радості, а особливо — на ресурсі бажання. Якщо жорсткі технології орієнтують громадськість на негативне, деструктивне ставлення до окремих об'єктів політичного світу та, по суті, справляють гнітючий, руйнуючий вплив на особистість індивіда, то м'які — навпаки — покликані сформувати позитивне та конструктивне ставлення до певних політичних суб'єктів.

Список використаних джерел:

1. Бодрийяр Ж. Соблазн [Текст] / Ж. Бодрийяр; пер. с фр. А. Гараджи. — М.: Издательство AdMarginem, 2000. — 317 с.
2. Валлерстайн И. После либерализма [Текст] / И. Валлерстайн; пер. с англ. / Под ред. Б. Ю. Кагарлицкого. — М.: Едиториал УРСС, 2003. — 256 с.
3. Викентьев И. Л. Приемы рекламы и Public Relations [Текст] / И. Л. Викентьев. — Ч. 1. — СПб.: «ТРИЗ-шанс», 1995. — 228 с.
4. Вилюнас В. К. Психологические механизмы мотивации человека [Текст] / В. К. Вилюнас. — М.: Изд-во МГУ, 1990. — 288 с.

5. Висоцький О. Комунікація як компонент легітимаційної політики [Текст] / О. Висоцький // Політичний менеджмент. — 2008. — № 1 (28). — С. 77–86.
6. Делёз Ж. Анти-Эдип: Капитализм и шизофрения [Текст] / Ж. Делёз, Ф. Гваттари; пер. с франц. и послесл. Д. Кралечкина; науч. ред. В. Кузнецов. — Екатеринбург: У-Фактория, 2007. — 672 с.
7. Дилигенский Г. Г. Социально-политическая психология [Текст] / Г. Г. Дилигенский. — М.: Новая школа, 1996. — 351 с.
8. Поппер К. Открытое общество и его враги [Текст]: в 2 т. / К. Поппер. — Т. 1. — М.: Феникс, «Культурная инициатива», 1992. — 448 с.
9. Поппер К. Открытое общество и его враги [Текст]: в 2 т. / К. Поппер. — Т. 2. Время лжепророков: Гегель, Маркс и другие оракулы. — М.: Феникс, «Культурная инициатива», 1992. — 528 с.
10. Робин К. Страх. История политической идеи [Текст] / К. Робин / Пер. с англ. А. Георгиева, М. Рудакова. — М.: Прогресс-традиция; Издательский дом «Территория будущего», 2007. — 368 с.
11. Спиноза Б. Этика [Текст] // Спиноза Б. Избранные произведения в двух томах. — Т. 1. — М.: Изд-во Полит. лит., 1957. — С. 359–618.
12. Фромм Э. Бегство от свободы [Текст] / Э. Фромм; пер. с англ. / Общ. ред. и послесл. П. С. Гуревича. — М.: Прогресс, 1989. — 272 с.
13. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек [Текст] / Ф. Фукуяма. — М.: АСТ, 2004. — 588 с.
14. Шейгал Е. И. Семиотика политического дискурса [Текст]: дис... д-ра филол. наук: 10.02.01; 10.02.19 / Елена Иосифовна Шейгал. — Волгоград, 2000. — 431 с.
15. Шмитт К. Понятие политического [Текст] / К. Шмитт // Антология мировой политической мысли: В 5 т. — Т. 2: Зарубежная политическая мысль, XX в. — М.: Мысль, 1997. — С. 290–310.
16. Bernstein M. An empirical examination of relative deprivation theory [Text] / M. Bernstein, F. Crosby // Journal of Experimental Social Psychology. — 1980. — Vol. 16. — P. 442–456.
17. Bulman R.J. Attributions of blame and coping in the «real world»: Severe accident victims react to their lot [Text] / R.J. Bulman, C. B. Wortman // Journal of Personality and Social Psychology. — 1977. — Vol. 35. — P. 351–363.

-
18. O'Shaughnessy N.J. Politics and propaganda: Weapons of mass seduction [Text] / N.J. O'Shaughnessy. — Manchester: Manchester University Press, 2004. — VII, 264 p.

Стаття надійшла до редакції 22.03.2014 р.

Павлов Д. М. Психологические аспекты политической пропаганды
Исследованы психологические детерминанты эффективного осуществления политико-пропагандистского влияния. Проанализирован пропагандистский потенциал желания и страха как факторов политического поведения.

Ключевые слова: политическая пропаганда, психологические аспекты эффективности, психологические механизмы политического поведения, объекты пропаганды, манипуляция, демократия, идеология.

Pavlov D.M. Psychological Aspects of the Political Propaganda

Psychological determinants of effective implementation of political propaganda influence are investigated. Propagandistic capacity of desire and fear as factors of political behavior is analyzed.

Keywords: political propaganda, psychological aspects of efficiency, psychological mechanisms of political behavior, objects of propaganda, manipulation, democracy, ideology.

© Павлов Д. М., 2014

Антонова О. С.

Здобувач кафедри політології Донецького національного університету

ПОЛІТОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ФОРМУВАННЯ ПАРТІЙНО-ФРАКЦІЙНОЇ ДИСЦИПЛІНИ В УКРАЇНІ

На підставі аналізу положень нормативно-правових актів України про статус депутатських фракцій визначено аспекти їх дисципліни у процесах законотворчості. Доведено, що політичний вимір фракційної дисципліни включає в себе два структурні рівні: конституційно-організаційний й політичний. Досліджено й систематизовано погляди вітчизняних науковців щодо процесів партійно-фракційної дисципліни у Верховній Раді України.

Ключові слова: депутатська фракція, партійно-політична відповідальність, політична партія, депутатська група, міжфракційне об'єднання.

Реформування політичної системи України поставило перед українським суспільством значні виклики та загрози у вигляді інституціональної кризи гілок влади за перерозподіл владних ресурсів й повноважень. Через це унеможливлюються демократичний розвиток української держави, оскільки влада й населення дистанціюються одна від одного і формують специфічну систему гібридної моделі трансформаційного процесу; де відсутня реалізація базових положень Конституції України у вигляді створення умов для суверенного, демократичного, соціального й правового розвитку нашої держави (ст. 1) [1]. Сенс названого полягає у тому, що законодавча гілка влади за свою природою має забезпечувати представницьку функцію інтеграції й координація суспільно-політичних інтересів з різник точок зору, що означає врегулювання взаємовідносин між суб'єктами й об'єктами політики правовими заходами. Механізмом реалізації цього процесу виступають депутатські фракції як офіційне представництво політичної партії у законодавчій гілці влади. Але разом з цим, їх ефективна діяльність залежить від продуктивного законотворчого процесу, який вимагає участь всіх депутатів не тільки в його розробці, але у впровадженні в життя (одностайне голосування всіх депутатів фракції) [2]. Як наочно демонструє законот-

ворчий процес в Україні, фракційна діяльність політичних партій немає нічого спільного ані з партійними програмами, ані з вимогами електорату й навіть членів певної партії, що підіймає питання забезпечення партійної єдності на новий рівень. Сутність проблеми полягає у тому, що через вкрай низьку ефективність у діяльності депутатських фракцій втрачається довіра населення до інституту Верховної Ради України як інструмента реалізації народних інтересів. Але сама проблема криється у відсутності в нашій державі зрозумілого механізму партійно-фракційної дисципліни, яка й виступає першопричиною інституційної кризи в Україні. Саме визначенню аспектів вказаної проблеми й присвячено наше дослідження.

Метою дослідження є причинно-наслідковий аналіз політичних аспектів формування в Україні дисципліни депутатських фракцій у процесах формування й реалізації законотворчої діяльності Верховної Ради України. Задля досягнення поставленої мети нами формується наступна група дослідницьких задач: по-перше, з'ясувати сутність політичної природи такого явища як «фракційна дисципліна»; по-друге, визначити принципи відмінності політичної природи «фракційної дисципліни» від суто правової; і нарешті, по-третє, дослідити специфіку реалізації в Україні принципів політико-правової дисципліни депутатських фракцій у процесах вироблення офіційної політики.

Дослідження дисципліни депутатських фракцій предмет аналізу передусім теоретиків й практиків з конституційного права, що є достатньою мірою справедливим. Оскільки, саме у дослідженнях таких авторів як В. Венгера, Н. Ганжі, Г. Керимова, М. Марченка, В. Погорілка, В. Чиркіна, В. Шаповала та інших встановлюються критерії для визначення сутності й наповнення нормативно-правових актів з приводу конституційно-правового врегулювання фракційної дисципліни. Тобто, у роботах вказаних авторів чітко становлено, що являє собою фракційна дисципліна, якими заходами вона формується, за що саме члени фракції несуть відповідальність й чим внутрішньофракційна дисципліна відрізняється від дисципліни самих фракцій у парламенті [3]. Разом з цим, як відмічають такі фахівці як С. Заславський, О. Кульчицька, В. Лемака, Х. Приходько, Ю. Чепрасова та інші, незважаючи на те, що фракційна дисципліна як явище хоча й регулюється конституційними та іншими нормативно-правовими актами, але за своєю природою це явище виключно політичне [4, с. 5]. Також, дисципліна партійних фракцій найчастіше визначається певною політичною ситуацією в державі або певним резонансним законопроектом, й тому при цього явища найчас-

тіше ведуть мову про його базові аспекти, які знаходяться в правовому полі (наприклад, слідування бюрократичні процедури формування депутатської фракції у Верховній Раді України), але варто також розуміти, що неможливо виробити універсальний закон чи конституційне положення, яке б враховувало всі перепити політичного життя [5, с. 20–21]. Тобто, мова йде про те, що через порушення фракційної дисципліни (наприклад, заборона керівника фракції підтримувати певний законопроект) депутат тим самим підтримав стратегічне рішення для розвитку країни. Іншими словами, дослідники з конституційного права багато в чому не враховують специфіку політичного наповнення фракційної дисципліни, хоча й називають ці фактори [6, с. 16]. Таким чином, в існуючих дослідженнях з проблематики фракційної дисципліни майже не відбувається виключення у предметне поле її політичних аспектів. Саме вирішенню цього питання й присвячено наше дослідження.

Проблематика фракційної дисципліни в політичній науці має два виміри. Перший вимір стосується безпосередньо організаційного характеру внутрішньофракційної дисципліни, де на перший план виходить європейська практика класичного парламентаризму з позицій встановлення норм про порядок й принципи формування депутатських фракцій (встановлення конституціями мінімальної чисельності депутатської фракції, з'ясовується процедура її реєстрації або ліквідації тощо) та забезпечення її процесуальної діяльності (встановлюється порядок подачі кандидатур на урядові посади, з'ясовується порядок законотворчої діяльності самої фракції й окремих депутатів) [7, р. 87]. В Україні вказана теза реалізується, на наш погляд, багато в чому специфічною мірою. Так, згідно ст. 60 п. 1 Регламенту Верховної Ради України допускається створення міжфракційного депутатського об'єднання, до складу якого входять народні депутати з правами й обов'язками дещо відмінними від фракційних, а саме: вони створюються без реєстрації, відповідного кадрового, матеріально-технічного, інформаційного оформлення для діяльності якого необхідно лише письмове повідомлення керівника такого об'єднання Голові Верховної Ради України [8]. З наведеного виходить, на наш погляд, що офіційно оформлена депутатська фракція у Верховній Раді України існує лише як конституційна вимога щодо її статусу й надавання права на виконання нею конституційних обов'язків. Разом з цим, депутатська фракція або окремих депутат можуть входити до депутатської групи для прийняття рішень, які не відповідають інтересам як електорату, так й самої політичної сили, яку через фракцію вони репрезентують у парламенті. Практичним

прикладом наведеної ситуації є голосування фракції Партії регіонів у Верховній Раді України у лютому-березні 2014 року, де голоси самої фракції й окремих її депутатів йшли врозріз з офіційною лінією самої Партії регіонів й інтересів її виборців, зокрема у мовних питаннях [9] та відсторонення від посади Президента України лідера цієї партії В. Януковича [10]. Ще однією специфічною рисою організаційної основи депутатської фракції у Верховній Раді України є відсутність її конституціоналізації. Мова йде про те, що у кращих європейських практиках організація й діяльність депутатської фракції фіксується у конституційних актах, які мають більш складну процедуру змін, ніж звичайний регламент або закон. В Україні ж регулювання всіх депутатських взаємовідносин записані у Регламенті Верховної Ради. Так, Закон України «Про регламент Верховної Ради України» від «10» лютого 2010 року чітко встановлює перелік статусних, організаційних й правових питань функціонування фракції [8]. Але, разом з цим в Україні покищо не вироблено такого явища як «фракційна дисципліна», яка здебільшого являє собою дотримання Регламенту Верховної Ради України й встановленої організаційної основи.

Назване актуалізовує друге явище фракційної дисципліни, а саме відповідальність депутата та фракції за прийняті політичні рішення. Назване є другим виміром фракційної дисципліни, який ми пропонуємо окреслити політичним. Мова йде про те, що ані фракція, ані депутат в Україні жодним чином не несуть будь-якої відповідальності за наслідки своїх рішень або відхилення від декларованого політичного курсу. Корінь проблеми полягає, на нашу думку в тому, що найчастіше дисципліна фракції зводиться до двох аспектів—«партійного спрямування» та «колективної підтримки». Іншими словами, депутат або фракція можуть бути позбавлені свого статусу виключно через порушення організаційної основи своєї діяльності, що й продиктоване врегулюванням фракційних відносин саме Регламентом Верховної Ради, а не Конституцією України. Розглянемо ці два аспекти більш детально. Окреслене нами «партійне спрямування» являє собою систему внутрішньофракційної дисципліни, де її межі встановлюються й виконуються всіма депутатами цієї фракції, причому, будується така система виключно на основі неправових домовленостей, де санкції щодо порушників дисципліни вводяться безпосередньо партійним апаратом й вони доречі мають виключно політичну природу [11, р. 572]. Практичний вимір названої проблеми носить виключно технічний характер щодо порядку голосування окремих депутатів за певні

рішення. Прикладом такої ситуації є виконання керівниками фракцій усних наказів Президента України В. Януковича щодо прийняття політичного рішення до повернення Конституції України зразка 2004 року як умови подолання політичної кризи-2014 року [12]. Санкцій за невиконання таких рішень у правовому полі не передбачено, так само як не передбачено прямого втручання офіційних осіб у діяльність політичних фракцій. Але разом з тим, ми отримуємо цікаву ситуацію прямої залежності фракційної дисципліни від політичних умов. Що стосується «колективної підтримки» то мова йде про одностайне голосування всіх членів фракції за певні законопроекти чи їх розробку. Названа проблема характеризується також таким явищем як «міграція депутатів» в рамках однієї фракції. Мова йде про те, що депутат однієї фракції всупереч рішенням фракційних керівників може підтримати рішення своїх політичних опонентів, але це не є порушенням фракційної дисципліни у чистому вигляді за умови, що рішення мало вирішити стратегічні проблеми соціально-політичного розвитку суспільства [13, р. 34]. Іншими словами, конституційне оформлення дисципліни партійних фракцій найчастіше зводиться до прийняття імперативного мандату як гарантії виключно правової відповідальності за порушення дисциплінарних основ діяльності партійних фракцій [14, р. 31]. Але, разом з тим, головна ідея імперативного мандату полягає у забезпеченні політичної структуризації фракції на предмет стабільної діяльності всього парламенту, як набору фракційних груп, які на підставі політичних домовленостей організують стабільність законодавчої гілки влади [14, р. 34–35]. З наведеного виходить, що таке явище, як дисципліна партійних фракцій явище більше політичного характеру ніж правового, що наочно демонструє наведений нами аналіз. Також до політичних аспектів цього явища схиляються й практики з конституційного права, які неформальну сторону діяльності надають саме фахівцям з політичних наук [14, р. 35]. Але, в Україні покищо відсутні міждисциплінарні порівняльні аналізи специфіки такого явища як дисципліна партійних фракцій в Верховній Раді України з позицій комплексного політико-правового аналізу. Саме цьому аспекту вказаної проблеми будуть присвячені наші наступні наукові розробки.

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження можна дійти наступних висновків. По-перше, таке явище як фракційна дисципліна подається фахівцями з конституційних питань як політична основа діяльності депутатських фракцій з урахуванням їх організаційних основ та програмних аспектів політичної партії, яку вони й репрезентують

у Верховній Раді України. По-друге, дисципліна партійних фракцій подається і в політичній, і в правовій науці з двох позицій — організаційної (де акцент робиться на чіткому слідування фракцією встановлених нормативно-правових процедур) та політичної (як ставить своїм предметом дослідження впливу неформальних правил організації депутатської фракції в залежності від політичних умов). По-третє, єдиного трактування поняття «фракційна дисципліна» не існує й фахівці з політичних та юридичних наук схиляються до думки, що це явище більшою мірою визначається політичною ситуацією, ніж правовими нормами.

Список використаних джерел:

1. Конституція України [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80>
2. Георгіцина А. З. Сучасний парламентаризм: проблеми теорії та практики / А. З. Георгіцина. — Чернівці: «Рута», 1998. — 484 с.
3. Сухапаров А. А. Парламент каков он есть / А. А. Сухапаров (Государственная дума глазами аналитиков) // Общественные науки и современность. — 2004. — №1. — С. 174–176.
4. Кульчицька О. Особливості реалізації повноважень депутатських фракцій у Верховній Раді України / О. Кульчицька // Часопис Академії адвокатури України. — 2009. — №3. — С. 1–7.
5. Лемак В. Політичні партії як інститут громадянського суспільства: проблеми правового регулювання в Україні / В. Лемак // Право України. — 2010. — №7. — С. 18–24.
6. Ганжа Н. В. Конституційно-правовий статус депутатських фракцій в Україні: проблеми законотворчого оформлення / Н. В. Ганжа // Серія: Право. — 2011. — №3. — С. 13–19.
7. Kornberg A. Caucus and Cohesion in Canadian Parliamentary Parties / A. Kornberg // The American Political Science Review. — 1986. — Vol. 60, No. 1. — P.83–92.
8. Регламент Верховної Ради України [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1861-17/page3>
9. Нардепы отменили скандальный закон Кивалова-Колесниченко [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://ru.tsn.ua/politika/nardepy-otmenili-skandalnyy-zakon-kivalova-kolesnichenko-350827.html>

10. «Регионалы» потеряли Януковича и поэтому проголосовали за внеочередные выборы [электронный ресурс] // Режим доступа: <http://www.segodnya.ua/politics/pnews/regionaly-poteryali-yanukovicha-i-poetomu-progolosovali-za-otstavku-tigipko-497904.html>
11. Warhurst J. Conscience Voting in the Australian Federal Parliament / J. Warhurst // *The Australian Journal of Politics and History*. — 2008. — Vol. 54, Issue 4. — P.570–579.
12. Рада вернула Конституцию 2004 года (обновлено) [электронный ресурс] // Режим доступа: <http://podrobnosti.ua/power/2014/02/21/960407.html>
13. *Parliamentary Party Groups in European Democracies: Political Parties behind Closed Doors.* / Eds.: K. Heidar, R. Kooler. — London: Routledge, 2000. — 303 p.
14. Owens J.E. Explaining Party Cohesion and Discipline in Democratic Legislatures: Purposiveness and Context / J.E. Owens // *The Journal of Legislative Studies*. — 2004. — Vol. 9, No. 4. — P.27–42.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2014 р.

Антонова О.С. Политические аспекты формирования партийно-фракционной дисциплины в Украине

Исследование посвящено политическому анализу положений нормативно-правовых актов Украины на предмет определения норм и границ фракционной дисциплины законодательного процесса. Проанализированы научные наработки украинских авторов, в которых внимание акцентируется на декларативных аспектах. В свою очередь, политическая реальность наглядно демонстрирует, до фракционная дисциплина прежде всего политическое явление, регуляция которого очень часто лежит не в предметном поле конституционных процессов.

Ключевые слова: депутатская фракция, партийно-политическая ответственность, политическая партия, депутатская группа, межфракционное объединение.

Antonova O. S. Political aspects of formation of party and fractional discipline in Ukraine

Research is devoted to the political analysis of provisions of normative legal acts of Ukraine regarding definition of norms and borders of

fractional discipline of legislative process. Scientific practices of the Ukrainian authors in which the attention is focused on declarative aspects are analysed. In turn, the political reality clearly demonstrates, to fractional discipline first of all the political phenomenon, which regulation very often lies not in a subject field of the constitutional processes.

Keywords: deputy fraction, party and political responsibility, political party, deputy group, interfractional association.

© Антонова О.С., 2014

УДК 324:342.849.3

Теслюк С. А.*Аспірантка кафедри політології філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ВИБОРЧИЙ ФОНД ЯК ОСНОВНИЙ РЕСУРС ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ СУЧАСНИХ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ

Проаналізовано сутність, місце та умови формування виборчого фонду, як важливого елементу сучасних політичних партій. Розглянуто поняття «виборчий фонд» з економічної, політологічної та юридичної точок зору і сформульовано авторське визначення.

Ключові слова: виборчий фонд, політична партія, фандрайзінг.

Політичні партії є інститутом громадянського суспільства, які відіграють провідну роль у формуванні та вираженні політичної волі громадян. Але, тим не менше практичне виконання цієї ролі є неможливим без належних фінансових ресурсів, за рахунок яких політичні партії мають можливість не лише донести свої цілі та ідеї до громадян, а й конкурувати між собою, брати участь у виборах до представницьких органів державної влади та місцевого самоврядування, впливати на зовнішню політику та внутрішній курс держави.

З метою контролю з боку держави за надходженнями коштів на користь політичних партій та їх використанням політичними партіями створюються виборчі фонди. Кожна країна має свою специфіку щодо шляхів створення виборчих фондів, джерел їх формування та методів контролю.

Проблематика фінансування політичних партій та їх виборчих фондів знаходиться на стику економічних, юридичних та політичних наук, тому завданням статті є аналіз поняття «виборчого фонду» в політологічному аспекті, з'ясування місця та умов його формування. Дослідження категорії «виборчий фонд» як наукового феномена та невід'ємного елементу політичної партії, проблеми становлення та розвитку міжнародних виборчих стандартів, систем фінансування виборів розглядалися в роботах зарубіжних та вітчизняних вчених, зокрема С. Большакова, А. Брауна, Ю. Веденєєва, А. Вешнякова, Р. Вілля, О. Волкова, А. Головіна, Н. Демчук, Є. Колюшина, Р. Кросса, В. Лисенка, Д. Менсона, В. Міллера, М. Обушного, А. Романюка, Ю. Шведа та ін.

Інститут виборчих фондів у даний час грає значну роль у відносинах фінансового забезпечення кандидатів та виборчих об'єднань, будучи при цьому єдиним можливим джерелом їх фінансування. Наразі інститут виборчих фондів існує як в інтересах самих кандидатів, виборчих об'єднань, так і в інтересах держави, що здійснює контроль за надходженням коштів до зазначених фондів і, що важливо, їх витрачанням.

Сучасне трактування поняття виборчого фонду представлено в науці різними вченими і з різних позицій. Наприклад, доктор юридичних наук С. Колюшин визначає його як «грошові кошти на спеціальному виборчому рахунку кандидата, зареєстрованого кандидата або виборчого об'єднання, які акумулюються і витрачаються в установленому законодавством порядку» [2, с. 531]. У той же час Д. Катков і Е. Корчіго вважають, що виборчий фонд є формою формування і витрачання коштів, призначених для фінансування виборчої кампанії кандидата, зареєстрованого кандидата, виборчого об'єднання. [3].

З точки зору економічної науки, виборчий фонд представляє собою не що інше, як фонд грошових коштів, у даному аспекті розуміється як їх сукупність, об'єднана єдиною метою, досягнення якої вони забезпечують. При цьому з точки зору науки фінансового права фонд грошових коштів це не проста їх сукупність, оскільки даному утворенню притаманні ряд функцій, яких не мають грошові кошти. А. С. Ємельянов, зокрема, зазначає, що на ряду з загальновизнаними чотирма функціями грошей (міра вартості, знаряддя обміну, засіб платежу, засіб накопичення) фонду грошових коштів властиві також розподільна і контрольна функції [1]. Можна відзначити, що по відношенню до виборчих фондів розподільна функція виражається в процесі витрачання коштів фондів кандидатами, виборчими об'єднаннями (їх повноважними представниками з фінансових питань) і спрямування зазначених коштів на передвиборчі заходи. Контрольна функція виборчих фондів проявляється при їх використанні в якості одного із засобів, що дозволяє здійснювати ефективний контроль за фінансовою діяльністю кандидатів, виборчих об'єднань на виборах.

З точки зору політичної науки Ю. Шведа трактує виборчий фонд політичної партії (блоку) як «відкритий, у відповідності з законом, банківський рахунок політичної партії (виборчого блоку) для збору коштів на проведення виборчої кампанії» [8].

З урахуванням даних визначень можна відзначити, що мова йде про відособлену сукупність грошових коштів, розміщених на спеціальному виборчому рахунку в банку, відкритому в установленому законом

порядку кандидатом (його уповноваженим представником з фінансових питань), уповноваженим представником з фінансових питань виборчого об'єднання, куди надходять кошти з перерахованих законом можливих джерел і згодом направляються кандидатами, виборчими об'єднаннями на забезпечення встановлених законом заходів, що складають виборчу кампанію в цілому. Як правило, при цьому у виборчих фондах повинні акумулюватися всі кошти, що витрачаються будь-якими учасниками виборів (крім виборчих комісій) на виборчу кампанію, які складають зміст виборчого фонду (винятком можуть бути кошти громадян направлені ними на приватне проведення передвиборної агітації проти всіх кандидатів).

При цьому не можна не відзначити, що на ряду з даною стороною виборчих фондів він також є інститутом виборчого права і становить сукупність правових норм, що регулюють порядок направлення та витрачання коштів на виборчу кампанію кандидата чи виборчого об'єднання.

М. Рижков, досліджуючи конституційно-правове регулювання інституту виборчих фондів кандидатів та виборчих об'єднань, виділяє наступні структурні елементи виборчого фонду:

1) розпорядник коштів виборчого фонду (ним є безпосередньо кандидат або виборче об'єднання, які беруть участь у виборах та вправі направляти зазначені кошти на визначені законодавством цілі і в необхідному обсязі, який разом з тим не повинен перевищувати встановлений законодавством граничний розмір витрат коштів фонду);

2) права розпорядника на кошти виборчого фонду (кандидати і виборчі об'єднання набувають тільки права користування і розпорядження даними коштами в строго встановлених виборчим законодавством рамках; вони не набувають права власності на кошти свого виборчого фонду, зокрема не можуть перерахувати їх на інший свій банківський рахунок, перевести за своїм бажанням в готівкові грошові кошти, а тільки управляють ними самі або через своїх представників з фінансових питань);

3) джерела формування фонду (як правило, виділяють п'ять джерел формування виборчих фондів: власні кошти кандидата, виборчого об'єднання; кошти, виділені кандидату від виборчого об'єднання, яке його висунуло; добровільні внески і пожертвування громадян; добровільні внески та пожертвування юридичних осіб; кошти, виділені кандидату, виборчому об'єднанню відповідною виборчою комісією);

4) операції з мобілізації коштів виборчого фонду (такими операціями можуть бути, наприклад, внесення громадянами власних коштів на спеціальний виборчий рахунок кандидата, виборчого об'єднання, перерахування юридичними особами коштів зі свого банківського рахунку на спеціальний виборчий рахунок даних осіб, а також інші аналогічні дії, які пов'язані з надходженням коштів у виборчі фонди з передбачених виборчим законодавством джерел);

5) напрями витрачання коштів фонду (як правило, виборчим законодавством визначено, що кошти таких фондів можуть витратитися тільки на цілі, пов'язані з проведенням кандидатами, виборчими об'єднаннями своїх виборчих кампаній);

6) операції з витрачання коштів фонду (вони безпосередньо пов'язані з напрямками їх витрачання і означають розподіл кандидатом, його уповноваженим представником з фінансових питань або уповноваженим представником з фінансових питань виборчого об'єднання коштів виборчих фондів) [6].

Політичне життя у будь-якому суспільстві, в демократичному в тому числі, неможливе без задіяння фінансових ресурсів. Без грошей політичні партії не могли б організуватися, політики не могли б спілкуватися з широкою громадськістю, було б неможливо проводити виборчі кампанії. Тому фінансування політичної діяльності не лише доцільне, воно є життєвою необхідністю. Реалізація розмаїття цілей та завдань, що стоять перед сучасними політичними партіями, потребує суттєвих коштів. Причому необхідність ця постійно зростає. В зв'язку з цим першочергового, на мою думку, значення набуває питання про фінансові джерела політичної партії, з яких формується її фінансовий ресурс. Без сумніву, він займає одне з центральних місць у всьому процесі правової регламентації, більше того, на думку багатьох дослідників, це найбільш розроблена частина всієї правової регламентації фінансової діяльності політичних партій світу. Законодавство визначає види фінансових джерел, диференціюючи їх за типами партійної діяльності; встановлює умови одержання партіями коштів із конкретних джерел, порядок їх використання, наводячи при цьому різного роду обмеження (ліміти пожертвувань і дотацій, напрями витрачання тощо). Недотримання партіями цих умов і обмежень розглядається як правопорушення, що тягне за собою застосування різного роду санкцій, аж до розпуску політичної партії. В партології прийнято виокремлювати три джерела фінансування політичних партій: 1) власні кошти політичних партій (вступні й членські внески, відрахування до партійної каси від заро-

бітної плати членів партії, що посідають політичні пости; прибутки від партійних заходів, прибутки від майна та підприємницької діяльності та ін.); 2) приватне фінансування (добровільні пожертвування фізичних та юридичних осіб; пожертви приватних юридичних); 3) державне фінансування (існують різні форми державного фінансування політичних партій: загальне і спеціальне, пряме і непряме) [5].

Переконливим свідченням актуальності теми дослідження є суттєва деталізація щодо формування виборчих фондів у національному законодавстві багатьох демократичних країн упродовж останніх десятиліть.

Кожна країна має свою специфіку поповнення виборчих фондів політичних партій і держави по-різному приймають участь у цьому процесі. Також законодавство може зобов'язувати політичні партії опубліковувати фінансові звіти щодо отримання та використання коштів, що надходять у виборчі фонди.

Від успішного збору коштів багато в чому залежить і результат самої виборчої кампанії, проте прямої залежності між розмірами фонду та результатом виборів немає. Багато що залежить від ефективності його використання. Існує думка, що грошові витрати лише компенсують недолік інших, в тому числі, моральних ресурсів. Величина витрат виборчого фонду залежить від методів ведення кампанії та обраних засобів агітації. Так, витрати кандидата, що робить ставку на телеєфір зазвичай значно вища, оскільки ефірний час дорого коштує.

Велика частина виборчих витрат припадає на агітацію, однак кошти фондів також можуть бути спрямовані на фінансування інших видів діяльності, пов'язаних з передвиборчою кампанією. Сюди відноситься матеріально-технічне забезпечення та оплата праці виборчого штабу, збір підписів, внесення виборчої застави.

За загальним правилом виборчі фонди формуються наступним чином: спочатку необхідно повідомити виборчу комісію про висунення кандидата або списку кандидатів і подати документи для їх реєстрації, потім необхідно виборчим об'єднанням, які висунули списки кандидатів, зобов'язані зареєструвати у виборчій комісії своїх уповноважених представників з фінансових питань — після чого створюється виборчий фонд. Виборче об'єднання що висунуло кандидатів по одномандатних (багатомандатних) виборчих округах, виборчий фонд не створює. Кандидати, які балотуються тільки в складі списку кандидатів, не вправі створювати власні виборчі фонди. Виборчий фонд можна не створювати у разі проведення виборів до органів місцевого самоврядування

та за умови, що кількість виборців у виборчому окрузі не перевищує 5000 чоловік і кандидат не фінансує свою виборчу кампанію. Кандидату необхідно повідомити виборчу комісію про дані обставини.

Для залучення коштів у виборчі фонди політичних партій часто використовують різноманітні методи фандрайзингу. Взагалі, поняття «фандрайзинг» (походить з англійського слова «fund» — ресурси, фінансування та слова «raise» — знаходження, збір) у вітчизняній науці досить новий і визначають його як «сплановану і безперервну діяльність, спрямовану на забезпечення організації ресурсами, необхідними для реалізації її статутних завдань» [4, с. 190]. Але в зарубіжній практиці цей термін дуже відомий та розповсюджений (наприклад, в США існують, навіть, школи сучасного фандрайзингу). Оскільки цей напрям діяльності активно розвивається і набуває популярності в політиці, то він доволі просто може перерости в велику окрему кампанію.

Фандрайзинг може приймати різні форми та мати різні завдання. Традиційними джерелами фінансування фандрайзингу є: а) пожертвування, вклади спонсорів — комерційних і державних організацій; б) проведення благодійних заходів по збору коштів; в) гранти, що розподіляються різними фондами; г) фінансування з державного бюджету; д) пожертвування приватних осіб тощо [7]. До основних цілей фандрайзингу можна віднести: 1 — залучення ресурсів для реалізації передвиборчої кампанії; 2 — накопичення нових ідей для реалізації майбутніх програм політичних партій; 3 — підвищення іміджу політичної партії та зміцнення довіри громадськості до неї; 4 — інформування громадськості щодо проблем, якими займається або вирішує політична партія; 5 — аналіз ефективності діяльності політичної партії. Варто відзначити, що в англійській літературі можна також зустріти словосполучення «political fundraising», який дослівно перекладається політичний збір коштів.

Отже, проаналізувавши різні точки зору на категорію «виборчий фонд», можна прийти до висновку, що виборчий фонд політичної партії — це тимчасовий цільовий фонд, який створюється у порядку, встановленому національним законодавством країни, для фінансування виборчої кампанії політичної партії.

Загалом, фінансова база політичних партій завжди становила неабиякий інтерес як для дослідників, так і для політичних конкурентів, та й для простих виборців, залишаючись до певної міри «terra incognita». Діяльність політичних партій завжди так чи інакше пов'язана

з використанням фінансових ресурсів. Адже реалізація політичних проектів неможлива без серйозної матеріальної бази.

Список використаних джерел:

1. Емельянов А. С. Понятие фонда денежных средств в российском праве [Текст] / А. С. Емельянов // Финансовое право. — 2002. — №1. — С. 49–55.
2. Избирательное право и избирательный процесс в Российской Федерации. Учебник для вузов [Текст] / С. В. Большаков, Ю. А. Веденеев, А. А. Вешняков, О. Н. Волкова, и др.; отв. ред.: А. А. Вешняков; науч. ред.: Ю. А. Веденеев, В. И. Лысенко. — М.: Норма, 2003. — 816 с.
3. Катков Д. Б. Избирательное право: вопросы и ответы [Текст] / Д. Б. Катков, Е. В. Корчиги. — М.: Юриспруденция, 2001. — 176 с.
4. Лісовець О. В. Теорія і методика роботи з дитячими та молодіжними організаціями України [Текст]: навч. посіб. / О. В. Лісовець. — К.: ВЦ «Академія», 2011. — 256 с.
5. Обушний М. І. Партологія [Текст]: Навч. посіб. / М. І. Обушний, М. В. Примуш, Ю. Р. Шведа; за ред. М. І. Обушного. — К.: Арістей, 2006. — 430 с.
6. Рыжков Н. Е. Понятие, структура и значение избирательных фондов кандидатов и избирательных объединений в российском праве [Текст] / Н. Е. Рыжков // Актуальные проблемы российского права. — 2009. — № 3 (12). — С. 168–173.
7. Филатова О. Г. Технологии и методы PR-продвижения информационных ресурсов. Вводный курс [Текст]: Учебное пособие. — СПб.: НИУ ИТМО, 2012. — 73 с.
8. Шведа Ю. Р. Партії та вибори: європейський досвід і українські реалії [Електронний ресурс]: Енциклопедичний словник / Ю. Р. Шведа. — Львів: Видавництво Тараса Сороки, 2009. — 500 с. — Режим доступу: <http://ua.convdocs.org/docs/index-181335.html?page=25>.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2014 р.

Теслюк С. А. Избирательный фонд как основной ресурс обеспечения современных политических партий

Проанализировано сущность, место и условия формирования избирательного фонда, как важного элемента современных политических партий. Рассмотрено понятие «избирательный фонд»

с экономической, политологической и юридической точек зрения и сформулировано авторское определение.

Ключевые слова: избирательный фонд, политическая партия, фандрайзинг.

Tesluyk S. Election fund as the main financing resource of the modern political parties

The main point, a place and terms of forming of the election fund, as the main element of the modern political parties, are analyzed. The definition of an election fund, from economic, political and juridical points of view, was observed, and the author's own definition of an election fund was formed.

Key words: election fund, political parties, fundraising.

© Теслюк С. А., 2014

УДК 947.7. (= 947.22) (575.1)

Головченко В. І.*Доктор політичних наук, професор Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ДЕПОРТАЦІЯ НАРОДІВ КРИМУ В КОНТЕКСТІ ЗЛОЧИННОЇ СУТНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІТИКИ СТАЛІНІЗМУ

Розглядаються історико-політичні й міжнародні підстави депортації кримськотатарського й інших народів Криму на завершальному етапі Другої світової війни; окремої уваги надається з'ясуванню репресивної сутності національної політики сталінізму.

Ключові слова: депортація, ідеологія, колабораціонізм, національний патріотизм, окупація.

Друга світова війна, як відомо, змусила Сталіна і кремлівське керівництво допустити в більших масштабах російський і український національний патріотизм. Як слушно зазначав видатний український історик і політолог І. Лисяк-Рудницький у статті «Новий Переяслав», опублікованій влітку 1956 р. в паризькій «Культурі» (Польський інтелектуальний щомісячник, який видавався в Римі й Парижі протягом 1947–2000 рр. публіцистом Є. Гедройцем. Пропагував потребу визнання повоєнних східних кордонів Польщі й підтримки ідеї державної незалежності України, Білорусі та Литви), «з трьох великих таборів, заплутаних у війну, — Німеччина, західні демократії, совєти — найбільше зрозуміння до української справи та її динамічних можливостей виявили, безперечно, ці останні. Тільки дякуючи пасивності інших потуг, що з них жодна не подумалася до того, щоб капіталізувати українську проблему, власне смертельний ворог України дістав змогу вигравати українську карту, здобуваючи цим... морального престижу «визвольника» України з-під нацистської окупації» [1, с. 286].

Але якщо український патріотизм був суворо дозованим і вже наприкінці війни фактично засуджений офіційною ідеологією, то культивування російського патріотизму стало нормою життя. 18 жовтня 1945 р. колишній нарком освіти радянської республіки часів українізації й один із лідерів боротьбистів О. Шумський в листі до Сталіна

з Красноярська, де він перебував на засланні, висловив рішучий протест проти «нового курсу національної політики, курсу російської великодержавної політики», проти «вихваляння героїв російської великодержавності і пригноблення України від Петра до Брусилова». О. Шумський стверджував, що «політичний союз народів і дружні їх відносини не можна будувати на «старшинстві» одного і приниженні іншого народу. На такому принциповому фундаменті будується підкорення і гніт одного народу іншим, а не їхній союз і рівність» [2, с. 278].

Російський акцент істотно посилювався в національній історії народів СРСР, зокрема, в історії України «найменше зло» переходу Війська Запорозького під опіку Московського царства, як трактувалися драматичні події 1654 р. ще напередодні Другої світової війни, поступово почали замінятися поняттям «абсолютне добро» (Ще в Т. 39 першого видання «Большой Советской Энциклопедии», який вийшов у 1935 р., Б. Хмельницький характеризувався як «зрадник і перший ворог» національно-визвольного руху України, що Переяславським актом посприяв «юридичному оформленню початку колоніального панування Росії над Україною»). А виступаючи 24 травня 1945 р. в Кремлі на прийомі на честь командуючих військами Червоної армії, Сталін проголосив тост «за здоров'я російського народу», що «заслужив у... війні загальне визнання як керівна сила Радянського Союзу серед усіх народів» [3, с. 196–197].

Саме теза про «найвизначніший народ серед народів Радянського Союзу» була покладена в основу всієї повоєнної радянської ідеології. Відбувся, за словами О. Шумського, «розподіл народів Союзу за розумом, характером та ін». Послідовно, відкрито чи завуальовано підкреслювалась роль російського народу як «старшого брата», вищість російської культури, що давала можливість прилучитись до найважливіших досягнень світової цивілізації. Тож, відповідно, входження неросійських народів до складу Росії оцінювалось як акт прогресивний.

Особливо агресивно нова інтерпретація історії народів СРСР насаджувалася в Україні. Уже через кілька місяців після сталінської промови в Москві М. Хрущов, як голова Раднаркому УРСР, виступаючи на торжествах із приводу річниці визволення України від гітлерівських загарбників, говорив не тільки про «старшинство» російського народу над українським і про допомогу «молодшому» українському народові, а й про вдячність українського народу російському «за його ясний розум, стійкість і терпіння» [4]. Цілеспрямована кампанія, керована безпосередньо ЦК КП (б)У, розгорнулася проти «неправильного трак-

тування» вузлових питань української історії, передусім Хмельниччини та Кримського ханату.

Щодо кримськотатарського народу визначальною віхою стала його злочинна насильницька депортація з Криму в травні 1944 р. за безпідставними звинуваченнями всього етносу в колабораціонізмові з нацистськими окупантами.

Ще до нападу гітлерівської Німеччини на СРСР національно-політична ситуація на півострові була досить гострою: за офіційними даними в Кримській АРСР проживало 558481 росіян (49,6 % усього населення), 218179 кримських татар (19,8 %), 154120 українців (13,7 %), 65452 німців (4,6 %), 20652 греків (1,8 %) і 15353 болгар (1,4 %) [5, с. 72]. З початком війни кримські татари — дорослі чоловіки разом із представниками інших національностей підлягали мобілізації до Червоної армії. Як зазначалося в доповідній записці заступників наркомів державної безпеки Б. Кобулова й внутрішніх справ І. Серова від 22 квітня 1944 р. на ім'я наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії, з Кримської АРСР на той час було призвано бл. 40 тис. чол. [6, с. 106]. З кримських татар були сформовані й численні підпільні групи на окупованій території, зокрема, в селах Кучук-Озене, Тауаке й Куру-Озене Алуштинського району, Ескі-Юрт Бахчисарайського району та ін.

Секретар Кримського обкому ВКП (б) В. Булатов свого часу наголошував, що переважна більшість кримськотатарського населення лояльно ставилася до радянської влади й після нацистської окупації півострова підтримувала партизанів. Багато кримськотатарських селищ було спалено загарбниками за надання притулку партизанам, зокрема, в с. Кози в січні 1942 р. було розстріляно більше 20-ти мешканців за допомогу червоноармійському десантові в ході невдалої Керченсько-Феодосійської десантної операції. А економічна політика, що проводилася окупантами в Криму й зводилася до вивезення якомога більшої кількості продовольства до Третього райху, спричинила масовий саботаж місцевого селянства. Навесні 1943 р. саме задля його подолання громади були замінені десятидвірками, що пояснювалося нацистською владою ніби-то прагненням «надати кожному селянинові землю».

Водночас репресії, як і посилена гітлерівська пропаганда, відіграли свою деструктивну роль, причому об'єктом особливого інтересу було кримськотатарське населення з огляду на його стійкий опір «тріумфальній ході» радянської влади в 1917–1920 рр. [7]. Йому, зокрема, було надано низку матеріальних пільг: розширено розміри присадибних ділянок, відкрито мечеті й спеціальні крамниці, надано продовольчу

допомогу й запроваджено податкові пільги тощо. Геббельсівська пропаганда запевняла мусульман, ніби «Гітлер—прямий нащадок пророка Мухаммада», що прийняв іслам із заповітною мрією «визволити мусульманські народи від чужоземного панування».

Нацисти, виставляючи себе «великими друзями» кримських татар, добилися того, що певна частина останніх повірила в міцність окупаційного режиму. Про витончену політику гітлерівців щодо кримськотатарського населення та їхні методи роботи повідомляв у політбюро ЦК ВКП (б) і вищезгаданий В. Булатов: «На початку окупації Криму шляхом підступної демагогії й загравання з кримськими татарами, використання буржуазних націоналістів німецькими мерзотниками вдалося деяку їхню частину схилити на свій бік» [8, с. 32]. На місцях почали створюватися кримськотатарські збройні загони т. зв. «самооборони». Кримських татар нерідко використовували як провідників у каральних акціях проти радянських партизанів.

Публікації часів горбачовської «перебудови» свідчать про те, ніби в окупаційних підрозділах на півострові налічувалося приблизно понад 20 тис. кримських татар, а серед 3783-х партизанів Криму їх залишилося на поч. 1944 р. близько 600 чол. Безумовно, що на формуванні військових підрозділів із кримськотатарського населення позначилося те, що ніхто з керівних радянських працівників не був залишений у підпіллі ні з обкому ВКП (б), ні з Раднаркому Кримської АРСР чи з інших обласних центрів.

Про взаємини кримськотатарського населення й радянських партизанів красномовно свідчить протокол засідання бюро Кримського обкому ВКП (б) від 18 листопада 1942 р. «Про помилки, допущені в оцінці поведінки кримських татар щодо партизанів, про заходи з ліквідації цих помилок і посилення політичної роботи серед татарського населення». У ньому поряд із вказівкою про те, що обком більшовицької партії й НКВС Кримської АРСР на час укомплектування партизанських загонів не залишили в підпіллі жодного з керівних обласних працівників і особливо з числа кримських татар, наголошувалося, що «колишній комісар Центру, кандидат у члени бюро обкому ВКП (б) С. Мартинов не справився з покладеними на нього завданнями, відірвався від керівників партизанських загонів, не знаючи справжнього стану справ, неправильно інформував ОК ВКП (б) щодо поведінки кримських татар. Наявні в розпорядженні ОК ВКП (б) факти свідчать про те, що татарське населення багатьох сіл не лише співчутливо ставилося до партизанів, а й активно допомагало їм». На згаданому засіданні було

ухвалено рішення «засудити як неправильне й політично шкідливе твердження про вороже ставлення більшості кримських татар до партизанів і роз'яснити, що кримські татари в основній своїй масі вороже настроєні до німецько-фашистських окупантів, як і всі трудящі Криму» [8, с. 34].

Однак, із успішним розгортанням Кримської наступальної операції Червоної армії й визволенням Феодосії, Сімферополя та Євпаторії 13 квітня 1944 р. НКВС і КДБ СРСР ухвалили спільну постанову «Про заходи з очищення території Кримської АРСР від антирадянських елементів». Для цього півострів було поділено на сім секторів і виділено 20 тис. військовослужбовців НКВС. До кінця місяця в Кримській АРСР було виявлено 5806 «антирадянськи настроєних елементів», а до середини травня — 8521 чол. У них було вилучено 337 кулеметів, 250 автоматів, 5395 гвинтівок і 2025 гранат.

Таким чином, репресивні дії розглядалися Сталіним і його оточенням як неодмінна умова нормального функціонування й зміцнення радянської влади, а наявність неросійських національностей на окраїнах СРСР ставала вкрай небажаною. Розбиратися ж у тому, хто був «ворогом» і «колабораціоністом», а хто — «своїм» і «патріотом», для кремлівських лідерів не мало сенсу, хоча сил і засобів для цього в них вистачило б.

Вже 7 травня 1944 р. в доповідній записці Б. Кобулова та І. Серова на ім'я Л. Берії повідомлялося: «Підготовчу роботу з операції вважаємо можливим закінчити до 18–20 травня, а всю операцію — до 25 травня. Для забезпечення майбутньої операції вважаємо за необхідне: 1) виділити в наше розпорядження 2000 вантажних машин, 1500 т автобензину приблизно до 15 травня; 2) для забезпечення прийому майна спецконтингенту відрядити представників відповідних господарських органів Наркомзему, Наркомгазу, Наркомм'ясомолпрому, Наркомхарчопрому... 5) дозволити виселити 330 німців, австрійців, угорців, румун і італійців, які проживають у Криму, а також до 1000 повій з курортів і міст Кримського узбережжя» [9, с. 151].

Зі свого боку, нарком внутрішніх справ СРСР Л. Берія 10 травня в доповіді Сталіну чітко сформулював: «Враховуючи зрадницькі дії кримських татар проти радянського народу й виходячи з небажаності дальшого проживання їх на прикордонній ділянці Радянського Союзу, НКВС СРСР виносить на Ваш розгляд проект рішення ДКО про виселення усіх татар з території Криму. Вважаємо за доцільне розселити кримських татар як спецпоселенців у районах Узбецької РСР для

використання на роботах як у сільському господарстві—колгоспах, радгоспах, так і в промисловості та на будівництві» [9, с. 152].

Наступного дня Державний комітет оборони СРСР ухвалив постанову про виселення кримських татар до Узбецької РСР, 21 травня—про додаткове переселення кримських татар до Марійської АРСР, Горьківської, Іванівської, Костромської, Молотовської й Свердловської областей РРФСР, а 29 травня—про виселення кримських татар і греків з Краснодарського краю й Ростовської області. Спершу передбачалося розмістити в Ташкентській, Ферганській, Наманганській, Андижанській, Самаркандській, Кашкадар'їнській і Бухарській областях та Каракалпакській АРСР 70 тис. депортованих, насправді ж цю кількість було перевищено майже втричі.

За остаточними даними НКВС СРСР, протягом 18–19 травня 1944 р. з Кримської АРСР було депортовано 191014 осіб кримськотатарської національності, причому в ході кампанії з виселення 1137 чол. було заарештовано як «антирадянський елемент», а загалом—5589 осіб. У кримськотатарського населення каральні органи вилучили 622 кулемети, 13905 гвинтівок, 724 автомати, 49 мінометів, три гармати, 9884 гранати, понад 326 тис. патронів, 16932 міни, 173 кулеметних диски, 6 рацій та ін. [6, с. 107].

У ході депортації розподіл кримських татар по регіонах, визначених їм для проживання, дещо змінився, зокрема, до Узбецької РСР спрямовувалося 37946 сімей (151083 чол.), до Казахської РСР—2426 чол., Башкирської АРСР—284 чол., Якутської РСР—93 чол., Горьківської області—679 сімей (2376 чол.), Молотовської—2342 сім'ї (10 тис. чол.), Свердловської—902 сім'ї (3591 чол.), Іванівської—157 сімей (548 чол.), Костромської—1957 родин (6338 чол.). До Марійської АРСР прибула 2291 родина кримських татар—9177 осіб, з них 4367 дітей. Крім того, згідно постанови ДКО від 2 червня 1944 р. за підписом Сталіна, з півострова було депортовано 12242 болгарина, 15400 греків, 9621 вірменина, 1119 німців.

Кримський краєзнавець А. Куркчі дійшов висновку, що в дорозі, а також протягом першої ж зими 1944–1945 рр. загинуло 45 % від усієї кількості депортованих: «Ніхто не вів обліку ні загиблим, ні похованим, тільки пам'ять старих людей ще утримує спогади про місця заслання кримських татар» [10, с. 193–194]. Поза всіляким сумнівом, примусова депортація народів Криму відбувалася в нелюдських умовах, у довідці про чисельність спецпоселенців за 1944–1945 рр. вказано, що їх загинуло 44125 [6, с. 111]. Відсоток смертності серед депортованих кримських

татар, болгар, греків і вірмен становив 19,6; з них, зазначалося у зведенні лише по Узбецькій РСР за 1944 р., там померло 16052 чол., а за весь 1945 р. — 13183 чол.

Але водночас чисельність кримських татар на спецпоселенні зростала, що пояснювалося як народжуваністю, так і прибуттям їхніх нових нечисленних груп. Так, у січні 1945 р. на станцію Ленінабад Ташкентської залізниці було направлено 150 кримських татар, які перебували в Белгородському профілактично-фільтраційному пункті. Управління МВС Кримської області лише протягом 1947–1948 рр. виявило з числа репатріантів демобілізованих із Радянської армії та реєвакуйованих 2012 чол. (771 чол. кримських татар, 160—вірмен, 279—греків, 220—болгар, 341—росіян і 140 німців). Разом із ними до місць спецпоселень відбули 893 члени сімей, у т. ч. 750 дітей [8, с. 40].

Що ж стосується системи управління депортованими кримськими татарами, то варто навести доповідну Л. Берії від 29 травня 1944 р. про прибуття депортованих до Підмосковного вугільного басейну. «У зв'язку з одночасним переселенням татар до Узбецької РСР, — безапеляційно наголошувалося в документі, — вважаю за доцільне прибулих татар утримувати на умовах з мобілізованими свого часу німцями, тобто організованими загонами, на шахтах, з розміщенням і охороною у ґуртожитках, ходінням на роботу строєм». Нарком внутрішніх справ СРСР дав згоду на цю пропозицію, поширивши ці правила й на кримських татар, які потрапили до Тульського вугільного басейну.

Особливо гострою для депортованих залишалася проблема із житлом, на що зверталася увага в наказі Л. Берії від 15 вересня 1945 р. Таким чином, депортація народів Криму як прояв злочинної сутності національної політики сталінізму стала йому переконливим обвинувальним актом.

Список використаних джерел:

1. Лисяк-Рудницький І. Новий Переяслав. Україна в еволюції радянської системи // Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 2 / Пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака. — К.: Основи, 1994. — С. 285–317.
2. Національні відносини в Україні у XX ст. 36. документів і матеріалів. — К.: Наук. думка, 1994. — 558 с.
3. Сталин И. О Великой Отечественной войне Советского Союза / И. Сталин. — М.: Госполитиздат, 1948. — 208 с.
4. Радянська Україна. — 1945, 14 жовтня.

5. Крым национальный: Вопросы и ответы. Вып. 1 / Сост. Н. Г. Степанова. — Симферополь: «Таврия», 1988. — 144 с.
6. Депортация: Берия докладывает Сталину // Коммунист. — 1991. — № 3. — С. 101–112.
7. Головченко В.І. Кримськотатарський національно-визвольний рух: партійний вимір / В.І. Головченко // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України. — К.: ІППЕНД, 2011. — № 5 (55). — С. 260–275.
8. Бугай М. Ф. Депортація кримських татар у 1944 р. / М. Ф. Бугай // Український історичний журнал. — 1992. — № 1. — С. 29–45.
9. «Погружены в эшелоны и отправлены к местам поселений». Л. Берия — И. Сталину / Составитель Бугай Н. Ф. // История СССР. — 1991. — № 1. — С. 143–160.
10. Куркчи А. Крымские татары / А. Куркчи // Отечество: Краеведческий альманах. Т. 1. — М., 1991. — С. 184–196.

Стаття надійшла до редакції 08.04.2014 р.

Головченко В.І. Депортация народов Крыма в контексте преступной сущности национальной политики сталинизма

Рассматриваются историко-политические и международные основания депортации крымскотатарского и других народов Крыма на завершающем этапе Второй мировой войны; отдельное внимание уделено выяснению репрессивной сущности национальной политики сталинизма.

Ключевые слова: депортация, идеология, коллаборационизм, национальный патриотизм, оккупация.

Holovchenko V.I. Deportation of the Crimean peoples in the context of national policies criminal essence of Stalinism

Discusses the historical-political and international bases of deportation of Crimean Tatar and other Crimean peoples in the final stages of World War II; special attention is paid to the elucidation of the repressive nature of the national policy of Stalinism.

Keywords: deportation, ideology, collaborationism, national patriotism, occupation.

Асланов С. А.

Кандидат політичних наук, доцент Ужгородського національного університету

РИЗИКИ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ НЕСТАБІЛЬНОСТІ: СПРОБИ ЕТНОПОЛІТИЧНОЇ ДЕЗІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ

Аналізуються процеси етнополітичної дезінтеграції України за участю сусідніх держав, які мають численні національні меншини в Україні, на прикладі Автономної Республіки Крим. Автор доходить висновку, що саме етнополітична нестабільність та порушення суверенітету України в етнополітичній сфері протягом багатьох років створили передумови для відокремлення частини території.

Ключові слова: етнополітична стабільність, етнополітична дезінтеграція.

Як свідчить досвід України, серед чинників етнополітичної стабільності держави значне місце посідає дотримання іншими країнами її суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів. Зауважимо, суверенітет визначається як політико-правова властивість держави, зміст якої полягає в її праві самостійно вирішувати внутрішні та зовнішні питання без втручання інших держав, організацій, осіб. Н. Шаптала наголошує, що діяльність держави має ґрунтуватися не тільки на внутрішній законодавчій базі, а й на загальновизнаних міжнародних договорах і принципах добросусідства [1, с. 210]. Ці принципи належать до основоположних принципів міжнародного права, вони закріплені в Статуті ООН, членами якої є всі визнані держави світу.

Докладне тлумачення основних принципів подається в Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН, прийнятій на 25-й сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1970 р. Зокрема, принцип утримання від загрози сили або її застосування проти територіальної цілісності держави означає, що: —кожна держава зобов'язана утримуватися у міжнародних відносинах від загрози застосування сили проти територіальної цілісності або політичної незалежності будь-якої іншої

держави; — кожна держава зобов'язана утримуватися від організації або сприяння організації іррегулярних сил або озброєних банд, у тому числі найманців, для вторгнення на територію іншої держави; — кожна держава зобов'язана утримуватися від організації, підбурювання, надання допомоги або участі в актах громадянської війни в іншій державі або від потурання організаційній діяльності в межах своєї території, спрямованій на здійснення таких актів; — територія держави не може бути об'єктом військової окупації, що є наслідком застосування сили; — територія держави не може бути об'єктом надбання іншою державою в результаті загрози застосування сили або її безпосереднього застосування; — жодні територіальні надбання, що є наслідком загрози сили або її застосування не повинні визнаватися законними [2].

Однак дотримання цих принципів міжнародного права, а також міжнародної договірної бази Україною не гарантувало державі під час політичної кризи невтручання з боку сусідніх держав. Президент Російської Федерації отримав від верхньої палати парламенту РФ — Ради Федерації дозвіл на введення військ на територію України, мотивувавши цю необхідність «екстраординарною ситуацією, що склалася в Україні, загрозою життю громадян Російської Федерації... особового складу військового контингенту Збройних сил Російської Федерації» [3]. Ввівши 1 березня 2014 року свої війська на територію Автономної Республіки Крим, що перебуває в складі унітарної України, Росія порушила не лише вищезгадані принципи міжнародного права, а й міжнародну договірну базу країн пострадянського простору, а також дво- та тристоронні договори з Україною.

Так, Декларація про дотримання суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності кордонів держав-учасниць Співдружності Незалежних Держав від 15 квітня 1994 року фіксує наміри підписантів поважати суверенітет, територіальну цілісність, непорушність кордонів своїх держав, відмову від протиправних територіальних надбань і від будь-яких дій, спрямованих на розчленування чужої території. Держави-учасниці СНД цим документом підтвердили наміри утримуватися від воєнної, політичної, економічної чи будь-якої іншої форми тиску, а також підтримки і використання сепаратизму проти територіальної цілісності і недоторканності та політичної незалежності будь-якої з держав-учасниць Співдружності. Вони зобов'язалися припиняти створення і діяльність на своїх територіях організацій і груп, спрямованих проти незалежності, територіальної цілісності держав-учасниць Співдружності, чи на загострення міжнаціональних відносин. Країни

СНД дійшли згоди, що захоплення території із застосуванням сили не може бути визнаним, а окупація території держав не може використовуватися для міжнародного визнання чи нав'язування зміни її правового статусу [4, с. 145].

Окрім того, Україна відмовилася від третього за величиною арсеналу ядерної зброї в світі після Росії та Сполучених Штатів, який успадкувала після розпаду СРСР, в обмін на гарантії безпеки. У 1994 році Україна приєдналася до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї в статусі без'ядерної держави і передала всі свої ядерні боеголовки до Росії для ліквідації та утилізації. У зв'язку з особливими умовами приєднання України до Договору було підписано спеціальний документ—Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Його неофіційна назва—Будапештський меморандум. Цю угоду було укладено 5 грудня 1994 року між Україною, США, Росією та Великою Британією. Документ містить гарантії суверенітету України з боку країн-підписантів. Згідно з Меморандумом Російська Федерація, Велика Британія і США зобов'язалися, зокрема: 1) поважати незалежність і суверенітет та кордони України; 2) утримуватися від загрози сили, її використання проти територіальної цілісності або політичної незалежності України, і що ніяка їх зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони; 3) утримуватись від економічного тиску, спрямованого на те, щоб підкорити власним інтересам здійснення Україною прав, притаманних їй суверенітету; 4) домагатися негайних дій з боку Ради Безпеки ООН з метою надання допомоги Україні, якщо вона стане жертвою акту агресії або об'єктом погроз з використанням ядерної зброї [5].

Російська Федерація, незаконно окупувавши своїми військами територію Кримського півострову, порушила більшість положень Меморандуму. Сусідня держава намагалася приховати свою присутність в Автономній Республіці Крим—військові та військова техніка, що спрямовувалися до України, не мали розпізнавальних знаків. Президент РФ стверджував, що російських військових в Криму немає, військову присутність в регіоні забезпечують місцеві загони самооборони кримчан, які організувалися та екіпірувалися самостійно. В. Путін переконував, що необхідності введення російських військ в Україну немає, але така можливість не виключена, посилаючись на звернення экс-президента України про використання збройних сил для захисту життя, свободи і здоров'я громадян України [6]. Російська Федерація

надала притулок В. Януковичу, що залишив свій пост і був оголошений у розшук з метою притягнення до кримінальної відповідальності. Тим часом російська сторона продовжувала вважати його легітимним Президентом України, не визнаючи вищих органів державної влади України. Міжнародна спільнота одностайно стала на бік України в етнополітичному збройному конфлікті з Росією. Рада безпеки ООН висловила підтримку територіальній цілісності України, закликала всі сторони до політичного діалогу і нагадала Російській Федерації про виконання міжнародних угод. Однак президент РФ вважає, що Будапештський меморандум про гарантії територіальної цілісності не поширюється на нинішню Україну, нову державу, яка постала внаслідок революції і з якою Російська Федерація жодних міжнародних договорів не підписувала [6].

Українські дослідники раніше неодноразово зауважували факти порушення суверенітету України в етнополітичній сфері з боку сусідніх держав, які мають численні національні меншини в Україні. Щоразу вказувалося, що ця проблема стосується таких етнополітично нестабільних регіонів України, як Автономна Республіка Крим з домінуванням російської національної меншини (58,5%), Чернівецької (найбільша національна меншина румунська—12,5%) та Закарпатської (угорська національна меншина—12,1%) областей [7, с. 134]. Росія та Румунія довгий час практикували спрощену процедуру надання громадянства для представників своїх національних меншин в Україні. Сусідні держави надавали фінансову, організаційну, інформаційну підтримку своїм національним меншинам, не лише підтримуючи етнокультурне середовище, а й живлячи дезінтеграційні тенденції та прояви сепаратизму в Україні. Представники російської національної меншини та їх організації в АРК неодноразово вимагали виходу Криму зі складу України та приєднання до Росії. Тим часом в Україні навіть не здогадувалася про справжні масштаби поширення подвійного громадянства, забороненого законодавством.

І. Кресіна зауважує конкретні історичні випадки того, як громадянство сусідньої країни ставало приводом для примусової етнополітичної дезінтеграції держави—анексії Судетської області Чехії Німеччиною в 1938 році під приводом захисту німецької меншини, а також Південної Осетії та Абхазії—територій Грузії, відмежованих Росією 2008 року, під приводом захисту національних меншин—осетинської та російської [8, с. 142]. Ці приклади дезінтеграції під політичним або військовим тиском сусідньої держави вказували на те, яку загрозу для етнополітич-

ної безпеки та етнополітичної стабільності в Україні несе практично неконтрольована діяльність сусідніх держав щодо своїх національних меншин на території України. Як свідчить спроба анексії Криму, здійснювалася така етнополітична діяльність Російською Федерацією під виглядом захисту етнокультурних прав національних меншин, але на меті мала дестабілізацію етнополітичної ситуації в регіоні з подальшим його виходом зі складу України.

Спостерігаючи за спробами етнополітичної дезінтеграції України, європейські держави, в яких проживає російська національна меншина, висловили стурбованість та задекларували намір закрити кордони для росіян. Міністр закордонних справ Чехії запропонував Євросоюзу зупинити переговори з Росією про скасування візового режиму. На думку дипломата, окупаційний, дезінтеграційний сценарій чекає і ЄС, якщо росіяни будуть безперешкодно пересуватися і жити на території Євроспільноти [9]. Адже Росія декларує право захисту російських співвітчизників в геополітично важливих для себе регіонах всіма можливими засобами, в тому числі й військовими.

Дослідники неодноразово застерігали, що статус автономії може бути використаний національними меншинами як проміжна ланка на шляху до суверенізації та відокремлення від країни проживання. К. Оніщенко схематизувала алгоритм етнополітичної дезінтеграції держави за участю національної меншини і етнічної батьківщини, яка межує з нею. Спочатку кількість представників меншини на певній території доводиться до більшості за допомогою етнічної мобілізації або політико-економічних стимулів. Згодом національна меншина вимагає автономії на найширших правах, після чого намагається реалізувати своє право на самовизначення [10, с. 633]. Сецесія регіону може бути штучно змодельованим етнополітичним процесом за допомогою еліт та сусідніх країн. Однак з-поміж усіх автономій лише одна перетворилася на суверенну державу, яку визнали більшість держав світу — Косово. Інші досі перебувають в статусі невизнаних державних утворень. На пострадянському просторі наразі таких налічується три — Придністров'я, Абхазія та Південна Осетія.

До невизнаних державних утворень долучається й Автономна Республіка Крим. Росія відіграла в цьому етнополітичному процесі ключову роль, надавши підтримку нелегітимній владі півострова у сепаратистських діях. Захоплення військовими Російської Федерації всіх ключових об'єктів Криму унеможливило реалізацію рішень центральної влади щодо блокування сецесії регіону. Проти голови Ради міністрів

Криму С. Аксьонова, голови Верховної Ради автономії В. Константинова було порушено кримінальні справи за посягання на територіальну цілісність України. Адже саме ці посадовці причетні до прийняття незаконного рішення— проведення в Автономній Республіці Крим референдуму 16 березня 2014 року, в ході якого виборці відповідали на питання 1) Ви за возз'єднання Криму із Росією на правах суб'єкта Російської Федерації? 2) Ви за відновлення дії Конституції Республіки Крим 1992 року і за статус Криму як частини України? Ще до результатів волевиявлення, 11 березня кримський парламент прийняв Декларацію про незалежність АРК та міста Севастополь, якою проголосив Автономну Республіку Крим незалежною і суверенною державою з республіканською формою правління [11].

Усі ці рішення були скасовані центральною владою. В. о. Президента України зупинив дію постанови кримського парламенту № 1727–6/14 «Про Декларацію про незалежність Автономної Республіки Крим та міста Севастополя» як такої, що не відповідає Конституції та законам України. Конституційний Суд визнав проведення загальнокримського референдуму неконституційним, що означає припинення будь-якої діяльності з його проведення. Верховна Рада України достроково припинила повноваження Верховної Ради АРК. Однак всі ці заходи з протидії сепаратизму в Криму та блокування процесу дезінтеграції України були неефективними, оскільки центральні органи влади не мали можливості для їх імплементації на території півострова, контрольованого незаконною кримською владою, що спирається на військову присутність Росії.

Натомість Російська Федерація визнала легітимність референдуму та Декларації незалежності. МЗС РФ заявило, що Росія «буде повною мірою поважати результати вільного волевиявлення народів Криму в ході референдуму» [12]. Місцева проросійськи налаштована кримська еліта та Росія скористалися прецедентом проголошення Косово державою для легітимації своїх етнополітичних і етнотериторіальних претензій до України. Адже в 2010 р. Міжнародний суд ООН підтвердив, що одностороннє проголошення незалежності Косова від Сербії не порушило норм міжнародного права. І хоча висновок Суду був консультативним і не мав прямої юридичної дії, експерти прогнозували, що в майбутньому цей документ може активізувати сепаратистські рухи в багатьох регіонах світу [13]. Досліджуючи етнополітичну ситуацію в Косово і екстраполюючи її на українські реалії, К. Вітман вказав на потенційні загрози Україні, що можуть за несприятливих умов призвести до нового витка етнополітичної дезінтеграції на пострадянському просторі. Це етноте-

риторіальні та етнополітичні претензії сусідніх країн, які спираються на підтримку своїх національних меншин; етнополітичний розкол різних частин України, які рухаються в протилежних зовнішньоінтеграційних напрямках [14, с. 172].

Ці етнополітичні прогнози реалізувалися. Однак дезінтеграційні процеси не завершилися б сецесією півострова, якби Росія не взяла активну участь у них. Прояви сепаратизму з боку місцевої влади навіть не втілилися б в організації незаконного референдуму без військової участі сусідньої держави. До встановлення результатів волевиявлення кримська нелегітимна влада оголосила курс на приєднання півострова до Російської Федерації та входження в рубльову зону. Ще 14 березня, за два дні до референдуму перший віце-прем'єр автономії Р. Теміргалієв повідомив, що вже в квітні населення Криму отримає зарплати і пенсії в рубльовому еквіваленті [15]. Отже, результати місцевого референдуму були відомі нелегітимній владі заздалегідь, що повністю нівелює значення цього механізму волевиявлення населення півострову.

Російські законодавці також почали готувати законодавчу базу для приєднання Криму до Росії задовго до волевиявлення. На початку березня в Державній Думі РФ було зареєстровано законопроект, який містить механізм анексії частини іноземної держави. Зміни до Федерального конституційного закону «Про порядок прийняття в Російську Федерацію та утворення в її складі нового суб'єкта Російської Федерації» передбачали «за неможливості укладення міжнародного договору у зв'язку з відсутністю в іноземній державі суверенної влади, яка зобов'язана захищати своїх громадян, дотримуватися їх прав та свобод, забезпечувати фактичне постійне та мирне здійснення держфункцій, прийняття до РФ в статусі нового суб'єкта частини іноземної держави» [16]. Проектом закону пропонувалося приймати суб'єкт до РФ за результатами референдуму, проведеного на території частини іноземної держави, якщо питання про її приєднання до Російської Федерації отримало схвалення, або за зверненням органів державної влади цієї частини іноземної держави. У пояснювальній записці до законопроекту згадується Автономна Республіка Крим. Однак потреба внесення таких змін до російського законодавства відпала після так званої суверенізації Криму.

Попри невизнання та заборону проведення, кримський референдум на окупованій російськими військами території Автономної Республіки Крим відбувся. Його результати були прогнозованими: 96,77% виборців, що взяли участь у волевиявленні, підтримали приєд-

нання півострова до Росії, 2,51% підтримали статус Криму як частини України [17]. Референдум проходив поспіхом, з численними порушеннями: у ньому без жодних на те підстав брали громадяни Російської Федерації. Волевиявлення бойкотували кримські татари. Референдум не визнала ні Україна, ні міжнародна спільнота. Втім, за його результатами Верховна Рада АРК 17 березня 2014 року проголосила Крим незалежною суверенною державою—Республікою Крим і звернулася з проханням прийняти нове державне утворення до складу Росії. Також Республіка Крим звернулася до ООН із закликом визнати незалежну державу, створену народами Криму [18].. Державна Дума РФ пообіцяла розглянути це питання в найкоротші терміни. Наразі Республіку Крим визнала лише Росія.

Таким чином етнополітична нестабільність в регіоні, підживлювана деструктивною діяльністю сусідньої держави, що має найбільшу національну меншину в Україні, яка в Криму становить більшість, стала приводом для введення військ, сецесії півострова, а отже, фактичної етнополітичної дезінтеграції України.

Список використаних джерел:

1. Шаптала Н. К. Конституційне право України / Н. К. Шаптала: [навч. посіб.]—Запоріжжя: Дике Поле, 2012.
2. Декларація про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами відповідно до Статуту ООН / Верховна Рада України.-.—Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/995_569.
3. Совет Федерации РФ допускает введение войск в Крым [Електронний ресурс] / УНІАН.—Режим доступу: <http://www.unian.net/politics/891526-sovet-federatsii-rf-dopускаet-vvedenie-voysk-v-kryim.html>.
4. Декларация о соблюдении суверенитета, территориальной целостности и неприкосновенности границ государств-участников Содружества Независимых Государств // Информационный вестник Совета глав государств и Совета глав правительств СНГ «Содружество». — 1994 г. — № 1.
5. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї / Верховна Рада України.—Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/998_158.

6. Путин: российских военных в Крыму нет, а базы блокируют вооруженные «самооборонцы» / ТСН.—Режим доступу: <http://ru.tsn.ua/video/video-novini/putin-rossiyskih-voennyh-v-krymu-net-a-bazy-blokiruyut-vooruzhennye-samooboroncy.html>.
7. Політико-правові засади етнокультурної консолідації українського суспільства: [наук. записка]—К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2013.
8. Кресіна І. О. Проблеми етнонаціональної консолідації українського суспільства / І. О. Кресіна // *Studia Politologica Ucraino-Polona*.—Випуск третій.—Житомир-Київ-Краків.—2013.
9. Чехія призупинила переговори про скасування віз для Росії / UNN.—Режим доступу: <http://www.unn.com.ua/uk/news/1312078-chekhiya-prizupinila-peregovori-pro-skasuvannya-viz-dlya-rosiyi>.
10. Оніщенко К. О. Класифікація та особливості політико-правового статусу територіальних автономій / К. О. Оніщенко // *Держава і право*.—2009.—Вип. 45.
11. Парламент Крима прийняв Декларацію о незалежності АРК і г. Севастополя / Государственный Совет Республики Крым.—Режим доступу: http://www.rada.crimea.ua/news/11_03_2014_1.
12. Росія наперед схвалює результати кримського референдуму / 5 канал.—Режим доступу: <http://www.5.ua/proekti/item/372669-rosiia-napered-skhvaliui-rezultaty-krymskoho-referendumu>.
13. Суд ООН: незалежність Косова не порушує міжнародне право / Радіо Свобода.—Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/2107181.html>.
14. Вітман К. М. Етнополітична ситуація в Косово: висновки для етнонаціональної політики України / К. М. Вітман // *Політологічний вісник*.—2012.—№67.
15. У квітні кримчани отримають зарплати і пенсії вже в рублях / Українські новини.—Режим доступу: http://ukranews.com/uk/news/crimea_occupation/2014/03/14/117779.
16. Законопроект № 462741–6 «О внесении изменений в Федеральный конституционный закон «О порядке принятия в Российскую Федерацию и образования в ее составе нового субъекта Российской Федерации» / Государственная Дума

- РФ. —Режим доступу: <http://asozd2.duma.gov.ru/main.nsf/%28SpravkaNew%29?OpenAgent&RN=462741-6&02>.
17. Результаты общекрымского референдума / Государственный Совет Республики Крым. —Режим доступу: <http://www.rada.crimea.ua/referendum/resultaty>.
 18. Крым провозглашен независимым суверенным государством —Республикой Крым / Государственный Совет Республики Крым. —Режим доступу: http://www.rada.crimea.ua/news/17_03_2014_1.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2014 р.

Асланов С. А. Риски этнополитической нестабильности: попытки этнополитической дезинтеграции Украины

Анализируются процессы этнополитической дезинтеграции Украины при участии соседних государств, представленных многочисленными национальными меньшинствами в Украине, на примере Автономной Республики Крым. Автор делает вывод, что именно этнополитическая нестабильность и нарушение суверенитета Украины в этнополитической сфере на протяжении многих лет создали предпосылки для отсоединения части территории.

Ключевые слова: этнополитическая стабильность, этнополитическая дезинтеграция

Aslanov S. The ethnopolitical instability risks: the attempts to disintegrate Ukraine

The processes of Ukraine's ethnopolitical disintegration with participation of neighbouring states that have numerous national minorities in Ukraine are analysed. The author concludes that ethnopolitical stability and challenging Ukraine's sovereignty during previous years created the background for territory detachment.

Keywords: ethnopolitical stability, ethnopolitical disintegration

© Асланов С. А., 2014

Нечитайло А. А.

*Аспірантка відділу досліджень інформаційного суспільства
та інформаційних стратегій НІСД*

НАЦІЄТВОРЕННЯ ТА НАЦІОНАЛЬНА ПАМ'ЯТЬ В ЕПОХУ ПОСТМОДЕРНУ ТА РОЗБУДОВИ ГЛОБАЛЬНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

На основі аналізу постмодерних підходів до розуміння феноменів нації й національної ідентичності, основних тенденцій глобалізації та розбудови глобального інформаційного суспільства досліджено формування національної пам'яті.

Ключові слова: нація, національна ідентичність, національна пам'ять, глобалізація, глобальне інформаційне суспільство, діаспора, постмодерн.

Глобалізаційні процеси ХХІ століття актуалізували питання націєтворення, формування національної ідентичності та національної пам'яті у контексті постмодерного переосмислення феномену нації. Йдеться передусім про широкомасштабні, революційні за своїм характером та змістом, впливи глобального інформаційного суспільства, які ставлять під сумнів традиційні домодерні та модерні підходи до розуміння національних потреб та інтересів.

В епоху постмодерну «нація» тяжіє до виходу поза територіальні межі держав (детериторіалізується), чому сприяє глобалізація інформаційно-комунікативних процесів, які виконують роль потужного каталізатора самоутвердження й збереження, конструювання й реконструювання «національної пам'яті» як різновиду «колективної пам'яті». Адже невідзначеність і фрагментарність життя в епоху формування глобального інформаційного суспільства спонукають звертатися з метою самоідентифікації до минулого, чим, власне, й обумовлений інтерес до історичної пам'яті не лише людей, які проживають на історичній Батьківщині, але й представників діаспори.

Багатий досвід вивчення проблем «національної пам'яті» та споріднених з нею понять («колективна пам'ять», «культурна пам'ять», «комунікативна пам'ять», «політика пам'яті», «історична амнезія»,

«історична травма», «травматичний досвід» тощо) накопичений у країнах Заходу [1, с. 224]. Зокрема, теоретичні основи вивчення історичної пам'яті висвітлено у працях Я. Ассмана, М. Хальбвакса та ін. В Україні дослідження проблем національної пам'яті істотно активізувалося лише після 2006 року, коли з ініціативи відомого громадського діяча І. Юхновського було організовано Український інститут національної пам'яті. Це коло питань досліджували, зокрема, такі вітчизняні фахівці як Ю. Зерній, А. Коник, О. Маклюк, В. Масенко, К. Новікова, І. Симоненко, В. Солдатенко, В. Кривошея, Д. Веденєєв та ін.

Окремий дослідницький інтерес становлять особливості пам'яті діаспори, про які йдеться у працях низки закордонних фахівців: Еллен Руттен (Університет Бергена, Норвегія) [2], Віджей Агню (Університет Торонто, Канада) [3], Емма Патчетт (Університет Мюнстера, Німеччина) [4] та ін. Йдеться, зокрема, про вивчення націєтворчих можливостей соціальних медіа.

Метою даної статті є з'ясування впливів глобалізаційних тенденцій та інформаційних впливів на процеси націєтворення, формування національної ідентичності та національної пам'яті. Одне з основних завдань дослідження полягає у визначенні ролі національної пам'яті в умовах інформаційного суспільства.

Процес набуття національної ідентичності у домодерну епоху здійснювався переважно через практику засвоєння національного наративу (з англ. й фр. *narrative* — оповідання, оповідь) [4]. У зазначеному контексті неабиякої актуальності набуває питання щодо «національної пам'яті» як «Великого наративу». Як зазначає у даному контексті Ентоні Сміт, національна ідентифікація не може відбуватися без засвоєння національної пам'яті так само як не може бути осмисленою поза Міфом колективна Мета чи колективна Доля, які є необхідними елементами концепту нації. У цьому розумінні, на думку Ентоні Сміта, «концепт національної ідентичності можна визначити як підтримку та постійну репродукцію патернів цінностей, символів, пам'яті, міфів і традицій, які є складниками спадщини націй, та водночас ідентифікацією особистостей з цією особливою спадщиною і цими цінностями, символами, пам'яттю, міфами та традиціями» [5, с. 30].

Отже, «Велика оповідь» покликана у формі різноманітних міфів легітимізувати націю, усправедливити «наше» бачення причин її виникнення, перебігу націєтворення, спростувавши при цьому «їхнє бачення» (стосовно опонентів, ворогів тощо) «нашої» нації. Спростуванню цієї домодерної тези, яка зводить (редукує) національну ідентифікацію

до бінарної опозиції «Ми—Вони», присвячені праці постструктураліста Клода Леві-Стросса («Структура міфів») [6] та постмодерніста Жана-Франсуа Ліотара («Ситуація постмодерну») [7].

Розглядаючи міф як наратив, Клод Леві-Стросс вказує, що міф є водночас діахронічним як історична оповідь про минуле і синхронічним як інструмент пояснення сьогодення і майбутнього [8]. При цьому не так вже й важливо, чи створений міф індивідуальним суб'єктом чи він запозичений з колективної традиції, бо структури міфів єдині для всіх «мов», а їхня структура є незмінною, і саме завдяки їй міф виконує свою символічну функцію [6]. Структурний підхід дозволив Клоду Леві-Строссу описати ефективну дію логічних механізмів первісного міфотворчого мислення, методично розгорнути аналіз міфів як найхарактернішого продукту «примітивної» духовної культури й одного з шляхів самопізнання людського духу, виходячи з того, що міфологічне колективно-несвідоме фантазування відносно незалежне від впливу інших форм племінної життєдіяльності та соціально-економічних інфраструктур і тому адекватно відображає саму «анатомію розуму» [8]. Надзвичайно важливим в епоху інформаційного суспільства є висновок Клода Леві-Стросса про те, що нація—це система комунікації й національно-культурну свідомість слід аналізувати саме комунікативно.

Позиція Жана-Франсуа Ліотара зводиться до твердження про те, що формуванню традиційного знання передують наративна форма, а оповідь—це найкраща у найрізноманітніших сенсах форма такого знання. Народні історії (оповіді) передусім розповідають про бінарні опозиції позитивних або негативних утворень, виконуючи в цьому розумінні легітимізуючу функцію. Успіхи або невдачі «героїв» легітимізують, зокрема, суспільні й державні інститути, статуси та ролі. Міфи пропонують, зокрема, смислові коди (матриці) наслідування позитивних або негативних моделей соціальної поведінки (щасливі або нещасні, гідні наслідування або всезагального презирства герої й анти-герої), інтеграції у встановлені інститути (легенди, казки). Таким чином, міфологічні оповіді дозволяють визначити властиві суспільству, в якому вони оповідаються, критерії компетентності й оцінити завдяки цим критеріям досягнені результати або ж результати, яких не досягти не варто. Міфологічні оповіді, визначають, таким чином, що в даній культурі має право говоритись і робитись [7, с. 55].

Історичний міф треба розуміти як елемент історико-духовного буття нації. Міф включає в себе духовний пантеон негативних і позитивних героїв історії, подій, спільний історичний шлях. За допомогою міфів

на рівні колективної пам'яті спільноти формується масова свідомість, національна самоідентифікація, відрізнєння себе від інших національних спільнот. Історичний міф є складовою частиною національного міфу [9, с. 12].

Український дослідник В. Масенко пропонує поняття «обрій пам'яті». Саме на обрії пам'яті найчастіше трапляються міфологеми та легенди, а обрій «усвідомленої» пам'яті переходить у суцільний міф. Зафіксована у звичаях, ритуалах, фольклорі, легендах і міфах історична пам'ять, незважаючи на неповноту, володіє дивовижною здатністю закарбовувати в свідомості людей епохальні історичні події та синтезувати історичне знання у різні форми світоглядного сприйняття історичного досвіду [10, с. 51].

Наративна легітимація нації була характерною для домодерної епохи, на зміну якій прийшла епоха Модерну з її економізацією цінностей, коли нація розглядалася уже не як прадавня природна даність, а як продукт соціальної інженерії, економічних змін, індустріальної революції, утворення сучасних бюрократичних держав тощо. Модерний концепт нації як «зробленого», штучно сконструйованого Х. Сетон-Вотсон передає у книзі «Нації та держави» наступним чином: «Я змушений дійти висновку, що жодного наукового визначення нації придумати не можна, хоча феномен нації існував і існує. Все, що я можу стверджувати, — це те, що нація існує, коли значне число людей у суспільстві розглядає себе як таких, що складають націю, або поведуть себе таким чином, ніби вони її утворили» [11, с. 5]. Отже, з подібної точки зору, головною ознакою нації є самоідентифікація, яка існує доти, поки люди відчують себе приналежними до даної нації.

Коли ж на зміну Модерну прийшов Постмодерн, ідеологія творення наративних дискурсів була майже вщент зруйнована, що спрацювало на користь концепцій крайнього конструктивізму, бо концепція нації втратила свою «природну примусовість», а національна ідентифікація стала справою «добровільного вибору», свідомою довільною реакцією на зовнішні соціальні обставини.

В постмодерну епоху формування глобального інформаційного суспільства ніщо не є зумовленим, і все підлягає вибору: місце проживання і громадянство, форма сім'ї та характер занять, предмети споживання і духовні цінності. Без вибору дається лише сама ситуація вибору.

Відповідно, постмодерна ситуація істотно поміняла вектори націєтворення та формування національної ідентичності. Істотні виклики націєтворенню пов'язані з глобалізацією та глобальним інформаційним

суспільством, у якому ідентичності не є сталими, фіксованими та завжди даними реальностями.

Варто зазначити, що представники діаспори мають подвійну свідомість, знання і перспективу, які співзвучні як домодерну, так і модерну та постмодерну (епосі глобалізації) [3]. Подвійна національна ідентичність представників діаспори полягає у тому, що ці люди, з одного боку, ідентифікують себе з країною перебування, а, з іншого,— з країною походження (home and host nations). З позицій ідеології глобалізму національна ідентичність взагалі вважається багатшаровою, бо кожна людина може мати (і має насправді) декілька ідентичностей, незалежних одна від одної [12, с. 285].

Існує чимало підтверджень видатних досягнень у націєтворенні представників діаспор, які ідентифікують себе з «приймаючою нацією». Наприклад, визначна українська просвітителька і педагог Софія Русова не була українкою по крові, але сприйняла усі прагнення української нації до визволення, працювала в уряді Української Народної Республіки, внівши вагомий внесок у відродження української мови, культури, духовності. Яскравим прикладом ідентифікації себе з українством є росіянка за етнічним походженням, поет і визначний дія українського національно-визвольного руху Олена Теліга.

Російська мова й література XIX століття взагалі майже цілковито завдячують своїми видатними здобутками представникам діаспори (Олександру Пушкіну, Михайлу Лермонтову, Миколі Гоголю, Володимирі Далю тощо) [13].

Отже, у сучасному світі, що модернізується на засадах ідеології нео-лібералізму й дедалі активнішого поширення цінностей (антицінностей) постмодерну, формування національної ідентичності є перманентним процесом самовизначення. Відповідно, філософія постмодерну демонструє широке коло підходів до розуміння та формування «нації».

В українському суспільстві з перших років незалежності існує намагання поєднати національну ідею, культуру, звичаї, традиції, цінності українства як колективного «Ми» із сукупністю уявлень, характерних для найбільш успішних націй «старої» Європи, які результативно реалізують конструктивістські демократичні проекти [12, с. 26].

Оскільки тенденції сучасного світу суперечливі і невизначені, то існують суперечливі погляди на сучасну суспільно-політичну реальність. Багато дослідників (Г. Берегова, В. Горбатенко, Р. Коваль та ін.) вважають, що постмодернізм і глобалізація «підточуючи» підвалини модерної держави, руйнують національну ідентичність як одну з основ

згуртованості суспільства і держави, місце якої займають множинні лояльності, що виявляють розгублені члени суспільства, намагаючись вирішити особисті і суспільні проблеми та реалізувати власні потенції. З одного боку, гіперіндивідуалізм припускає повну байдужість до власної ідентичності, бо аморфне, модульне, «розлите в мережі» існування зовсім неповторне саме із-за своєї неідентифікованості. Суспільство нової доби стає поліваріантним, «у ньому панують не догми, а дискурс, на зміну очікуванню й надії людини поступово приходять прагматичний розрахунок і віра» [14, с. 277–278].

Неможливо не зауважити таку домінуючу ознаку формування глобального інформаційного простору як космополітизм, який дійсно відображає кризу національного громадянства. Ідеологія світового громадянства в її класичній версії надає пріоритетного значення загальнолюдським цінностям і другорядного національним проблемам. Космополітизм у його сучасному значенні трактується як співіснування та взаємодія численних ідентичностей і почуття приналежності до світового громадянства поза межами націй або як ідеологія, що проповідує зречення національних традицій, культури, патріотизму, заперечує державний і національний суверенітет [15, с. 14].

Феномен денационалізованого громадянства спонукає до перегляду традиційних уявлень про громадянство, нерозривно пов'язаних із національною державою, оскільки денационалізовані громадяни не вважають національну державу необхідною передумовою участі в економічному, культурному й політичному житті, збереженні національної пам'яті. Денационалізоване корпоративне громадянство до певної міри спричинене інтенсивними міграційними процесами, які породжують «нові діаспори» як глобалізовані етноси, деякі представники яких хотіли б брати дистанційну участь у політичному житті країн походження. Водночас, таких представників діаспори порівняно небагато, бо у глобалізованому світі «людина-кочівник» (М. Фуко) обирає місце проживання, керуючись виключно економічними та іншими прагматичними міркуваннями й «абстрагуючись» при цьому від свого національного походження.

Як реакція на постмодерні версії денационалізованого космополітичного розвитку відроджується «неонаціоналізм», ідеологи якого пропонують відкинути в ім'я традиційних цінностей небезпечні неоліберальні ідеї мультикультуралізму. Такий культурний і політичний націоналізм проповідує зазвичай концепт триєдності «одна держава—одна культура—одна нація» [16, с. 12]. Р. Коваль

у книзі «Філософія українства» наголошує на несумісності української національної культури зі світовою цивілізацією: «Йде боротьба між Українською Культурою і Космополітичною Цивілізацією. І в цій боротьбі українська шляхетна культура переможе страшного всеперетравлюючого монстра—безнаціональну цивілізацію, історичний регламент якої вичерпується» [17].

Варто зазначити, що для сучасного українства дійсно існує реальна проблема критичного вибору між самозбереженням та «розчиненням» у різноманітних співзалежностях загальнолюдських інтегративних тенденцій розвитку, яке плодить людей з космополітичним світоглядом із властивим їм не лише скептичним, але й нігілістичним ставленням до Батьківщини й Держави.

Консолідуючою засадою будь-якого суспільства включно з українським є загальнонаціональна ідентичність—ототожнення людиною себе з певною спільнотою, її символами, цінностями, історією, територією, культурою, державними та правовими інституціями, політичними й економічними інтересами. Причому йдеться про прийняття цієї ідентичності не лише на суто раціональному рівні, а й на емоційному, семантико-міфологічному [12, с. 171].

Отже, світовий досвід свідчить, що в епоху формування глобального інформаційного суспільства необхідною передумовою існування й розвитку нації є національна самоідентифікація людей, незалежно від території проживання та мови спілкування, але яка неможлива без збереження національної пам'яті. Українська нація не обмежується кордонами держави Україна, а українцями за самовизначенням є не лише ті громадяни України, які проживають на території нашої держави, а й ті що проживають поза її межами.

Національна пам'ять—це основа національної самосвідомості. Для нашої держави особливо важливим моментом є формування нової політики пам'яті, націєтворчої за змістом [1, с. 229].

В епоху формування глобального інформаційного суспільства Інтернет, зокрема соціальні мережі, стали одним з найбільш впливових засобів впровадження політики пам'яті. За допомогою соціальних мереж організовуються широкомасштабні міжнародно-інформаційні кампанії щодо збереження національної пам'яті. Саме завдяки Інтернету впроваджуються масові історичні наративи, які впливають на формування національної пам'яті світового українства.

Список використаних джерел:

1. Маклюк О. М. Історична пам'ять та політика пам'яті в умовах трансформації Центрально-Східної Європи / О. М. Маклюк // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету, 2011. — Вип. 30. — С. 223–232.
2. Rutten E. Web Wars: Digital Diasporas and the Language of Memory (An Announcement of the HERA Research Project, University of Bergen) Digital Icons: Studies in Russian, Eurasian and Central European / E. Rutten. — New Media. — No4.-2010. — P. 171–176.
3. Agnew Vijay. Diaspora, Memory, and Identity: A Search for Home, University of Toronto Press, Scholarly Publishing Division 2005. — 260 p.
4. Patchett E. Cultural Memory / E. Patchett [Електронний ресурс].- Режим доступу: <http://www.itn-cohab.eu/wiki/cultural-memory>
5. Smith A. Interpretation of National Identity // Modern Roots: Studies of National Identity. Ed. by A. Dieckhoff and N. Gutierrez. — Aldershot: Ashgate, 2001. — P. 21–56.
6. Леви-Стросс К. Структурная антропология / Пер. с фр. Вяч. Вс. Иванова. — М.: Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2001. — 512 с.
7. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар; Пер. с фр. Н. А. Шматко. — М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 1998. — 160 с.
8. Мелетинский Е. Клод Леви-Стросс. Только этология? / Е. Мелетинский // Вопросы литературы. — 1971. — № 4. — С. 121.
9. Гирич І. Чому необхідно переосмислювати минуле? / І. Гирич, Ю. Шаповал. — К.: фонд Конрада Аденауера, 2010. — № 16. — 44 с.
10. Масенко В. Історична пам'ять як основа формування національної свідомості / В. Масенко // Укр. іст. журн. — 2002. — №5. — С. 49–62.
11. Seton-Watson H. Nations and States. A Inquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism / H. Seton-Watson. — Boulder (Colo.), 1977. — P.5.
12. Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування: монографія / М. Т. Степико. — К.: НІСД, 2011. — 336 с.
13. Дацюк Г. Княгиня в царстві духу / Г. Дацюк // Голос України. — 1991. — 10 грудня.
14. Горбатенко В. П. Політичне прогнозування: Теорія, методологія, практика / В. П. Горбатенко. — К.: Генеза, 2006. — 400 с.

15. Берегова Г.Д. Зміна морального статусу особистості в постмодерному просторі / Г. Д. Берегова // Вісник Житомирського державного університету. — 2012. - №63. — С. 13–16.
16. Ожеван М.А. Націєтворення як «модернізація навздогін»: суперечності між модерном, домодерном і постмодерном / М. А. Ожеван // Стратегічні пріоритети. — 2013. — № 2. — С. 12–21.
17. Ожеван М.А. Українська національна ідея та культурополітика наздоганяючої модернізації / М. А. Ожеван [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ji.lviv.ua/n18texts/ozevan.htm>.

Стаття надійшла до редакції 03.05.2014 р.

Нечитайло А.А. Формирование нации и национальная память в эпоху постмодерна и построения глобального информационного общества

На основании анализа постмодерных подходов к пониманию феноменов нации и национальной идентичности, основных тенденций глобализации и развития глобального информационного общества исследовано формирование национальной памяти.

Ключевые слова: нация, национальная идентичность, национальная память, глобализация, глобальное информационное общество, диаспора, постмодерн.

Nechytailo A. The national building and the national memory in the postmodern era and the construction of global information society

Based on the analysis of postmodern approaches to understanding the phenomena of the nation, the national identity and the main trends of globalization and the development of the Global Information Society the national memory is analyzed.

Key words: nation, national identity, national memory, globalization, global information society, diaspora, postmodern.

© Нечитайло А.А., 2014

УДК 323:327.39 (477)

Матушкіна С. В.

Здобувач кафедри політології Донецького національного університету

СПЕЦИФІКА ВПРОВАДЖЕННЯ ЕТНОПОЛІТИКИ В УКРАЇНІ НА СУЧАСНОМУ ЕТАПІ ЇЇ РОЗВИТКУ

Визначено основні фактори політизації етнічності в Україні. Проаналізовано специфічні риси державної етнополітики й участі громадянського суспільства в її здійсненні. Визначено основні напрямки розвитку етнополітики в Україні.

Ключові слова: етнічність, етнополітика, політичний конфлікт, державна політика, громадянське суспільство.

На сучасному своєму етапі розвитку українська державність намагається трансформуватися до кращих європейських зразків західної версії політичного розвитку. Фундаментом якого є так звана міжетнічна толерантність й надання національним меншинам прав і обов'язків на рівні з титульною нацією. Але, як відмічають зарубіжні й вітчизняні науковці на рівні офіційної політики в Україні поки що спостерігається політизація етнічних процесів. Сутність такого процесу полягає у наборі питань політики, що виносять на порядок денний й викликають в суспільстві певний резонанс, наприклад, статус російської мови, реабілітація кримських татар, федералізація держави тощо. Незважаючи на те, що у чистому вигляді вказані питання не мають фактору етнічності, але разом з цим, вони асоціюються в південно-східною частиною України де мешкає 35% і більше російськомовного населення. Тому, вищезазначене підіймає питання політизації етнічності в Україні на новий рівень. Саме з'ясуванню специфіки політизації названих факторів й присвячено наше дослідження.

Метою представленої роботи з врахуванням зазначеної проблематики є комплексний аналіз процесів політизації етнічності в Україні у контексті зовнішніх й внутрішніх викликів. Задля досягнення поставленої мети нам необхідно вирішити низку дослідницьких задач, а саме: виявити специфіку розвитку етнополітичних процесів в Україні; проаналізувати ефективність державної політики в сфері етнічних питань; з'ясувати чинники політизації етнічних факторів в Україні.

Отже, предмет й мету дослідження зумовлено двома аспектами. По-перше, на наш погляд, сам характер етнополітики в Україні державною владою відноситься до другорядної й не першочергової. На декларативному рівні робляться гнучкі заяви про розвиток етнічних меншин, але робляться вони найчастіше під час виборчих кампаній. Практичний рівень цього питання полягає у відсутності чітких орієнтирів державної політики щодо розвитку й захисту прав етнічних меншин в Україні. Другий аспект політизації етнічності стосується наукового аналізу вказаної проблеми в дослідженнях українських фахівців В. Бородінова, Є. Головахи, В. Євтуха, О. Картунова, В. Котигоренка, І. Кресіної, І. Кураса, Л. Лойко, Н. Марчук, Л. Нагорної, С. Сітарського, М. Панчука, Л. Шкляра та інших, де досліджувана нами проблема подається у контексті етнокофліктології й теорії конфліктів. Іншими словами, науковий аналіз здійснюється крізь призму зарубіжної теорії конфліктів в умовах трансформаційного розвитку України, що дозволяє нам використовувати їх передусім методологічні розробки в аналізі факторів політизації етнічності. Але, разом з цим, саме специфіка й фактори її політизації залишаються дещо позаувагою українських дослідників.

Вказане ми пропонуємо довести на прикладі аналізу класичних факторів політизації етнічності— громадянської участі та формі державної політики в етнічній сфері. Але перед цим, на нашу думку, варто уточнити, що мається на увазі під політизацією етнічності. З приводу цього поняття в політичній науці існує два діаметрально протилежні підходи. Перший підхід представлено теоретиками конфліктології, де будь-який конфлікт розуміється невід'ємною частиною розвитку суспільства, яка характеризується звичайним природним законом— «виживає найсильніший» [1, с. 27]. Користь цієї логіки полягає у тому, що суспільний розвиток являє собою величезний конфлікт, де перемішалися фактори релігії, етнічності, мови, політики, економіки, культури, освіти в одну нестійку систему взаємовідносин між членами всього суспільства [1, с. 30]. Тобто, при розгляді такого явища як політизація етнічності неможливо відійти від інших факторів, які можуть й не мати політичного підтексту. Розвинути це явище прагне другий підхід, який представлено роботами таких класиків політичної науки як К. Боулдінг, Ю. Хабермас, Р. Дарендорф, Л. Козер, Т. Парсонс та іншими, де суспільний розвиток завжди є колом взаємодії різноманітних кіл політичного процесу— соціальної, економічної, культурної, моральної, етнічної, релігійною у складну ментальну систему ідентифікації індивіда. Мова йде про те, що будь-який процес, у тому числі етнічний, завжди має факторами політизації, а у випадку,

коли розвиток хоча б однієї зі сфер є неоднаковий з іншими. Наприклад, мова йде про те, що відсутність синхронізованого розвитку етнічності, де вона має рівний доступ до будь-якого ресурсу може призвести до конфлікту. Спробуємо це довести на прикладі України.

На думку українських фахівців Є. Головахи та Н. Марчук, яка підкріплюється результатами соціологічних досліджень, етнополітика в Україні характеризується двома вимірами — концептуально-державною політикою й участю громадянського суспільства моніторингу етнічного напруження в нашій країні [2, с. 66]. Таке розподілення продиктоване перш за все специфічним характером української Конституції (ст. 11) де етнічність позначається етнонаціональними відносинами, що регулюються державою й стосуються перш за все культурного, мовного, релігійного та іншого розвитку всіх націй, що мешкають на території України [3]. Іншими словами, етнічність в Україні вже за Основним Законом виступає політичним явищем, де не відбувається різниці між етнічна приналежність й громадянство — тобто, всі етноси, що мешкають на території нашої держави в її очах автоматично стають «українцями», але самоідентифікувати можуть себе по різному, наприклад, українські вірмени тощо. Така лібералізація на наш погляд має подвійну природу, з однієї сторони, українська влада таким чином виконує взяті на себе зобов'язання щодо реалізації в нашій державі положень міжнародних та європейських нормативно-правових актів щодо міжетнічних взаємовідносин (Конвенція ЮНЕСКО проти дискримінації в сфері освіти, Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права, Європейська хартія регіональних мов або мов меншин, Конвенція Ради Європи про захист прав і основоположних свобод людини, Рамкова конвенція про захист національних меншин та інші). Іншими словами, замість впровадження прозорої й зрозумілої політики щодо розвитку національних меншин, українська держава надає їм громадянство України як гарантію їх прав, але разом з тим, відбувається нехтування базових інтересів національних меншин щодо захисту своєї культурної, мовної, релігійної ідентичності. А з іншої сторони, держава таким чином, питання розвитку національних меншин перекладає на плечі органів місцевого самоврядування, оскільки саме вони мають забезпечувати реалізацію основних інтересів громадян України, які мешкають на певній території (ст. 3 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») [4]. Таку роль держави у етнополітичних процесах, на наш погляд, можна охарактеризувати як нормативно-правове самоусунення державної влади від реалізації положень Конституції України щодо рівного розвитку всіх національних

меншин, що мешкають на території нашої держави (ст. 11) [3]. На думку українського фахівця з моделювання етнополітичних процесів І. Зварича, етнполітика має формуватися на двох рівнях одночасно — національно-регіональному й загальнодержавному [5, с. 29–30]. Сутність ідеї полягає в тому, що державна влада має переорієнтувати власну етнополітику від розуміння всіх мешканців території України від «громадян України» до «багатонаціональної держави», що має під собою утворення класичної трирівневої системи етнополітичних процесів — моніторинг, розробка моделювання й корегування [5, с. 31]. На практиці це означає, що держава має переорієнтуватися зі врегулювання етнонаціональних взаємовідносин, що вказується, але не пояснюється основними законом до арбітражу й профілактики етнополітичного напруження [5, с. 32–33]. На наш погляд, держава має реалізовувати такий принципи етнополітики як консолідація всіх етнічних груп навколо утворення багатонаціональної держави й децентралізованої владою з рівним доступом не тільки до адміністративних послуг (що гарантується українським громадянством), а також до реалізації національними меншинами власної соціокультурної ідентичності. Й тому, без врахування таких принципів в Україні й дедалі будуть відбуватися кризові явища, що мають місце на початку 2014 року у Південно-Східній частині нашої держави, де питання етнічності політизується крізь призму децентралізації та мовної політики.

Отже, стосовно державного виміру етнополітики можна зробити попередній висновок дослідження, що вона являє собою концептуальну модель з набору положень міжнародно нормативно-правових актів у сфері етнічних питань та ряду базових декларативних гарантій зі сторони держави щодо рівноправного розвитку всіх етнічних груп. Іншими словами, офіційна державна влада покищо не сприяє формуванню чіткої, прозорої й зрозумілою політики у сфері етнічних питань.

Вирішити ці прогалини державної влади міг би громадський сектор у вигляді чисельних організацій. Але, в Україні з цього приводу відбувається дивний парадокс. З однієї сторони, вони оформлюються в Україні як активні суб'єкти політики, що вільно впливають на розвиток етнополітичних процесів в нашій державі й мають значну підтримку за кордоном. Але, з іншої сторони, громадянські організації, що орієнтуються на захист етнічної самосвідомості значною мірою являють собою радикалізовані об'єднання громадян, дії яких здебільшого орієнтуються на розпад української державності («Руський блок», «За Бессарабію і за Буковину», «Донецька Республіка» та інші). Мова йде про те, що громадянські організації з приводу вирішення негайних етнічних проблем утворюються як реакція на нечітку політику дер-

жавної влади в питаннях національних меншин. Й тому, відбувається майже автоматична політизація етнічності, де на перший план виходить не вимога створень зі сторони держави сприятливих умов для розвитку соціокультурної ідентичності національних меншин, а прагнення певних груп вільно керувати меншинами власним розвиток на місцевому чи регіональному рівні без нагляду на це держави [6, с. 139]. Й тому, названа ситуація буде дедалі сприяти всебільшому процесу політизації етнічності в Україні, що у кінцевому результаті може призвести до появи значних етнополітичних конфліктів, які державна влада не тільки не зможе вирішити, а навіть продіагностувати. Назване також демонструє значні прогалини у функціонуванні громадян в політичній сфері, оскільки ними не оформлюється суспільне замовлення на появу в Україні таких організацій, які б вирішували етнополітичні питання шляхом створення міжнаціонального миру й злагоди, пошуку взаєморозуміння та встановлення соціальної толерантності. Саме виробленню шляхів такої моделі етнополітичного розвитку будуть присвячені наші наступні наукові розробки.

Таким чином, підсумовуючи результати дослідження можна дійти наступних висновків. По-перше, етнополітичний розвиток України характеризується як декларативний, який значною мірою не відповідає вимогам суспільства й реаліям життя щодо впровадження принципів «багатонаціональної держави». По-друге, реалізація вказаного принципу означає активну співпрацю між державною владою й громадянськими організаціями, але поки що держава намагається етнічні проблеми вирішувати шляхом надання національними меншинам українського громадянства, а громадянські організації у свою чергу характеризуються значною радикалізацією своїх вимог й дій. По-третє, в Україні на науковому й практичному рівні проблематика етнополітики подається крізь призму загальної теорії конфлікту, й тому не враховує специфічні аспекти політизації етнічності в умовах нашої держави.

Список використаних джерел:

1. Лапкин В.В. Циклы, ритмы, волны: проблемы моделирования политического развития / В. В. Лапки // Полис. — №4. — 2002. — С. 26–31.
2. Паніна Н. В., Головаха Є. І. Тенденції розвитку українського суспільства (1994–1998 рр.) / Н. В. Паніна., Є. І. Головаха. — К.: Ін-т соціології НАНУ, 1999. — 152 с.
3. Конституція України (Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1996, № 30, ст. 141) [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80/page>

4. Закон України «Про місцеве самоврядування в Україні» [електронний ресурс] // Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80>
5. Зварич І. Методи моделювання та прогнозування в етнополітиці / І. Зварич // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Курса НАН України. — 2008. — Випуск 37. — С. 28–40.
6. Марчук Н. В. Політизація діяльності громадянських організацій етнічних меншин як чинник етноконфліктних ситуацій / Н. В. Марчук // Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Ф. Курса НАН України. — 2008. — Випуск 41. — С. 132–141.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2014 р.

Матушкіна С. В. Специфика внедрения этнополитики в Украине на современном этапе её развития

Исследуется специфика функционирования этнополитики в Украине в контексте зарубежной теории и отечественной практики. Украинская специфика этнополитических процессов состоит в том, что ей реализацией занимаются два субъекта политики — государство и гражданские организации. Делается вывод, что в Украине этнополитическое развитие государства во многом искусственно политизируется и радикализуется как реакция на отсутствие чётких ориентиров со стороны государственной власти в решении проблем национальных меньшинств.

Ключевые слова: этничность, этнополитика, политический конфликт, государственная политика, гражданское общество.

Matushkina S. V. Features introduction of ethnopolicy in Ukraine at the present stage

Specifics of functioning ethnopolicy in Ukraine in a context of the foreign theory and domestic practice are investigated. The Ukrainian specifics of ethno-political processes consist that two subjects of policy — the state and the civil organizations are engaged in it in realization. The conclusion is drawn that in Ukraine ethno-political development of the state in many respects is artificially politicized as reaction to lack of accurate reference points from the government in the solution of problems of ethnic minorities.

Keywords: ethnicity, ethnopolicy, political conflict, state policy, civil society.

Волощук Ю. І.

*Кандидат політичних наук, старший викладач кафедри політичних наук
Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова*

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ МЕНШИНИ РУМУНІЇ МІЖ ДВОМА СВІТОВИМИ ВІЙНАМИ

Проаналізовано становище та розвиток української національної меншини Румунії між двома світовими війнами, а також розкрито проблеми українців міжвоєнного періоду, які пов'язані із сучасним становищем меншини.

Ключові слова: національна політика, українська національна меншина Румунії, Румунія.

Актуальність даної статті полягає у розкритті етапу боротьби української національної меншини Румунії між двома світовими війнами за збереження своєї самобутності та суспільно-політичних прав.

Розробка даного питання досягла значного наукового рівня. Його дослідженню приділяли увагу багато вітчизняних науковців. Серед них варто відзначити Вегаша М., Горват Л.-І., Кройтора В., Куреляка В., Макара Ю., Музиченка Я., Новосолова О. та інших.

Метою статті є прагнення розкрити роль цього періоду в житті української національної меншини, який має чи малий вплив на пробудження національної свідомості українців Румунії.

Упродовж багатьох століть українські поселення в Румунії перебували під чужоземним впливом, спочатку з боку Австрії та Угорщини, а згодом Австро-Угорської імперії. Так, політико-правове становище українського населення в Австрії значною мірою визначалося конституційним устроєм держави, стаття XIX основного закону констатувала, що «всі народи Австрії рівноправні, кожен з них має недоторканне право на дотримання своєї національності й мови» [11, с.25]. Разом з тим, можливість використання українцями гарантованих конституційних прав на практиці була дуже обмежена. В Угорщині, зокрема, проводилася мадяризація українців та представників інших національностей,

які проживали на цій території. Асиміляційний процес впроваджувався у життя насильницьким способом.

Політичне становище українського населення Австро-Угорщини було дуже важке. Так, на Закарпатті існування українців взагалі не визнавалося угорськими властями. На Буковині становище було дещо кращим, тут виникли й успішно розвивались українські культурно-просвітницькі організації та політичні партії, українські представники були у рейхстазі, провінційних сеймах. Однак і тут українці перебували у нерівноправному становищі, влада фактично належала німцям та румунським боярам, офіційною мовою була німецька.

Таким чином, незважаючи на конституційні гарантії, право українців використовувати нарівні з іншими народами Австро-Угорщини свою рідну мову було досить обмеженим. У результаті цього фактична безправність української мови сприяла загостренню українських національних вимог [11, с. 25].

На початку Першої світової війни керівництво Румунії вибрало тактику «збройного очікування» і не входило ні в який блок воюючих держав. Але пізніше (1916 р.) Румунія підписала таємний союзний договір і воєнну конвенцію з державами Антанти про вступ у війну проти Четвертного союзу. Підсумки військової кампанії були для Румунії надзвичайно сумними — понад дві третини її території зайняли ворожі війська і на ній встановився жорстокий окупаційний режим [12, с. 371]. Тягар війни не обминув і українців, що проживали на територіях через які виникли конфлікти. Скориставшись поразкою держав Четвертного союзу та розпадом Габсбурзької монархії (1918 р.), румунські війська, незважаючи на прагнення українського населення увійти до Української держави, окупували Північну Буковину. Водночас Румунія повернула собі Північну та Південну Добруджу [12, с. 373].

Наслідки Першої світової війни та територіальне розмежування між її учасниками вирішувались на Паризькій мирній конференції. Інтереси українського населення на конференції представляла делегація УНР, яка мала на меті злуку і заявляла рішучий протест спробам відірвати від України окремі її території. Та намагання української делегації не увінчались успіхом.

Право українців на всіх територіях проживання не бралось до уваги урядом Румунії у здійсненні своїх планів щодо будівництва Великої Румунії. Румунська окупація призвела українців до глибокого політичного занепаду. Під владою Австрії Буковина була автономною провінцією, а українці — її найчисельніша національна група — мали

порівняно сильне політичне представництво у м. Відні, широке місцеве самоуправління, розвинену систему україномовного шкільництва. Все це було втрачене з анексією цього краю Румунією. Із спільності, котра з усіх західних українців користувалися найбільшим сприянням, буковинці стали найбільш гнобленими.

Після Першої світової війни, за умовами Сен-Жерменського договору до Румунії відійшли значні території, де приживали українці (Буковини з Чернівцями, більша частина Трансільванії (Семигороддя), Південна Добруджа, Басарабія, Банат). З усіх «держав-наступниць» у Румунії проживали найчисельніші національні меншини (у 1927 р. на 12,5 млн. румунів у ній налічувалось 1 млн. 308 тис. угорців, 780 тис. євреїв, 723 тис. німців, 448 тис. українців, 358 тис. болгар, 57 тис. сербів). За Сен-Жерменським договором були передбачені заходи для захисту цих меншин [4, с. 24]. Румунія спочатку відмовлялась приймати ці умови під тим приводом, що вони зачіпають суверенітет держави, але під тиском Антанти прем'єр-міністр Румунії Воїда Воевод підписав Сен-Жерменський договір, а також угоди про меншини. Тарейальне життя показало, що уряд Румунії і не думав виконувати умови договору щодо нацменшин, а особливо щодо українців.

На початку 1920-х років Румунія жила звичайним життям: розвивалась багатопартійна система, була прийнята Конституція Румунії, яка утверджувала унітарну державу на чолі з монархом. Метою Конституції було прискорити процес румунізації приєднаних територій після війни. Тому українське питання залишалось у центрі уваги правлячих кіл королівства. Визначною рисою зовнішньої політики було прагнення румунського керівництва закріпити встановлені Версальською системою державні кордони [6, с. 90].

До національних меншин румунська влада ставилась упереджено, до українців — вороже. Це пояснюється тим, що більша частина ново-приєднаних територій складалась із румунських етнічних земель та переважаючим румунським населенням. Але Північна Буковина, Північна та Південна Бессарабія були анексовані в результаті сприятливого для Румунії збігу міжнародних обставин і більшість цих регіонів становили, в основному, українці, які сподівались на об'єднання всіх українських земель в єдину національну державу. Керівництво Румунії намагалось використати всі можливі засоби, щоб цього не допустити. [2, с. 82–83].

Як свідчать архівні дані, українські політичні партії у Румунії — Соціалістична українська партія, Українська національна

партія, Комуністична партія [3, с. 197] не чітко уявляли шляхи виходу з тогочасної політичної кризи і їх дії були мало впливовими на зміну політичної ситуації. Політичні українські партії в Румунії, що були легально зареєстровані, своїми діями виказували дезорієнтованість стосовно свого майбутнього. Причиною була загальна криза в країні, вони робили різні прогнози стосовно майбутнього типу правління країною: диктатура, мобілізаційний уряд, діючий уряд [3, с. 196]. Члени Української національної партії (голова—Володимир Залозецький) підтримували зв'язки з українцями сусідніх держав, особливо Польщі. Критикували антинародні дії польського уряду й висловлювали свою підтримку українцям у боротьбі за політичні права [3, с. 243].

Після Першої світової війни починається поступовий розвиток освіти румун, держава будує школи, гімназії, ліцеї. Щодо української національної меншини, то румунське керівництво заборонило збори, відвідування театрів, вистав, вечорів, будь-яке згуртування людей. Міністерство національностей забороняло ввозити й розповсюджувати українські газети та журнали, тобто засобами обмежень і заборон влада намагалася на анексованих нею землях звести до мінімуму український вплив [6, с. 90].

Однією із основних інституцій українського національно-культурного відродження були українська православна та греко-католицька церкви. Аналіз їх становища дає відповідь на питання, яких утисків зазнавала українська національна меншина в Румунії між двома світовими війнами. На початку 1920-х років було здійснено уніфікацію анексованих земель, яка супроводжувалась масштабними репресіями і відвертою деукраїнізацією в суспільно-політичній, духовній та культурно-освітній сферах. Дії румунської влади викликали опір українського народу. Особливої напруги він набув у культурно-освітній сфері. Незважаючи на послідовні і наполегливі зусилля влади, українці вистояли в цій боротьбі та зберегли національну ідентичність і прагнення до єдиної держави України. Її носіями була українська інтелігенція, яка, не дивлячись на значні дезінтеграційні зусилля румунського уряду, була на своїх національних позиціях. Румунська влада на певних історичних етапах змушена була констатувати свою поразку. Український народ не виявив бажання влитися в імперський простір «Великої Румунії» шляхом прискорення румунізації та інтеграції в її політичні та суспільні структури.

Наприкінці 1930-х років у Центральній Європі виникла гостра міжнародна криза. Фашистська Німеччина та Італія готувались до нового

поділу світу. Над Європою нависла небезпека виникнення Другої світової війни. [1, с. 36].

Незважаючи на складність такої міжнародної обстановки, Закарпаття (Підкарпатська Русь, Карпатська Україна), де компактно проживало українське населення, виявилось єдиним регіоном, яке виборолло автономні права. Невелика гілка українського народу здобула можливість в певній мірі проводити власну внутрішню та зовнішню політику, наслідком якої була спроба формування української державності. Закарпатські українці довели, що бажають возз'єднання з великим українським народом. Карпатська Україна постійно відчувала моральну та матеріальну підтримку українців, які проживали в різних країнах світу. Особливо відчутною була фінансова допомога українців США, Канади, Східної Галичини. Не залишилась осторонь і українська національна меншина Румунії [2, с. 90].

Виношуючи власні плани недопущення Угорщини на територію Карпатської України, Румунія офіційно підтримувала проголошення українцями її державності. Проте, Румунія в період існування Карпатської України показала свою двояку політичну позицію щодо підтримки українців у створенні власної держави. З одного боку, вона підтримала втікачів-українців надавши їм прихисток, а з іншого — виказала їх угорцям, які їх розстріляли. Цим було порушено міжнародне право.

Румунія почала тісно співпрацювати з Німеччиною, що не задовольняло інтереси СРСР і за що вона втратила Бессарабію та Північну Буковину на користь Радянському Союзу. Заохочені «радянським прикладом» Болгарія та Угорщина зажадали від Румунії повернення Південної Добруджі й Трансільванії. Усього Румунія позбулась третини своєї території та населення.

Втрата земель зумовила в Румунії падіння режиму «королівської диктатури». Король II доручив формування нового уряду генералу Іона Антонеску, який мав репутацію «сильної людини». Однак генерал зажадав зречення монарха, вся влада у країні опинилась в руках І. Антонеску, який проголосив себе «кондукетором» (вождем держави) румунського народу, а королівство було оголошено націонал-легіонерською державою [10, с. 130]. Скасувавши Конституцію, Іон керував країною, спираючись на видані ним декрети. У країні розгорнулись терор і репресії проти невдоволених.

В умовах такого диктаторського режиму в суспільно-політичному плані українська національна меншина розвиватись не могла. Особливо це відчули на собі українці Бессарабії та Буковини. Держсекретар

тодішнього румунського уряду Міхай Антонеску ратував «за насильне виселення всього єврейського елементу з Бессарабії та Буковини», а також «за виселення українського елементу». Він переконував, що «в історії не було більш слушного моменту для повної етнічної свободи... та для очищення нашого народу». Міхай Антонеску під час зустрічі з Гітлером наголошував, що «численна слов'янська раса представляє для Європи складну біологічну проблему для народжуваності... Будь-яка нейтралізація чи захоплення слов'янської території є законними актами» [9, с. 9].

У Чернівецькому архіві є томи актів та свідчень про румунські репресії. Людей забивали залізними кийками на вулицях. Залишились сотні захоронень буковинців, розстріляних просто на дорозі. Упродовж кількох днів липня 1941 року у м. Чернівцях та кількох містечках області румунські «гості» позбавили життя понад 3 тис. мирних громадян [9, с. 8].

Під кінець Другої світової війни в Румунії відбулися нові територіальні зміни. Згідно з післявоєнними договорами між державами-переможницями території, на яких проживали українці, знову були переділені. Румунії повернули Північну Трансильванію, а Бессарабія та Північна Буковина переходили до Радянського Союзу. Такий перебіг подій вніс певні зміни в життя українців.

Щодо розвитку шкільництва та культури, то вони починають помітно відроджуватись після Другої світової війни. У 1950-х роках засновують українські школи; у селах відкриваються будинки культури, на сценах яких самодіяльні колективи, організовані переважно українськими вчителями, ставлять п'єси українських класиків. У 1949 році засновано українську газету «Вільне слово», яка висвітлювала життя українців у Румунії. У 1950-х роках видаються різноманітні твори української літератури та мови, україномовні підручники. Українська прогресивна інтелігенція організовує численні культурні акції, спрямовані на формування у молоді національної свідомості, виховання патріотичних почуттів до свого краю [7, с. 90].

Між Світовими війнами у школах українських населених пунктів не велося навчання українською мовою. Після Другої світової війни у 1950-х роках в районах проживання українців починає розвиватися українське шкільництво [7, с. 137]. Так у 1945 році в м. Сігету-Мармаціей (Сігету) був заснований український ліцей з ініціативи групи українських націоналістів.

Реформа шкільництва у Румунії (1948 р.) узаконила існування українського ліцею в м. Сігету-Мармаціей. Починаючи від цього року, Міністерство освіти Румунії всіма силами підтримує цей ліцей та українські школи. Іншими словами, 1948 рік є початком розквіту українських шкіл Румунії. У перші 5 років Сігетський український ліцей нараховував невелику кількість учнів (10–12 у класі) й функціонував у неймовірно важких умовах: без підручників та відповідних учителів.

Паралельно з розвитком українською ліцею у м. Сігету, починає, спочатку повільно, а згодом все більше й більше, розвиватися українська школа в селах. Виникає велика потреба в українських учителях, що призводить до необхідності заснування українського педучилища у м. Сігету.

Тим часом, після узаконення українського ліцею 1948 року Міністерство освіти Румунії звертається до всіх учителів українського походження з проханням приїжджати працювати в український ліцей та педучилище міста Сігету. Так з'являється ціла плеяда чудових учителів буковинського походження, які вивели український ліцей та педучилище на високий педагогічний та науковий рівень.

Окрім ліцею та педучилища, в м. Сігету, починаючи від 1950 року, існує дворічний (короткий) курс для вихователів та учителів. З навчального року починають приїжджати в Сігетський ліцей, педучилище та дворічні курси українські діти з усіх частин Румунії, де проживають українці: з Буковини, Банату і Тулчі. Це було можливим завдяки заснуванню гуртожитку (інтернату). Таким чином, м. Сігету становиться головним і деякий час єдиним центром української освіти та культури в Румунії. Завдяки Сігетському українському ліцею та педучилищу, які проіснували 20 років (1945–1965 рр.), з'явилася українська інтелігенція на Мараморошині, Банаті і в м. Тулчі, а також нове покоління буковинської інтелігенції. До того українська національна меншина не мала навіть своїх учителів і священиків, не говорячи вже про інженерів, лікарів, письменників та вчених. Саме тоді з'явилися представники творчої інтелігенції майже в усіх галузях науки та культури. За два десятиліття відбувся стрибок у розвитку освіти та культури українців, якого не було зроблено цілими століттями їх існування у цьому просторі, стрибок із неграмотності до появи справжньої інтелігенції.

Паралельно з розвитком українського ліцею та педучилища у м. Сігету-Мармаціей, швидко набуває розвитку після Другої світової війни й українська школа в селах.

Проте у кінці 1950-х під тиском нової національної політики румунських правлячих кіл процес національного відродження українців Румунії поступово згасає. В українських селах навчання у школах продовжує розвиватися, але тільки румунською мовою, а українська мова вивчається як предмет. Стає очевидною тенденція поступової асиміляції українського населення під гаслом так званої гомогенізації нації.

Післявоєнні зміни політичного курсу Румунії не могли зачепити становища церкви. Конституція 1948 року гарантувала—по аналогії зі сталінською моделлю державно-релігійних відносин—«свободу сумління та віросповідання». Так само, як і в Радянському Союзі, проголошувався принцип відокремлення школи від церкви. Запроваджувалося виключне право держави на діяльність у галузі освіти та виховання дітей і молоді. Заборонялося також функціонування клерикальних політичних партій [5, с. 611].

Новий основний закон вже не містив традиційного для Румунії положення про визнання православ'я національною релігією. Проте на цьому схожість румунської і радянської моделей державно-релігійної політики вичерпувалася. У Румунській Народній Республіці не передбачалося відокремлення церкви від держави.

Щодо греко-католицької церкви, відомо, що до 1948 року більша частина віруючих українців у Румунії об'єднувалась навколо греко-католицької церкви [8, с. 70].

Перехід влади до комуністів спричинився до руйнування католицької церкви східного обряду. Відбулися перші масові арешти її священників, накладено заборону на друкування і поширення католицької періодики. Це були перші ознаки рішення світської влади про ліквідацію цієї конфесії. До боротьби з уніатами було підключено Румунську православну церкву.

Застосовуючи терор і репресії, влада змусила перейти у православ'я близько 500 греко-католицьких священників. Було здійснено арешти шести відсторонених від керівництва єпархіями унійних ієрархів, а також понад тисячу близьких до церкви світських діячів. Проте ні арешти духовенства, ні заборона богослужінь в греко-католицькому обряді, ні вимушений перехід більшості віруючих цієї конфесії у православ'я не призвели, як показав розвиток подій, до загибелі цього віросповідання. У середині 1950-х років міністр культури румунського уряду П. Константінеску-Яшь під час бесіди з Г. Г. Карповим—сталінським високо посадовцем, який у 1940–1950-х роках очолював діяльність радянських спецслужб по ліквідації греко-католицької церкви, був зму-

шений визнати політичною помилкою прийнятий у Румунії закон про заборону греко-католицької церкви.

Отже, вище зазначене свідчить, що у перші повоєнні роки були зроблені певні кроки на шляху перегляду концепції національно-територіальної належності північної частини Буковини і Бессарабії. Про те в період між двома світовими війнами минулого століття українці Румунії зазнали значних втрат у територіальній єдності, національній згуртованості та знижені рівня освітньо-культурного розвитку. Найвищої висоти політика денаціоналізації української національної меншини Румунії з боку правлячого режиму, розпочата комуністичною владою у післявоєнний час, досягла в період правління Ніколае Чаушеску. Її наслідки українська національна меншина намагається подолати і у даний час.

Список використаних джерел:

1. Вегеш М. М. Нариси історії українців Мараморощини (Румунія) 1918–1945 рр. / М. М. Вегеш, Л. В. Горват. — Ужгород: Ужгородський держ. ун-т, 1998. — 87 с.
2. Горват Люба-Ірина В. Соціально-економічний, політичний і культурний розвиток українців Мараморощини (Румунія) в 1918–1945 рр. / Горват Люба-Ірина В. — Ужгород: Ужгородський держ. ун-т, 1998 — 170 с.
3. ДАЧО. — Ф-13, — О- 2 Спр. 15 — С. 242–243, 196–197.
4. Дюразель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів / Ж.-Б. Дюразель; [пер. з франц. Є. Марічева, Л. Погорелової, В. Чайковського]. — К.: Основи, 1999. — 903 с.
5. История Румынии / [Болован И., Поп И.-А. (координаторы) и др.]; пер. с румынского. — М.: Весь мир, 2005. — 680 с.
6. Кройтор В. Міжнародні чинники української проблеми в політиці Румунії на початку 20-х років ХХ ст. / В. Кройтор // Вісник Прикарпатського університету. — Івано-Франківськ, 2001. — Вип. IV–V. — С. 90–95.
7. Куреляк В. Українці Румунської Мараморощини: [монографія] / В. Куреляк. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. — 184 С.
8. Макар Ю. Українці в Румунії: сучасне становище і перспективи в світлі євроінтеграційних процесів / Ю. Макар // Україна—Румунія—Молдова: історичні, політичні та культурні

- аспекти взаємин у контексті сучасних європейських процесів: зб. наук. праць. — Чернівці: Букрек, 2009. — С. 63–74.
9. Музиченко Я. Мертві «герої» — за Велику Румунію? / Я. Музиченко // Україна молода. — 2009. — 24 грудня. — С. 8–9.
 10. Новосьолов О. В. Українські землі в політичних планах Румунії (вересень 1940 — червень 1941 рр.) / О. В. Новосьолов // Вісник Прикарпатського університету: Історія. — 2006. — Вип. X–XI. — С. 126–134.
 11. Попик С. Д. Українців в Австрії 1914–1919. Австрійська політика в українському питанні періоду Великої війни / С. Д. Попик. — Київ–Чернівці: Золоті литаври, 1999. — 236 с.
 12. Яровий В. Новітня історія Центральноєвропейських та Балканських країн. XX століття: [підручник для вищих навч. закл.] / В. Яровий. — К.: Генеза, 2005. — 816 с.

Стаття надійшла до редакції 17.03.2014 р.

Волошук Ю. И. Политическое положение украинского национального меньшинства Румынии между двумя мировыми войнами

Проанализированы положение и развитие украинского национального меньшинства Румынии между двумя мировыми войнами, а также раскрыты проблемы украинского межвоенного периода, связанные с современным положением меньшинства.

Ключевые слова: национальная политика, украинское национальное меньшинство Румынии, Румыния.

Voloshchuk Y. I. Political situation of the Ukrainian national minority in Romania between the two world wars

Analyzed the situation and development of the Ukrainian minority in Romania between the two world wars, as well as the problems disclosed Ukrainian interwar period related to the current situation of minorities.

Keywords: national policy, Ukrainian national minority in Romania, Romania.

© Волошук Ю. І., 2014

Борисенко Ю. Є.

Студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ВИДИ ТА ФОРМИ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЗА ЗЛОЧИН ГЕНОЦИДУ

Стаття присвячена актуальній на сьогодні проблемі — відповідальності за злочин геноциду. Детально розглядаються види та форми відповідальності відповідно до норм національного та міжнародного права.

Ключові слова: геноцид, злочин, індивідуальна відповідальність, міжнародно-правова відповідальність, міжнародний трибунал.

Варто зазначити, що історично першим офіційним документом у міжнародному праві, що визначив явище геноциду була «Конвенція про запобігання злочину геноциду і покарання за нього» від 9 грудня 1948. Відповідно до цього документу, геноцид — «дії, вчинені з наміром знищити, повністю або частково, яку-небудь національну, етнічну, расову чи релігійну групу як таку». [2, с. 85] До таких дій відноситься:

- 1) вбивство членів цієї групи;
- 2) заподіяння серйозних тілесних ушкоджень чи розумового розладу членам такої групи;
- 3) навмисне створення для якої-небудь групи таких життєвих умов, що розраховані на повне чи часткове фізичне знищення її. Може полягати у позбавленні групи продуктів харчування чи інших життєво важливих засобів існування, обмеженні або позбавленні медичної допомоги, створенні небезпечних для життя екологічних умов, насильницькому переселенні в непридатні для проживання місця;
- 4) заходи, розраховані на запобігання народжуваності в середовищі такої групи. Це може бути насильницька стерилізація, кастрація або контрацепція, заборона шлюбних союзів між членами однієї групи, примушування до абортів або створення життєвих умов, які сприяють збільшенню кількості вимушених абортів;
- 5) насильницька передача дітей з однієї людської групи в іншу означає їх передачу в іншу національну, етнічну, расову чи релігійну

групу, вчинену всупереч волі батьків або осіб, які їх замінюють, і поєднану із застосуванням фізичного або психічного насилля.

Безперечно, геноцид — це найтяжчий та найантигуманніший злочин проти людства, а відповідно до цього, за скоєння таких дій передбачена відповідальність як окремої особи, так і конкретної держави, незважаючи на те, чи остання є учасником Конвенції, чи ні, і чи акт геноциду був скоєний до її прийняття, чи після. Так, у «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього» йдеться: «особи, що чинять геноцид чи які-небудь інші діяння: — змова з метою здійснення геноциду; — пряме і публічне підбурювання до здійснення геноциду; — замах на здійснення геноциду; — співучасть у геноциді

підлягають покаранню, незалежно від того, чи є вони відповідальними за конституцією правителями, посадовими чи приватними особами» [2, с. 85]. Згідно зі статтею VI «Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього», кримінальне переслідування і покарання осіб, винних у скоєнні актів геноциду, здійснюється національними судами та Міжнародним кримінальним трибуналом [2, с. 86]. За суб'єктами, котрі можуть бути притягнені до відповідальності за злочин геноциду виділяють індивідуальну відповідальність окремих осіб та відповідальність держави вцілому.

Отже, варто зупинитися на особливостях індивідуальної відповідальності за вчинення геноциду. Геноцид відноситься до ряду злочинів, котрі підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду. Так, ст. 25 Римського статуту Міжнародного кримінального суду гласить, що особа за «відношення до злочину геноциду, пряме і публічне підбурювання інших до вчинення геноциду» буде нести індивідуальну кримінальну відповідальність [4]. Остання, в свою чергу, може реалізуватися відповідно до норм як національного, так і міжнародного права.

Що ж відносно індивідуальної відповідальності за геноцид на національному рівні, то в законодавстві кожної країни закріплені правові норми, котрі визначають ступінь покарання за даний злочин. Так, наприклад, в Україні за вчинення цього акту, правопорушники будуть також нести кримінальну відповідальність. У статті 442 Кримінального кодексу йдеться, що вчинення актів геноциду «карається позбавленням волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі», а «публічні заклики до геноциду, виготовлення матеріалів із закликами до геноциду з метою їх розповсюдження та розповсюдження таких матеріалів — караються арештом на строк до шести місяців або позбавленням волі на строк до п'яти років» [6, с. 1163]. В цьому випадку,

публічні заклики до геноциду—це такі заклики, що повідомляються багатьом особам у їх присутності або із застосуванням технічних засобів масового інформування (наприклад, виступ по радіо чи телебаченні). Під матеріалами слід розуміти будь-які матеріальні носії інформації, друковану і рукописну продукцію, аудіо- та відеокасети, дискети, лазерні диски тощо. Поняттям «виготовлення» охоплюються первинне створення матеріалів, внесення змін до них, а також їх розмноження та розповсюдження. Розповсюдження таких матеріалів—будь-яке їх відчуження іншим особам або розміщення для самостійного ознайомлення з ними (наприклад, розклеювання листівок і плакатів, розміщення в інтернеті)

У Кримінальному кодексі Російської Федерації зазначається, що особи, котрі вчинили акт геноциду «караються позбавленням волі на строк від дванадцяти до двадцяти років з обмеженням волі на строк до двох років, або довічним позбавленням волі, або смертною карою» [9]. Стаття 103 Кримінального кодексу Азербайджану гласить, що покаранням за геноцид є позбавлення волі на строк від десяти до п'ятнадцяти років або ж довічним ув'язненням. Далі зазначається, що безпосереднє та явне підбурювання до здійснення будь-яких дій, передбачених статтею 103 караються позбавленням волі на строк від п'яти до десяти років. Так, стаття 393 Кримінального кодексу Вірменії виносить покарання за злочин геноциду у вигляді позбавлення волі на строк від дванадцяти до п'ятнадцяти років або довічним позбавленням волі. У Білорусі акти геноциду «караються позбавленням волі на строк від десяти до двадцяти п'яти років, або довічним ув'язненням, або стратою» [7, ст. 127]. У Кримінальному кодексі Казахстану, зокрема у статті 160 геноцид «карається позбавленням волі на строк від десяти до двадцяти років або довічним позбавленням волі. Ті самі діяння, вчинені у воєнний час караються позбавленням волі на строк від п'ятнадцяти до двадцяти років або смертною карою або довічним позбавленням волі» [8]. У Киргизії за цей злочин призначається покарання у вигляді позбавлення волі на строк від дванадцяти до двадцяти років або смертною карою. У Таджикистані одним із видів покарання за злочин геноциду є також смертна кара.

Принцип індивідуальної кримінальної відповідальності застосовується однаково і без будь-яких винятків до всіх осіб у межах їх відповідальності на рівні державної влади чи військового командування, виходячи з конкретної участі таких осіб у вчиненні актів геноциду. Так, посадова особа, що планує чи розробляє політику геноциду, армійський командир чи офіцер, який наказує своєму підлеглому вчинити акт гено-

циду чи який свідомо не вживає заходів для запобігання чи припинення такого акту, і підлеглий, який виконує наказ щодо вчинення акту геноциду, мають вважатися такими, що беруть участь у скоєнні злочину геноциду. Правосуддя вимагає, щоб усі такі особи несли відповідну кримінальну відповідальність. Так, стаття 6 Статуту Міжнародного трибуналу по Руанді наводить особливості настання індивідуальної кримінальної відповідальності:

1. «Особа, яка планувала, підбурювала, наказувала, здійснювала або іншим чином сприяла підготовці або вчиненню злочину геноциду несе особисту відповідальність;

2. Посадове положення обвинуваченого в якості глави держави або уряду або відповідального державного чиновника не звільняє цю особу від кримінальної відповідальності і не є підставою для пом'якшення покарання;

3. Той факт, що будь-яке з діянь було скоєно підлеглим, не звільняє його начальника від кримінальної відповідальності, якщо він знав або повинен був знати, що підлеглий збирається вчинити або вчинив таке діяння, і якщо начальник не прийняв необхідних заходів по запобіганню таких діянь;

4. Той факт, що обвинувачувана особа діяла за наказом уряду чи начальника, не звільняє її від кримінальної відповідальності, однак може розглядатися як підстава для пом'якшення покарання» [5].

Але, виходить так, що практична реалізація норм відповідальності за геноцид на національному рівні малоймовірна. Реальна можливість покарання фізичних осіб за геноцид бачиться у встановленні міжнародної кримінальної юрисдикції. Міжнародна індивідуальна відповідальність може наставати як у вигляді позбавлення волі, так і у вигляді штрафу. Сучасна практика не передбачає створення спеціальних міжнародних пенітенціарних установ, таких як в'язниці Шпандау, у якій відбували покарання засуджені Нюрнберзьким військовим трибуналом. Виконання вироків, винесених існуючими міжнародними кримінальними судовими органами, покладене відповідно до спеціальних угод на низку національних пенітенціарних установ. Реальна можливість притягнення до міжнародної кримінальної відповідальності фізичних осіб за здійснення чітко визначених у міжнародному праві злочинів є логічним підтвердженням руху держав у своєму прагненні до міжнародного співробітництва у боротьбі зі злочинністю.

При скоєнні державою злочину геноциду важливо розуміти, що «потерпілою стороною» виступає міжнародне співтовариство

в цілому. І сьогодні можна вважати загальновизнаною нормою міжнародного права положення, що будь-який міжнародний злочин, скоєний з боку держави, у тому числі геноцид, завдає шкоди всім державам світу, що наділяються особливими правами і зобов'язаннями відносно покарання держави-правопорушника. На цій підставі припинення актів геноциду можуть вимагати всі держави. Міжнародно-правова відповідальність держави-деліквента за геноцид, як і за будь-який інший злочин, що віднесений до міжнародного права, може бути матеріальною та нематеріальною. До форм матеріальної відповідальності за геноцид можна віднести: 1) Реституцію; 2) Компенсацію; 3) Відсоток.

Забезпечення реституції, відповідно до статті 36 «Проекту статей про відповідальність держав», є обов'язком держави, відповідальної за міжнародно-протиправне діяння. Реституція являє собою відновлення становища, яке існувало до вчинення протиправного діяння. Також, держава відповідальна за міжнародно-протиправне діяння, зобов'язана компенсувати збитки, завдані таким діянням, в тому обсязі, в якому збиток не покривається реституцією. Стаття 39 свідчить, що при необхідності з метою забезпечення повного відшкодування з основної суми, що підлягає виплаті, виплачуються відсотки [3].

Так, основною і, мабуть, єдиною формою нематеріальної відповідальності держави за злочин геноциду перед міжнародним співтовариством виступає сатисфакція — «це задоволення нематеріальних вимог для відшкодування шкоди, заподіяної насамперед честі і гідності потерпілої держави, її політичним інтересам» [1, с. 93]. Сатисфакція може бути здійснена за допомогою:

- 1) вибачення державою-правопорушницею;
- 2) запевнення про недопущення повторення аналогічних неправомірних дій у майбутньому;
- 3) визнання факту злочину;
- 4) притягнення осіб, винних у скоєнні злочину геноциду національними судами держави-правопорушниці;
- 5) звільнення посадових осіб державних органів, які тим чи іншим чином брали участь у скоєнні актів геноциду.

Сатисфакція може також здійснюватися і в інших формах. Різновидом сатисфакції за скоєння злочину геноциду є таке обмеження суверенітету держави-деліквента, як вилучення з-під його юрисдикції і притягнення до Міжнародного Суду ООН фізичних осіб цієї держави, які вчинили даний злочин. Держави, які вчиняють акти геноциду, несуть наступні міжнародно-правові зобов'язання щодо жертв зазначених порушень:

- 1) розслідувати всі подібні випадки, переслідувати та карати винних осіб;
- 2) надавати жертвам адекватне відшкодування завданої шкоди;
- 3) відсторонювати осіб, що скоїли такі акти, від займаних ними посад у правоохоронних та інших органах влади.

На практиці, яскравими прикладами притягнення осіб та держав-деліквентів до відповідальності за геноцид можуть виступати Нюрнберзький військовий трибунал, створений для визначення вини та покарання причетних до злочинів та масових убивств у роки Другої світової війни, трибунали по Югославії та Руанді. Так, наприклад, у висновку Нюрнберзького процесу було: визнано злочинною політику цілої держави (Німеччини); засуджено ідеологію; засуджено діяльність злочинних організацій, керівний склад націонал-соціалістської партії. Це був перший в історії досвід засудження злочинів державного масштабу — правлячого режиму, його каральних інститутів, вищих політичних і військових діячів, що стало, в подальшому, прикладом та фундаментом для вирішення подібного роду конфліктів міжнародного рівня.

Притягнуто до відповідальності за злочин «проти людства» за вироком Міжнародного трибуналу по Руанді було чи мало осіб, в тому числі і директор руандійської телерадіокомпанії, котрого було засуджено до шести років тюремного ув'язнення за публічне підбурення до вбивства за етнічною ознакою, колишній міністр внутрішніх справ Руанди, якого засудили до 30 років ув'язнення за підбурювання до здійснення геноциду та співучасть у цьому злочині. Для притягнення до відповідальності осіб, які не потрапили у сферу юрисдикції трибуналу, котрий розглядає справи лише найважливіших організаторів геноциду, у країні створено систему місцевих судів, котрі винесли не менше 100 смертних вироків.

У висновку варто зазначити, що все-таки міжнародне співтовариство недостатньо підготовлене для боротьби з геноцидом, і в даний час не існує спеціального міжнародного органа, який був би прямо уповноважений реагувати на ці та інші міжнародні злочини, так що реагування на цей злочин буде і надалі залишатися питанням, яке мають вирішувати окремі держави. Хоча існуюче положення аж ніяк не є задовільним, все-таки заборона в сучасному міжнародному праві застосування сили та встановлення принципу мирного врегулювання спорів поряд з принципом пропорційності являють собою певні гарантії проти зловживання. При відсутності належного інституційного та процедурного механізмів, що мають компетенцію реагувати на злочин геноциду від

міжнародного співтовариства в цілому, всі держави могли б бути наділені повноваженнями щодо прийняття відповідних санкцій стосовно держави-правопорушниці. Згідно з сучасним міжнародним правом, всі держави можуть реагувати на злочин геноциду, навіть якщо цей злочин їх безпосередньо не зачіпає.

Список використаних джерел:

1. Игнатенко Г.В. Международное право. Учебник для вузов / Г. В. Игнатенко, О. И. Тиунов. — Москва:Издательскаягруппа НОРМА ИНФРА,1999.—584с.
2. Конвенция о предупреждении преступления геноцида и наказания за него // Права человека: Сборник международных документов. — М.: Юридическая литература. — 1998. — С. 84–88.
3. Проект статей об ответственности государств за международно-противоправные деяния 2001 г. / Доклад Комиссии международного права о работе пятьдесят третьей сессии: док. ООН А/56/10. Нью-Йорк: ООН, 2001. — С. 26–46.
4. Римський статут міжнародного кримінального суду [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_588
5. Статут Міжнародного трибуналу по Руанді [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_d65
6. Сташис В. В. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / В. В. Сташис, В. Я Тацій. — К.: Видавничий дім, 2004. — 1193с.
7. Уголовный кодекс Республики Беларусь [Електронний ресурс]. — Режим доступу:
8. <http://pravo.kulichki.com/vip/uk/>
9. Уголовный кодекс Республики Казахстан [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.pavlodar.com/zakon/?dok=00087&ogl=all>
10. Уголовный кодекс Российской Федерации [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://base.garant.ru/10108000/>

Стаття надійшла до редакції 29.03.2014.

Борисенко Ю.Е. Виды и формы ответственности за преступления геноцида

Статья посвящена актуальной на сегодня проблеме—ответственности за преступление геноцида. Подробно рассматриваются виды и формы ответственности в соответствии с нормами национального и международного права.

Ключевые слова: геноцид, преступление, индивидуальная ответственность, международно-правовая ответственность, международный трибунал.

Borysenko I.E. Kinds and forms of responsibility for a crime of genocide

This article is devoted to the nowadays problem—responsibility for a crime of genocide. Kinds and forms of responsibility are in detail examined according to the national and international law.

Key words: genocide, crime, individual responsibility, responsibility under international law, international tribunal.

© Борисенко Ю.Е., 2014

Ищенко І. В.

Доцент кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ДИХОТОМІЯ «ЗГОДА—КОНФЛІКТНІСТЬ» ЯК ВИМІР НЕСТАБІЛЬНОСТІ ПОЛІТИЧНИХ ІНСТИТУТІВ І СУСПІЛЬСТВА

Автор досліджує жорсткі суспільно-політичні протистояння з метою оцінки можливостей їх переведення до латентної стадії.

Ключові слова: нестабільність, конфлікт, політичний ризик, стереотип, інфраструктура, неконфліктне спілкування.

Баланс суспільних відносин, на думку М. Вебера, полягає в тому, що інтереси людей частково співпадають й одночасно розходяться. Отже, стан динамічної рівноваги між цими двома різноспрямованими складовими суспільної взаємодії забезпечує політичну стабільність. Безперечно, що під впливом як внутрішньо, так й зовнішньополітичних чинників цей стан рівноваги може порушуватись. В цьому випадку, якщо уявити сукупний стан суспільних відносин, то можна виділити його динаміку, спрямовану до точки біфуркації від стабільного стану. Цьому стану притаманна згода суб'єктів політичного процесу і суспільства в цілому з принципових питань суспільного буття.

Наступним етапом, що характеризує відповідний стан суспільства і політичних інститутів, є нестабільність. Саме на ньому виникають суттєві протиріччя серед різних соціальних груп. Звичайно, на цій стадії суспільної взаємодії можуть мати місце дрібні конфлікти як на міжособистісному рівні, наприклад між політичними лідерами або між рядовими представниками різних шарів населення, так й на міжгруповому. Це той каузальний фон конфлікту, що є його початковим етапом [1, с. 142]. Однак, на наш погляд, фаза нестабільності принципово відрізняється від широкомасштабного суспільного конфлікту, до якого втягуються влада і опозиція як протиборчі сторони. При цьому відбувається розкол суспільства, що поляризується в процесі обрання позицій конфліктуючих сторін. В умовах відкритого конфлікту соціальні макрогрупи, як завжди, транслюють міжелітні взаємовідносини,

в яких розкол з питань внутрішньої чи зовнішньої політики перевищує критичну точку біфуркації. Динаміка суспільних відносин переростає в хаос. Як свідчить політичний досвід, впорядкування всієї суспільно-політичної системи до стану стабільності багато в чому залежить від суб'єктивного чинника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, на які спирається автор статті. Аналіз політичних ризиків є тією зв'язуючою ланкою, що дозволяє вирішувати завдання з прогнозування можливості виникнення конфліктів як в інтересах політики, так і для ведення успішного бізнесу. Цей науковий напрям був реалізований у розробках, зокрема, фірми International Alert [7]. Вплив стереотипів на взаємне сприйняття конфліктуючих сторін розкрито у монографії С. Зелінського [2]. Дослідження проводилось з урахуванням класичних підходів, тому були використані висновки Р. Дарендорфа і Л. Козера [1; 3]. Роль соціально-психологічної інфраструктури у мотивації конфлікту висвітлює робота авторів L. Pierre і J. Ritchie [13]. Дослідження парламентських систем, що здійснили Lanny W. Martin і G. Vanberg, дозволили оцінити ступінь їх конфліктності [10]. В роботі висвітлені найбільш типові політичні технології, що використовуються з метою недопущення відкритого конфлікту. Ця інформація міститься в наукових працях таких авторів як А. Шашкова [6], Kenneth W. Thomas [9], Jahng Mi Rosie [8], O. Lerbinger [11], Timothy W. Coombs [14], J. Pamment [12], Г. Почепцов [4] і А. Туманова. [5].

Ще в 1960-х рр. у США під керівництвом Л. Блумфілда була почата спроба формалізованого аналізу конфлікту на основі бази даних і комп'ютерних програм. Однак велика кількість змінних унеможливлювала досконалий аналіз і прогноз цього суспільного явища. Хоча пошук і розробка стандартизованих процедур аналізу й прогнозу суспільних конфліктів триває, необхідно визначити напрям, який би дозволив завдяки створенню мотивації задіяти індивідуальні якості дослідника.

Події в останні п'ять років, що пов'язані з перманентним переростанням нестабільності на відкритий суспільно-політичний конфлікт в різних регіонах світу потребують вдосконалення досліджень у тренді нових технологічних розробок. Вони повинні обіймати пошук шляхів більш ефективної взаємодії державних інститутів і суспільно-політичних рухів та організацій, особливо радикальної спрямованості. Комплексних досліджень з цієї проблематики, які б могли в сукупності вивести наукові знання на новий рівень поки що недостатньо. Отже в даній статті ми намагаємось компенсувати цю прогалину.

Метою статті є дослідження можливості ефективного прогнозування і управління нестабільністю суспільства, що триває в часово-просторових межах від моменту дестабілізації обстановки до тієї ситуації, за якої латентна фаза широкомасштабного конфлікту закінчується.

Передбачення можливого конфлікту в однаковій мірі важливо як для політичного керівництва держави, так і для бізнес-структур. Позитивно себе зарекомендували різні методики з оцінки політичних ризиків. Нас в першу чергу цікавлять легально-урядові ризики, що корелюють з вірогідними діями правлячого режиму. Серйозні західні фірми предметно займаються цими питаннями, перш ніж інвестувати в економіку конкретної країни. Ось, наприклад відома англійська корпорація International Alert розробила свою методику, з якої видно за яких обставин стабільна обстановка може перерости в нестабільну і конфліктну. Її зміст полягає в складанні матриці з системи параметрів (політичного управління, економіки, соціально-культурних умов і стану безпеки). Кожен параметр за наявності прояву може позначатися певним кольором в залежності від кореляції з нестабільністю і конфліктом [7, с. 42–50]. Переважання якогось кольору свідчить про відповідний рівень ризику нестабільності й конфлікту. Як відомо, існують й інші методики, орієнтовані на визначення політичних ризиків, наприклад «BERI» (Business Environmental Risk Index). Однак, на наш погляд, методика, запропонована корпорацією International Alert, більше відповідає вирішенню нашого завдання. Адже вона дозволяє не просто дати рекомендацію з доцільності ведення бізнесу на території певної країни, а допомагає спрогнозувати можливість виникнення нестабільності, що може трансформуватися у конфлікт на її підґрунті.

Існує думка, що утримати зростання нестабільності, якщо флуктуація вище порогового рівня, неможливо. Тож, спробуємо з'ясувати, чи можна теоретично і практично обмежити нестабільність суспільства, не доводячи її до відкритого конфлікту, чи принаймні уповільнити цей процес.

Звісно, що інтенсивна ескалація конфлікту спричиняє відносно нетривалий час його кристалізації. Тоді конфліктний потенціал, що накопичувався під час нестабільності наприкінці латентної фази, починає реалізовуватись. Ознакою цього процесу є масові протести. Як відомо, для того, щоб конфлікт відбувся, необхідний достатній імпульс. В конфліктології і психології його позначають терміном «інцидент». Таким моментом є точка біфуркації, в якій різко зростаюча ентропія дисипа-

тивної структури, що складається з політичних інститутів, їх лідерів і суспільних груп, починає якісно змінюватися.

Причому, дестабілізація політичної ситуації, з якої починається конфлікт, може набувати циклічності. Каузальність подібних процесів багато в чому можна пояснити сформованістю суспільних стереотипів. Психологічний механізм впливу стереотипу на конфліктність передбачає його тісний взаємозв'язок з громадською думкою. До цього механізму слід зарахувати процес формування і підтримання мотивації конфліктної свідомості і поведінки. Це завдання, як буде зазначено нижче, покладається на відповідну соціально-психологічну інфраструктуру. Тому на рівні державних суспільних установ, суспільства в цілому ретельно відстежується відповідність поведінки індивіда вказаним стереотипам. Кожний випадок розходження індивідуального сприйняття проблеми із загальноприйнятим в суспільстві стереотипом засуджується громадськістю та її офіційними агентами [2, с. 94]. Наслідки впливу цих стереотипів на тривалість конфлікту очевидна.

Варто зосередити увагу на типі конфліктів, який характеризуються жорстким протистоянням сторін. За таких умов, лідери конфліктуючих суспільних груп убачають результат конфлікту, як нульову суму на свою користь. Закономірно, що в даній ситуації єдиним стримуючим чинником виявляється недостатність ресурсів для продовження конфлікту. Отже, тимчасове перемир'я конфліктуючі сторони якраз й використовують для відновлення і концентрації необхідних ресурсів. Зважаючи на циклічний характер, ніякої згоди між сторонами конфлікту, навіть за часу перемир'я, не відбувається. Як приклад можна навести Нагорно-Карабахський конфлікт. В даному типі конфлікту його регулювання полягає в пролонгуванні фази перемир'я і у спробі переконати лідерів піти на поступки один одному.

На думку Л. Козера, тривалість конфлікту багато в чому залежить від здатності лідерів переконати маси своїх послідовників у доцільності вести боротьбу до перемоги [3, с. 181]. Отже, зміна позицій лідерів під час перемир'я може сприяти переведенню конфлікту до латентної фази.

Науковці L. Pierre і J. Ritchie акцентують увагу на створенні так званої соціально-психологічної інфраструктури конфлікту. Вона потрібна для того, щоб адаптуватися до затяжного, виснажливого конфлікту. До неї слід зарахувати колективну пам'ять, етос конфлікту та колективні емоційні орієнтації. В результаті адаптації сторони долають стрес і психологічний тиск супротивника. Разом з тим, замало винайти цю інфраструктуру. Наступним кроком політичного керівництва є запровадження її в сус-

пільство. Це означає організацію суспільного дискурсу, громадських обрядів, в тому числі й військових. Елементом соціально-психологічної інфраструктури конфлікту є висвітлення певних політичних подій в шкільних підручниках, дидактичного матеріалу вищих навчальних закладів тощо. Вся поточна інформація про об'єкт даного конфлікту сприймається сторонами на підставі сформованих стереотипів, провідну роль в яких відіграє згадана соціально-психологічна інфраструктура. У такий спосіб створюється мотивація до потенційного продовження конфлікту [13]. Отже, суспільство за таких обставин знаходиться в стані нестабільності, в латентній стадії конфлікту. За відсутності регулюючого впливу знову відбувається ескалація конфлікту, який може змінити всю конфігурацію політичної системи. Процес розпаду СРСР свідчить, що відсутність протидії опозиції з боку діючої влади, послаблення інфраструктури конфлікту, неминуче призведе до політичної кризи в країні [4].

Цікаво подивитись на характер динаміки суспільно-політичних відносин з огляду можливостей консенсусу в умовах демократії за різних соціально-культурних умов регіонів країни. Сучасні дослідження доводять, що демократичні режими в формі парламентської республіки тільки на перший погляд відзначаються нестабільністю прийняття політичних рішень. Коаліційні уряди в таких державах працюють у постійних дебатах стосовно вибору різних варіантів рішень. Науковці Lanny W. Martin і G. Vanberg висунули гіпотезу, що вирішальне значення в прийнятті урядових рішень коаліцією належить не міністрам, а політичним партіям, які вони презентують. Їх гіпотеза підтверджується дослідженням процесу прийняття більш ніж 1 тисячі законопроектів в 3-х парламентських демократіях [10]. Звідси випливає, що можливість компромісу в парламентських демократіях стабілізує обстановку в країні шляхом взаємних поступок не окремих осіб, а суспільно-політичних сил. Погодимося з тим, що громадське обговорення спірних проблем і взаємні компроміси навіть у складній економічній і соціальній обстановці не призведе до масових протестів і зіткнень. Адже прихильники політичних партій, як правило, мешкають приблизно рівномірно по всій території країни. Масові ж партії європейських країн нараховують 700–800 тис. тих людей, що їх підтримують. Приклади ми бачимо в сучасних європейських політичних системах Німеччини, Італії та ін. Отже, вірогідність підвищення негативної ентропії вище нестабільності до відкритого конфлікту дуже незначна.

Інша справа, коли політичні партії мають регіональний характер. Самі ж регіони значною мірою відрізняються у соціокультурному відношенні. Коаліційний уряд таких країн може бути настільки поляризованим стосовно залучених політичних сил, що може призводити до серйозних суспільно-політичних конфліктів. Для стабілізації обстановки потрібна політична сила, яка може виступити в ролі третейського судді. Можна навести приклад Іспанії, яка за своєю формою є конституційною монархією. Важливою особливістю для стабільності країни є те положення, що монарх цієї держави є верховним головнокомандувачем Збройних Сил. Ця можливість стабілізації обстановки повною мірою проявилася в 1981 р. під час спроби військового путчу. Тоді король запобіг збройний виступ армійських частин на боці путчистів і тим самим сприяв збереженню в Іспанії демократії [6, с. 12–13].

Втрата стабільності суспільних відносин ще не означає, що обов'язково перед конфліктна латентна стадія трансформується на відкритий конфлікт. Цілком ймовірно, що цей перебіг подій не реалізується, якщо політичні лідери будуть мати навички безконфліктного спілкування. Для науковця Kenneth W. Thomas, який акцентує увагу на вдосконаленні безконфліктного розв'язання протиріч, важливим у спілкуванні сторін є вміння бути почутим. Неабияке значення в прийнятті політичного рішення має орієнтація владних інститутів не тільки на своє бачення проблеми, а й врахування думок і пропозицій опонентів. При цьому, як стверджує автор, важливо гучно і чітко проголосити ту частину рішення, де зрештою вони враховані. Kenneth W. Thomas як основні параметри спілкування сторін проголосив напористість і кооперацію. Саме ці риси, на наш погляд, є визначальними з формування неконфліктного спілкування протилежними суспільними групами, інтереси і цінності яких відмінні, протилежні [9, с. 2–3]. Важливими є стосунки керівників протиборчих сторін.

Для того, щоб оцінити можливість утримання суспільних відносин у межах, які за своєю гостротою не перевищують рівень нестабільності (латентну стадію конфлікту), необхідно дослідити особливості як прямого впливу активістів радикальних суспільних рухів на населення, так й зворотної врівноважуючої дії з боку владних інститутів на цих активістів. Останні дослідження показали, що населення, обурене якимись подіями, найбільш позитивно сприймає інформацію активістів, що використовують стратегію протестів проти діючої влади у порівнянні з двома іншими стратегіями — приниженням влади і терористичними актами [8].

В сучасних умовах нестабільність соціуму може різко зрости через діяльність інтернет-активістів різноманітних соціальних мереж — через їх миттєвий вплив і широке охоплення аудиторії. Тим більш актуальною виглядає розробка практичних рекомендацій спеціалістами PR-менеджменту з найбільш ефективних практик поведінки з такими активістами. Корисною, з нашої точки зору, є використання цієї методики для соціально-політичної стабілізації в країні. Дослідник і практик з кризисного PR-менеджменту J.E. Lukaszewski ось що рекомендує на підставі власного досвіду. Серед 27 правил спілкування з цією категорією радикалів виділяються такі. По-перше, у спілкуванні необхідно нейтралізувати агресію активістів вибаченням, тим паче, якщо воно доцільне. По-друге, оскільки в структура будь-якого повідомлення містить 15% дійсної інформації і 85% її емоційного забарвлення, то керівникові слід чітко контролювати свої емоції. Адже кожен біт негативної енергії обертається в 5–10 разів гіршим її впливом на співбесідника [11]. Зрозуміло що дане поведінки політичних лідерів по відношенню до активістів у соцмережах ефективне на стадії формування громадської думки. Коли ж вона сформована і суспільство знаходиться під впливом активістів, діючій владі заради уникнення громадянського протистояння і масового конфлікту необхідно йти на поступки, формувати переговорний простір, домовлятися з опонуючою стороною.

Слід погодитись, що радикалізм може стати мейнстрімом політики, якщо в минулому він схвалювався частиною еліти [14, с. 887]. В умовах нестабільності радикальні ідеї, зрештою, можуть опанувати суспільними відносинами. Однак, цілком можливо запобігти радикалізмові.

Наприклад, дослідник J. Pamment вважає публічну дипломатію й м'яку силу тими засобами, що здатні сформувати в свідомості суспільних груп привабливі образи та ідеали. Вони можуть сприйматися як природні і наблизити позиції сторін, які до цього впливу мали суттєві протиріччя і знаходились в латентній стадії конфлікту [12]. Ці методи впливу на масову свідомість є за сутністю визначальними, коли суспільство знаходиться на межі вибору геополітичних пріоритетів, засад внутрішньої політики тощо.

Якісно новий рівень відкритості суспільства в умовах демократії можливий і здійснений шляхом передачі певних повноважень на місцевому рівні від державних органів влади, до місцевого самоврядування, громадських недержавних організацій. Разом з тим, ефективність такого управління в контексті запобігання і врегулювання конфліктів цілком буде залежати від рівня розвитку громадянського суспільства.

У цьому зв'язку, продуктивною є концепція громадянського суспільства Б. Хайнца. Згідно цієї теорії, центром громадянського суспільства є публічна дискусія, що має місце у зв'язку з переговорами, в ході яких одна соціальна група стає солідарна з іншою групою. Громадянське суспільство, згідно Хайнцу, складається з інститутів, корпорацій, клубів, судів та засобів масової інформації (включаючи Інтернет) [5, с. 14]. Такий підхід надзвичайно важливий з огляду на необхідність залучення всіх можливих соціальних ресурсів для попередження масштабного відкритого конфлікту в суспільстві.

Висновки

Враховуючи вищезазначені наукові підходи, слід зазначити прогресуючу переконаність науковців у цілком вірогідну можливість утримати суспільство від руйнівного впливу відкритого протистояння сторін. Сучасні методики прогнозування нестабільності й конфлікту все більше використовуються для подвійного призначення — як для політики, так й для ведення бізнесу.

Найбільшу небезпеку для суспільних відносин є важкокерованість відкритими конфліктами політичних систем з жорсткою структурою, лідери яких прагнуть завершити протистояння з нульовою сумою на свою користь. Чільне місце в стриманні розвитку нестабільності посідає уміння лідера нейтралізувати емоційну складову спілкування між владою і опозицією. Перспектива взаємодії державних органів влади і радикальних суспільних рухів у контексті неконфліктного вирішення протиріч полягає в застосуванні «м'якої сили» і досягненні суспільної солідарності. Їх технологія унікальна у кожному окремому випадку, однак слід орієнтуватись насамперед на загальні принципи, що забезпечують їх реалізацію. Основним з цих принципів є врахування позиції опонента в прийнятті політичного рішення. Завдання ж м'якої сили — наблизити позиції опонентів, створити мотивацію до консенсусу, недопущення відкритого конфлікту. Подальші наукові розробки повинні орієнтуватись на пошук конкретних методик стабілізації суспільно-політичної обстановки з огляду на соціокультурні особливості конфліктуючих сторін.

Список використаних джерел:

1. Дарендорф Р. Элементы теории социального конфликта [Текст] / Р. Дарендорф // Социс. — 1994. — № 5. — С. 142–147.
2. Зелинский С. А. Манипуляции массами и психоанализ. Манипулирование массовыми психическими

- процессами посредством психоаналитических методик [Текст] / С. А. Зелинский. — Спб.: Скифия, 2008. — 248 с.
3. Козер Л. А. Функции социального конфликта [Текст] / Л. А. Козер; пер. с англ. О. А. Назаровой. — М.: Идея-Пресс, Дом интеллектуал. книги, 2000. — 205с.
 4. Почепцов Г. Інформаційна політика: сучасні підходи [Електронний ресурс] / Г. Почепцов // Mediasapiens. — 2012. — 11 квіт. — Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/material/11885>
 5. Туманова А. С. Концепции гражданского общества западных обществоведов XX века [Текст]/ А. С. Туманова// Гражданское общество в России и за рубежом — 2012. — № 1. — С. 10 — 15.
 6. Шашкова А. В. Правительство Испании (Организационно-правовые проблемы) [Текст]: автореф. дис....канд. юрид. наук: 12.00.02 / Шашкова Анна Владиславовна; Московский гос. ин-т межд-х отн-й. — М., 2001. — 31 с.
 7. Banfield J. Conflict-Sensitive Business Practice: Guidance for Extractive Industries [Text] / J. Banfield, A. Barbolet, R. Goldwyn, N. Killick // The project of International Alert. — London, 2005. — 195p.
 8. Jahng Mi Rosie. How radical is radical?: Understanding the role of activists' communication strategies on the formation of public attitude and evaluation [Electronic resource] / Mi Rosie Jahng, Seoyeon Hong, Eun Hae Park //
 9. Public Relations Review.-2014.- Vol. 40, Is. 1, Mar.—P. 119–121.- Access mode: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0363811113001628>
 10. Kenneth W. Thomas. Making Conflict Management a Strategic Advantage [Electronic resource]/ W. Thomas Kenneth. — Edmonton, 2014. — 9 p. — Access mode: <http://www.psychometrics.com/>
 11. Lanny W.M. Parties and Policymaking in Multiparty Governments: The Legislative Median, Ministerial Autonomy, and the Coalition Compromise [Electronic resource]/ W.M. Lanny, G. Vanberg// American Journal of Political Science. — 2014.- 7 Mar. — Access mode: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/ajps.12099/full>
 12. Lerbinger O. Lukaszewski on Crisis Communication: What Your CEO Needs to Know About Reputation Risk and Crisis Management, J.E. Lukaszewski. Rothstein Associates Inc. Publisher, Brookfield, CT (2013) [Electronic resource] / O. Lerbinger // Public Relations

- Review. — 2014. — Vol. 40, Is. 1, Mar. — P. 125–126. — Access mode: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0363811113001276>
13. Pamment J. Articulating influence: Toward a research agenda for interpreting the evaluation of soft power, public diplomacy and nation brands [Electronic resource] / J. Pamment // Public Relations Review. — 2014. — Vol. 40, Is. 1, Mar. — P.50–59. — Access mode: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0363811113001975>
 14. Pierre L.J. Ritchie. Culture of conflict: Evolvement, institutionalization and consequences [Text] / L. Pierre, J. Ritchie // International Journal of Psychology. — 2010. — Nov. — Vol. 53, Is. 3–4. — P. 528.
 15. Timothy W. Coombs. Fringe public relations: How activism moves critical pr toward the mainstream [Electronic resource] / W. Timothy Coombs // Public Relations Review. — 2012. — Vol. 38, Is. 5, Dec. — P. 880–887. — Access mode: <http://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0363811112000562>

Стаття надійшла до редакції 29.03.2014.

Ищенко И. В. Дихотомия «согласие — конфликтность» как измерение нестабильности политических институтов и общества

Автор исследует жесткие общественно-политические противостояния с целью оценки возможностей их перевода в латентную стадию.

Ключевые слова: нестабильность, конфликт, политический риск, стереотип, инфраструктура, неконфликтное общение.

Ishenko I. The dichotomy of «consent — conflict» as a measure of instability of political institutions and society

The author considers dangerous, hard socio-political confrontation with the aim to evaluate their transfer to the latent stage.

Keywords: instability, conflict, political risk, stereotype, infrastructure, non-confrontational communication.

© Ищенко И. В., 2014

Хабарєва К. К.

Аспірантка кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ ОБҐРУНТУВАННЯ ПОЛІТИЧНОГО КОНСЕНСУСУ ЯК ШЛЯХ ДО РОЗВ'ЯЗАННЯ ПОЛІТИЧНИХ КОНФЛІКТІВ

Стаття розкриває нормативно-правовий зміст конституційних та законодавчих засад політичного консенсусу як обґрунтування можливостей уникнення конфліктних протистоянь в умовах плюралістичної політики.

Ключові слова: нормативно-правове обґрунтування, політичний конфлікт, політичний консенсус, конституційна угода, переговорний процес, політичні норми, політична стабільність, політична згода.

Реалізація довгострокових стратегій соціально-економічного реформування у перехідних суспільствах передбачає наявність широкої загальнонаціональної згоди стосовно напрямків суспільного розвитку. Однак, непоодинокими є випадки, коли гострі політичні кризи та масштабні конфлікти руйнують перспективи забезпечення економічного зростання та модернізації політичних систем. Шляхом подолання причин та наслідків політичних конфліктів є застосування нормативно-правових аргументів обґрунтування політичного консенсусу. Забезпечення політичної стабільності в багатьох європейських країнах після другої світової війни йшло саме шляхом укладення угод щодо національної згоди на основі консенсусу між основними політичними опонентами. Нормативно-правове обґрунтування політичного консенсусу в Італії після другої світової війни дало змогу перетворити цю країну з монархії на республіку. Досягнення політичної згоди у Франції після 1958 та 1968 р., а також в Іспанії після 1974 р. відобразило можливості нормативно-правових процедур переговорів та узгодження інтересів сторін.

До вивчення шляхів розв'язання політичних конфліктів доклали зусиль сучасні російські вчені. Зокрема, А. В. Горностаєв [2] досліджував

політичні конфлікти в історії сучасної Росії за свідченнями представників англійської та американської громадськості, Н. Л. Очіров [6] розкрив зміст політичного консенсусу як форми взаємодії суб'єктів політичних відносин, Є. В. Суслов [9] видав змістовну монографію політичні конфлікти в демократичних державах. У науковій праці українського вченого М. Потураєва [7] розкрито консенсусний потенціал політичної комунікації, вітчизняним дослідником А. Стюпіним [8] вивчалися проблеми консенсусної демократії у контексті розвитку українського суспільства. Водночас проблематика нормативно-правового обґрунтування політичного консенсусу залишається вивченою лише частково.

Невизначена раніше частина загальної проблеми. Процедури внесення змін до Конституцій, проведення позачергових парламентських та президентських виборів відіграють важливу роль як платформи для тимчасових угод та стабілізації політичної ситуації. На початку ХХІ століття нормативно-правове обґрунтування політичного консенсусу набуває глобального характеру. Нерідко посередниками між конфліктуючими політичними силами виступають міжнародні організації.

Актуальність проблем політичного консенсусу для сучасної України набуває у зв'язку з загостренням політичних протистоянь між прихильниками Євроінтеграції та східного вектору Європейської та Євразійської інтеграції. В цих умовах проблемою статті є пошук нормативно-правових засад політичного консенсусу у законодавстві. В даній статті нормативно-правовим обґрунтуванням політичного консенсусу ми вважаємо перелік норм та положень у законодавстві, які передбачають узгодження позицій та проведення процедур примирення і досягнення згоди в періоди політичного антагонізму. Політичний конфлікт, як гостре протистояння, потребує розв'язання саме на основі загальновизнаних правил, які гарантують повагу до забезпечення статусу та інтересів сторін.

Метою статті є розкриття змісту нормативно-правового обґрунтування політичного консенсусу як передумови розв'язання політичних конфліктів в умовах сучасної демократії.

Політичний консенсус виступає одним з явищ, яке має, з одного боку, ідеологічні, а з іншого боку — соціальні засади. Мотиви досягнення консенсусу та вирішення конфліктів шляхом згоди мають коріння й обґрунтування у мирному житті суспільства та прагненні вирішення конфліктів із забезпеченням інтересів всіх верств населення. Саме консенсусна взаємодія дає змогу становити тривалу згоду у суспільстві. Тому будь-які ідеологічні концепції політичного консенсусу ґрунтуються

на соціетальних засадах. На думку відомого російського політичного діяча періоду демократичних реформ Г. Бурбуліса, «...матриця діалогу містить в собі колосальну енергію співробітництва. Така співпраця передбачає, з одного боку, розвинений інтерес і культивовані навички комунікації, толерантності та вміння взаємодіяти, а з іншого боку — можливість знайти цілеспрямовану здатність до активного, практично ефективного поведінки» (переклад з російської — автор) [1].

Мотивація нормативно-правового обґрунтування політичного консенсусу у транзитивному суспільстві виходить за межі політико-ідеологічних пріоритетів та програмних інтересів конкретних політичних сил. На початку політичних трансформацій в сучасній Росії актуальним було забезпечення широкого політичного консенсусу на рівні загальних напрямів посткомуністичного перетворень. Головною тезою нормативно-правового обґрунтування тих часів було забезпечення мирної згоди та консолідації суспільства. «Конституційний консенсус <...> може і повинен втілитися в широку програму комплексної солідарної, толерантно-відповідальної співпраці всіх активних, цілеспрямованих, креативних людей <...> У кінцевому рахунку мова йде про створення широкого полісуб'єктного руху, внаслідок багатoproфільної діяльності якого може і повинен скластися реальний Конституційний консенсус» (переклад з російської — автор), вважає політичний діяч [1].

Формування цілісної системи нормативно-правового обґрунтування політичного консенсусу включає загальні демократичні норми як аргументи загальної згоди. Цей тип аргументів визначає коло учасників домовленостей щодо політичного консенсусу, серед яких є політичні актори, які мають різні політико-організаційні та інституційні форми: органи державної влади, партії, громадські організації, рухи та, навіть, окремі громадяни. За наявності політико-інституційного різноманіття досягнення політичного консенсусу є справою, яка базується на низці формальних багатоступеневих процедурах. Однак, вона не має істотної альтернативи у демократичному суспільстві. Згідно з В. М. Кудрявцевим, «консенсус іманентний демократії, оскільки вона забезпечує свободу членів політичної спільноти, а тільки в умовах свободи і може сформуватися справжнє громадянське згоду. Більш того, консенсус характеризує зрілі, розвинені форми демократії» (переклад з російської — автор) [5, с. 212].

Політико-інституційна основа політичного консенсусу передбачає цілеспрямоване відстоювання інтересів політичних гравців за умови чітко визначених правил і процедур. Консенсусна взаємодія виникає

у вигляді такого рівня конфліктної суперечки, коли створені потребують виходу з політичної кризи для подальшого відстоювання своїх інтересів. У цьому зв'язку важливим є механізм переходу з конфліктного у консенсусний стан і навпаки. Такою є природа плюралістичного змагання за політичну владу. «Таким чином, політичний консенсус не означає повної безконфліктності суспільного розвитку. Цінності, складові, базові основи консенсусу лише окреслюють межі «конфліктного простору» і визначають принципи, способи і засоби, що використовуються для врегулювання виникаючих зіткнень. Загальним принципом вирішення конфліктів в умовах консенсуальної демократії є орієнтація на компроміс, а не на підпорядкування (тим більше знищення) протиборчої сторони» (переклад з російської — автор), зауважує вчений-правознавець [5, с. 214].

Значення нормативно-правового обґрунтування політичного консенсусу розкривається на основі розбіжностей між суто політичним та юридичним консенсусом. У першому випадку досягнення політичної згоди є умовою подальшого функціонування політичної системи. У другому випадку цей консенсус є лише можливістю, передбаченою у нормативно-правових актах, яка не є обов'язковою. Це, серед іншого, ускладнює досягнення політичної згоди. «Юридичний консенсус майже завжди носить факультативний характер, тобто консенсуальна процедура розглядається як попередня стадія або альтернативний варіант прийняття рішення» (переклад з російської — автор), стверджує В. М. Кудрявцев [5, с. 221].

Нормативно-правовий зміст обґрунтування політичного консенсусу має ґрунтуватися на наявних політичних нормах і чинному законодавстві. Процедури примирення виступають одним з найбільш істотних моментів у досягненні консенсусу, якщо сторони у ньому зацікавлені. За відсутності чітко розробленої системи етапів обговорень та вироблення спільних рішень. Саме рішення на спільних консенсусних переговорах є досить проблемними. «Будь-яка консенсуальна процедура повинна виключати абсолютне домінування однієї зі сторін і забезпечувати використання об'єктивних критеріїв оцінки ситуації. Зазвичай для цього звертаються до послуг незацікавлених осіб — посередника, арбітра, судді. Однак треба мати на увазі, що суворо консенсуальною процедура може вважатися тільки в тому випадку, якщо рекомендації «третіх осіб» не носять обов'язкового характеру, а лише допомагають учасникам конфлікту прийти до згоди. Найбільш поширений спосіб

вирішення юридичних конфліктів—судовий—не є консенсуальним» (переклад з російської—автор) [5, с. 222].

Розвиток технік та методик нормативно-правового обґрунтування політичного консенсусу у розвинених демократіях розкриваються на прикладі багатоскладових суспільств, якими у сучасній Європі є Нідерланди і Бельгія. В цих країнах тривала політична взаємодія між основними етнічними групами була закріплена у конституційних актах. В сучасному королівстві Бельгія конституція спрямована на підтримку стабільності міжетнічних відносин шляхом багатощаблевого обґрунтування процедур узгодження спільних рішень. Одним з таких механізмів є необхідність консультацій та узгоджень позицій національних громад, який закріплений у конституції Бельгії. Згідно із статтею 54 цього документу, «мотивованою резолюцією, підписаною не менш ніж трьома чвертями членів однієї з лінгвістичних груп і представленою після внесення доповіді, перед остаточним голосуванням у публічному засіданні, може бути оголошено, що положення зазначеного в резолюції законопроекту або пропозиції закону, за винятком законів про бюджет, а також законів, які приймаються кваліфікованою більшістю, здатні завдати серйозної шкоди відносинам між спільнотами» (переклад з російської—автор) [3].

Встановлення політичного діалогу між основними політичними інститутами забезпечується на основі діяльності узгоджувальних комісій, які представляють різні палати федерального парламенту Бельгії. Немоżliвість односторонньої дії кожної з частин законодавчого органу визначається необхідністю широкої згоди щодо поточних політичних питань. Згідно із Статтею 81 конституції Бельгії, «якщо Палата не прийняла рішення у строки, приписані абзацами 2 і 4, парламентська погоджувальна комісія, зазначена у статті 82, збирається у п'ятнадцятиденний строк і встановлює час, протягом якого Палата повинна висловитися» (переклад з російської—автор) [3].

Нормативно-правове обґрунтування політичного консенсусу як механізму вирішення політичних конфліктів, включає детальний опис процедур вирішення спільних питань та часовий проміжок, в який вона відбувається. Конфлікти у сфері повноважень окремими державними органами Бельгії, також вирішуються у встановленому порядку. Ця риса нормативно-правового обґрунтування політичного консенсусу розкрита у вигляді зазначення на конституційному рівні існуючих політичних прецедентів минулого. Згідно із Статтею 82 бельгійської конституції «парламентська погоджувальна комісія, що складається на паритетних засадах з членів Палати представників і Сенату, регулює

конфлікти у сфері компетенції між обома палатами і може при загальній згоді продовжити в будь-який момент терміни розгляду законопроектів, передбачені статтями 78—81» (переклад з російської— автор) [3].

Особливістю нормативно-правового обґрунтування політичного консенсусу у країнах розвиненої демократії є формальний зміст вимог щодо вирішення протиріч у процедурній формі з'ясування змісту розбіжностей та взаємних поступок. Значення процедур політичного консенсусу є настільки великим, що його положення, викладені в межах окремого підрозділу у конституції Бельгії. Саме таке тлумачення шляхів вирішення конфлікту утримує в єдності бельгійську федерацію, в якій наявні тривалі конфліктні суперечки між етнічними громадами. Таким чином, успіх нормативно-правового обґрунтування політичного консенсусу залежить від рівня правового акту, в якому містяться його визначення. Зокрема у Розділі III Конституції Бельгії, «Про попередження і врегулювання конфліктів інтересів», міститься Стаття 143, згідно з якою закон, який приймається більшістю, передбаченою останнім абзацом статті 4, встановлює процедуру, спрямовану на попередження і врегулювання конфліктів інтересів між федеральним урядом, урядами співтовариства і регіону та об'єднаної колегією Спільної комісії спільнот» (переклад з російської— автор) [3].

Консенсусне прийняття рішень стосовно змін у конституції є найважливішим проявом демократичного узгодження позицій. В умовах, коли кожна з етнічних груп, представлена на одному рівні, доцільним є надання цим громадам рівних прав у межах механізму забезпечення консенсусного прийняття рішень (зокрема, у діяльності парламентів). Такі заходи створюють надійне підґрунтя для вирішення конфліктів за рахунок чіткого з'ясування позицій інститутів управління. У Статті 198 основного закону Бельгії вказано, що у межах згоди з королем «установчі палати можуть адаптувати нумерацію статей і підрозділів статей Конституції, а також структурування Конституції по частинах і розділах, змінювати термінологію положень, що не підлягають перегляду, для їх приведення у відповідність з новими положеннями і забезпечення відповідності між французьким, нідерландським і німецьким текстами Конституції» (переклад з російської— автор) [3].

Нормативно-правове обґрунтування консенсусних рішень включає й визначення достатніх умов для відображення позицій більшості. Ситуація розвинених демократій показує, що вони розробили механізми, які не дозволяють випадково, або необґрунтовано прийняти важливе рішення. «У цьому випадку палати можуть приймати рішення в при-

сутності не менше двох третин членів кожної з них; та зміни будуть адаптовані, тільки якщо всі нововведення в цілому зберуть не менше двох третин поданих голосів» (переклад з російської—автор), стверджується у бельгійській конституції [3].

Рівень інституційного забезпечення політичного консенсусу у конституційному нормативно-правовому обґрунтуванні забезпечує спільну відповідальність за масштабні політичні перетворення та акти. Приклади перехідних держав свідчать, що в умовах протистояння гілок влади існує небезпека прийняття рішення щодо розпуску парламенту. У зв'язку з цим конституція Угорщини пропонує особливий механізм відтермінування необґрунтованого розпуску парламенту в умовах політичної кризи. Згідно з Конституцією Угорщини «до розпуску парламенту, Президент Республіки запитує думку прем'єр-міністра, спікера парламенту та лідерів парламентських фракцій партій, представлених в парламенті» (переклад з російської—автор) [4].

Консensusний зміст в угорській конституційній практиці мають норми, які забезпечують працездатність та функціональність органів державної влади. Норми обмеження щодо кількості посадових осіб та депутатів означають умови домовленостей щодо прийняття важливих державних рішень. Зокрема, конституцією Угорщини визначається, що «парламент має кворум, якщо більше ніж половина його учасників буде присутня» (переклад з російської—автор) [4].

Таким чином, політико-ідеологічне та інституційне обґрунтування політичного консенсусу включає диспозицію взаємодіючих політичних сторін та умови функціонування органів державної влади. В сучасній політичній практиці політичний консенсус обґрунтовується як умова стратегічного розвитку суспільства. Водночас наявність у конституціях держав світу норм та розділів, присвячених врегулюванню конфліктів та процедурам досягнення консенсусу, означає реальні варіанти дій політичних суб'єктів в умовах політичного конфлікту. Саме запрограмованість політичного консенсусу у нормативно-правовому обґрунтуванні робить його більш вірогідним та продуктивним. Велику роль у конституційному та законодавчому нормативно-правовому обґрунтуванні політичного консенсусу відіграють прецеденти вирішення політичних конфліктів, які звужують можливості їх надмірної та не контрольованої ескалації.

Висновки

В ході аналізу встановлено, що основними засадами досягнення політичного консенсусу у законодавстві розвинених демократичних держав і країн, які успішно здійснюють перехід до демократії, є конституційні

норми, які встановлюють повноважність органів законодавчої та виконавчої влади. Залежно від форми правління нормативно-правовий зміст політичного консенсусу розкривається в межах ініціативи щодо переговорів та процедур примирення з боку посадових осіб: президентів, голів парламентів, парламентських фракцій та урядів. Нормативно-правове обґрунтування політичного консенсусу надає можливість, якою можуть скористатися учасники політичного процесу з метою стабілізації політичної ситуації.

Наявність політичного арбітражу з боку церкви, інших релігійних установ, міжнародних організацій створює додаткові умови для нормативно-правового обґрунтування політичного консенсусу за відсутності достатніх підстав у національному законодавстві. За часів незалежної України для розширення нормативно-правового обґрунтування політичного консенсусу бракує активної ролі судової гілки у балансі стримувань та противаг законодавчої і виконавчої влади. Перспективами подальшого розвитку розробки проблеми, порушеної у даній статті є пошук оптимальної моделі досягнення політичного консенсусу нормативно-правовими засобами у сучасній Україні.

Список використаних джерел:

1. Бурбулис Г. Конституционный консенсус как политософская гармония человека, власти и свободы — очередная утопия, романтический порыв или жизненная необходимость? [Электронный ресурс]: / Г. Бурбулис.-Режим доступа:[http://politosophy. ru/filemanager/download/509/](http://politosophy.ru/filemanager/download/509/)
2. Горностаев А.В. Политические конфликты в истории современной России по свидетельствам представителей английской и американской общественности: автореферат дис.... канд. истор.: 07.00.02 [Текст] / Горностаев Андрей Викторович. — Москва, 2013. — 20 с.
3. Конституция Бельгии от 17 февраля 1994 года. (консолидированный текст) [Электронный ресурс]: Режим доступа:[http://worldconstitutions. ru/archives/157](http://worldconstitutions.ru/archives/157)
4. Конституция Венгрии (вступила в силу с 01.01.2012) [Электронный ресурс]: Режим доступа: [http://worldconstitutions. ru/archives/298](http://worldconstitutions.ru/archives/298)
5. Кудрявцев В.Н. Юридическая конфликтология: монография [Текст] / В. Н. Кудрявцев. — М.: «Центр конфликтологических исследований», 1995. — 355 с.

6. Очиров Н. Л. Политический консенсус как форма взаимодействия субъектов политических отношений [Электронный ресурс]: автореф. дис. ... канд. полит. наук / Н. Л. Очиров. — Волгоград, 2006. Режим доступа: [http://www. dissercat. com/content/ politicheskii`konsensus kak forma vzaimodeistviya-subektov-politicheskikh-otnoshenii#ixzz2qDiqIFEN](http://www.dissercat.com/content/politicheskii-konsensus-kak-forma-vzaimodeistviya-subektov-politicheskikh-otnoshenii#ixzz2qDiqIFEN)
7. Потураєв М. Консенсусний потенціал політичної комунікації [Текст] / М. Потураєв // Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж. — 2005. — Вип. 27. — С. 219—224.
8. Стьопін А. Українське суспільство і проблеми консенсусної демократії [Текст] / А. Стьопін // Політ. менеджмент. — 2008. — № 5. — С. 36—43.
9. Суслов Е. В. Политические конфликты в демократических государствах: монография [Текст] / Е. В. Суслов. — Йошкар-Ола, 2012. — 209 с.

Стаття надійшла до редакції 14.04.2014.

Хабарева К. К. Нормативно—правовое обоснование политического консенсуса как путь к разрешению политических конфликтов

Статья раскрывает нормативно-правовое содержание конституционных и законодательных основ политического консенсуса как обоснование возможностей избежания конфликтных противостояний в условиях плюралистической политики.

Ключевые слова: нормативно—правовое обоснование, политический конфликт, политический консенсус, конституционное соглашение, переговорный процесс, политические нормы, политическая стабильность, политическое согласие.

Habareva K. Normative and law justification of political consensus as a way to resolve political conflicts

The article reveals the legal content of constitutional and legal framework of political consensus as the basis of the possibility to avoid conflict confrontation in a pluralistic politics.

Keywords: regulatory studies, political conflict, political consensus, constitutional agreement negotiations, political norms, political stability and political consensus.

Войчук А. Ю.

Студентка філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ПРОБЛЕМИ ДОСЯГНЕННЯ КОНСЕНСУСУ В УКРАЇНІ

Розглядаються чинники, які впливають на досягнення політичного консенсусу та механізми забезпечення його в Україні.

Ключові слова: політичний консенсус, політична культура, політична комунікація, громадянське суспільство.

Проблема політичного консенсусу є досить актуальною в наш час. Нинішній етап суспільного розвитку характеризується все більшою потребою в злагоді і суспільній інтеграції, у вирішенні всіх спірних питань шляхом переговорів, компромісів, консенсусу. Ця обставина особливо важлива для суверенізації нашої держави. Без такої згоди неможливо здійснити легітимацію новостворених інститутів державності.

Під політичним консенсусом розуміють громадянську згоду певної соціальної спільності, який являє собою складний феномен. Для суспільства в цілому, громадянська згода означає наявність якоїсь ціннісної основи, яку в тій чи іншій мірі розділяють більшість громадян (наприклад, свобода і рівність можливостей). Для політичних сил—це певні правила гри, процедури, визнані всіма учасниками політичного процесу. Нарешті, для взаємовідносин суспільства і влади консенсус є найважливішою складовою легітимності влади.

У сучасній Україні принцип консенсусу наразі ще не знайшов необхідного практичного втілення. Якщо не враховувати законодавчо зумовленого консенсусного ухвалення рішень окремими колегіальними державними органами, то ступінь упровадження механізмів «правління згоди» в політичну систему є недостатнім. Причина цього—не лише загальні проблеми перехідного суспільства з важкою спадщиною тоталітарного минулого (соціальна неструктурованість, слабкість еліт, відсутність досвіду консенсусного дискурсу тощо). Наявне й свідоме уникання більшістю політичних сил і лідерів консенсусних норм, з огляду на міркування політичної кон'юнктури [4].

Тому слід виокремити три основні компоненти, необхідні для досягнення та підтримання національної злагоди. Це, по-перше, достатньо чітка структура суспільних інтересів (соціальний аспект побудови консенсусу). По-друге, це існування дієвих механізмів політичної комунікації, здатних забезпечити адекватне представництво й оперативне узгодження наявних у суспільстві інтересів та позицій (інституційний аспект). По-третє, це формування політичної культури в суспільстві.

У соціальному відношенні вітчизняне суспільство, як, утім, і абсолютна більшість інших, розподілено на багато груп за віковим, статевим, фаховим, майновим, територіальним, етнічним релігійно-конфесійним, політико-ідеологічним та деякими іншими критеріями. Причому за національною, мовною та ідеологічною ознаками Україна є надзвичайно плюральною спільнотою (зокрема, згідно результатів останнього перепису населення, на її території проживають представники понад 130 етносів). Між тим, саме від того, наскільки міцно й однозначно та чи та людина ототожнює себе з певною соціальною групою, залежить стабільність і передбачуваність її особистої громадянської позиції, що є дуже важливим чинником у процесі суспільного діалогу.

Лише адекватно усвідомлені та структуровані інтереси можуть бути більш чи менш успішно узгоджені. В Україні ж соціальний поділ (а відтак і структура суспільно-групових інтересів) за багатьма з провідних критеріїв або нерозвинений, або взагалі спотворений.

Не кращу ситуацію маємо й із національною ідентичністю. Зокрема, внаслідок певних історичних обставин значна частина українців має російське мовно-культурне визначення, залишаючись одночасно носіями деяких типово українських цінностей та ментальних стереотипів. Тобто, не будучи росіянами психологічно, ці люди тим не менше прагнуть задовольняти свої культурні та життєві потреби саме російською мовою.

Подібна «роздвоєність» істотно ускладнює формування політичних орієнтацій. Адже ті партії, які виступають за підвищення статусу російської мови, як правило, сповідують чужі для українського психотипу космополітичні цінності. Натомість вітчизняні традиціоналісти здебільшого заперечують навіть обмежену двомовність. Таким чином, фактично жодна з наявних політичних позицій не відображає інтереси цього сегмента нашого суспільства — російськомовних українців — цілком адекватно. Крім цього, в Україні наявні суттєві викривлення територіальної (передусім сільської та міської), а також регіональної ідентичності

як спадок міграційних процесів минулого, головним чином доби СРСР [1, с. 8].

У підсумку в більшості населення ще не пробуджені, не сформовані власні конкретні, більш-менш усвідомлені соціальні інтереси і соціальний статус. Як справедливо зазначив з цього приводу відомий український соціолог Є. Головаха, «за цієї суспільної ситуації (перехідного періоду) виникає дезорієнтація індивідуальної та масової свідомості, яка виявляється у соціально-психологічній амбівалентності — суперечливому поєднанні взаємовиключних орієнтацій» [3, с. 27–28]. Відтак, за невеликим винятком, мова може йти лише доволі мінливі громадські настрої. Соціальна воля (у тому числі й воля до міжгрупового порозуміння) найчисельніших верств такого суспільства є надто слабкою, а тому в цілому воно дуже залежне від влади [10, с. 156–157].

Становище ускладнюється також психологічною неготовністю окремих соціальних груп до примирення, що є наслідком тривалого панування конфронтаційних ідеологем «класової боротьби» і «диктатури пролетаріату». Тому в Україні, як і в інших посттоталітарних країнах, можливість формування загальнонаціонального консенсусу визначається насамперед діями політичного керівництва, його ініціативою та активністю у царині порозуміння. Отже, саме політико-інституційний аспект слід визнати вирішальним для налагодження суспільного діалогу.

Несприятливу для порозуміння атмосферу створює перебіг виборчих кампаній, що задає конфронтаційного алгоритму відносинам між владою та опозицією як під час, так і після виборів, а також наявна схема формування виконавчої вертикалі. То ж, у нашій країні принцип консенсусу потребує нагального застосування передовсім у виборчих технологіях та взаємодії Президента і парламенту в ході кадрового комплектування урядових структур.

Однак слід пам'ятати, що громадянська згода недосяжна лише шляхом інституційних перетворень. Необхідна інша її умова — наявність загально визнаних національних ідеалів, що мають становити той фундамент, на основі якого й відбуватиметься демократичне узгодження різних суспільно-політичних позицій.

Водночас ще одним важливим механізмом консенсусу є система «стримувань і противаг» гілок державної влади, яка має функціонувати не тільки у самій системі влади (між її гілками), а й на рівні суспільства в цілому. Важливим елементом цієї системи є парламентська більшість і парламентська опозиція.

Парламентська більшість і парламентська опозиція — необхідні атрибути вищого представницького і законодавчого органу країни. Вони мають віддзеркалювати політичний та ідеологічний спектр суспільства. Парламентська більшість не повинна бути зняряддям для економічно-фінансових кланів у їхньому прагненні встановити політичне та економічне панування. Водночас опозиція повинна мати гарантії вільної діяльності щодо відстоювання інтересів народу і бути ефективним механізмом стримування і протидії владі та правлячим партіям. «У демократичному суспільстві відносини влади і опозиції розглядаються як здорове суперництво, змагальність певних політичних сил щодо здійснення управління державними справами» [12, с. 2]. З наведеної цитати стає зрозуміло, що українська опозиція, так само як і влада, виходить насамперед із ідеї суперництва, а не співробітництва.

В умовах розділеного суспільства система «влада versus опозиція» аж ніяк не може бути «грюю», і в цілковитій відповідності до логіки А. Лейпхарта перетворюється на «війну». А на війні, як на війні. Тут головне не пошук порозуміння, а ліквідація супротивника. «В обстановці політичного протистояння, посилення розбіжностей не стільки щодо цілей і ціннісних орієнтирів змін, які відбуваються в суспільстві, скільки щодо способів їхнього досягнення, з одного боку, зростає загроза використання силових методів боротьби для відновлення соціальної і політичної рівноваги, а з іншого — самі цілі й цінності, покликані об'єднати і консолідувати суспільство, немовби відходять на другий план, підпорядковуються логіці боротьби, а не спільного творення, логіці придушення, підкорення, а не пошуку компромісу і злагоди» [6, с. 101]. Навіть у мовному спілкуванні українських політиків «...переважає монологізм, коли один не чує іншого, практика домовляння, а не діалогічного обговорення, закритість, коли суспільство не має можливості зрозуміти дії і прагнення політичних суб'єктів» [9].

Взагалі, проблема політичної комунікації в сучасній Україні варта окремої уваги. На думку В. Полохало, форми політичного дискурсу в Україні зазнають істотного впливу традиційного політичного типу, що його можна охарактеризувати як вольовий *par excellence*, традиційно сакралізований [8]. Воля як маніфестація влади, її маніпулятивний, залаштунковий, прихований від публічності характер виявляється насамперед у вмінні провадити переговори, домовлятися або різними шляхами доходити згоди між членами керівної еліти, партії влади, «нашими» тощо. Цей залаштунковий для суспільства політичний дискурс домовляння можна вважати таким, що домінує у відповідних

типах суспільства. Він є формою внутріполітичного дискурсу. Вольова ж експансія політичних ідей у зовнішній світ здійснювалася через систему тотальних ідеологічних інститутів, зрощених із державними органами. Цей тип політичного дискурсу нібито орієнтується на розум, аргументи. Але головною ознакою майстерності політика є вміння домовлятися, провадити своєрідні переговори [8, с. 16].

Ідеал відкритого суспільства ставить проблему консенсусного політичного дискурсу на перше місце. Влада як репресивний апарат вже не діє. Існування спільноти та інституцій (і серед них головної—держави) значною мірою залежить від того, як буде розвиватися політична комунікація. Відкрите суспільство характеризується тим, що в політиці набуває значущості мова «Іншого».

Щодо раціонального дискурсу і його перспектив у нашій країні, то навряд чи в найближчі роки можна на багато розраховувати. Річ у тім, що раціональний дискурс у консенсуальному тлумаченні Ю. Габермаса може бути досягнутий у процесі особливої комунікативної дії людьми, які вступають у контакт з єдиною метою—взаєморозуміння. Щоб така комунікативна дія відбулася, потрібно дотримуватися певних вимог. Комуніканти мають якось обґрунтовувати свої домагання на істинність запропонованого знання, на правильність своєї лінгвістичної поведінки і, зрештою, на щирість своїх сентенцій. У теперішньому режимі перебігу політичного процесу в Україні цього досягти досить важко [8, с. 84].

Приміром, головними риторичними прийомами політичного дискурсу навіть такого здавна консенсусного суспільства, як американське, залишаються повтор, контраст і протиставлення, метафоризація, створення позитивної оціночної перспективи для висвітлення власної діяльності, натомість негативної—для діяльності супротивників. А характерною рисою індивідуального стилю президентів і, відповідно, складовою президентського дискурсу є егоцентричність. Однак при цьому тут усе ж таки домінує «...дотримання принципу політичної коректності» [13, с. 11]. Певна річ, про Україну такого наразі сказати не можна.

Напевно, крім колишнього Радянського Союзу, більше ніде в світі не існувала у такій формі конфронтаційна стратегія досягнення суспільної злагоди, відповідно до якої будь-який процес розглядався як боротьба. Принцип боротьби на всіх фронтах сформував своєрідну «окопну психологію», яка для більшості людей (у т. ч. і політиків) робить цінності боротьби більш значущими, ніж цінності творення [8, с. 236]. Тому навіть мова нібито «незалежних», відсторонених учасників політичного

спілкування (таких як різноманітні експерти, аналітики, оглядачі тощо) буває наскрізь просякнута ірраціональністю та суб'єктивізмом [5].

У незалежній Україні розв'язання завдань державотворення значною мірою залежить від рівня політичної культури різних верств населення, суспільства загалом. За цих умов першорядного значення набуває формування політичної свідомості народу, набуття ним досвіду й навичок політичної поведінки, політична соціалізація (насамперед молоді), поступове долаття наявної фрагментарної політичної культури, елементів патріархальної та підданської політичної культури й становлення на цьому ґрунті громадянської, демократичної політичної культури.

Конфліктна політична культура, сформована за радянських часів, постійно давалася взнаки впродовж усієї української історії: різним політичним силам бракувало толерантності, політичної етики, злагоди. Адже діалогове підґрунтя в культурі відображене безпосередньо і в культурі політичного спілкування між різними політичними силами, партіями, фракціями, соціальними групами тощо.

Сьогодні політична культура в Україні формується і розвивається на підставі осмислення наших реалій та під впливом діяльності численних політичних партій. Зауважимо, що останнє (політичні партії) не стільки є досягненням, скільки свідченням слабкості розвитку політичного процесу в Україні. Нині майже не існує країн, де б існувала така кількість партій, що майже не відрізняються одна від одної не лише назвами, а й політичними платформами. Так, партії відображають інтереси певних груп, діячів, але не суспільні інтереси. Деякі науковці вбачають у цьому інерцію формування соціального середовища посткомуністичної України, коли демократія фактично удержавлюється.

Як зауважував О. Рудакевич, основними чинниками, що сприяють формуванню власної політичної культури, є такі [10, с. 29]: — лібералізація і демократизація суспільних відносин, унаслідок чого створюються умови для політичної творчості еліти й широких верств населення; — пропаганда знань про історичний досвід українського та інших народів і про сучасні досягнення світового співтовариства; — підтримка різноманітних ініціатив, новацій, експериментів, вивчення і поширення вітчизняного політичного досвіду; — залучення науковців до розроблення політичних технологій і програм; — поширення джерельної бази формування новітньої політичної культури і створення умов для вияву позитивних тенденцій у політичному житті; — законодавче закріплення продуктивних політичних ідей, норм, інституцій та розроблення системи заходів їх широкого використання.

Як зазначає О. Поволокіна, у розвитку політичної культури в сучасних умовах доцільно виокремити кілька шляхів: по-перше, для правильного сприйняття громадянами суспільного прогресу, створення наукових уявлень про політику потрібен високий культурний і освітній рівень країни, а також підвищення життєвого рівня громадян, не обтяжених тоталітарною ідеологією; по-друге, одночасно з розвитком об'єктивної та незалежної політичної науки треба активізувати участь політологів у державно-експертній роботі, засобах масової інформації, у створенні єдиної системи політичного знання для всіх верств населення; по-третє, серйозна проблема полягає у створенні умов для набуття громадянами політичних знань; по-четверте, на розвиток політичної культури впливає також стан історичного знання; по-п'яте, необхідною гранню виховання в нашому суспільстві політичної культури є утвердження в суспільстві поваги до права і правопорядку, подолання правового нігілізму [8, с. 16].

Отже, демократична політична культура—це культура громадянського суспільства [7, С. 18]. Таку політичну культуру можна сформувати лише шляхом перетворення суспільства на справді демократичне, яке надає можливість кожному громадянину вільно брати участь у політичному житті, створює належні умови для розвитку культури та освіти, дбає про духовний і моральний стан населення.

Говорячи про політичну культуру, не можна оминати питання політичного режиму, що виник в Україні внаслідок дії окреслених умов і чинників не став демократичним насправді. Імовіріше, його можна кваліфікувати як формально демократичний. До нього варто застосувати різні назви: ілліберальний, або, як зауважує Б. Осадчук, «бюрократичний авторитаризм», або «делегативна демократія», або навіть «посткомуністичний неототалітаризм» (за висловом О. Дергачова) [4]. Незалежно від назви, реальність в Україні така, що суспільство має політичні інститути, які за формальними ознаками цілком демократичні, але, регламентовані конституцією та законами процедури їхнього функціонування, постійно порушуються. Перебіг парламентських і президентських виборів засвідчує недотримання політичними елітами демократичних норм насправді.

Небезпечний і процес конституювання політичного режиму на засадах, та його основними суб'єктами виявляються коаліції з середовища політичної і ділової еліт, так звані корпоративні клани. Вочевидь, «тінізація» суспільства стає істотним негативним чинником, що звужує можливості демократичної альтернативи та створює передумови для

подальшого утвердження іншого виду суспільства з неототалітарним вектором еволюції. Тому незакінчений демократичний транзит в Україні спричинив появу «оновленого правлячого класу» який утримав владу, здобув власність, одержавши головний приз у масштабному перерозподілі, і закріплену у фактично приватне й акціонерне володіння державну власність. Можна констатувати ознаки формування в нашій державі олігархічної політичної системи, в основі якої опинилися основні корпоративні групи інтересів, хоч масові інтереси, як і раніше, недостатньо артикульовані й не мають адекватного політичного представництва. У науковій літературі, як і в політичній публіцистиці, з'явився феномен так званої олігархії.

Нинішня українська олігархія— особлива. Фактично це один із різновидів елітарного правління, за якого переплетені влада та власність, а формальні інститути демократи використовують у недемократичних цілях. Такий результат поверхової демократизації особливо небезпечний за відсутності механізму демократичного контролю над діями влади. Однозначні критерії для такої демократії суперечливі. Формально головним центром політичного впливу має бути парламент. Український парламент наразі є не так інститутом соціального або ідейного представництва, як ареною зіткнення інтересів частин політичної еліти, що конкурують між собою. Важко спрогнозувати, чи будуть успішними спроби творення в Україні парламентсько-президентської республіки. Відомий політик Меттерніх недаремно зауважив, що це інструмент, на якому можуть грати неперевершені музиканти, бо він важкий і вередливий. Ситуація з багатопартійністю тягне за собою утворення розмитої багатоликої парламентської коаліції й опозиції.

У сучасній політології режим, що різко обмежує можливості масової політичної участі, але допускає елементи конкуренції між елітами, отримав назву «демократура» (Т. Карл, Ф. Шміттер) [14]. У таких умовах набуває великого значення реалізація політичної реформи, оптимізація розподілу функцій влади, зміцнення демократичних засад організації нової державності, усунення дисбалансу між представницькою й виконавчою владами, розвиток засобів судового захисту конституційного правопорядку.

Наявність таких труднощів зовсім не означає неможливість процесу демократизації. Базовими основами демократичної консолідації України можуть стати універсальні ідеї й цінності, схвалювані й підтримувані противниками різних політичних течій, груп із різними соціально-економічними інтересами. Проте найлегше в пострадянський період

досягнуто так званого негативного консенсусу за формулою «так жити не можна». Однак для конструктивних перетворень він виявився мало-придатним і виражає заперечення не так колишнього тоталітарного порядку, як плутанини перехідного періоду.

Звичайно, перехідна політична система—це вже не система, заснована на ієрархічній структурі незмінюваної влади, але ще й не система розвинутих інститутів конкурентної представницької демократії, відкритих до змін і соціальних, політичних імперативів розвитку. Звідси її конфліктогенність, взаємна недовіра членів громадянського суспільства, що формується, і схильність до політичної монополії на владу з боку авторитарно-бюрократичної держави.

Конфлікт і консенсус у реальному українському політичному процесі співіснують у дуже специфічній формі. Конфліктогенна модель поведінки має самодостатній характер. Це передусім виявляється в тому, що конфлікт ініціює конфлікт, і питання про консенсус виникає як вимушена реакція, що забезпечує тимчасовий перепочинок і мобілізацію політичних та юридичних ресурсів у боротьбі за повноту влади окремих груп і державних інститутів [2, с. 221].

У перспективі демократизації українського суспільства на плюралістичній основі можливе виникнення якісно нової, раціоналістичної, мобілізаційної свідомості та відповідних соціально-політичних позицій, здатних вплинути на структуру політичної участі.

Серед можливих напрямів утвердження зазначеної орієнтації українські політологи виокремлюють, зокрема, здатність розуміти й відчувати «золоту середину» між партисіпаторною й елітистською формами демократії; переорієнтацію парафіяльної індивідуальної, традиційно орієнтованої культури, притаманної «молодим» політичним системам перехідного типу, у бік «культури участі», що передбачає створення складної моделі поведінки, орієнтованої на соціальне партнерство, утвердження консенсусної демократії.

Перехід до демократії—не самоціль, а шлях створення цивілізованої сучасної системи, стабільної, здатної до саморозвитку та створення всіх необхідних умов для нормального життя людини. Проблема демократії для нашої країни—це проблема формування такої соціальної й політичної системи, яка забезпечувала б керованість суспільством за участю народу, передбачала б можливість зміни влади без насильства, гарантувала б дотримання й захист прав і свобод людини. Отже, успішна демократична модернізація пов'язана з формуванням сучасних політичної, правової та виборчої систем, забезпеченням поділу і взаємо-

дії влади, реформуванням державного механізму й передовсім судової влади, запровадженням сучасних механізмів і процедур пом'якшення конфліктів у державно-правовій сфері, забезпеченням прав і свобод громадянина.

Не можна не сказати, про вплив зовнішнього чинника на внутрішні процеси в Україні, що зумовило і певною мірою посилило цікавий феномен, притаманний попередній авторитарній свідомості: суспільство продовжує потребувати старшого брата» чи «опікуна, адвоката тощо». Місце Росії в цій якості поступово посів Євросоюз і почасти НАТО. Це пов'язано з анексією Криму Російською Федерацією.

Демократичний західний вибір українців та особливо його успішна реалізація означає провал путинської моделі «керованої демократії» та облаштування пострадянського простору за «російським дизайном». Тому Москва насторожено сприйняла перші кроки нової влади та її декларації про європейський і євроатлантичний вибір. По-перше, цей процес об'єктивно зміцнює глобальні позиції Заходу, оскільки йде в контексті загальної демократизації, відбувається «прирошення» демократичних націй та світового демократичного простору. По-друге, зміцнюється специфічний східноєвропейський компонент західної цивілізації, що, безперечно, збагатить мозаїку різновидів демократичних політичних режимів. Збільшення інваріантності демократій збільшує адаптивну здатність моделі демократії та її можливість дати відповідь на глобальні виклики й загрози.

Країни та інститути Заходу уже до кінця усвідомили важливість формування єдиної української нації для власних довгострокових інтересів. Зважаючи на історичні особливості формування української нації, російських чинник та його носії ще помітно позначаються на націєтворенні. Тому Росія і Захід повинні знайти політичний компроміс: з одного боку, Москва повинна припинити перешкоджати політиці євроатлантичної орієнтації Києва, а Сполучені Штати та їхні союзники натомість — погодитися на конкретні кроки та швидкість цього процесу з російським керівництвом. Отже, за певних умов національна консолідація в Україні може мати вплив і на відносини між Заходом та Росією.

То ж, можна констатувати, що головною перешкодою застосуванню принципу консенсусу в Україні є несформовані соціально-групових інтересів, внаслідок кризи ідентичності. Також ще одною перешкодою консенсусу є відсутність дієвих механізмів політичної комунікації, здатних забезпечити адекватне представництво й оперативне узгодження наявних у суспільстві інтересів та позицій (інституційний аспект).

У свою чергу, державні інституції і механізми, від яких у посттоталітарних країнах надмірно залежать усі суспільні процеси, наразі не відповідають плюральному характерові нашого суспільства й, отже, не сприяють досягненню згоди. І нарешті, останньою головною проблемою досягнення громадянської злагоди — наявність політичної культури в суспільства.

Список використаних джерел:

1. Вознюк П.Ф. Консенсус як принцип сучасної демократії: Автореф. дис... канд. політ. наук: 23.00.01 / П. Ф. Вознюк; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2004. — 14 с..
2. Воронов І.О. Політична конфліктологія: діалектика соціальних суперечностей і суспільної злагоди/ І. О. Воронов. — К.: Генеза. — 2005. — 320 с.
3. Головаха Є. Особливості політичної свідомості: амбівалентність суспільства та особистості / Є. Головаха // Політологічні читання. — 1992. — № 1. — С. 24–39.
4. Дергачов О. Роль фактора консолідації українського суспільства: матеріали «круглого столу» експертів (Мукачєво, 21–22 квітня 2005 року) — Режим доступу: [http://www. dt. ua/3000/3100/45531/](http://www.dt.ua/3000/3100/45531/).
5. Кохан Я. Українські аналітики й наукова коректність / Я. Кохан. — К.: Смолоскип, 2001. — 200 с.
6. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительное исследование / А. Лейпхарт. — М.: Аспект Пресс, 1997. — 287 с.
7. Поволокіна О. М. Політичний консенсус як чинник консолідації українського суспільства (на матеріалах пресових політичних видань): автореф. дис.... канд. політ. наук: 23.00.03 / О. М. Поволокіна; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2011. — 20 с.
8. Політологія посткомунізму: Політичний аналіз посткомуністичних суспільств / В. Полохало (керівник авт. колективу). — К.: Політична думка, 1995. — 368 с.
9. Постригань Г.Ф. Політичний дискурс як необхідна умова демократичного суспільства / Г. Ф. Постригань // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Філософія. Політологія. — 2000. — Вип. 32. — С. 72.

10. Рудакевич О. Політичне відродження українського народу (Шляхи формування новітньої української культури) / О. Рудакевич, М. Готор. — Тернопіль: Поліграфіст, 1998. — 246 с.
11. Согрин В. В. Конфликт и консенсус в американской истории / В. В. Сирен // Новая и новейшая история. — 2003. — № 3. — С. 29–47.
12. Ткачук П. Влада і опозиція / П. Ткачук // Товариш. — 2001. — № 25. — С. 2.
13. Фоменко О. С. Політичний дискурс демократичного суспільства / О. С. Фоменко // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. Іноземна філологія. — 1998. — Вип. 27. — С. 10–11.
14. Шмиттер Ф. Размышления о гражданском обществе и консолидации демократии / Ф. Шмиттер. — Режим доступа: <http://www.polistudies.ru/fulltext/1996/5/3.html>

Стаття надійшла до редакції 19.04.2014.

Войчук А. Ю. Проблемы достижения консенсуса в Украине

Рассматриваются факторы, влияющие на достижение политического консенсуса и механизмы обеспечения его в Украине.

Ключевые слова: политический консенсус, политическая культура, политическая коммуникация, гражданское общество.

Voychuk A. Y. The problems of achieving consensus in Ukraine

We consider the factors that affect the achievement of political consensus and mechanisms to overcome it in Ukraine.

Key words: political consensus, political culture, political communication, civil society.

© Войчук А. Ю., 2014

Риженкова Л. І.

Здобувач кафедри політології Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара

ПАРТІЙНО-ГРОМАДСЬКА ВЗАЄМОДІЯ ЯК ЧИННИК КОНСОЛІДАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ДЕМОКРАТИЧНИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Розглядаються ключові аспекти демократизації, в яких взаємодія партій і громадських структур може проявлятися як впливовий чинник. Обговорюється зміст ліберальних цінностей як основа для процесів консолідації перехідного суспільства.

Ключові слова: партійно-громадська взаємодія, демократизація, лібералізація, консолідація суспільства, посткомуністична трансформація.

Консолідація суспільства виступає актуальним явищем для дослідження сучасних політичних наук в Україні. Встановлення громадянського миру та злагоди є стратегічним орієнтиром для всього суспільства. Водночас технології встановлення глибинних взаємозв'язків між населенням та правлячими інститутами не є достатньо розробленими в сучасних політологічних дослідженнях. Проблеми взаємодії політичних партій і громадянського суспільства є периферійними через процеси становлення партійних систем. Фокус дослідників зосереджений на типах політичних партій, їх функціях і ролі у політичному процесі. Крім того, у сучасному світі існує стійка тенденція до перетворення політичних партій на багатопрофільні об'єднання співпраці з громадськими об'єднаннями і соціальними верствами.

Партійно-громадська взаємодія є тим аспектом, який дозволяє розкрити новий вимір взаємодії мас та еліт в сучасному суспільстві. У той же час, проблематика пострадянських та посткомуністичних трансформацій визначає нові підходи для встановлення значення партійно-громадської взаємодії. Оскільки в деяких країнах колишнього СРСР, не зважаючи на тривалий період перетворень, партії так і не стали стійкими утвореннями, переживають болісні процеси самоідентифікації та пошуку соціальної бази, потенціал консолідації суспільства на основі партійно-

громадської взаємодії набуває великого значення. Визначення змісту цих явищ на тлі демократизації здатне дати відповідь на питання, наскільки сучасні партії сприяють об'єднанню трансформаційного суспільства.

Питання демократичного транзиту та його передумов активно дискутуються у пострадянській політології з 90-х років XX століття. Зокрема, український вчений В. Кувалдін звернув увагу на форми правління як інституційні основи демократичного транзиту [5]. Львівський дослідник О. Туркевич досліджує поняття консолідації політичних партій в Україні [8]. Сучасний російський науковець М. Варфоломеев розкриває значення консолідації суспільства для безпеки суспільства [1]. Однак, не зважаючи на значні зусилля політологів, проблема консолідації посткомуністичного суспільства потребує нового підходу для розгляду.

Метою статті є дослідження розкриття змісту феномену партійно-громадської взаємодії в умовах пост комуністичної демократизації суспільства.

Консолідація суспільства в умовах посткомуністичних і пострадянських демократичних перетворень виступає важливою темою для наукових розробок. Інтегрованість суспільства в умовах реформ є досить складним явищем, яке потребує особливого термінологічного апарату. Ці поняття мають враховувати мінливість соціального середовища політичних відносин, ціннісну та соціокультурну невизначеність населення та еліт стосовно напрямків подальшого розвитку. Особливістю перехідних суспільств є й невизначеність політичних інститутів стосовно напрямків подальшої еволюції. Одним з провідних феноменів, який визначає вектор співпраці політичних інститутів з метою реалізації конструктивного потенціалу та забезпечення згоди щодо магістральних напрямків розвитку політичної системи є феномен партійно-громадської взаємодії. Його зміст полягає у нарощуванні кількості контактів між партійними осередками, партійними організаціями та мережами з неурядовими організаціями та громадським активом певних населених пунктів або територій з метою отримання повноцінної інформації щодо потреб громадян. Вагомим імперативом партійно-громадської взаємодії є налагодження зворотного зв'язку між партіями, які перебувають при владі і виборцями щодо виконання програмних положень політичних сил.

Досить складною є реалізація партійно-громадської взаємодії у посттоталітарний період, коли феномен громадської діяльності як такий є дискредитованим через придушення у минулому всіх форм

приватної ініціативи. В цих умовах імпульс до налагодження консолідуючих партійно-громадських контактів має виходити від політичних сил. Як вважає О. Романюк, «не сама по собі тоталітарна вихідна позиція посткомуністичних трансформацій зумовлює перспективи консолідації, а те, які соціокультурні наслідки залишили після себе тоталітарні режими. У країнах, де наслідки тоталітарної доби мають характер неприродних нашарувань на ґрунті європейської культури, демократизація політичних режимів та їх консолідація відбуваються порівняно успішно. Натомість, у країнах, де тоталітарні режими виникли на власному соціокультурному ґрунті, в яких у до тоталітарний період були відсутні демократичні інститути та традиції, тоталітарні стереотипи свідомості та поведінки закріпилися на генетичному рівні, демократичний період загальмувався або зазнав поразки, а консолідація демократичних режимів має авторитарний характер» [7, с. 79].

Консолідуючий вплив партійно-громадської взаємодії у країнах пострадянського типу, зокрема, і в Україні, полягає у зниженні конфліктності та протестних настроїв у суспільстві за рахунок конструктивної співпраці між громадськими об'єднаннями і органами державної влади, які пов'язані з правлячими та опозиційними політичними партіями. В умовах нашої держави мають місце прояви соціально-політичного антагонізму на тлі трансформацій, спричинених зовнішньополітичними впливами. Тому партійно-громадська взаємодія може стати перспективним підходом для спрямування протестної енергії у конструктивному напрямку.

Реалізація масштабних демократичних реформ передбачає нарощування ступеню політизації громадянського суспільства та вироблення підходів до його структурної диференціації. Цей процес передбачає ідентифікацію ставлення громадських груп до різних частин ідеологічного партійного спектру. Програми політичних сил, які базуються на пріоритетах вестернізації вимагають відповідного відгуку в суспільстві. Він може бути отриманий на основі поширеного у суспільстві консолідованого розуміння змісту і завдань реформ. Ці завдання, зокрема, проявляються у інваріантних показниках перетворень, розкритих сучасними українськими вченими. «Історичний досвід посткомуністичних трансформацій виявив чотирьохкомпонентну природу перетворень, які відбуваються в країнах з відповідним минулим. Мова іде про демократизацію, маркетизацію, державно-інституційне, національно-громадянське будівництво, які відбуваються одночасно. Сюди також додається вплив

зовнішніх чинників. Саме за таких умов розвивається сучасна Україна», зауважує Н. Кадук [4, с. 64].

Одним з пріоритетних ідеологічних напрямків суспільної консолідації стосовно демократичних ринкових реформ є ліберальна ідеологія. В сучасній Україні ліберальні ідеї містяться у програмах багатьох політичних сил. Дії та заходи в межах реформування суспільства, які приймаються урядами, також містять значний ліберальний компонент. Сприйняття громадськістю ліберальної ідеї в Україні далеке від однозначності. Поширеними є, скоріше, прокомуністичні, соціалістичні і радикально націоналістичні ідеологічні погляди, які досить стримано сприймають питання про ліберальний зміст реформ. Громадянське суспільство виступає середовищем засвоєння ліберальних ідей, оскільки захист прав людини, в тому числі вільний вираз думок, є основою для громадянської активності. Політичні партії, які орієнтуються на широку співпрацю з громадськістю зацікавлені у поширенні ліберальних ідей та концепцій у суспільстві. Серед таких партій в сучасній Україні слід виокремити, зокрема, Європейську партію України. «Майже всіма політичними партіями правоцентристського спрямування, представлених у парламенті-2007 декларується свобода переконань, совісті та віросповідання. Однак дані ідеї відсутні у передвиборчій програмі Європейської партії України, проте ця партія у своїй програмі ставить за мету побудову європейської і громадянського суспільства в Україні. Ліберальна компонента в передвиборчій програмі партії має досить вагому роль», вважає М. Здорик [3, с. 150].

При цьому слід зауважити, що доля ліберальної ідеї в Україні за 5 років між парламентськими виборами не набула нових перспектив. Парламентські вибори 2012 оцінили підтримку Ліберальної Партії України в 0,07%. Згідно із статистичними даними, це найнижчий результат з поміж усіх українських партій [6].

Консолідуючий вплив партійно-громадської взаємодії має проявлятися також на ціннісному рівні, тобто, у поширенні ліберальних ідей та концепцій на широких верствах населення. Ліберальні цінності не мають доктринального характеру і стосується, передусім, прав людини і громадянина, мають потенціал для засвоєння пересічними громадянами і вплив на їх політичну поведінку. Однак, далеко не всі політичні партії в Україні здійснюють активне і цілеспрямоване поширення і формування ліберальних цінностей. В той час, як це завдання є одним з першорядних для сучасних політичних сил. «Ліберальні ідеї мають місце у програмах усього спектру, проте вони не набули достат-

нього поширення. Провідним напрямом є соціальна спрямованість влади, більша частина передвиборчих програм приділена вирішенню соціально-економічних питань, які є найбільш важливими для населення України», вказує М. Здорик [3, с. 153].

Особливою місією ліберальних партій в контексті партійно-громадської взаємодії є подолання партійного популізму та утримання в суспільстві. Протягом більш ніж двох десятиліть посткомуністичних перетворень в сучасній Україні середній клас як основа демократичного суспільства формувався досить повільними темпами. Тому партії у відносинах з громадськістю мають спрямувати зусилля лібералізацією масової свідомості. На сучасному етапі більшість вітчизняних політичних сил, як свідчать дослідження, надають перевагу лівоцентристським цінностям. «Ліберальна демократія на початку XIX століття стала домінуючою формою політичних режимів. Сучасні політичні системи західного типу, які виходять корінням з форм державного устрою XVIII—XIX ст., виникли не просто під впливом лібералізму, їх суть — ліберально-демократичний синтез. Вони успадкували організаційні принципи ліберальних політичних систем: плюралізм, свобода індивіда, еволюційний розвиток, правові закони, а також основні принципи лібералізму (індивідуалізм, егалітаризм, універсалізм). Тому широко використовуване таке визначення західної моделі державного устрою, як західна демократія, багато в чому умовна, і керуючись суворим науковим підходом, її точніше визначити як ліберальна демократія», відзначає І. Застава [2, с. 20].

Потенціал консолідації суспільства в умовах демократичних реформ потребує бачення проміжних та кінцевих результатів демократизації. В цьому контексті досить привабливим є концепт ліберальної демократії, який охоплює як політико-інституційний, так і громадсько-активістський вимір політичної системи. В умовах ліберально-демократичного політичного режиму партії і громадські організації виступають рівноправними акторами, які забезпечують процес політичного управління на всіх рівнях. «Тобто, ліберальна демократія є формою суспільно-політичного устрою — правовою державою на основі представницької демократії, у якій воля більшості та здатність обраних представників здійснювати владу обмежені в ім'я захисту прав меншості та свобод окремих громадян. Ліберальна демократія ставить своєю метою рівне забезпечення кожному громадянину прав на дотримання належних правових процедур, приватну власність, недоторканість особистого життя, свободу слова, свободу зборів, свободу віросповідання. Ці ліберальні

права закріплені у вищих законах (таких як конституція)», резюмує І. Застава [2, с. 20].

Тоталітарна індоктринація свідомості частини населення сучасної України та інших пострадянських держав має прояв у відсутності цілісного бачення та раціонально-критичного сприйняття політичних явищ і процесів. Процесам демократизації також заважають правовий нігілізм, нетерпимість до політичних опонентів, небажання політичних лідерів брати на себе політичну відповідальність. Завадити цим явищам має стійкий зв'язок між політичними партіями та громадянами на основі практики ліберальних політичних взаємодій під час виборів в межах партійно-громадських консультацій. Останні можуть набувати різних форм: від цивілізованого лобізму до широкого спектру політичних дій у правовому полі (петиції, звернення та ін.). Саме такі наслідки партійно-громадської взаємодії мають укріпити ліберальну демократію як мету перетворень у посткомуністичних суспільствах колишнього СРСР. «Відзначимо, що рівень лібералізації політичної системи визначається ще й такими критеріями: ступінь публічної змагальності (public contestation), яка включає ступінь допустимості опозиції, чесність політичної конкуренції, відкритість політичних інститутів, а також гарантії, що дозволять членам політичної системи претендувати на управління суспільством», вважає І. Застава [2, с. 23].

Консолідуючі впливи партійно-громадської взаємодії можуть проявлятися на основі формування культури дискусій та обговорень, які можуть сприяти виробленню найбільш вдалих рішень з числа існуючих альтернатив. Саме діалог між партіями, громадськими організаціями та окремими індивідами може забезпечити інтелектуальний ресурс ліберальної демократичної системи. Як вказують сучасні українські вчені, «одним з критеріїв ліберальної демократії є утвердження плюралізму в усіх формах суспільного життя. Такий плюралізм гарантує умови для боротьби між різними соціально-політичними силами, розв'язання конфліктів, які виникають між ними, досягнення рівноваги і компромісу в суспільстві. Принцип плюралізму разом з принципом стримувань і противаг утворюють головний механізм досягнення балансу сил, який забезпечує найоптимальніший режим для підтримки демократії. Сучасна ліберальна демократія включає принцип «права не погоджуватись» і з думками і позиціями інших членів чи груп суспільства» [2, с. 25].

Програма розширення партійно-громадських взаємодій у посткомуністичних суспільствах має включати максимізацію висловлюваних поглядів та позицій, а також забезпечувати повагу до прав меншості

в політичному процесі. Сучасна Україна є прикладом, коли політичні сили, які отримали владні повноваження, нерідко ставилися з неповагою до своїх політичних опонентів. Ці приклади уповільнюють формування політичного плюралізму в сучасній Україні та створюють ґрунт для зростання радикалізації і екстремістських проявів. Як зауважує, І. Застава «різним, незалежним від держави, так і одна від одної організаціям, асоціаціям, групам тиску повинні бути надані конституційні гарантії за доступ до влади. Це, зокрема, виражається в наявності лояльної і конструктивної опозиції в якості законного партнера в демократичному процесі. Відкидаючи будь-яку монополію окремої партії, демократія характеризується власним методом прийняття взаємоприйнятих рішень, який ґрунтується на діалозі, відкритості, терпимості, критичному дослідженні та компромісі. Якщо в тоталітарних і авторитарних системах держава домінує над суспільством, то в умовах ліберальної демократії, навпаки, індивіди домінують над державою, чи, принаймні, суспільство користується значною автономією відносно держави» [2, с. 25–26].

Крім ліберальних цінностей та правил поведінки у взаєминах політичні партії та громадські організації мають культивувати повагу до демократичних процедур і конституційних норм політичного процесу. Забезпечення конкурентних переваг у боротьбі за політичну владу може бути здійснено як шляхом політичних маніпуляцій, так і насильницьких дій, що можна спостерігати на прикладі подій 2004 та 2013–2014 років в Україні. Водночас на порядку денному консолідації суспільства є вкорінення толерантності і взаємоповаги як основоположних засад поведінки політичних акторів. Лише пріоритет норм політичної співпраці над тимчасовими міркуваннями політичної вигоди можуть забезпечити довготривалий громадянський мир і злагоду в українському суспільстві.

Отже, ліберальна парадигма посткомуністичних перетворень створює достатні теоретичні та ідейні засади для консолідації суспільства. Водночас практичні напрямки партійно-громадської взаємодії ще потребують додаткової розробки. Однак, вже на сучасному етапі існують позитивні приклади залучення громадських організацій до діяльності політичних сил. Це спільна розробка програмних положень, збирання інформації щодо потреб та позиції громадян. Подальша консолідація українського суспільства та укріплення його демократичного потенціалу можуть бути забезпечені лише постійним рівнем співпраці між партійними утвореннями, які уособлюють засади політичного змагання та громадськими структурами, які втілюють імперативи інтересів соціуму.

Висновки

Взаємодія політичних партій та громадських груп у сучасних посткомуністичних суспільствах має більш широке значення, ніж проста міжінституційна комунікація. Налагодження стійких відносин співпраці між політичними партіями та їх громадським оточенням може розширити мережу політичної громадськості, подолати політичну аномію та байдужість, структурувати суспільство. Структурування громадянського суспільства за політичною ознакою, тобто за ставленням до партійних ідеологій і програм, може призвести до появи механізмів рекрутування нового політичного класу зі свідомих громадян. Однак у посткомуністичних суспільствах перешкодою для розвитку цього сценарію є встановлення патрон-клієнталістських відносин між партіями та громадськими організаціями. Нерідко громадські організації є спеціально створеними для маніпулювання громадською думкою. Такі дії ведуть до ерозії громадянського суспільства, уповільнюють його формування. Консолідуючим чинником, який слід розглядати як наслідок широкої партійно-громадської взаємодії, є визнання населенням легітимності наявної демократичної політичної структури. Також партійно-громадська взаємодія виступає каналом поширення інформації щодо діяльності політичних партій. Об'єднання громадян навколо програм політичних сил може забезпечити новий поштовх для якісного розвитку демократії у перехідних суспільствах. Істотним чинником партійно-громадської взаємодії, спрямованої на консолідацію суспільства в посткомуністичний період, слід вважати радикальність програм політичних сил та екстремістські прояви, які можуть розділяти різні частини громадянського суспільства. (Як це можна побачити на прикладі сучасної України). Крім того, на прикладі нашої країни можна побачити, що громадська ініціатива була спрямована на однобічне надбання переваг у політичній конкуренції, що призвело до різкої поляризації суспільства. Враховуючи зазначене, аспектами подальшого вивчення проблеми, порушеної в даній статті, є пошук та обґрунтування параметрів консолідаційної взаємодії між політичними партіями в сучасній Україні.

Список використаних джерел:

1. Варфоломеев М. А. Консолидация общества как фактор обеспечения национальной безопасности Российской Федерации [Текст] / М. А. Варфоломеев // Научные ведомости Белгородского Государственного Университета. Серия: История.

- Политология. Экономика. Информатика. —2010.—Выпуск № 14.—Т. 7.—С. 218–221.
2. Застава І. В. Умови та критерії формування ліберальної демократії [Текст] / І. В. Застава // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Питання політол.: [зб. наук. пр.]. —Х., 2008.—С.19–26.
 3. Здорик М. В. Ліберальні ідеї в програмах українських політичних партій парламенту-2007 [Текст] / М. В. Здорик // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Питання політол.: [зб. наук. пр.]. —Х., 2008.— № 810.—Вип. 12.—С.144–154.
 4. Кадук Н. І. Вплив зовнішніх чинників на процес демократизації в Україні [Текст] / Н. І. Кадук // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Питання політол.: [зб. наук. пр.]. —Х., 2008.— № 810.—Вип. 12.—С.60–66.
 5. Кувалдін В. Президентська і парламентська республіки як форми демократичного транзиту [Текст] / В. Кувалдін // Політична думка—1998.— № 3–4.—С. 21–23.
 6. Ліберальна Партія України на виборах 2012 [Електронний ресурс].—Режим доступу <http://statistika.in.ua/vybory2012/lpu>
 7. Романюк О. І. Консолідація демократії та її особливості в умовах посткомуністичних трансформацій / О. І. Романюк // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. Сер. Питання політол.: [зб. наук. пр.]. —Х., 2008.— № 810.—Вип. 12.—С. 73–83.
 8. Туркевич О. Консолідація політичних партій в Україні: визначення поняття / О. Туркевич // Вісник Львівського університету. Серія: філософські науки.—2002.—Вип. 4. [Електронний ресурс].—Режим доступу http://www.lnu.edu.ua/faculty/Phil/Visnyk/Filos_V_4/Politologija/Turkevych.htm

Стаття надійшла до редакції 11.04.2014.

Риженкова Л. И. Партийно-общественное взаимодействие как фактор консолидации общества в условиях демократических преобразований

Рассматриваются ключевые аспекты демократизации, в которых взаимодействие партий и общественных структур может проявляться как влиятельный фактор. Обсуждается содержание либеральных ценностей как основа для процессов консолидации переходного общества.

Ключевые слова: партийно-общественное взаимодействие, демократизация, либерализация, консолидация общества, посткоммунистическая трансформация.

Ryzenkova liliya. Party-civil interaction as a factor of the consolidation of society in the conditions of democratic transformations

Considered key aspects of democratization, in which the interaction of political parties and civil organizations can manifest itself as an influential factor. Discussed the meaning of liberal values as the basis for the process of consolidation transitional society.

Keywords: party-civil cooperation, democratization, liberalization, consolidation of society, post-communist transformation.

© Риженкова Л. И., 2014

Турбай А. О.

Студентка IV курсу філософського факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка

КОМПРОМІС ЯК ПРИНЦИП СУЧАСНОЇ ПОЛІТИКИ

Компроміс розглядається як принцип ведення сучасної політики, як засіб пом'якшення наявних політичних суперечностей, що сприяє співробітництву взаємодіючих сторін та характеризує сутність мирного врегулювання конфлікту.

Ключові слова: демократія, компроміс, вирішення конфліктів, сучасна політика.

У сучасному суспільстві, що зіткнулося з проблемою глобальної кризи, неухильно зростає потреба в стабільності економічного і соціально-політичного розвитку, в стійкості демократичних інститутів влади і прогнозованості результатів їх діяльності. Тому компромісна форма взаємодії учасників політичних відносин викликає незмінний інтерес як з точки зору професійних політиків, так і з позицій об'єктивного наукового аналізу.

Політичні компроміси в рамках демократичних політичних систем є основним конструктивним засобом вирішення політичних проблем і конфліктів. Уникаючи компромісів досягти стабільності і порядку в державі просто неможливо. Тому готовність до компромісу є характерною рисою розвиненої політичної культури відкритого суспільства.

Дослідження політичного компромісу бере свій початок у вченні про договірний характер суспільства. У працях Томаса Гоббса, Джона Локка, Шарля Монтеск'є ми знаходимо мотиви осмислення суспільства як цілісності, в якій відносини згоди та протиріччя забезпечують і соціальний порядок, і ентропійність — відхилення у поведінці значної частини суспільства, форма соціальної патології, яка обумовлює світогляд, менталітет, ідеологему поведінки і державотворення. Думка про політичний компроміс як про інструментальний засіб досягнення угод між суб'єктами політичної боротьби висловлювалася ще Гарольдом Лассуеллом, дослідницьку логіку якого продовжила Ханна Арендт. Вона стверджувала, що політичний компроміс уможлиблює існування влади як мотиву дії від імені групи, і, таким чином, консолідує політичну

систему. В даний час в політичній науці актуальною є постановка питання не стільки про викорінення соціально-політичних конфліктів, скільки про їх врегулювання. Найбільш ефективним методом врегулювання конфліктів є досягнення компромісу між конфліктуючими сторонами. Тому у сучасній політиці особливого значення набуває розвиток та апробація різних механізмів і технологій досягнення соціально-політичної згоди.

Будь-який компроміс слід розглядати у широкому форматі «Інтерес—мета—дія». У той же час політичний компроміс—це не тільки єдність сторін, але і їх боротьба. Справа в тому, що в основі компромісу лежить протиріччя між суб'єктами політичної діяльності, яке, з одного боку, об'єктивно приводить суб'єктів до угоди за допомогою даного компромісу, а з іншого боку, політичний компроміс передбачає наявність конкретної історичної ситуації, що обумовлює неминучість узгоджувальних дій. У той же час він припускає також наявність політичної волі у суб'єктів, що йдуть на компроміс, без якої матеріалізація компромісу неможлива.

У сучасній політичній науці політичний компроміс розглядається в рамках поліпарадигмального підходу. Найбільш чітко це представлено у співвідношенні конфліктної і конвенціональної (консенсусної) моделей дослідження політики. Проте політичний компроміс в межах обох парадигм сприймається як найбільш доцільний механізм політичної взаємодії.

Існує багато підходів і поглядів стосовно визначення сутності політичного компромісу. Дж. Роулс засновує свою теорію справедливості на ідеї політичної згоди. Компроміс у суспільстві представляється як даність, яку необхідно розкрити, щоб сконструювати «зразкову» політичну систему, незалежну від суб'єктивних теоретичних міркувань. У вченні Дж. Роулса в розгорнутому вигляді запропоновано класичне інструменталістське розуміння політичного компромісу [1]. Своє бачення компромісу сформулював Ю. Габермас, вчений наполягає на розділенні інструментальної та комунікативної дії. Ю. Габермас показав, що комунікативна дія орієнтована на взаєморозуміння. У вченні Ю. Габермаса ми знаходимо установку на зняття вимоги результативності як єдиного критерію в розкритті сутності політичного компромісу. Схожі погляди на компроміс містяться в теорії А. Етціоні, який намагався активно реалізувати теоретичні викладки у сфері дослідження компромісу в політичній практиці. У той же час скептично налаштовані Т. Рокмор і Дж. Грей висловили сумнів в обґрунтованості положень компромісною

теорії, насамперед виходячи з метафізичного розуміння компромісу і апелюють до його практичної нестійкості [2].

Компроміс у політиці можна визначити як свідомо укладену політичну угоду між протилежними політичними силами (партіями, організаціями, державами), що виражають інтереси різних верств і груп суспільства. Це спосіб вирішення конфліктів, протиріч шляхом поступок сторін, котрі беруть участь у політичній діяльності, політичних відносинах. У його основі лежить самообмеження політичних сил, відмова від незначних, другорядних завдань тактичного характеру при збереженні і незмінності основних принципів, що визначають суть. Політичний компроміс — це згода на основі взаємних поступок між представниками різних, протилежних інтересів, думок, поглядів [3, с. 268]. Практика політичного компромісу застосовується між різнорідними політичними силами, а також у гостроконфліктних ситуаціях, коли темпоральні умови політичного процесу вимагають швидкого пошуку спільних позицій.

Компроміс включає такі ознаки, як збирання, об'єднання, співпраця взаємодіючих сторін, і в той же час деякі характеристики взаємного виключення, протиборства, конфліктності, які проявляються у відносинах між ними [4]. Компроміс найкращим чином характеризує сутність мирного регулювання конфлікту, оскільки орієнтований на виключення його насильницьких форм, на зниження інтенсивності. Більше того, він означає істотні зрушення в позиціях конфліктуючих сторін, оскільки, за справедливим зауваженням Р. Арона, «врешті-решт погоджуватися на компроміс — значить визнати справедливність чужих аргументів, знаходити рішення, прийнятне для всіх» [5, с. 71].

А. Глухова виділяє два види політичних компромісів:

1) вимушені, що виникають під тиском об'єктивних і суб'єктивних політичних умов і інтересів, вони з неминучістю нав'язуються обставинами, що склалися;

2) добровільні, які укладаються із взаємною вигодою для двох або більше політичних сил, відповідають якійсь частині політичних інтересів усіх сил, котрі взаємодіють у вирішенні певного питання. На основі таких компромісів створюються різноманітні партійні блоки і політичні коаліції [4].

Визнаючи, що поняття компромісу не піддається точному визначенню і носить значною мірою емпіричний характер, слід мати на увазі і умовність критеріїв виявлення типології компромісу. Тому виділяємо наступні типи політичних компромісів:

1. Компроміс як рятівна альтернатива. Мається на увазі ситуація, в якій висновок компромісної угоди означає вирішальний прорив у врегулюванні найгостріших суперечностей суспільного розвитку, які в іншому випадку могли б вирішитися катастрофічно для окремих країн або всієї цивілізації. Класичним прикладом такого компромісу може служити створення антигітлерівської коаліції.

В історичному плані компроміс як рятівна альтернатива повинен бути однозначно оцінений позитивно. Хоч би якими міркуваннями не керувалися його учасники, вони, як правило, демонструють такі якості, як стратегічне бачення проблем, політична воля і рішучість, відповідальність за долю країни (класу, партії тощо). Це, у всякому разі, сильні особистості, що роблять величезний вплив на хід історії, навіть якщо в їхньому підсумковому політичному портреті переважають темні тони.

2. Компроміс як політичний оптимум, тобто сукупність найсприятливіших умов реалізації політики. Визначення компромісу як політичного оптимуму відрізняється від попередньої дефініції в основному тим, що тут компроміс виступає не як єдина альтернатива, котра стоїть перед суспільством, а як найкраща в даних умовах.

Зазвичай в суспільстві відсутній консенсус з приводу того, який з запропонованих політичних курсів є найкращим, і завжди не просто довести, що таким може виявитися компроміс і його реалізація. Компроміс як політичний оптимум—це завжди результат ініціативи, прояву політичної волі для досягнення угоди і єдності в головному, в складних обставинах, що не перейшли ще в стадію гострої кризи, тобто в такій політичній ситуації, коли ще залишається можливість прийняти найбільш безболісне для товариства рішення, не доводячи справу до подальшого вибору ‘кращого з двох зол’.

Компроміс постає як ефективний засіб вирішення реальних протиріч в ситуаціях, коли будь-який інший підхід виявляється неприпустимим. Однак політичний компроміс доречний далеко не завжди і не у всякій складній політичній ситуації. Деструктивний характер властивий компромісу як способу відходу від реальності. У цьому визначенні мається на увазі штучність причин (приводів до компромісу) та протиріч, які підлягали б врегулюванню на основі даного принципу. Інакше кажучи, тут свідомо чи мимоволі пошуки компромісу відбуваються там, де йому немає місця, де не існує в ньому об’єктивної потреби, або тоді, коли можливість компромісу вже втрачена і створилася нова, безкомпромісна ситуація, або коли компроміс може бути знайдений на якісно іншому

рівні згоди, до чого не готові конфліктуючі сторони, або, нарешті, коли жодна зі сторін не зацікавлена в дійсному компромісному врегулюванні і кожна зі сторін заявляє про своє прагнення до угоди головним чином у пропагандистських цілях.

Рівновага, котра досягається за допомогою політичного компромісу, є рухливою, вона постійно коливається, порушується і відновлюється. З точки зору ряду науковців, зокрема, В. Алтухова, така рівновага, тобто компроміс, і становить основу стабільного, стійкого розвитку [6, с. 22].

Якщо неминучість компромісу і його зміст продиктовано лише силою, то подібні компроміси не можуть бути нічим іншим, окрім як короточасними перемир'ями. Більш сильна сторона буде не тільки диктувати зміст компромісу, але, у міру зміцнення своїх позицій, вимагати все нових поступок від більш слабкої. Тому стримати її амбіції можуть лише певні принципи чи ідеали — наприклад, законність вимог, порядність представників, справедливість, суспільний інтерес, загальне благо. Адже сама природа компромісу передбачає наявність певних, традиційно визнаних принципів справедливості, на основі яких можуть бути зроблені взаємні поступки. «Індивіди з готовністю поступляться деякими специфічними інтересами і домаганнями тільки тоді, коли їх зацікавленість у збереженні чогось більш цінного ще сильніше» [7, с. 38–39], — підкреслює американський історик Дж. Хеллоуелл.

Використання компромісу як принципу ведення політичних справ можливе в тому випадку, якщо політичні суб'єкти не знаходяться в стані непримиренного антагонізму, тобто коли їх інтереси частково збігаються і одночасно частково стикаються — у таких ситуаціях виявляється можливим прийняти рішення, яке не гарантує ні для однієї із сторін повноти виконання їх вимог, але, натомість, забезпечує досягнення якоїсь консолідованої цілі.

Політичні компроміси, як правило, підпорядковуються стратегічній меті і завданням розвитку країни, держави, регіону, етносу, політичної партії тощо. Вони повинні бути своєчасними, оскільки затримка з компромісом позбавляє його сенсу або унеможливорює укладення угоди, тому що в одній опонуючій або в обох сторонах відбувається атрофія здатності до угоди. Зміст компромісів може впливати на трансформацію суспільної свідомості. Тому безпечні лише ті компроміси, при яких зберігаються принципові складові культури, моралі, релігії, національного менталітету. Національний компроміс має поєднувати в собі мир і спокій у міжетнічних відносинах, що передбачає панування такого

політичного клімату, який базується на писаних і неписаних законах та правилах, яких дотримуються всі члени суспільства [8].

Політичний компроміс відноситься до числа таких інструментів політики, які мають універсально-прикладний характер незалежно від пануючої ідеології, риторики, а також і ставлення до них суб'єктів політичних рішень.

Головною властивістю будь-якої форми порозуміння є спільне визнання норм і цінностей, які об'єднують людей. Відповідно, напрямки цього порозуміння чи згоди створюють рівні політичного компромісу:

Перший рівень передбачає наявність у демократичному суспільстві однорідної політичної культури, в якій будуть закладені основні базові цінності суспільства. У протилежному випадку в суспільстві домінуватиме фрагментована, гетерогенна політична культура, яка роз'єднує людей і криє в собі загрозу демократичним цінностям.

Другий рівень встановлює правила гри (наприклад, виборчого процесу). Процедурні правила фіксуються в конституціях, нормах, законах, які регламентують застосування владних повноважень. В основі цих правил має бути порядок реалізації компромісу. Конституція, нормативно-правові акти будуть лише фантомами, поки не будуть підкріплені конкретними діями, які спиратимуться на закони.

Третій рівень являє собою два головні суб'єкти — офіційну владу і опозицію. Оптимальна форма порозуміння у даному випадку — це побудова відносин між ними шляхом дискусії.

Ефективність політичного компромісу визначається на основі таких критеріїв: — здатність усунути або віддалити головну загрозу суспільству (заздалегідь необхідно виявити, що криє в собі найбільшу небезпеку); — здатність достатньою мірою задовольнити інтереси конструктивних сил суспільства, а також ізолювати і нейтралізувати деструктивні сили; — здатність реально виконати конкретні домовленості, досягнуті сторонами, що уклали компроміс.

Політичний компроміс має значний конструктивний потенціал в демократичних політичних системах. Компроміс більш ефективний у стабільних політичних системах. Демократична стабільність, у свою чергу, сприятливо впливає на схильність суспільства і політиків до компромісів.

Як вважає В. Кузнецов, компроміс — не просто гіпотетична модель бажаної поведінки соціальних суб'єктів з розбіжними інтересами, а соціальне явище, що відігравало і відіграє значну, а іноді і ключову роль у найважливіших соціальних процесах. Компроміс найбільш

виразно проявляє себе в ті періоди існування соціумів, коли вони якісно трансформуються. Це стосується і минулого, і сьогодення [9, с. 372].

Компроміс — це те, до чого повинна, хоча б іноді, вдаватися людина, котра має стосунки з іншими людьми з приводу питань про владу. Без застосування політичних компромісів неможливо досягти стабільності і порядку в державі. Готовність до компромісу є характерною рисою розвиненої політичної культури відкритого суспільства. Тому політичний компроміс на політичній арені виступає в якості найважливішого стабілізуючого механізму, який вимагає свого детального вивчення.

Демократична організація сучасного суспільства припускає поєднання і взаємодію найрізноманітніших соціальних і політичних сил, інтересів, потреб, що сприяє діалогу між ними, знаходження загальних позицій, точок зіткнення, а результатом діалогу є компроміс. Мистецтво йти на компроміс — одна з найважливіших якостей, що характеризують високий рівень політичної культури, а компроміс — незамінний інструмент балансу інтересів, здатність чітко представляти пріоритет цілей, жертвувати менш значним, щоб у результаті досягти значнішого, не побоюватися сьогоденних мінусів, якщо завдяки цьому можна отримати серйозні плюси [7].

Таким чином, у сучасному світі роль політичного компромісу закономірно зростає. Якщо раніше силою зброї можна було надійно вирішити найскладніші проблеми, включаючи територіальні, то тепер військові конфлікти все більш втрачають локальний характер, стаючи загрозою для всього світового співтовариства. У сформованій ситуації принцип компромісу в сучасній політиці все більш явно виступає інструментом інституціоналізації політики, гарантом політичної толерантності, показником високого рівня політичної культури та засобом політичної комунікативності. Поза компромісами досягти стабільності і порядку в суспільстві, державі неможливо, а тому компроміс є необхідність, важлива складова та домінуюча риса культури демократичної держави і суспільства.

Критерієм успішного функціонування демократичного режиму можна вважати використання компромісу в інтересах загального блага. Компроміс гарний тільки тоді, коли він дозволяє реалізувати цілі, колективні багата, чи не порушує шановні більшості принципи, втілює благо, що стоїть над приватними або вузькогруповими інтересами.

Таким чином, роль компромісів неоднозначна навіть у відкритих суспільствах, де вони є життєвим і самостійним принципом демократичної політики. Акцент на тому, що будь-яка соціальна ситуація вимагає

певних компромісів, не дає підстав вважати, що компроміси необхідні в усіх випадках. Тому вважати компроміс практикою, неминуче веде до соціального прогресу, і невиправдано, і небезпечно: він може призводити до виродження особистості і розкладу суспільства. Що стане результатом такої практики—прогрес чи розкладання, залежатиме від типу укладаються компромісів—не від їхньої практики, а від їх сутності.

Список використаних джерел:

1. Роулс Дж. Теория справедливости / Дж. Роулс // Вопросы философии. — 1994. — №10. — С. 38–52.
2. Рокмор Т.К критике этики дискурса / Т. Рокмор // Вопросы философии. — 1995. — №1. — С. 106–117.
3. Політологічний енциклопедичний словник / упоряд. В. П. Горбатенко; за ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. — 2-е вид., допов. і перероб. — К.: Генеза, 2004. — 736 с.
4. Глухова А.В. Компромисс и консенсус как методы регулирования и разрешения политических конфликтов [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://politiko.ua/groups/talk_topic?id=528
5. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Р. Арон. — М.: Текст, 1993. — 303 с.
6. Алтухов В. Компромисс — новое слово эпохи? / В. Алтухов // Свободная мысль. — 1993. — № 16. — С. 22.
7. Хэллоуэлл Дж. Х. Моральные основы демократии / Дж. Х. Хэллоуэлл. — М.: ППП, 1993. — 144 с.
8. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги / К. Р. Поппер: В 2-х т. — Т. 2. — М.: Международный фонд «Культурная инициатива», 1992. — 446 с.
9. Кузнецов В. Н. Социология компромисса / В. Н. Кузнецов. — М.: Книга и бизнес, 2007. — 680 с.

Стаття надійшла до редакції 19.03.2014.

Турбай А. О. Компромисс как принцип современной политики

Компромисс рассматривается как принцип ведения современной политики, как средство смягчения имеющихся политических противоречий, что способствует сотрудничеству взаимодействующих

сторон и характеризует сущность мирного регулирования конфликта.

Ключевые слова: демократия, компромисс, решение конфликтов, современная политика.

Turbay A.O. Compromise as a principle of modern politics

The article deals with the compromise as a principle for modern politics. The author emphasizes that compromise is presented as a means of mitigating the existing political contradictions and promotes cooperation between the interacting parties. Compromise as a principle of modern politics characterizes the essence of peaceful regulation of the conflict.

Keywords: democracy, compromise, conflict resolution, the current policy.

© Турбай А. О., 2014

Грубов В. М.

Доктор політичних наук, професор кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету.

ТЕРОРИСТИЧНИЙ ІНТЕРНАЦІОНАЛ У ДІЇ: ЗАЛАШТУНКИ ВЕЛИКОЇ ПОЛІТИКИ

Аналізуються існуючі і майбутні ризики провідних акторів світової політики щодо використання ресурсу міжнародного тероризму для зміни сучасного світопорядку.

Ключові слова: міжнародний тероризм, світопорядок, національні інтереси, конфлікт.

Міжнародний тероризм як нова глобальна загроза постав перед світовою спільнотою не водночас з відомими подіями у США 11 вересня 2001 року. Як будь-яке суспільно-політичне явище, він формувався і визрівав як у країнах Європи, так і в інших куточках світу. Вересневий акт став лише сигналом, що у світове коло традиційних гравців світової політики увірвалася нова сила, яка не підпорядкована жодному уряду і має власне бачення світоустрою. Але за зовнішньою картиною цього явища не слід не помічати таємних пружин і механізмів, які стимулюють його до життя. Головною причиною феномену тероризму стали подвійні стандарти світової політики, де правда перемішується з міфом, а підчас і з відвертою брехнею. Особливо яскраво це проявилось у 90-х роках минулого століття, коли Захід присвоїв собі монопольне право на силові сценарії у вирішенні внутрішньополітичних протистоянь. Конфлікт в Югославії був вичерпаний за допомогою не лише воєнної сили США, НАТО і ресурсу дипломатії, але й інструментарію асиметричних дій проти законної влади, яким став тероризм. Саме Югославська криза показала життєздатність сценарію зміни влади в окремо взятій країні силою терористичних угруповань, а згодом введення у публічну політику їх лідерів.

Терор і тероризм в історії людства явища не нові, вони конкретно-історичні. Про це свідчать численні праці вітчизняних фахівців [1]. Так український дослідник В. Остроухов у «Філософському аналізі морально-світоглядних мотивацій насильства і терору» стверджує, що відліком появи «системного» тероризму слід вважати другу половину

XIX століття. У цей час історія багатьох країн і цілих регіонів побачила справжні прояви терору і тероризму: Росія, Ірландія, Македонія, Сербія, Туреччина, Вірменія тощо [2, с. 306–308]. З часом актуалізація цієї проблеми у системі міжнародних відносин спонукала науковців подивитися на тероризм не тільки як на найрадикальніший спосіб боротьби з владою, але й як ресурс світової політики. Реновації поглядів сприяв зростаючий обсяг інформації, яка носила закритий характер, але за певних обставин була оприлюднена у засобах масової інформації. Для експертної спільноти це стало підставою зробити декілька висновків. Перший, що окремі країни західної спільноти, незважаючи на антитерористичну риторичку, у досягненні своїх зовнішньополітичних цілей не відмовляються від ресурсу тероризму. У якості інструменту прихованої війни терористичні угруповання можуть бути мобілізовані для боротьби як з найнебезпечнішими партнерами по діалогу, так і ворогами своїх союзників. Другий, що використовуючи гасло знищення міжнародного тероризму США скористаються ситуацією, що склалася у досягненні власних геополітичних і гео економічних цілей. В першу чергу це стосується наміру Америки закріпитися у районах де розташовані головні маршрути транспортування вуглеводної сировини. На це небезпідставно вказує дослідник К. Утельбаєв у статті «Глобалізація, тероризм и религиозный экстремизм» [3, с. 160].

Події останніх часів лише загострили терористичну тематику і підтвердили негативні прогнози у цій сфері світової політики. Свідченням цього стали уроки і наслідки арабської весни і матеріали співробітника Агентства національної безпеки США Едварда Сноудена, які він встиг оприлюднити у ЗМІ. Виходячи з цього, мета статті полягає у тому, щоб показати сучасний світовий тероризм не як закриту, а як відкриту систему, у життєдіяльності якої зацікавлені не тільки лідери терористичного руху, але й окремі країни світової спільноти, які готові до латентного використання цього ресурсу у своїх зовнішньополітичних стратегіях.

У перекладі з латинської термін «терор» означає страх, залякування. У XX столітті терор у термінологічному значенні почали пов'язувати з діяльністю правлячих режимів щодо політичних опонентів, опозиції, певної частки населення, окремих громадян. Тероризм став асоціюватися з «політикою і практикою залякування політичних противників, що відображається у фізичному насиллі аж до знищення» [4, с. 796]. Сучасний тероризм визначається як прагнення певних угруповань (сил) шляхом тиску на конституційну владу країни досягти політичної або

будь-якої ідеологічної, соціальної, воєнної мети за допомогою насильницьких методів боротьби: організації вибухів, захоплення заручників, вбивств політичних і громадських діячів, руйнування об'єктів цивільного і військового призначення та відкритої збройної боротьби.

XXI століття у таку практику вирішення внутрішньополітичних проблем між політичними опонентами привнесло дещо нове — принцип екстериторіальності. У новій глобальній грі за світове лідерство стратегія зовнішнього втручання і підтримання перманентних конфліктів, де використовуються терористичні угруповання, зберігає свою політичну цінність. З одного боку, ця стратегія підтримує баланс «війни і миру», а з другого — відволікає значні матеріальні, фінансові і людські ресурси потенційних противників. «Цілком очевидно, — пише А. Ніколаєв, — що закони конкуренції, очевидне і приховане прагнення країн до регіонального і світового лідерства, а також бажання скористатися труднощами і невизначеністю на території, яка має важливе стратегічне значення чи на якій розташовані великі природні і виробничі цінності, стимулювали і будуть підштовхувати терористичні війни» [5].

Уроки арабської весни і подій в Сирії показали, що внутрішня опозиція та її лідери насправді можуть бути суто бутафорними фігурами, але завдяки підтримці зовні політичними, фінансовими і збройними ресурсами вони можуть стати альтернативою чинній владі.

Отже зміна політичного ландшафту Північної Африки і Близького Сходу, яка в останні три роки відбувається під гучними гаслами, як то «захисту прав людини», «боротьби з тираном», «опору авторитарному режимові» тощо, є відображенням інтересів зовні. Ці гасла лише фон реалізації стратегічних задумів головних гравців світової політики, за якими, як це не парадоксально звучить, тероризму відведена роль ресурсу, який може бути використаний у будь-який зручний час. Спробуємо це питання проаналізувати поза штампами впливових ЗМІ і PR-акцій, які тим чи іншими чином лише маскують дійсні цілі зовнішньополітичних стратегій країн-лідерів.

Тут є декілька ключових проблем. Першу проблему визначає дискусія навколо самого терміну «тероризм», другу — притягнення феномену тероризму до конкретних країн ісламського світу.

Проблема перша. Ґрунтовності розмові щодо цієї проблеми може надати огляд позицій провідних акторів світової політики. Зазначимо, що про якусь консолідовану позицію сторін тут не йдеться. Головна причина — у недовірі один до одного через відмінності зовнішньополітичних стратегій і історичні особливості взаємовідносин. Наприклад,

під час югославської кризи «Визвольну армію Косово» Сполучені Штати Америки і країни НАТО визнали як політичну силу, яка стоїть на чолі національно-визвольного руху і з якою можна і потрібно вести політичний діалог. Росія і деякі країни Європи побачили у цьому утворенні терористичну організацію, діяльність якої націлена на повалення чинної влади. Афганський «Талібан» отримував фінансову, воєнно-технічну і політичну підтримку з боку Сполучених Штатів Америки, доки воював з контингентом радянських військ і турбував південні кордони СНД. Надавши притулок «Аль-Каїді», «Талібан» водночас став ворогом США і зазнав удару від колишнього хрещеного батька.

В ісламському світі Ізраїль вважається найгіршим терористичним утворенням, але водночас—це стратегічний союзник Сполучених Штатів Америки на Близькому Сході. На стратегічну дружбу між Сполученими Штатами та Ізраїлем не впливають ні рішення Ради Безпеки ООН, ні Парламентської Асамблеї Ради Європи (ПАРЄ). У документі № 9421 «Резолюція Парламентської Асамблеї Ради Європи про ситуацію на Близькому Сході» дії Ізраїлю щодо Палестини ПАРЄ назвала відверто терористичними, що не відповідають нормам міжнародного права. Але це не дає підстави європейським політикам перестати вважати Ізраїль єдиною демократичною державою у регіоні. Яскраво це продемонструвала канцлер Німеччини А. Меркель під час виборчої компанії до Бундестагу у вересні 2013 року.

Така позиція сторін політичного діалогу щодо підтримки певних організацій, сил і держав породила неабияку поліфонію щодо визначення самого терміну «тероризм». Наприклад, США дотримуються позиції, що тероризм—це «загроза (використання) впливу з політичними цілями індивідуально чи в групах або іншої активності проти чинної урядової влади, коли такі акції спрямовані на те, щоб приголомшити чи залякати більше певну групу, ніж безпосередньо жертви». Великобританія визначає тероризм як «використання впливу для досягнення політичних результатів і має на увазі будь-який вплив з метою встановлення стану страху в публічному чи будь-якому секторі держави», Росія вважає, що тероризм—це «примус з боку окремих груп, які втратили зв'язок з масами і які перебувають в опозиції до широких мас» [6].

В ООН питання визначення терміну тероризму виглядає ще більш складним. Адже це не тільки площадка для обміну думками, але й політико-дипломатичне протистояння коаліцій держав по певним міжнародним проблемам. Єдине, на що спромоглася ООН—це згода країн-членів щодо розробки проекту конвенції боротьби з терориз-

мом. Складність цього завдання полягає у тому, що авторам документу до проблеми тероризму необхідно підійти з точки зору міжнародного права і принципів ООН. Тобто йдеться про збереження першооснов миропорядку і проведення чіткої грані між тероризмом і правом народів на боротьбу за незалежність. Першою спробою розв'язати це завдання можна вважати пропозицію «Ради мудреців», яка почала працювати при ООН. За версією мудреців, тероризм треба розглядати як «напад на цивільних осіб з метою примусити владу змінити політику» [7].

Заслугою ООН у цій справі можна вважати прийняту у листопаді 2001 року Генеральною Асамблеєю резолюцію, яка включає низку заходів щодо запобігання міжнародному тероризму. У документі окремо зазначено про необхідність «утримання всіх держав від фінансування, заохочення, підготовки чи надання якої-небудь підтримки терористичній діяльності та необхідності ратифікувати всі наявні міжнародні конвенції для боротьби з тероризмом» [8, с. 18]. 2001–2003 стали роками масового (у межах світової спільноти) прийняття національних законодавчих актів щодо боротьби з тероризмом. Лідерами правової гонки стали країни Європи та Північної Америки. Узагальнений погляд на прийняті акти дає підстави виділити деякі особливості і напрями антитерористичної діяльності.

По-перше, на національному рівні кожна країна визначила термін «тероризм» і дії, що підпадають у поле закону.

По-друге, національна феміда стала більш суворою щодо покарань учасників терористичної діяльності. Наприклад, законодавство Кіпру передбачає довічне ув'язнення і штраф до 3 млн дол. США.

По-третє, спецслужбам рекомендовано здійснювати координацію дій як у межах країни, так і на міжнародному рівні в рамках чинних міжнародних домовленостей. Спецслужби отримали додаткові права. Наприклад, спецслужби США, Франції, Німеччині і РФ отримали дозвіл на прослуховування розмов можливих екстремістів та осіб, яких підозрюють у зв'язках з ними.

По-четверте, у межах законодавчого поля складено перелік екстремістських і терористичних організацій, які діють у країнах та координують свої дії з міжнародним терористичним інтернаціоналом. Наприклад, в Індії цей список налічує 23 організації, в Сполучених Штатах Америки — більше 60 організацій [9, с. 10–11].

Але, як свідчить політична практика, формалізація списку терористичних організацій — справа не проста. Тут проглядається подвійний стандарт, продиктований національними інтересами і зовнішньополі-

тичними цілями країн-лідерів (згадаймо давнє прислів'я: «вороги моїх ворогів – мої друзі»). Отже ті чи інші структури, присутні у цих списках, водночас можуть бути віднесені і до терористичних, і до борців за свободу. З одного боку, їх можуть переслідувати, а з другого, підтримувати. Тактика підтримки таких угруповань набула досконалих форм ще за часів протистояння СРСР і США у часи холодної війни 50–70-х років минулого століття. І, хоча з тих часів світ надто змінився, світова політика побудована таким чином, що країни-лідери будь-яке питання можуть вирішувати не відкрито, а через своїх союзників і друзів, на яких вони мають вплив. Така лінія поведінки відображає відому стратегію непрямих дій, яку детально описав британській військовий історик Дж. Кінгстон-Маклори [10].

Друга проблема пов'язана з феноменом тероризму в ісламському світі. Аналітики стверджують, що зміцненню терористичного руху у країнах, що відносяться до цього віросповідання, сприяло декілька факторів. По-перше, більшість цих країн традиційно зорієнтовані на постулати ісламського фундаменталізму [11, с. 26–28], який в умовах наступу західного способу життя проявляє свої крайні реакції. Поширення войовничого фундаменталізму — це своєрідна форма захисту ісламської духовності, традицій, звичок і способу життя. Зміст головної ідеології протистояння двох світів дуже вдало визначив американський політолог Ф. Фукуяма. На його думку, «сьогоднішній конфлікт — це не зіткнення цивілізацій, оскільки йдеться про нерівні в своїх можливостях культурні зони. Те, що відбувається, схоже, швидше, на ар'єргардний бій тих, хто відчуває загрозу з боку модернізації і відповідно з боку її моральної складової — поваги до прав людини» [12].

Дійсно, права людини — це та цеглина, яка покладена в підвалини західної цивілізації, але в сенсі її розуміння на Заході вона руйнує історичну і політичну перспективу країн традиційної культури. Другим фактором є зовнішньополітична стратегія такої впливової країни ісламського світу, як Саудівська Аравія. Особливість її духовно-культурного життя визначає традиційний іслам. Як спосіб мислення і світорозуміння для всіх і кожного він стає дороговказом до кращого життя. Це означає, що завдяки релігійним канонам держава-нація виглядає як моноліт, як певна духовна єдність. Від монарха до пересічного громадянина сенс принципів ісламу є незмінним і абсолютним. Зрозуміло, що це надто контрастує з європейською традицією, де релігія — це лише форма свідомості, яка через доктринальні положення протестантизму і католицизму стимулює індивідуальний вибір особистості. Іслам цього не припус-

кає. На відміну від Європи, у Саудівській Аравії релігія підтримується владою і є неабияким ресурсом династії Саудів у збереженні своєї влади. Але чимале значення релігійному чиннику надається владою Саудівської Аравії у просуванні політичного проекту «Арабського халіфату». За стратегічним задумом це утворення повинно поглинути низку країн Близькосхідного регіону і Північної Африки, а його політичним і духовним центром має стати Ер-Ріяд.

У зовнішньополітичній стратегії Ер-Ріяду іслам вже давно перетворився на ресурс політики, який зрівнявся з важелями нафти. В руках режиму він став м'якою зброєю на зразок демократії Заходу. І цьому активно сприяє релігійний туризм у формі паломництва. Оскільки хадж повинен здійснити кожен правовірний мусульманин хоча б один раз у житті, то мільйони паломників, які щорічно приїжджають у святі міста, стають провідниками ціннісних орієнтирів нового звучання. У поєднанні з національно-духовним і культурними полем інтенції консерватизму створюють ситуацію когнітивного дисонансу, в умовах якого духовно не сформована особистість схиляється на бік більш впливової сторони. Це стало основою зміцнення позицій Саудівської Аравії серед країн, де сповідується іслам, як світового духовного центру.

Як показали події останніх 20 років, ісламський слід Ер-Ріяду проявив себе від Балкан, Північного Кавказу і Південно-східної Азії до Арабської весни і подій у Сирії. Способом, який забезпечив Ер-Ріяду свою присутність в цих регіонах, стало розповсюдження ісламського фундаменталізму, а інструментом втручання—терористичний рух як сила, що захищає справжній іслам. Зрозуміло, що США та їх партнерам по НАТО такі плани та таємні механізми зовнішньополітичної стратегії Ер-Ріяду відомі. Тут проглядається взаємна стратегічна вигода: Ер-Ріяд контролює надто непередбачуваний арабський світ, Білий Дім контролює Ер-Ріяд і зберігає ресурси Сполучених Штатів.

Отже така політична реальність постійно породжує небезпечне поєднання внутрішнього конфлікту із загрозою зовнішнього втручання. Небезпека такого дуалізму у тому, що він приховує сценарії силової боротьби, у якій тероризм проявляє себе не як поодинокі національні явища, а як організована інтернаціональна сила, в існуванні якої зацікавлено надто багато гравців. Це є свідченням того, що у міжнародній політиці завжди спрацьовує одна аксіома: у конфлікті двох завжди слід шукати третю сторону. Про те, що головною причиною феномену тероризму стали подвійні стандарти лідерів світової політики, де правда перемішується з міфом, а підчас і з відвертою брехнею свідчать, зокрема,

останні цинічні діяння керівництва Російської Федерації стосовно анексії Криму, організації і проведення терористичних акцій в східних і південних областях України.

Список використаних джерел:

1. Сучасний тероризм — причини прояви / Агаєв Н. А., Карпов М. О., Хміляр О. Ф., Єфімов В. В. — К.: «Молода нація», 2005. — 109 с.; Молочко Я. Сучасний тероризм: причини та прояви / Я. Молочко // Північні військові відомості — 2004. — 8–14 лютого; Токаревський В. Міжнародний тероризм: сучасний стан та перспективи протидії / В. Токаревський // К.: Стратегічна панорама. — 2003. — №1. — С. 85–92. та ін.
2. Остроухов В. В. Філософський аналіз морально-світоглядних мотивацій насильства і терору: Монографія / В. В. Остроухов. — К.: Інст. філософії ім. Г. С. Сковороди НАНУ, — 2001. — 386 с.
3. Утельбаєв К. Т. Глобализация, терроризм и религиозный экстремизм / К. Т. Утельбаєв // Вестник АГТУ. — 2008. — №1. — С. 160–165.
4. Ожегов С. И. Толковый словарь русского языка: 80000 слов и фразеологических выражений / С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова / РАН. Институт русского языка им. В. В. Виноградова. — 4-е изд., дополненное. — М.: Азбуковник, 1999. — 944 с.
5. Николаев А. У нас террористическая война / А. Николаев // Независимое военное обозрение. — 2002. — № 40. — 15–21 ноября.
6. Mobile training team combating terrorism and illegal trafficking (2003) // Turkish general staff P4P Training center Ankara.
7. Кулябина В. Доклад высокой комиссии — «Совета мудрецов» с предложениями о реформе ООН В. Кулябина // Время Новостей. 2 декабря 2004 // <http://www.pircenter.org/data/publications/yki44-2004.html>.
8. Синицин А. ООН приняла резолюцию по борьбе с терроризмом / А. Синицин // Зарубежное военное обозрение. — 2002. — № 12. — С. 18.
9. Соловьев А. Законы о борьбе с терроризмом в иностранных государствах / А. Соловьев // Зарубежное военное обозрение. — 2002. — № 12. — С. 10–11.
10. Кінгстон-Маклори Дж. Глобальная стратегия / Дж. Кінгстон-Маклори. — М.: Воениздат, 1959. — 317 с.

-
11. Стратегії розвитку України: теорія і практика / За ред. О. С. Власюка. — К.: НІСД, 2002. — 864 с.
 12. Фукуяма Ф. Конфликт Ислама и модернизации / Ф. Фукуяма // День. — 2001. — 24 сентября.

Стаття надійшла до редакції 25.03.2014.

Грубов В. М. Террористический интернационал в действии: закулисы большой политики

Анализируются существующие и будущие риски ведущих акторов мировой политики в использовании ресурса международного терроризма для изменения современного миропорядка.

Ключевые слова: международный терроризм, миропорядок, национальные интересы, конфликт.

Grubov V.M. Terrorist internationalism in acting: backstage of big policy

Is analysed current and future risks for policy in using of international terrorism resources in order to change the current world order.

Key words: international terrorism, national interests, world order, conflict.

© Грубов В. М., 2014

Курас А. І.

Молодший науковий співробітник відділу теоретичних та прикладних проблем політології ІПЕНД ім. І. Ф. Кураса НАНУ

РЕАЛІЗАЦІЯ БЕЗПЕКОВИХ ЗАВДАНЬ У ВИБОРІ Й РЕАЛІЗАЦІЇ ІНТЕГРАЦІЙНИХ СТРАТЕГІЙ УКРАЇНИ

Проаналізована нормативно-правова база забезпечення безпеки України. Зроблено наголос на тому, що законодавчо закріплений зовнішньополітичний курс не співпадає із суспільною думкою. Автор посилається на думку прихильників нейтралітету України, підкреслюючи, що нейтралітет може стати чинником погіршення відносин із Росією. Тероризм, кібертероризм, піратство сьогодні є глобальними загрозами, які можуть впливати на стан національної безпеки України. Хоча, більша загроза полягає в невігідному геополітичному розташуванні держави — находячись між НАТО та ОДКБ, Україна є ареною зіткнень геополітичних інтересів США та Росії. Ключові слова: національна безпека, тероризм, НАТО, Росія, нейтралітет.

Із перших днів відродження Української держави у 1991 р. перед нею постав складний геополітичний вибір. Проголошений на початку 1990-х рр. офіційний курс передбачає інтеграцію держави до Європейського співтовариства, однак на сьогодні Україна дотримується позаблокового статусу. За період незалежності політика позаблоковості набувала різних змістовних наповнень: на початку 1990-х рр. вона використовувалася для дистанціювання від Російської Федерації, а наприкінці 1990-х—у 2000-х рр.—стала механізмом для наближення до ЄС і насамперед—НАТО.

Закон України «Про основи національної безпеки» визначив ймовірні загрози у зовнішньополітичній сфері, якими стали:

1. Посягання на державний суверенітет України та її територіальну цілісність, територіальні претензії з боку інших держав;
2. Спроби втручання у внутрішні справи України з боку інших держав;

3. Воєнно-політична нестабільність, регіональні та локальні війни (конфлікти) в різних регіонах світу, насамперед поблизу кордонів України;

4. Розвідувально-підбивна діяльність іноземних спеціальних служб;

5. Загроза посягань з боку окремих груп та осіб на державний суверенітет, територіальну цілісність, економічний, науково-технічний і оборонний потенціал України, права і свободи громадян;

6. Злочинна діяльність проти миру і безпеки людства, насамперед поширення міжнародного тероризму;

7. Загроза використання з терористичною метою ядерних та інших об'єктів на території України;

8. Можливість незаконного ввезення в країну зброї, боєприпасів, вибухових речовин і засобів масового ураження, радіоактивних і наркотичних засобів;

9. Спроби створення і функціонування незаконних воєнізованих збройних формувань та намагання використати в інтересах певних сил діяльність військових формувань і правоохоронних органів держави;

10. Прояви сепаратизму, намагання автономізації за етнічною ознакою окремих регіонів України [1].

Водночас у Стратегії національної безпеки України [2] визначено пріоритети у виборі й реалізації інтеграційних стратегій. «Подальший розвиток і захист найвагоміших здобутків України потребує чіткої визначеності держави у стратегічних пріоритетах та цілях, які мають відповідати викликам і загрозам ХХІ століття, її взаємодії з сучасними системами міжнародної і регіональної безпеки» [2], — йдеться у документі.

Попри законодавчо визначений курс на європейську і євроатлантичну інтеграцію, у країні продовжуються дискусії щодо зовнішньополітичного курсу нашої держави, суть яких зводиться до: 1) збереження позаблокового та/або набуття нейтрального статусу; 2) поглиблення рівня партнерства з НАТО та ЄС у сфері безпеки і оборони; 3) приєднання до Організації Договору про колективну безпеку СНД (ОДКБ).

Відсутність консенсусу провідних політичних сил посилила невідомість у нормативно-правовому забезпеченні зовнішньої політики, закріпленні на законодавчому рівні пріоритетів зовнішньополітичного курсу держави. Зазначені пріоритети були визначені в документі «Основні напрями зовнішньої політики України» [3] (Постанова ухвалена Кабінетом Міністрів України 2 липня 1993 р.) та згодом конкретизовані у Законі України «Про основи національної безпеки

України» [1] (2003 р.) та інших державних актах — зокрема Воєнній доктрині України [4] (2004 р.). Основою зовнішньої політики України ці документи визначали, як уже зазначалося, європейську та євроатлантичну інтеграцію.

Основний лейтмотив окреслених законопроектів зводився до декількох тезисів. По-перше, зовнішня політика Української держави має забезпечувати надійні зовнішні гарантії національної безпеки, суверенітету та територіальної цілісності держави. По-друге, дії влади на світовій арені мають бути зосереджені на створенні комплексної ефективної системи захисту прав українських громадян за кордоном. По-третє, зовнішня політика має максимально сприяти розвитку національної економіки, забезпечувати гідне місце України в міжнародному розподілі праці, сприяти просуванню інтересів національних виробників на світових ринках. І нарешті — дії України на зовнішньополітичній арені мають бути послідовними та прогнозованими.

На сьогодні існують дві точки зору стосовно шляхів забезпечення національної безпеки України у зовнішньополітичній сфері. Перша — збереження позаблокового статусу; друга — вступ до однієї з організацій колективної безпеки. Прихильники ідеї позаблоковості вважають, що такий статус є найбільш ефективним, з точки зору уникнення конфліктів, гарантування суверенітету та територіальної цілісності України. Зокрема, у проекті Закону України «Про позаблоковий статус України» [5] стверджується, що такий крок є доцільним і необхідним «з політичної, економічної та соціальної точок зору та відповідатиме адекватному забезпеченню національної безпеки держави на сучасному етапі» [5].

Упродовж 1990-х рр. українські інтеграційні процеси спрямовувалися здебільшого на налагодження відносин з Європою. У 1991 р. Україна приєдналася до Ради Північно-Атлантичного співробітництва (із 1997 р. — Рада євроатлантичного партнерства). У 1994 р. Україна приєдналася до програми НАТО «Партнерство заради миру» (ПЗМ). Згодом офіційні відносини України та НАТО регулювала Хартія про особливе партнерство, підписана 9 липня 1997 р. та доповнена у 2009 р. Однак інтеграційні заходи української влади спрямовані на підвищення рівня національної безпеки держави здійснювалися в «ручному режимі». Не був налагоджений ефективний громадський контроль над діями владних інституцій. Внаслідок цього дії влади на світовій арені не мали бажаного ефекту, задекларовані зовнішньополітичні цілі не були досягнуті.

Водночас прихильники позаблокового статусу наголошують на ризиках загострення відносин з Росією, використання України США в якості інструменту конфронтації з Росією, підвищення ризиків терактів тощо [6, с. 4—9]. Гарантії безпеки, які надаються нейтральній державі з боку інших держав, стосуються недоторканності території, поваги нейтрального статусу, невикористання території, повітряного та морського простору держави для ведення воєнних дій, перевезення військових вантажів чи створення військових об'єктів і пунктів набору військовослужбовців. Водночас, на нейтральну державу покладаються численні зобов'язання, невиконання яких може позбавити її такого статусу, серед останніх—не надавати свою територію, повітряний чи морський простір іншим державам для використання у військових цілях, для розміщення іноземних військових баз та військових об'єктів, формування рекрутських пунктів, для переміщення військових вантажів і перевезення військових контингентів, не передавати та не продавати озброєння до зон воєнних конфліктів, не надавати військової, фінансової чи іншої допомоги, яка може бути використана у воєнних цілях [6, с. 4—9].

Гарантії, надані іншими державами у випадку позаблокового статусу, також не переконливі. Зокрема співробітники Головного науково-експертного управління Апарату Верховної Ради України відзначають: «Конфлікт навколо острова Коса Тузла і ряд недружніх дій з боку одного з гарантів безпеки України (наприклад, 26 травня 2006 р. Державна Дума Російської Федерації одностайно проголосувала за протокольне доручення про запит інформації в Уряді РФ про заходи по поверненню Криму до складу Росії, а 4 червня 2008 р. — направила Звернення до Президента і Уряду РФ з пропозицією розірвати Договір про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною і Російською Федерацією...) при повному невтручанні інших гарантів ставлять під сумнів надійність виконання країнами-гарантами взятих на себе зобов'язань щодо надання гарантій безпеки і територіальної цілісності України за цим Меморандумом» [6, с. 9].

Обираючи систему колективної безпеки, Україна теоретично могла б розглядати лише дві організації: Організацію Північно-Атлантичного договору (НАТО), що діє на підставі Вашингтонського договору 1949 р. та Організацію Договору про колективну безпеку (ОДКБ), засновану Ташкентським договором у 1992 р.

Виконуючи Закон України «Про основи національної безпеки України» [1], у 2005 р., після завершення Помаранчевої революції,

започаткований інтенсивний діалог України з НАТО з питань набуття членства в цій організації. Консультації і співробітництво охоплювали широке коло питань, що стосувалися операцій з підтримки миру, реформування сектору безпеки і оборони, військового та військово-технічного співробітництва, планування на випадок надзвичайних ситуацій цивільного характеру, науки та довкілля, а також інформування громадськості. Найбільш масштабним аспектом співробітництва були реформування сектору безпеки і оборони. Країни НАТО надавали матеріальну та консультативну підтримку в розбудові професійних, мобільних Збройних Сил України, здатних забезпечувати оборону держави і брати активну участь у міжнародних миротворчих операціях. Ще одним важливим напрямом у співробітництві є зміцнення демократичного цивільного контролю над сектором безпеки.

У 2005 р. започаткована Програма професійного розвитку цивільних спеціалістів, які працюють у секторі безпеки України; створені Робоча група Україна-НАТО з питань цивільного та демократичного контролю над сектором розвідки, Мережа партнерства Україна-НАТО щодо підвищення обізнаності громадянського суспільства (2006 р.) [7, с. 8–10]. Ще одним важливим аспектом відносин є двостороннє співробітництво України з окремими країнами-членами Альянсу з надання всебічної допомоги у здійсненні реформ, зокрема, у сфері безпеки і оборони. Україна є єдиною країною-партнером, що бере активну участь у чотирьох операціях, здійснюваних під проводом НАТО. Розглядається можливість участі підрозділу радіологічного, хімічного та біологічного захисту в Силах реагування НАТО та надання послуг з авіаційних перевезень [7, с. 8].

Упродовж 2000-х рр. відбулися значні зміни в середовищі європейської безпеки, що вплинуло на відносини України та НАТО. Серед них найбільше занепокоєння викликають:

1. Зростаючі масштаби міжнародного тероризму, розповсюдження зброї масового ураження та незаконних видів діяльності (насамперед, піратства);

2. Криза дієвості міжнародного права та міжнародних інститутів і систем безпеки;

3. Прагнення Росії до утвердження в якості одного зі світових центрів (полюсів) сили і зростаюча агресивність її зовнішньої політики;

4. Відсутність консенсусу на євроатлантичному просторі стосовно відносин з Росією та реагування на агресивні прояви її зовнішньої політики [8, с. 49–52].

Указом Президента України від 7 серпня 2009 р. затверджено першу річну національну програму—Річну національну програму на 2009 рік з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору [9]. Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 23 вересня 2009 року затверджено план заходів щодо виконання зазначеної Програми [10]. Також 21 серпня 2009 р. підписано Декларацію про доповнення Хартії про особливе партнерство між НАТО та Україною [11], підписаної 9 липня 1997 р., за якою Комісія Україна—НАТО відіграватиме ключову роль у поглибленні постійного політичного діалогу і співробітництва між Україною та НАТО на всіх необхідних рівнях, а також у підтримці реформ в Україні [11].

Отже, у середовищі безпеки спостерігається як поява нових загроз (глобальний тероризм, кібертероризм, піратство), так і відновлення та активізація старих (насамперед—інформаційних війн, погроз і спроб застосування сили) [8, с. 29]. Одним з найбільших ризиків у цьому контексті є протистоянням двох систем колективної безпеки: НАТО, з одного боку, та ОДКБ—з іншого. Зважаючи на цей чинник, у 2006—2008 рр. на розгляд Парламенту були внесені низка законопроектів, що визначали принципово інші зовнішньополітичні пріоритети та були спрямовані не на покращення ситуації у сфері забезпечення національної безпеки держави, а фактично на зміну стратегічного курсу України (йшлося про позаблоковий, нейтральний статус України).

Зокрема у 2006 р. підготовлено законопроект «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [12] (Партія регіонів, КПУ, СПУ). Документом передбачалося «зберегти позаблоковий статус», «зупинити дію Закону «Про основи національної безпеки України» [12]. Того ж року на розгляд вищого законодавчого органу подано інші законопроекти, серед яких—про нейтральний, позаблоковий статус України (Антикризова коаліція), наступного—«Про засади внутрішньої і зовнішньої політики України» (КПУ); у 2008 р.—парламентом розглянуто законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про основи національної безпеки України» (Партія регіонів), яким передбачалося вилучення положення ст. 8 Закону про «набуття членства в Організації Північноатлантичного договору».

Незважаючи на перепони прихильників зближення нашої держави із Російською Федерацією, відносини України з ЄС та НАТО активно розвиваються. До здобутків на цьому напрямі можна віднести: 1) розвиток повномасштабного діалогу з ЄС у різних сферах, зміцнення політико-дипломатичних контактів; 2) розвиток договірно-правових відносин; 3)

здійснення довгострокових проектів ЄС в Україні (енергетика, розвиток малого та середнього бізнесу, облаштування кордонів, удосконалення судової системи, інвестиційні програми ЄС; програми допомоги) тощо.

Водночас, реалізації євроінтеграційного курсу заважає комплекс зовнішніх і внутрішніх проблем. Серед зовнішніх слід відзначити, зосередженість ЄС на внутрішніх проблемах, пов'язаних з останніми хвилями розширення та кардинальними трансформаціями, передбаченими Ліссабонською угодою; змінами у структурі органів ЄС і механізмах прийняття рішень; вплив на відносини Україна-ЄС світової фінансово-економічної кризи; фактор Росії, яка активно намагається зберегти Україну у сфері свого впливу, зокрема, залучити до військово-політичних та економічних об'єднань під її егідою (ОДКБ, Митний союз). Серед внутрішніх проблем необхідно назвати насамперед внутрішньополітичну нестабільність, неефективність реформування та боротьби з корупцією, брак інституціонального, кадрового та ресурсного забезпечення політики на європейському напрямі [13, с. 2–11].

Крім того, у відносинах з ЄС, попри активізацію політико-дипломатичних контактів, позитивні результати в різних галузях співробітництва, українській стороні бракувало чітких стратегічних підходів. Так, на фоні кризового соціально-економічного стану, неефективності внутрішніх перетворень, в Україні тривали непродуктивні дискусії стосовно подання заявки на вступ до ЄС, термінів приєднання країни до європейського співтовариства. У двосторонньому діалозі наголошувалося на необхідності визначення з боку ЄС чітких перспектив вступу.

У Щорічному посланні Президента України відзначено: «2011 рік став певною мірою визначальним для розвитку відносин між Україною і Європейським Союзом. Завершено надскладні переговори щодо Угоди про асоціацію включно з поглибленою та всеохоплюючою зоною вільної торгівлі між Україною та Європейським Союзом. Головним позитивним результатом 15-го саміту Україна-ЄС, що відбувся 19 грудня 2011 р., стало оголошення про успішне завершення переговорів щодо тексту Угоди та перехід до стадії підписання документа. 30 березня 2012 року відбулося парафування Угоди про асоціацію» [14, с. 186].

Перспективні напрями взаємовідносин визначені в Угоді про асоціацію Україна-ЄС, яка у 2013 р. перебуває на завершальному етапі узгодження. «Вступ України до ЄС залежить переважно від самої України, її здатності до внутрішніх реформ, — відзначають експерти. — Доки в Україні не будуть проведені судово-правова, адміністративна, бюджетна

та податкова реформи, доки ми не станемо до реальної боротьби з корупцією, про жоден вступ України до ЄС не може бути й мови — незважаючи на відсутність чи наявність відповідного бюджетного планування ЄС... Лише реальні реформи і впровадження європейських економічних і соціальних стандартів наблизять Україну до Європи та забезпечать її вступ до ЄС» [15, с. 16–17].

В анотованому звіті Міністерства закордонних справ України стверджено, що «угода про асоціацію покликана забезпечити якісно новий, поглиблений формат відносин між Україною та ЄС. Вона стане унікальним двостороннім документом, який виходитиме далеко за рамки подібних угод, укладених ЄС свого часу з країнами Центральної та Східної Європи. Угода не лише закладе якісно нову правову основу для подальших взаємин між Україною та ЄС, але й слугуватиме стратегічним орієнтиром для проведення системних соціально-економічних реформ в Україні, широкомасштабної адаптації законодавства України до норм і правил ЄС [16].

На сьогодні існують різні точки зору щодо документу, який у листопаді 2013 р. за сприятливої зовнішньої і внутрішньополітичної кон'юнктури підписуватиме Україна, проте беззаперечним залишається факт — із часу проголошення незалежності у 1991 р. це найважливіший зовнішньополітичний документ для нашої держави, який суттєво вплине на стан забезпечення безпеки. Він складається із з преамбули, семи частин, 43 додатків та 3 протоколів. У руслі досліджуваної теми, найцікавішим є розділ «Політичний діалог і реформи, політична асоціація, співробітництво та конвергенція у сфері закордонних справ та політики безпеки», який містить положення, реалізація яких має сприяти розвитку і зміцненню політичного діалогу у різних сферах, у т. ч. поступовій конвергенції позицій України з ЄС у сфері зовнішньої та безпекової політики. У розділі визначені цілі політичного діалогу, ключовою з яких є запровадження політичної асоціації між Україною та ЄС. Серед інших цілей — поширення міжнародної стабільності та безпеки, зміцнення поваги до демократичних принципів, верховенства права та належного урядування, прав людини та фундаментальних свобод, поширення принципів незалежності, суверенітету, територіальної цілісності та непорушності кордонів, співробітництво у сфері безпеки і оборони [16].

Водночас у цій частині визначені рівні та формати політичного діалогу, зокрема передбачено проведення самітів, зустрічей на міністерському та інших рівнях. Серед ключових напрямків взаємодії — співробітни-

цтво з метою поширення регіональної стабільності; зміцнення миру та міжнародного правосуддя, зокрема шляхом імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду; забезпечення поступової конвергенції у сфері зовнішньої і безпекової політики, включаючи Спільну політику безпеки та оборони, попередження конфліктів, нерозповсюдження, роззброєння та контроль за озброєнням, боротьбу з тероризмом тощо [16].

Проте ще донедавна наша держава дотримувалася невизначеної політики у зовнішньополітичній сфері. Можна визначити три головні варіанти, що обговорюються українськими політиками та експертами: набуття Україною позаблокового чи навіть нейтрального статусу; вступ до НАТО; вступ до Організації договору про колективну безпеку (ОДКБ).

Нейтральний статус, як уже зазначалося, важко забезпечити на практиці (зокрема через російську військову присутність у Севастополі) і він не дасть гарантії від загроз національній безпеці, зокрема, територіальній цілісності, через геополітичне становище України.

Відносини Україна-НАТО можна охарактеризувати як партнерські, адже співробітництво з Альянсом у 2000-х рр. розвивалося надзвичайно динамічно. У процесі воєнно-політичної співпраці України з НАТО виділимо п'ять етапів:

1. Становлення відносин (1991 — 1996 рр.);
2. Формування особливого партнерства (1997 — 2001 рр.);
3. Поглиблення і активізації співробітництва (2002 — 2004 рр.);
4. Інтенсифікованого діалогу між Україною (2005 — 2009 рр.);
5. Занепаду (із 2010 р.) [17, с. 56].

Отже, на сьогодні можемо виокремити, принаймі, шість факторів, які дозволяють позитивно оцінити співпрацю України з НАТО:

1. Використання досвіду організації для реформування і розбудови сучасних збройних сил;
2. Набуття досвіду спільних військових дій під час проведення миротворчих операцій;
3. Набуття офіцерами штабів всіх рівнів досвіду під час проведення спільних навчань;
4. Сприяння зростанню авторитету служби у Збройних Сил України в зв'язку з можливістю участі в миротворчих заходах;
5. Створення спільних миротворчих контингентів;
6. Проведення безкоштовної підготовки офіцерів у військових навчальних закладах країн-членів НАТО [17, с. 57].

Таким чином, на сьогодні Україна не має надійних зовнішніх гарантій національної безпеки. У найближчі роки Україна повинна набути відповідного міжнародно-визнаного статусу та стати європейською регіональною позаблоковою державою, що дасть нові можливості у глобальній та європейській політиці.

На сучасному етапі розвитку українського державотворення необхідно розробити чітку, прозору стратегію дій на ключових зовнішніх напрямках:

1) Ухвалити нову редакцію «Стратегії інтеграції України до Європейського Союзу» з урахуванням сучасного стану співробітництва з ЄС;

2) Сформувати план дій з реалізації Хартії Україна-США про стратегічне партнерство;

3) Розробити стратегію співробітництва з РФ на новому етапі;

4) Ухвалити концепцію діяльності України в рамках СНД, яка чітко визначатиме рівень участі у структурах Співдружності, характер, форми та напрями співпраці з СНД.

Ініціювати: 5) Підготовку та укладення з міжнародними організаціями і країнами стратегічними та особливими партнерами угод з актуальних невіршених питань дво- та багатосторонніх відносин у політичній, економічній, гуманітарній, військовій сферах; 6) Розробку угод з розвитку положень окремих двосторонніх документів, зокрема: Договору про дружбу, співробітництво і партнерство між Україною та Російською Федерацією, Хартії Україна-США про стратегічне партнерство.

«Сучасна система європейської безпеки не є досконалою, оскільки традиційно зберігає розподіл континенту на дві частини — між НАТО/Європейський Союз, з одного боку, та Росією з афілійованими з нею структурами (ОДКБ, ЄврАзЕС, Митний союз тощо), з іншого, — констатують аналітики. — Між ними існує так звана сіра зона, до якої потрапляє Україна з її проголошеною позаблоковістю та нейтральна Республіка Молдова з її невіршеним Придністровським питанням. Європейський Союз розглядає ці країни в контексті дії програми «Східне партнерство», натомість Росія прагне залучити їх до новостворюваного інтеграційного об'єднання — Євразійського союзу, який вона хоче використати для закріплення свого домінування на пострадянському просторі. Водночас роль ОБСЄ як спільної структури європейської безпеки не є достатньо ефективною, особливо в тому, що стосується участі у врегулюванні регіональних конфліктів» [14, с. 182].

Список використаних джерел:

1. Про основи національної безпеки України: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 2003. — № 39. — Ст. 351.
2. Про Стратегію національної безпеки України: Указ Президента України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/105/2007>
3. Про основні напрями зовнішньої політики України: Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради. — 1993. — № 37. — Ст. 379.
4. Про Воєнну доктрину України: Указ Президента України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>
5. Про позаблоковий статус України: проект Закону України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=3069>
6. Мельник О. Україна у структурі регіональної і глобальної безпеки / О. Мельник // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 9. — С. 4—9.
7. Україна на світовій арені: сучасний стан і перспективи // Національна безпека і оборона. — 2010. — № 2. — С. 7—10.
8. Національна безпека України: стан і перспективи в контексті змін безпекового середовища // Національна безпека і оборона. — 2008. — № 9. — С. 48—63.
9. Про Річну національну програму з підготовки України до набуття членства в Організації Північноатлантичного договору: Указ Президента України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/298/2009>
10. Про внесення змін до розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 грудня 2009 р. № 1600: Розпорядження Кабінету Міністрів України // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/639-2013-%D1%80>
11. Декларація про доповнення Хартії про особливе партнерство між Організацією Північно-Атлантичного договору та Україною, підписаної 9 липня 1997 року // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/950_021
12. Про засади внутрішньої і зовнішньої політики: Закон України // Відомості Верховної Ради України. — 2010. — N 40. — Ст. 527.

13. Відносини ЄС-Україна-Росія // Національна безпека і оборона.—2012.—№ 14—15.—С. 2—11.
14. Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2012 році: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України.—К.: НІСД, 2012.—256 с.
15. Чалий Є. Зовнішня політика України на новому етапі / Є. Чалий // Національна безпека і оборона.—2010.—№ 2.—С. 16—17.
16. Угода про асоціацію між Україною та ЄС (анотація основних розділів Угоди) // [Електронний ресурс].—Режим доступу: <http://mfa.gov.ua/ua/about-ukraine/european-integration/ua-eu-association>
17. Коряк В. Історичний досвід співробітництва збройних сил України з Організацією Північноатлантичного договору на шляху реалізації державної політики в сфері безпеки і оборони / В. Коряк, С. Речич // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Військово-спеціальні науки.—2011.—№ 26.—С. 52—57.

Стаття надійшла до редакції 12.05.2014 р.

Курас А. И. Реализация заданий безопасности в выборе и реализации стратегий Украины — постановка проблемы

Проанализирована нормативно-правовая база обеспечения безопасности Украины. Сделано ударение на том, что законодательно закреплённый внешнеполитический курс не совпадает с общественным мнением. Автор ссылается на мнение сторонников нейтралитета Украины, подчёркивая при этом, что нейтралитет может стать фактором ухудшения отношений с Россией. Терроризм, кибертерроризм, пиратство сегодня являются теми глобальными угрозами, которые могут повлиять на состояние национальной безопасности Украины. Однако, большая угроза заключается в невыгодном геополитическом расположении государства — находясь географически между НАТО и ОДКБ, Украина становится ареной столкновений геополитических интересов США и России.

Ключевые слова: национальная безопасность, терроризм, НАТО, Россия, нейтралитет.

Kuras A.I. Security tasks fulfillment in terms of the choice and realization of Ukraine—problem setting

The author has analyzed the law basis of security provision of Ukraine. It was emphasized that foreign policy direction that was adopted by the policy makers doesn't coincide with the public opinion. The author cites the opinion of the neutrality status supporters, underlying that it could worsen the relations between Ukraine and Russia. Terrorism, cyberterrorism, piracy today are the most pressing global threats, that can influence security of Ukraine. But, the bigger threat consists in geopolitical position of Ukraine—being situated between NATO and OCST, Ukraine can become the place of geopolitical interests clashes of USA and Russia.

Key words: national security, terrorism, NATO, Russia, neutrality.

© Kypac A. I., 2014

Угрин Д. А.

Студентка 4 курсу Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СПІВРОБІТНИЦТВО ООН З НЕУРЯДОВИМИ ОРГАНІЗАЦІЯМИ В ГАЛУЗІ ОХОРОНИ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА

Автор розглядає взаємодію ООН з неурядовими організаціями на рівні її структурних органів та програм, таких як ЄЕК ООН та ЮНЕП, а також в рамках формування міжнародного режиму з охорони навколишнього середовища.

Ключові слова: ООН, охорона навколишнього середовища, неурядові організації, ЮНЕП, ЄЕК ООН, РКЗК ООН.

Загрозливі проблеми навколишнього середовища все більше посилюють потребу у формуванні дієвих механізмів глобального екологічного управління. В цьому контексті Організація Об'єднаних Націй, її структурні органи та програми посідають ключове місце. Значне місце цьому приділяють й вітчизняні науковці: І. Борисова, Є. Борщук, В. Деркач, І. Кицюк, В. Крисаченко, М. Кисельов, Ю. Туниця, М. Хилько та ін.

І все ж, попри здобутки вчених малодослідженою залишається проблема визначення ролі неурядових організацій як інструменту врядування ООН в сфері охорони навколишнього середовища, що й визначило муту даного дослідження.

Організація Об'єднаних Націй вперше приступила до розгляду екологічних проблем на 45-й сесії Економічної та Соціальної Ради (ЕКОСОР), коли в резолюції 1346 (XLV) від 30 липня 1968 року вона рекомендувала Генеральній Асамблеї розглянути можливість скликання конференції Організації Об'єднаних Націй з «проблем навколишнього середовища людини».

Ключовим фактором, що характеризує політику ООН в галузі охорони навколишнього середовища, є те, що вона розглядає проблему раціонального природокористування як стратегічну проблему виживання цивілізації, піднімаючи екологічну проблематику на рівень таких глобальних проблем, як забезпечення політичної та військової безпеки

(Ріо-де-Жанейрська декларація з навколишньому середовищу і розвитку (1992 р.), Кіотський протокол до Рамкової конвенції ООН про зміну клімату (1998 р.), Декларація тисячоліття (2000 р.), Йоганнесбурзька декларація зі сталого розвитку (2002 р.), Доповідь Групи високого рівня з питань загроз, викликів і змін (2004 р.)).

Прикладом одного з перших міжнародних міжурядових глобальних екологічних інститутів ООН, що націлений на вирішення проблеми навколишнього середовища та розвитку стала Програма ООН з навколишнього середовища (ЮНЕП—UNEP), яка була створена рішенням Стокгольмської конференції 1972 року і затверджена Резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № 2997 від 15 грудня 1972 року (A/RES/2997 (XXVII)).

ЮНЕП являє собою один з найбільш значущих центрів узгоджених дій світової спільноти в галузі навколишнього середовища і розвитку, основною метою якого стала розробка та проведення заходів, спрямованих на підтримку врівноваженого стану навколишнього середовища. Найбільш важливими конкретними завданнями ЮНЕП вважаються цілеспрямоване вивчення стану навколишнього середовища, виявлення основних екологічних проблем, для вирішення яких потрібне широке міжнародне співробітництво. Девіз Програми ООН з навколишнього середовища — «Навколишнє середовище в інтересах розвитку» [1, с. 54].

Створення ЮНЕП багато в чому зобов'язане діяльності діячів громадянського суспільства. Проведення паралельного зі Стокгольмською конференцією ООН з проблем навколишнього середовища форуму міжнародних неурядових екологічних організацій ще у 1972 році знаменувало своєрідний прорив на шляху до залучення різноманітних недержавних груп у процеси та здійснення впливу на міжурядові процеси прийняття рішень в рамках Організації.

З моменту свого заснування ЮНЕП активно сприяла залученню широкого кола міжнародних неурядових організацій до співробітництва в сфері навколишнього середовища. У 1973 році в рамках ЮНЕП була створена секція неурядових організацій. На цю структуру покладалися зобов'язання координувати програмну діяльність ЮНЕП з діяльністю незалежних міжнародних неурядових організацій в сфері охорони навколишнього середовища. У 1974 році була створена незалежна коаліція екологічних неурядових організацій у вигляді Міжнародного центру з навколишнього середовища, яка мала підключити до роботи ЮНЕП екологічні організації та установи зі всього світу. Серед перших відомих

організацій, що були залучені в роботу Центру особливо в галузі збереження біологічного різноманіття, ще у 1970-ті роки, стали Міжнародний союз охорони природи та Всесвітній фонд дикої природи. Їх робота в партнерстві з урядами держав та спеціалізованими установами ООН призвела до вироблення ще у 1980 році Всесвітньої стратегії охорони природи.

У 1980-і роки ЮНЕП почала налагоджувати широке коло зв'язків з різними неурядовими структурами. До них зокрема можна віднести: жіночі організації (з 1985-го року — співробітництво з Всесвітньою конференцією зі становища жінок в Найробі); релігійні організації (з 1984-го року запровадження ЮНЕП ініціативи «Екологічна субота»), ділові та промислові структури (з 1984-го року взаємодія з Всесвітньою промисловою конференцією з екологічного менеджменту); організації дітей та молоді (глобальні молодіжні форуми та мережі молодіжних консультантів для різних регіонів світу). у 1985 році була розпочата реалізація стратегії створення національних комітетів ЮНЕП. Разом з тим, саме Конференція ООН з навколишнього середовища і розвитку 1992 року часто визнається як початкова точка, в якій громадянське суспільство дійсно стало відігравати роль повноцінного гравця в процесі прийняття рішень на рівні ЮНЕП. До того часу громадянське суспільство лише нарощувало власний потенціал і легітимність, щоб в подальшому стати бути в змозі виступати вагомим голосом в політичних дискусіях ЮНЕП.

У підтвердження пріоритетності зазначеного завдання, у 2002 році ЮНЕП розробила та схвалила Стратегію щодо підвищення участі громадянського суспільства у своїй роботі [2]. Метою стратегії було визначено полегшення та активізації контактів між громадянським суспільством та ЮНЕП, безпосереднє залучення представників громадянського суспільства в роботу Програми, зокрема, шляхом посилення ролі та впливу Глобального форуму громадянського суспільства, створення потенціалу для зміцнення позицій організацій громадянського суспільства, що беруть участь в роботі Програми, а також вивчення можливостей формування глобальної мережі публічної політики для вирішення глобальних екологічних проблем. Рішення про запуск Стратегії стало відображенням жвавого інтересу з боку держав-членів стосовно збереження за ЮНЕП впливової ролі в активізації ефективних заходів щодо захисту навколишнього середовища за рахунок розширення її співпраці з організаціями громадянського суспільства як в регіональному, так і глобальному вимірах.

19 лютого 2007 року у Монако напередодні 10-ї спеціальної сесії Ради керівників Програми ООН з навколишнього середовища та Глобального міністерського екологічного форуму відбувся 9-й Глобальний громадянський форум. В ньому взяли участь представники неурядових організацій та ділових кіл держав-членів ООН, включаючи і Україну. В центрі уваги дискусії були дві теми: глобалізація та навколишнє середовище—мобілізація фінансових ресурсів для вирішення проблеми зміни клімату, Середньострокова програма роботи ЮНЕП на 2010—2013 роки, а також пропозиції щодо покращення діяльності Глобального громадянського форуму [3, с. 127].

Взаємодія структурних органів ООН з міжнародними неурядовими організаціями в сфері охорони навколишнього середовища може бути проілюстрована і на прикладі залучення неурядових структур та представників громадянського суспільства до роботи такого інституту ООН як Європейська економічна комісія. На сучасному етапі ЄЕК ООН активно долучає міжнародні неурядові організації до роботи з визначення порядку денного того чи іншого багатостороннього форуму, підключення відповідних організацій на окремих етапах до переговорного процесу. Особливо показовим в цьому відношенні може бути процес з вироблення, обговорення, прийняття та практичного впровадження положень Орхуської конвенції ЄЕК ООН про доступ громадськості до інформації, участі у процесі прийняття рішень та доступу до правосуддя в сфері екології, яка була прийнята у 1998 році і набула чинності у 2001 році.

Орхуська конвенція конкретизувала собою десятий принцип Декларації Ріо-де-Жанейро щодо оточуючого середовища та сталого розвитку 1992 року, а також регламентувала практичне залучення громадянського суспільства до сфери охорони навколишнього середовища. За характером процесу вироблення основних положень, ведення багатосторонніх переговорів, підписання та ратифікації робота над Орхуською конвенцією стала новаторською та особливо безпрецедентною за рівнем підключення до неї представників міжнародних неурядових організацій. Предтечею Орхуської конвенції став процес під назвою «Довкілля для Європи», що був започаткований у 1991 році. Головним завданням зазначеного Процесу було визнано започаткування та проведення послідовної стратегії з розв'язання екологічних проблем Європи, з особливим наголосом на проблемах відновлення екосистеми постсоціалістичних країн перехідної економіки Центральної Європи. Невід'ємною складовою цього процесу стали міжнародні зусилля з визначення ролі

громадської участі в реалізації стратегії сталого розвитку. Особливістю та позитивною стороною відповідних зусиль було те, що чиновники з багатьох країн з перехідною економікою були колишніми представниками неурядових організацій і, таким чином, активно підтримували роботу з підвищення транспарентності, участі та підзвітності в сфері охорони оточуючого середовища.

На сьогоднішній день екологічні неурядові організації у тісній координації з ЄКО ООН продовжують грати ключову роль на національно-державному рівні в питаннях ратифікації та практичного виконання положень Орхуської конвенції 1998 року. Часто міжнародні неурядові організації надають матеріально-технічну допомогу у розробці національних законів, що допомагають найкращим чином реалізувати положення і правила Документу. Не остання увага відводиться і роботі з урядами держав щодо підвищення інформованості громадськості про положення та виконання Конвенції [4].

Показом прикладом залучення неурядових організацій до роботи міжнародних режимів в сфері охорони навколишнього середовища, які створені в рамках ООН може бути робота щодо розробки, впровадження та виконання Рамкової Конвенції ООН про зміну клімату. Зазначена Конвенція була підписана більш ніж 150 державами світу на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку в Ріо-де-Жанейро у червні 1992 року. Як рамкова конвенція вона заклала базу та своєрідну архітектуру, в якій були віддзеркалені міжнародні зусилля щодо боротьби із загрозою глобальної зміни клімату. Зокрема, Конвенція визначила кінцеву мету новостворюваного міжнародного режиму щодо зміни клімату як завдання із стабілізації викидів парникових газів в атмосферу на такому рівні, який не допускав би небезпечного антропогенного впливу на глобальну кліматичну систему. Крім того Конвенція зобов'язувала промислово розвинуті країни прагнути до стабілізації своїх викидів парникових газів до 2000 року на рівні їх викидів у 1990 році [5].

Вже на своїй першій сесії у 1995 році Конференція Сторін (КС) поставила, що секретаріату слід запрошувати на майбутні сесії Конференції та її допоміжних органів всі міжурядові та неурядові організації, які були допущені на першу сесію, за умови, що стосовно тієї чи іншої конкретної організації не надійде заперечень відповідно до Конвенції і проекту правил процедури, що використовується.

Загалом, підтвердженням транснаціонального характеру роботи РКЗК ООН є факт допуску міжнародних неурядових організацій

в якості спостерігачів на сесії Конференції Сторін, що регулюється пунктом 6 статті 7 Конвенції. Останній передбачає, що «будь-який орган або будь-яка установа, будь то національна чи міжнародна, урядова чи неурядова, що має компетенцію в питаннях, які належать до сфери дії Конвенції та яка повідомила секретаріат про своє бажання бути представленою на сесії Конференції Сторін як спостерігач, може бути допущена до участі у ній, якщо проти цього не заперечує щонайменше одна третина з числа присутніх Сторін» [6].

У 1992 році Рамкова конвенція ООН про зміну клімату (РКЗК ООН), також заклала основу для створення окремого технічного органу з оцінки та експертизи. Ним став Допоміжний орган з наукових і технологічних консультацій (ДОНТК), який остаточно був фактично сформований лише у 1995 році. ДОНТК став експертним органом в рамках ООН, який повинен надавати урядам держав експертні поради. Одночасно ДОНТК було визначено як орган або навіть форум, що має в прямому розумінні усувати політичні розбіжності між державами, які стосуються здійснення наукової експертизи в сфері охорони навколишнього середовища. Основними проблемами при цьому визначалися передусім: питання достовірних наукових знань, легітимність запроваджуваної політики, використання та адекватність знань відносно визначення та проведення глобальної політики в сфері охорони навколишнього середовища [7].

При цьому три різні методи були використані міжнародними неурядовими організаціями для перевірки результатів наукових досліджень та просування дискусій на національному рівні, а також на рівні структурних установ ООН. Серед них: метод політичних стандартів демократичної участі; метод правила консенсусу для зміцнення довіри до наукової експертизи, запровадження дискусій та підключення широкого кола урядів держав; метод залучення до участі інших неурядових організацій, що дає можливість забезпечити широкий спектр діагностичних оцінок [8].

З 18 по 22 червня 2012 року в Ріо-де-Жанейро (Бразилія) пройшла конференція ООН зі сталого розвитку «Ріо +20». Конференція проходила в 2 етапи: 1-й етап—підготовчий з 13–17 червня 2012 року; 2 етап—основний з 18–22 червня 2012 року

Генеральний секретар ООН Пан ГіМун назвав Конференцію Ріо «однією з найбільш важливих конференцій в історії ООН». У ній взяли участь більше 100 президентів і прем'єр-міністрів, тисячі парламентаріїв, мерів, представників ООН, лідерів неурядових організацій і вчених.

На сесіях Форуму були обговорені: доповідь Міжнародного колективу вчених до Конференції РІО+20 «Основи довгострокової стратегії глобального сталого розвитку на базі партнерства цивілізацій», проблеми глобальної енергоекологічної стратегії, стратегії діалогу та партнерства цивілізацій в сферах науки, освіти та культури, представлені проекти будівництва міжконтинентальної полімагістралі Євразія-Америка з тунелем через Берингову протоку, створення Відкритого Інтернет-університету діалогу та партнерства цивілізацій, організації освітнього круїзу «Ноїв ковчег цивілізацій», а також монографії «Аналіз факторів науково-технологічного розвитку в контексті цивілізаційних циклів» і «Світова енергетика 2050».

Заступнику Генерального секретаря ООН Ша-Цзукану було передано лист групи вчених (з Росії, Казахстану, України, Бразилії, Франції, Лівану) про створення при ЕКОСОП Інституту ООН з глобального прогнозування та стратегічного планування.

В результаті обговорення учасники Форуму сформулювали наступні висновки і рекомендації:

1. Міжнародний колектив вчених на основі розробленого ним в 2007–2009 роках Глобального прогнозу «Майбутнє цивілізацій» на період до 2050 року, який доповідав на засіданні Круглого столу в рамках 64-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 27 жовтня 2009 року і на IV цивілізаційному форумі «Перспективи розвитку та стратегія партнерства цивілізацій» в рамках ЕКСПО-2010 в Шанхаї 12 жовтня 2010 року, підготував доповідь «Основи довгострокової стратегії глобального сталого розвитку на базі партнерства цивілізацій».

Доповідь пройшла обговорення на засіданні Круглого столу в рамках 65-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН 28 червня 2011 року, на IV Форумі Альянсу цивілізацій ООН 11 грудня 2011 року, на V цивілізаційному форумі в Парижі 12 квітня 2012 року і була представлена на обговорення VI Цивілізаційного форуму в рамках конференції ООН зі сталого розвитку РІО+20.

Учасники Форуму схвалили проведену міжнародним колективом учених роботу з підготовки Доповіді і погодились з принциповими позиціями його авторів про необхідність приступити до підготовки довгострокової стратегії глобального сталого розвитку, спираючись на представлену міжнародним колективом учених доповідь.

2. Учасники Форуму схвалили основні положення Доповіді «Основи довгострокової стратегії глобального сталого розвитку на базі партнерства цивілізацій» і рекомендували Економічній і Соціальній Раді

ООН розглянути пропозиції міжнародного колективу вчених. Учасники Форуму підтримали положення проекту підсумкового документа Конференції ООН, що ООН та її організації у своїй діяльності в більшій мірі повинні спиратися на сучасну науку і рекомендують створити Світову наукову раду при Генеральному секретареві ООН.

3. На Всесвітніх самітах 1992 та 2002 рр. і Саміті тисячоліття 2000 р. було закладено основи глобальної стратегії сталого розвитку, що орієнтована на ефективне використання світових ресурсів з урахуванням інтересів нинішнього і майбутніх поколінь, визначено мету тисячоліття, яку глобальне співтовариство має намір досягнути до 2015 р. Це дозволило добитися певних успіхів у концентрації зусиль і ресурсів для досягнення зазначених цілей. Разом з тим учасники Форуму відзначили, що глибина і тривалість, які відбуваються в світі криз і трансформацій вимагають розробки і прийняття на Всесвітній зустрічі на вищому рівні науково обґрунтованої довгострокової глобальної стратегії сталого розвитку, що здійснюється на базі партнерства держав і цивілізацій у відповідь на виклики XXI століття.

У цих умовах багато положень глобальної стратегії сталого розвитку, прийняті в минулому столітті, вимагають системного оновлення та нових підходів, що відповідають реаліям і протиріччям XXI століття. На конференції Групі неурядових організацій вдалося зібрати кілька тисяч підписів під резолюцією що закликає змінити підсумковий документ в напрямку конкретних справ, таких як припинення субсидування видобутку викопного палива, створення міжнародних інфраструктур і їх фінансування ООН з охорони навколишнього середовища [9].

Отже, як висновок, можемо відзначити, що змістовне наповнення та форми співробітництва ООН з неурядовими організаціями у галузі охорони навколишнього середовища на сучасному етапі можуть мати різні прояви, а саме:

1) співробітництво відбувається у вигляді тісної взаємодії ООН з неурядовими природоохоронними організаціями через такі канали, як: окремі структурні органи (ЄЕК ООН), спеціалізовані програми (ЮНЕП), міжнародні природоохоронні режими, що створені під егідою ООН (режим РКЗК ООН);

2) залучення міжнародних природоохоронних неурядових організацій в роботу структурних інститутів ООН може відбуватися у різних формах, що передбачають: а) створення міжнародної мережі природоохоронних інститутів, нарощування потенціалу та легітимності їх діяльності; координацію діяльності з органами ООН (приклад ЮНЕП); б) долучення

неурядових організацій до роботи з визначення порядку денного того чи іншого багатостороннього форуму, підключення відповідних організацій на окремих етапах до багатостороннього переговорного процесу з проблем охорони навколишнього середовища (приклад ЄЕК ООН); в) забезпечення з боку міжнародних неурядових організацій ефективного функціонування міжнародних режимів ООН у сфері охорони навколишнього середовища, здійснення функцій моніторингу та контролю за виконанням їх основних принципів та правил, полегшення процедур із передачі наукових технологій, обміну та загального підвищення знання, які реалізуються в їх рамках (приклад РКЗК ООН).

Список використаних джерел:

1. Алимов А. А., Стецко Е. В. Вызовы глобализации и формирование международных институтов поддержания окружающей среды и развития // Общество. Среда. Развитие (Terra Humana). — 2010. — № 3. — С. 51 — 55.
2. Enhancing Civil Society Engagement in the Work of the United Nations Environment Programme: Strategy Paper. — UNEP/GC.22/INF/13. — 21 November, 2002.
3. Чернявська Л. Міжнародні неурядові організації у світовій політиці: монографія / Л. Чернявська. — К.: ВПЦ «Київський університет», 2008. — 215 с.
4. Carl E. Bruch & Roman Czebiniak. Globalizing Environmental Governance: Making the Leap from Regional Initiatives on Transparency, Participation, and Accountability in Environmental Matters // Environmental Law Reporter. — Volume Year XXXII. — April, 2002. — P. 10428 — 10453.
5. NGO Diplomacy The Influence of Nongovernmental Organizations in International Environmental Negotiations. Edited by Michele M. Betsill and Elisabeth Corell. — The MIT Press, 2007. — 264 p.
6. Рамочная конвенция Организации Объединенных Наций об изменении климата. — Нью-Йорк, 1992. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://unfccc.int/resource/docs/convkp/convru.pdf>.
7. Dahan Dalmedico A. Models and Simulations in Climate Change. Historical, epistemological, anthropological and political Aspects // Science without Laws: Model Systems, Cases and Exemplary Narratives. Creager A., Lumbeck E., & Wise N. (eds), Duke University Press, 2007. — P. 184 — 237.

8. Miller C. A. Challenges in the Application of Science to Global Affairs: Contingency, Trust and Moral Order // C.A.Miller and P.N.Edwards (eds). Changing the Atmosphere: Expert Knowledge and Global Environment Governance. — Cambridge MA: MIT Press, 2001. — P. 247 — 285.
9. Конференция ООН по устойчивому развитию «Рио +20». [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://greenlight-int.org/events/2012/konferentsiya-oon-po-ustoychivomu-razvitiyu-rio-20/>.

Стаття надійшла до редакції 06.05.2014 р.

Угрин Д. А. Сотрудничество ООН с неправительственными организациями о области охраны окружающей среды.

Автор рассматривает взаимодействие ООН с неправительственными организациями на уровне ее структурных органов и программ, таких как ЕЭК ООН и ЮНЕП, а также в рамках формирования международного режима по охране окружающей среды.

Ключевые слова: ООН, охрана окружающей среды, неправительственные организации, ЮНЕП, ЕЭК ООН, РКИК ООН.

Ugrin D. UN cooperation with non-governmental organizations on environmental protection.

The author examines the interaction between the United Nations and non-governmental organizations at the level of its structure and programs such as the UNECE and UNEP, as well as in the formation of an international regime for the protection of the environment.

Key words: United Nations, Environment, Non-governmental organizations, UNEP, UNECE UNFCCC.

© Угрин Д. А., 2014

Черкун Є. А.

Студент Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СУЧАСНІ АСПЕКТИ МІЖНАРОДНОЇ БЕЗПЕКИ НА БЛИЗЬКОМУ СХОДІ У КОНТЕКСТІ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ДЕРЖАВИ ІЗРАЇЛЬ

Статтю присвячено аналізу зовнішньої політики держави Ізраїль у контексті врегулювання палестино-ізраїльського конфлікту та іранської ядерної програми. Розглянуто вплив цих аспектів на міжнародну безпеку близькосхідного регіону.

Ключові слова: Ізраїль, Палестина, палестино-ізраїльський конфлікт, іранська ядерна програма, Близький Схід, США.

За час свого існування Держава Ізраїль стикалась з великою кількістю загроз та викликів для своєї зовнішньої політики, зокрема і для існування самої держави. У статті ставиться за мету дослідити розвиток та процес сучасного мирного врегулювання палестино-ізраїльського конфлікту іранської ядерної програми, як загрозу єврейській державі, провести аналіз ролі провідних держав світу у цих двох аспектах міжнародної безпеки, вивчити зміни які відбулись у ескалації та переговорах близькосхідного врегулювання, а також визначити позицію Держави Ізраїль по іранській ядерній проблемі.

Проблематика палестино-ізраїльського конфлікту та іранської ядерної проблеми широко висвітлена в працях іноземних дослідників, зокрема А. Шлаїма, Й. Хеллера, А. Аароні, І. Звягільської, А. Воскресенського. Серед вітчизняних дослідників слід виділити Захарченко А. М. та Коппель О. А.

Починати розгляд сучасного етапу протистояння слід із операції «Литий свинець» 2008 року. Слід зазначити, що ескалації конфлікту передувала угода між Ізраїлем та ХАМАС про перемир'я підписана 19 жовтня 2008 року за посередництва єгипетського керівництва. Беручи до уваги, що ХАМАС є, передусім, терористичним угрупованням, що визнає більшість західних країн, перемир'я було приречене на порушення. На початку листопада ХАМАС почав обстріл ізраїль-

ських міст саморобними ракетами малої дальності—КАСАМами. Реакція Ізраїлю не змусила себе довго чекати. 4 листопада він розпочав першу фазу військової операції метою якої було знищення тунелю, який використовувався терористами, як передатний пункт зброї та ракет для продовження обстрілів. Як наслідок, перемир'я довго не протривало. 3 січня розпочалась наземна операція у Секторі Газу. В результаті дій ЦАХАЛу була завдана велика шкода інфраструктурі та постраждали мирні жителі. Насамперед, завдяки активній участі міжнародного співтовариства, зокрема ГА ООН, сторони домовились про припинення вогню. Викликано це було, перш за все, гуманітарною кризою, яка тривала під час цих двох місяців у Секторі Газу, адже він знаходився у фактичній ізоляції від зовнішнього світу. ХАМАС, зазнавши великих втрат, був зацікавлений у припиненні вогню та встановленні хоча б хиткого, але перемир'я. Результати цієї операції слід занести в актив Ізраїлю, адже було досягнуто принципових цілей, щодо припинення бомбардувань та деморалізації терористів [2, с. 200–207].

Новий етап у близькосхідному врегулюванні супроводжувався двома суттєвими політичними змінами у світі та регіоні. По-перше, до влади в Ізраїлі у лютому 2009 р. прийшов правий блок «Лікуд», під керівництвом Біньяміна Нетаньягу. По-друге, суттєвим змінам сприяло коригування зовнішньої політики США після появи у Білому Домі Демократичної Партії і Президента Барака Обами. Очікувалося, що президент Б. Обама розпочне виправляти помилки, зроблені своїм попередником. Метою першого близькосхідного турне Президента було покращення відносин із мусульманським світом. У своїй зовнішньополітичній доктрині стосовно Близького Сходу Б. Обама підкреслює необхідність врегулювання палестинської проблеми на принципі двох держав і двох народів. Американський президент знов зазначив, що не підтримує продовження будівництва поселень на Західному березі р. Йордан, рівно як і заяви деяких лідерів арабського світу, що Ізраїль треба «скинути в море». У листопаді 2009 р. ізраїльський уряд ввів у дію мораторій на будівництво поселень на землі, яка повинна стати частиною майбутньої палестинської держави. Однак цей мораторій стосувався лише будівництва на західному березі Йордану, не чіпаючи при цьому Східний Єрусалим. У березні 2010 року комісія з планування і будівництва при МЗС Ізраїлю затвердила проект спорудження 1600 нових помешкань у районі Рамат-Шломо у Східному Єрусалимі, що викликало хвилю обурення у арабському світі. Нетаньягу заявив, що Єрусалим є перш за все столицею ізраїльської держави, а не поселен-

ням і мораторій на нього не розповсюджується. Для Нетаньягу, як лідера правого блоку, важливим пунктом мирного врегулювання є визнання арабськими лідерами ізраїльського характеру Держави Ізраїль. ФАТХ, як законна влада Палестинської автономії погоджується прийняти таку умову, аби це сприяло подальшому процесові мирного врегулювання. Чого не можна сказати про ХАМАС, який контролює Сектор Газу. У листопаді 2012 року розпочалась наступна криза у відносинах між Ізраїлем і ХАМАС. Як і у 2008 році, викликано це було бомбардуванням ізраїльських міст. За час операції було вбито 85 палестинців та 3 ізраїльтянина. Однак, через тиждень після початку операції, 20 листопада було підписано перемир'я між ХАМАС та Ізраїлем, за посередництва нового керманіча Єгипту Мухаммеда Мурсі. Перемир'я, безумовно, стало більш важливим для ХАМАС, який, фактично здобув міжнародне визнання, як керівник у Секторі Газа. ХАМАС здобув важливу роль у регіоні, а Єгипет проявив себе як стабільного посередника у процесі мирного врегулювання. ФАТХ, який підтримують західні країни, був фактично ізольований від процесу підписання перемир'я.

Слід зазначити, що палестинське керівництво йде на активний курс визнання держави. 29 листопада 2012 року ГА ООН надала статус Палестинідержави-спостерігача. Палестина була прийнята до ЮНЕСКО. Як заявив Шимон Перес у інтерв'ю телеканалу Euronews: «Ми будемо відповідати провокацією на провокацію» [20], підкресливши, що ізраїльське керівництво розглядає дії Палестини в ООН, як такі, на які повинна бути адекватна реакція.

Спостерігається деяке «похолодання» у відносинах між США та Ізраїлем. Аби повернути взаєморозуміння Барак Обама відвідав у кінці березня 2013 року Ізраїль та Палестину у рамках свого близькосхідного турне, яке і дало змогу поновити довіру між Ізраїлем та США. Щодо мирного врегулювання, треба зазначити, що позиція США продовжує базуватися на принципі дві держави та два народи. США засуджує будівництво поселень, зазначаючи, що це не дає можливості розпочати переговори на рівних засадах [19, с. 198–240].

Важливим пунктом конфлікту є, безумовно, вимога ПНА звільнити з ізраїльських тюрем палестинських ув'язнених. Саме смерть Мейсора Абу Хамді від раку горла, який був одним із високопосадових керівників палестинських сил безпеки і якому було відмовлено у достроковому звільненні задля продовження лікування викликало нову ескалацію конфлікту. 3 квітня палестинці порушили перемир'я, яке тривало з листопада 2012 р., випустивши декілька ракет по території Ізраїля.

У відповідь ізраїльська авіація нанесла авіаудар по безлюдній території Сектора Газа, в наслідок якого ніхто не постраждав [16, с. 5].

Слід відмітити, що Сполучені Штати Америки є, мабуть, єдиною країною в світі, яка активно сприяє мирним переговорам. Прикладом того є човникова дипломатія держсекретаря Джона Керрі, який багато разів відвідував Близький Схід з метою усадити конфліктуючі сторони за стіл переговорів. Після 6 візитів Керрі до Ізраїлю та Палестини було вирішено розпочати переговори у кінці липня, які повинні були протривати 9 місяців, а якщо знадобиться — то і більше. За умови, що перемовини дадуть результат сторони вирішили провести загальнонаціональні референдуми задля прийняття відповідних доленосних рішень [14, с. 6]. Позиція Палестини базується на припиненні поселенської діяльності та визнання кордонів 1949–1967 років. Ізраїльтяни навпаки пропонують переговори без попередніх умов. Для початку переговорного процесу Ізраїль вирішив випустити з тюрем 104 палестинських ув'язнених, тим самим трохи зменшивши напругу [11]. Позиція США, як посередника, базується на тому, що створення палестинської держави є єдиним імовірним рішенням конфлікту на Близькому Сході. Зазначається, що це є в інтересах Ізраїлю — встановити мир в регіоні. Однак, переговори опинилися на грані зриву, так і не розпочавшись. Б. Нетаньяху направив лист Д. Керрі, у якому висказав свою занепокоєність низкою заяв з палестинської сторони. Зокрема, заява голови ПНА М. Аббаса, що ізраїльтянам нема місця у майбутній палестинській державі [7]. У відповідь на це, Ізраїль заявив про план побудувати 1,2 тис. домів у єврейських поселеннях, що, звісно, викликало невдоволення палестинської сторони, а також США і ЄС [8; 12; 17]. Завдячуючи активній участі Держдепартаменту США була проведена низка зустрічей. Хоча, за 3 місяця і 5 раундів переговорів не було досягнуто жодних здобутків.

На початку листопада Ізраїль оголосив тендер на будівництво будинків у поселеннях [9], викликавши, таким чином, роздратування США та ЄС [18]. Однак, через тиждень таке рішення було відкликано.

Наприкінці грудня 2013 року почалась нова ескалація конфлікту. У зв'язку з обстрілами ізраїльських міст та нападів на мирних жителів, що почастишали, ізраїльська армія нанесла удари по цілям ХАМАС [3]. Переговори, фактично, були зірвані. У березні та квітні 2014 року також відбулися обміни ударами. На початку березня ПНА подала заявки у більш ніж 15 міжнародних організацій з метою членства у якості держави [13]. У відповідь на це Ізраїль запровадив економічні санкції, відмовившись переводити податки та заборонивши доступ

ПНА к депозитам у ізраїльських банках [4]. Наразі Ізраїль відмовляється продовжувати переговори з огляду на врегулювання міжпалестинського конфлікту, який тривав протягом 7 років. Тепер ФАТХ та ХАМАС домовляються про створення нового коаліційного кабінету міністрів [10].

На нашу думку, ці переговори з самого початку були приречені на невдачу. Під тиском США сторони були зобов'язані сісти за стіл переговорів. У противному випадку, вони б показали себе такими, що не бажають йти на поступки. Також цілком природно, що наявність у керівництві ізраїльської держави правих сил та терористичних угруповань у Палестині ніколи не буде сприяти врегулюванню суперечностей. Зараз, фактично, процес мирного врегулювання цілковито залежить від того, наскільки сторони зможуть подолати десятиріччя ворожнечі та переступити через деякі свої принципи. Важливо, яку роль відіграють західні партнери Ізраїлю та арабські Палестини.

Важливим фактором забезпечення безпеки в близькосхідному регіоні є позиція Ізраїлю щодо іранської ядерної проблеми. Аби найповніше розкрити позицію Ізраїлю щодо іранської ядерної проблеми я звернувся до, на мою думку, найбільш достовірного джерела, а саме, до промови, яку виголосив прем'єр-міністр Бен'ямін Нетаньяху на Генеральній Асамблеї ООН у Нью-Йорку. Пан прем'єр звернув увагу у своїй доповіді на те, що Персидська держава у давні часи ніколи не була ворогом для євреїв. Ситуація ненависті склалася лише тоді, коли в Ірані до влади прийшов «диктатор, відомий як «Верховний керівник»—спочатку аятола Хомейні, а зараз— аятола Хаменеї». Усі президенти із 1979 року були лояльними служниками цього «нешадного режиму» [1]. Як нам усім відомо, Президент Роухані пішов на переговори із західним світом, що, на думку ізраїльського керівника, є не більш, ніж прикриття для реалізації іранської ядерної програми. Для Ізраїлю, це питання є життєво важливим, оскільки іранські керівники дуже часто погрожують змести єврейську державу з лиця землі. Нетаньяху привів декілька фактів, які, я вважаю, дуже яскраво підтверджують висунуті ним обвинувачення. По-перше, з 1989 по 2003 роки теперішній президент Ірану був на чолі Верховної Ради Національної Безпеки Ірану. За цей час в Берліні були вбиті опозиціонери іранського режиму, був зроблений теракт у Буенос-Айресі у єврейському центрі, а також були вбиті американські солдати у Саудівській Аравії. Безумовно, Роухані керував цими «терористичними операціями». По-друге, у своїй книзі про часи, коли він був головою на переговорах із світовим співтовариством про ядерну програму, Роухані зазначає, що: «Поки ми розмовляли із євро-

пейцями у Тегерані, ми встановлювали обладнання у Ісфахані» [15]. Об'єкт в Ісфахані — це невід'ємна частина іранської ядерної програми, де конвертують уранову руду у форму для збагачення. Тобто тактика Роухані досить чітка: затягувати переговори, йти на невеликі послаблення, робити незначні обіцянки задля ліквідації санкцій. Що у свою чергу дасть змогу, на думку іранського керівника зберегти необхідний ядерний потенціал та інфраструктуру для швидкого виробництва бомби тоді, коли керівництво цього захоче. Ця тактика має свої підстави. Адже вже такий самий «трюк» вдався у Північній Кореї. Так само як і Іран вона стверджувала, що її ядерна програма призначена лише для мирних цілей. Так само, як і Іран, Північна Корея давала пусті обіцянки і незначні поступки в обмін на відміну санкцій. У 2005 році Корея домовилась із західним світом, що ліквідує свою військову ядерну програму та приєднається до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) в обмін на зняття санкцій. Світове співтовариство довірилось. І вже через рік Північна Корея провела перший ядерний вибух. Однак, не можна порівнювати Корею і Іран. Адже Іран знаходиться і підриває стабільність у найбільш нестабільному регіоні планети. Дуже небезпечно давати змогу радикальним режимам мати у своєму розпорядженні руйнівну могутність. 20 століття тому яскравий приклад.

Для усього світу, на думку Нетаньяху, прийнятною буде така політика щодо Ірану: по-перше, Іран повинен повністю припинити збагачення урану, по-друге, вивезти з території Ірану усі запаси вже збагаченого урану, по-третє, ліквідувати інфраструктуру, яка дозволяє швидко виготовляти атомну бомбу. Ці заходи припинять ядерну програму Ірану та ліквідують можливість її поновлення. Потрібно продовжувати санкції. Адже це єдиний важіль впливу на Іран. Питання лише в тому, чи зможе увесь світ не повірити у «щиру політику» нового іранського президента. Але, якщо буде потрібно, то Ізраїль буде вирішувати іранську проблему самотужки. Нетаньяху зауважив, що завдяки цій небезпеці арабські сусіди Ізраїлю усвідомили, що Ізраїль для них не ворог. І якщо буде потрібно, підтримають його [1].

На мою думку, як і у питанніврегулювання палестино-ізраїльськогоконфлікту, так і у іранській ядерній проблемі, як загрози існування Держави Ізраїль у найближчі роки усе більшу роль будуть відігравати позиції провідних держав світу. Б. Обама, прийшовши до влади, взяв курс на миротворчу діяльність на Близькому Сході, виступаючи посередником у палестино-ізраїльських переговорах. Але, слід зазначити, що човникова дипломатія Д. Керрі поки не дала результатів.

Якщо на початку мирних переговорів у липні 2013 р. американці сподівались виробити підсумковий документ, то тепер їх головним завданням є хоча б втримати сторони за столом перемовин. На мою думку, у врегулюванні близькосхідної кризи ЄС не відіграє значної ролі і, як правило, його позиція перетинається з американською. Чого не можна сказати про РФ. Ні для кого вже не є секретом, що Росія багато років постачала зброю режиму Б. Асада в Сирії. Тим самим спонсоруєчи палестинських бойовиків, яким Асад залюбки продавав зброю. Я вважаю, що російська сторона, як ніхто зацікавлена в продовженні та періодичній ескалації конфлікту.

Теж саме стосується і іранської ядерної програми. На сьогоднішній день ми бачимо потепління у відносинах між світовим співтовариством та Іраном. Проводяться зустрічі, обговорення. Безумовно, це позитивний крок, що напруга у відносинах зменшується. Але, слід звернути увагу, що для Ізраїлю Іран є справжнім ворогом на Близькому Сході. Прикладом цього слугує затримання в ізраїльському порту Ейлат корабля, який йшов із Ірану під прапором Панами. На ньому було знайдено 40 ракет «земля-земля», 180 мінометних снарядів та 400 тисяч автоматних патронів. За задумом, це озброєння повинно було знайти свій притулок у базах ХАМАС.

Таким чином, підводячи підсумок, на мою думку, активність і бажання західних партнерів зрозуміти та прислухатись до Ізраїлю є, на сьогоднішній день, основним у забезпеченні зовнішньої безпеки єврейської держави.

Список використаних джерел:

1. Нетаньягу Б. Речь премьер-министра Израйля Б.Нетаниягу в ООН. Полный текст. [Електронний ресурс] / Б. Нетаньягу.—2013.—Режим доступу до ресурсу: <http://antisemitizmu-boy.blogspot.com/2013/10/blog-post.html>.
2. Захарченко А. М. Арабсько-ізраїльський конфлікт: проблеми врегулювання на сучасному етапі: зб. статей / А. М. Захарченко.—Одеса: Фенікс, 2009.—240с.
3. Израильская армия сообщила об ударах по шести целям в секторе Газа [Електронний ресурс] / <http://ria.ru>.—2013.—Режим доступу до ресурсу: <http://ria.ru/world/20131224/986231037.html>
4. Израиль вводит экономические санкции против палестинцев [Електронний ресурс] / <http://ria.ru>.—2014.—Режим доступу до ресурсу: <http://ria.ru/world/20140410/1003413841.html>

5. Израиль впервые с прошлого года нанес авиаудар по сектору Газа [Электронный ресурс] /<http://ria.ru>. — 2013. — Режим доступа до ресурсу: <http://ria.ru/world/20130403/930689550.html>
6. Израиль и палестинцы возобновят мирные переговоры «по существу» [Электронный ресурс] /<http://ria.ru>. — 2013. — Режим доступа до ресурсу: <http://ria.ru/world/20130814/956112601.html>
7. Израиль направил США письмо с критикой палестинской стороны [Электронный ресурс] /<http://ria.ru>. — 2013. — Режим доступа до ресурсу: <http://ria.ru/world/20130811/955570086.html>
8. Израиль объявил о плане построить 1,2 тыс домов в еврейских поселениях [Электронный ресурс] /<http://ria.ru>. — 2013. — Режим доступа до ресурсу: <http://ria.ru/world/20130811/955629725.html>
9. Израиль объявил тендер на строительство жилья на оккупированных землях [Электронный ресурс] /<http://ria.ru>. — 2013. — Режим доступа до ресурсу: <http://ria.ru/world/20131104/974562515.html>
10. Израиль отменил переговоры с Палестиной после примирения ФАТХ и ХАМАС [Электронный ресурс] /<http://ria.ru>. — 2014. — Режим доступа до ресурсу: <http://ria.ru/world/20140423/1005166864.html>
11. Израиль утвердил амнистию 26 палестинцев ради прогресса на переговорах [Электронный ресурс] /<http://ria.ru>. — 2013. — Режим доступа до ресурсу: <http://ria.ru/world/20130812/955664613.html>
12. МИД Британии: поселенческая деятельность Израиля усложняет конфликт [Электронный ресурс] /<http://ria.ru>. — 2013. — Режим доступа до ресурсу: <http://ria.ru/world/20130812/955870687.html>
13. Палестина продолжит добиваться присоединения к институтам ООН [Электронный ресурс] /<http://ria.ru>. — 2014. — Режим доступа до ресурсу: <http://ria.ru/world/20140428/1005700226.html>
14. Премьер Израиля хочет вынести на референдум мирный договор с ПНА [Электронный ресурс] /<http://ria.ru>. — 2013. — Режим доступа до ресурсу: <http://ria.ru/world/20130502/935658854.html>
15. Речь Нетаниягу: первые отклики [Электронный ресурс] / 9tv.co.il. — 2013. — Режим доступа до ресурсу: <http://9tv.co.il/news/2013/10/02/159862.html>.

16. Салафитская группировка взяла ответственность за обстрел Израиля [Электронный ресурс] /<http://ria.ru>. — 2013. — Режим доступа до ресурсу:<http://ria.ru/world/20130403/930730503.html>
17. США обеспокоены планами Израиля по строительству в поселениях [Электронный ресурс] /<http://ria.ru>. — 2013. — Режим доступа до ресурсу:<http://ria.ru/world/20130812/955871356.html>
18. США обеспокоены планами Израиля по строительству поселений [Электронный ресурс] /<http://ria.ru>. — 2013. — Режим доступа до ресурсу:<http://ria.ru/world/20131112/976422768.html>
19. Торкунов А. В., Малыгин А. В. Современныемеждународныеотношения: Учебник / Под ред. А. В. Торкунова, А. В. Малыгина. — М.:Аспект Пресс, 2012. — 198–240 с.
20. Шимон Перес. «Лучший исход войны — мир». — Euronews. — Россия. — 05.03.2013. — [Электронный ресурс] / Режим доступа до джерела:<http://ru.euronews.com/2013/03/05/shimon-peres-democracy-is-the-equal-right-to-be-different/>.

Стаття надійшла до редакції 15.04.2014 р.

Черкун Е. А. Современные аспекты международной безопасности на Ближнем Востоке в контексте внешней политики государства Израиль

Статья посвящена анализу внешней политики государства Израиль в контексте урегулирования палестино-израильского конфликта и иранской ядерной программы. Рассмотрено влияние этих двух аспектов на международную безопасность ближневосточного региона.

Ключевые слова: Израиль, Палестина, палестино-израильский конфликт, иранская ядерная программа, Ближний Восток, США.

Cherkun E. A. Modern aspects of international security in the Middle East in the context of the foreign policy of the State of Israel

The article is dedicated to the analysis of the foreign policy of Israel in the light of settlement of israeli-palestinian conflict and iranian nuclear program. The impact of these two issues on international security of Middle East region was examined.

Key words: Israel, Palestine, israeli-palestinian conflict, iranian nuclear program, Middle East, the United States.

Мельник Р.Л.

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ІНСТИТУТИ БАГАТОСТОРОННЬОЇ ДИПЛОМАТІЇ В АЗІЇ: ЗАЯВКА НА РЕГІОНАЛЬНЕ ЛІДЕРСТВО

Висвітлено необхідність створення ефективного інституту багатосторонньої дипломатії в Азії, а також здійснено порівняльний аналіз потенціалу існуючих регіональних організацій щодо трансформації у повноцінну пан-азійську структуру в контексті співробітництва у сфері безпеки.

Ключові слова: інститут багатосторонньої дипломатії, пан-азійська організація, безпека, широке представництво.

Початок ХХІ століття ознаменований, за словами радника американського президента і колишнього головного редактора «Ньюсвік» Ф. Закарії, стрімким зростанням країн, що почасти зараховувались до «третього світу». За таких умов актуалізується потреба у з'ясуванні особливостей політичної ситуації в цих регіонах, проблем безпеки, механізмів побудови відносин між країнами, зокрема через інститути багатосторонньої дипломатії (організації, форуми, конференції) тощо. З цих міркувань Азія стає одним з найперспективніших об'єктів дослідження, охоплюючи до 60% населення земної кулі, 25% світового ВВП. Тут також взаємодіють найпотужніші держави світу: КНР, Індія, Японія, РФ, Південна Корея, Індонезія та США [16]. На сьогодні можна стверджувати, що прогресивний і мирний розвиток азійського регіону визначатиме тенденції світового порядку та економічного розвитку в майбутньому.

Метою статті є дослідження потенціалу та можливостей існуючих багатосторонніх структур в Азії щодо можливості їхнього перетворення на пан-регіональну організацію, яка б стала майданчиком зустрічей та обговорення ключових проблем безпеки задля послаблення напруженості між азійськими державами. Головна ідея полягає у підвищенні інтересу до застосування інструментів багатосторонньої дипломатії в Азії, як запоруки стабільного розвитку динамічних азійських країн в найближчі десятиліття.

Джерелами до вивчення даної проблематики послужили роботи Л. Васильєва [1], Ю. Левтонової [2], А. Сіддікі [19], В. Шаповалова [3], Е. Мартинової [8], В. Філіпенка [4] та ін., в яких автори розглядали необхідність налагодження діалогу між державами Азії для зниження рівня конфліктогенності в регіоні, темпів гонки озброєнь та вирішення територіальних спорів. Малодослідженими залишаються порівняльні переваги діючих інститутів багатосторонньої дипломатії в Азії, як компонентів архітектури безпеки. Впродовж останнього десятиліття все більше науковців, політологів дають власні прогностичні оцінки майбутнього століття домінування Азії. У працях науковців А. Бажректаревича [5], Р. Хааса [16] та ін. визначено два можливі сценарії розвитку азійського регіону: за умови створення багатосторонньої структури, наділеної мандатом розгляду питань безпеки — мирний динамічний економічний розвиток і процвітання; за відсутності відповідної організації — збройні конфлікти і хаос.

У найближчі десятиліття майбутнє Азії безпосередньо буде обумовлене її стабільністю, що послаблюється невирішеними територіальними проблемами, проявами іредентизму, ядерними амбіціями держав, конфліктами через експлуатацію і доступ до природних ресурсів, зокрема, морських біоресурсів, питної води та систем водопостачання, екологічними проблемами, нерівномірним економічним і демографічним розвитком. Першим варіантом є відносно знайомий шлях розвитку: стрімке зростання економік регіону та уникнення конфліктів. Другий варіант прогнозує зростання рівня напруги, військових бюджетів, уповільнений економічний розвиток, що перешкоджатиме торгівлі, туризму, інвестиціям, а також може призвести до збройного конфлікту, серед іншого й протистояння у кіберпросторі [16].

В Азії немає жодної держави без претензій щодо наземних або морських кордонів до своїх сусідів. Найбільш резонансними питаннями в контексті безпеки є російсько-японський конфлікт (Курильські острови), антияпонські настрої Південної Кореї і Китаю, суперечки між Китаєм та Індією щодо кордону, індійсько-пакистанський конфлікт, розділення Корейського півострова, ядерна зброя Північної Кореї, тиск Китаю на «периферійні» держави, тайванська проблема, ігнорування Японією своїх фіксованих військових обмежень тощо. В одній лише акваторії Південно-Китайського моря налічується більше десятка територіальних суперечок, де проявляються передусім лідерські амбіції КНР.

Необхідною умовою зниження рівня конфліктогенності в Азії є інтенсифікація дипломатичних зусиль, укладення регіональних пактів, скликання на регулярній основі форумів чи конференцій для закладення основ контролю над зростанням військової потуги держав, вжиття заходів щодо зміцнення довіри, зниження ризиків загострення відносин між азійськими державами, ведення вільної торгівлі, боротьби зі змінами клімату тощо. Кульмінацією побудови архітектури безпеки на азійському континенті стала б регіональна організація, яка відповідатиме двом критеріям: широке представництво (виключно азійських держав) та мандат на регулювання питань безпеки. Це може бути, як новостворена структура, так і трансформована існуюча організація, яка має бути відкритою для нових членів (широка залученість) або передбачати формати співпраці не тільки між державами-членами та включати питання безпеки до своєї компетенції.

На даний час серед структур пан-азійської безпеки домінують асиметричні двосторонні варіації: від чітко визначених і стабільних договорів про ненапад та безпеку до менш формальних механізмів (угоди щодо співпраці в конкретних сферах). Важливою характеристикою цих угод є те, що однією зі сторін виступає провідна держава Азії, а з іншої—держава з місцевої периферії чи позарегіональний гравець, наприклад: США—Японія, США—Південна Корея, США—Сінгапур, РФ—Індія, Австралія—Східний Тимор, РФ—КНДР, США—Саудівська Аравія, Росія—Іран, Індія—Мальдіви і т. д. [5].

Доцільно розглянути потенціал існуючих субрегіональних інститутів в Азії щодо трансформації в повноцінну регіональну організацію, на кшталт Ради Європи, ОБСЄ, ОАД, CELAC або АС, що б слугувала майданчиком для обговорення існуючих проблем відносин та розвитку азійських країн.

Найбільшим багатостороннім регіональним об'єднанням є АТЕС (Азійсько-тихоокеанське економічне співробітництво), до складу якого входить 21 держава, включаючи країни американського континенту та тихоокеанського регіону. Це форум економік країн-членів, а не самих суверенних держав, метою якого є просування багатосторонньої системи торгівлі, досягнення успішних результатів в рамках Дохійського раунду СОТ, розвиток інфраструктури та інвестицій, сприяння транскордонному співробітництву, підприємницькій діяльності в державах-членах [10]. Отже, цілі діяльності та членський склад об'єднання фіксують невеликі перспективи його трансформації в пан-регіональну безпекову структуру.

Організація Ісламського Співробітництва не може претендувати на роль пан-азійської організації, оскільки є міжурядовою мусульманською організацією, членами якої є азійські та африканські країни, хоча й наділена мандатом на питання безпеки. Ще менше шансів є у Руху неприєднання, котрий не має чіткої інституційної структури, не охоплює весь політичний ландшафт Азії та переживає період «пасіонарного ренесансу», перебуваючи у пошуках порядку денного [7].

Організація щодо сприяння розвитку енергетики на Корейському півострові (КЕДО) та Контактна група по Ірану (P5+1 — п'ять постійних членів Ради Безпеки ООН і ФРН) є схожими за своєю сутністю, однак обидва об'єднання покликані розглядати конкретні питання безпеки, пов'язані зі стримуванням Північної Кореї та Ірану з боку великих периферійних держав, які намагаються скоригувати їхню поведінку. Дані структури є вузько зорієнтованими у політичному та організаційних планах.

Шанхайська організація співробітництва (ШОС), що об'єднує Росію, Китай і чотири держави Центральної Азії, проголошує метою діяльності протидію новим і традиційним загрозам безпеці, а також співпрацю в економічній і гуманітарній сферах [9]. Однак дана організація не передбачає відкритого членства для інших країн Азії, а також фокусується лише на центральноазійському регіоні. Аналогічною є ситуація з Радою співробітництва держав Перської затоки, що згрупувала шість монархій Аравійського півострова, оскільки з часу заснування у 1982 р. організація жодного разу не розширювалась і не створювала механізмів співробітництва з іншими державами, котрі не є членами. Ось чому, враховуючи обмежене коло членів, відсутність форматів співпраці з іншими акторами регіону, узгодженого порядку денного та скоординованої стратегії дій щодо існуючих регіональних проблем, можна ідентифікувати потенціал перетворення даних організацій в загальноазійську структуру як вкрай низький.

На індійському субконтиненті слід виокремити Асоціацію регіонального співробітництва країн Південної Азії (СААРК). Ця організація має чіткий мандат, функціональний інституційний механізм. Проте головною проблемою є протистояння двох найбільших членів — ядерних держав Індії та Пакистану. Більше того, домінуючим є вплив Індії, на частку якої припадає майже три чверті від загального ВВП і населення регіону СААРК і майже 60% від загального обсягу міжнародної торгівлі [19]. У зв'язку з її розмірами та позицією в регіоні існує необхідність згоди Індії щодо прийняття будь-яких рішень, тому не має сенсу міркувати

про розширення організації, яка у своїх сучасних межах є малоефективною.

Вартою уваги є Асоціація країн Південно-Східної Азії (АСЕАН), що є найпотужнішим інтеграційним блоком в Азії. Заснована в 1967 р., вона включає десять країн-членів (Бруней-Дарусалам, Камбоджу, Індонезію, Лаос, Малайзію, М'янму, Філіппіни, Сінгапур, Таїланд, В'єтнам). Статус спостерігача мають Папуа-Нова Гвінея і Східний Тимор. Сьогодні АСЕАН є третьою опорою динамічного розвитку Азії разом з Китаєм та Індією з населенням близько 600 млн. чол., сукупним ВВП 2,3 трлн дол. та 6% зростанням впродовж останніх п'ятнадцяти років [11].

Економічна співпраця стає інструментом налагодження відносин з провідними азійськими державами: підписано угоди про вільну торгівлю з Китаєм, Японією, Республікою Корея (АСЕАН+3), Індією, а також з Австралією та Новою Зеландією. До 2024 р. планується створення зони вільної торгівлі АСЕАН+3 [15]. Цьому сприяє і той факт, що в межах АСЕАН створений один з найбільших у світі субрегіонів вільної торгівлі (АФТА), а частка взаємної торгівлі цих країн у загальному обсязі їхнього зовнішньоторговельного обороту сягає майже третину [4, с. 124].

В останні роки на порядку денного пріоритетними стали питання енергетичної та продовольчої безпеки. Дійсно АСЕАН виступає в ролі одного з системоутворюючих елементів архітектури безпеки і співробітництва в АТР. Ключовим механізмом є система «діалогів» Асоціації з провідними державами світу, що бере початок з 1970-х рр. Партнерами по діалогу з АСЕАН є 9 держав (Австралія, Індія, Канада, Китай, Нова Зеландія, Республіка Корея, Росія, США, Японія), а також ЄС. «Секторальний» партнер Асоціації по діалогу — Пакистан. Основні напрямки взаємодії визначаються на щорічних зустрічах міністрів закордонних справ АСЕАН і партнерів по діалогу, а також нарадах МЗС Асоціації (т. зв. постміністерських конференцій) у форматі «10+1» [6].

Система «діалогового» партнерства АСЕАН стала основою поглибленої взаємодії Асоціації із східноазійською «трійкою» (КНР, Японія, РК) у форматі «10+3», формалізованої у 1999 р. З 2002 р. скликаються саміти АСЕАН-Індія, а з 2005 р. — Східноазійські саміти у форматі «АСЕАН +6» (КНР, Японія, РК, Індія, Австралія, Нова Зеландія). На 5-му саміті у жовтні 2010 р. до механізму приєдналися РФ і США (двосторонні саміти — з 2005 і 2009 рр.). Таким чином, АСЕАН має

чітко відпрацьовані формати співробітництва з іншими країнами Азії, залучаючи до орбіти своєї діяльності все більше держав [13].

Запорукою успішної регіональної взаємодії країн Асоціації є т. зв. «метод АСЕАН», який можна вважати інструментом забезпечення успіху і стабільності. Метод базується на двох індонезійських концепціях: діалогу — «мушаварах» і консенсусу — «муфакат». В його основі лежить поступовий і неформальний стиль ведення переговорів, надається величезна роль особистим контактам політичних лідерів, важливе значення самому процесу діалогу без швидкого досягнення чіткого результату. Такий підхід дозволяє уникати конфліктних ситуацій, але часто негативно позначається на ефективності та оперативності реагування організації на сучасні виклики [8].

Питанням безпеки приділяється особлива увага у діяльності АСЕАН. З 1994 р. діє Регіональний форум АСЕАН (АРФ) з питань безпеки з метою зміцнення заходів довіри та безпеки, превентивної дипломатії. У ньому беруть участь 27 держав та члени «десятки»: партнери по діалогу і низка інших держав АТР. Сесії АРФ проводяться на рівні міністрів закордонних справ щорічно, одночасно з нарадами міністрів закордонних справ членів Асоціації та постміністерськими конференціями. Однак остання зустріч у 2012 р. засвідчила розбіжності між країнами АСЕАН, оскільки вони не виробили фінального документу щодо спірних питань, що свідчить про кризу діяльності АРФ [14]. Однак безпека фігурує у цілях АСЕАН на наступні 20 років, оскільки у 2003 р. лідерами об'єднання була схвалена концепція Співтовариства АСЕАН, що передбачає триєдине завдання створення в рамках Асоціації до 2020 р. (тепер — до 2015 р.) економічної, соціокультурної спільнот та спільноти політики і безпеки [13].

Цінним є досвід АСЕАН, здобутий при представленні інтересів держав-членів (5 учасників) у конфлікті з КНР щодо спірних територій у Південно-Китайському морі. Переговори щодо Кодексу поведінки сторін в ПКМ ведуться ще з 1990-х рр. У 2002 р. країнами АСЕАН та КНР було підписано Декларацію поведінки сторін у Південно-Китайському морі, яка обумовлює можливість укладення Кодексу, однак це ускладнюється позицією Китаю, протистоянням США та КНР у регіоні, відсутністю узгодженої позиції самих держав організації, «зіткненням націоналізмів» конфліктуючих сторін (настрої всередині країн) та невіршеними територіальними суперечностями між самими асеанівцями. Проте робота щодо Кодексу ведеться і надалі АСЕАН, кидаючи виклик

кризовим тенденціям функціонування, пов'язаними з її базовою концепцією «м'якого інституціоналізму» [2, с. 147].

Важливе місце у діяльності Асоціації займає створення у ПСА зони, вільної від ядерної зброї. Відповідний договір був підписаний в Бангкоці в 1995 р. і набув чинності 1997 р. На черговій міністерській зустрічі АСЕАН у 2013 р. було схвалено План дій для просування імплементації Договору про створення без'ядерної зони у Південно-Східній Азії на (2013—2017 рр.). Короткостроковим завданням є схвалення на зустрічі у Пномпені 2014 р. додаткового Протоколу до даного договору, який буде містити ядерні гарантії з боку держав-членів ядерного клубу [18].

Слід відзначити рішення про створення механізму Нарад міністрів оборони АСЕАН з вісьмома основними партнерами по діалогу («ADMMPlus»), прийняте у квітні 2010 р. Перша зустріч відбулась успішно в жовтні 2010 р. в Ханой. У спільній декларації цей формат співпраці визначається як ключовий компонент регіональної архітектури безпеки. Практична робота ведеться на рівні старших посадових осіб оборонних відомств, робочих груп військових експертів рамках п'яти профільних напрямів—у сферах надзвичайного реагування, морської безпеки, військової медицини, боротьби з тероризмом і миротворчості [13]. Разом з тим, АСЕАН співпрацює з РК, КНР та Японією та окремо з Китаєм у сфері боротьби з транснаціональною злочинністю відповідно у форматах АММТС+3 (2004), АММТС+China (2009) [12].

З огляду на колосальний потенціал АСЕАН держави-члени прагнуть збільшити свій вплив на вирішення глобальних проблем. Так, у ході 19-ого саміту «десятки» на Балі у 2011 р. було прийнято рішення про створення Асоціацією до 2022 р. «спільної платформи з глобальних проблем», що передбачає формування консолідованої позиції «десятки» з актуальних проблем сучасності. Осередком втілення в життя ініціатив АСЕАН у цій сфері мав стати Інститут миру і примирення АСЕАН та Мережа миротворчих центрів в АСЕАН, відкриття яких було заплановано на 2012 р. [17].

Таким чином, існує ймовірність створення ефективної багатосторонньої пан-азійської структури на базі АСЕАН, оскільки тільки ця організація відповідає критеріям, що висувуються перед ключовою структурою в архітектурі безпеки в Азії. Вона об'єднує виключно азійські країни і безперервно залучає до співпраці нові сторони. Політичні здобутки АСЕАН разом з економічними результатами створили даному інтеграційному об'єднанню позитивний імідж на міжнародній арені.

За роки свого розвитку інтеграційний блок здобув унікальний досвід колективного вироблення спільної лінії поведінки на міжнародній арені, а також практики колегіального пошуку шляхів вирішення внутрішніх проблем безпеки в Південно-Східній Азії на основі принципів консенсусу, взаємодопомоги, консультацій. Отже, тільки АСЕАН спроможна гарантувати безпечний клімат в Азії для здійснення зносин між державами регіону з метою узгодження позиції щодо спірних питань в якості провідного інституту багатосторонньої дипломатії у різнорівневих процесах взаємодії країн Азії.

Список використаних джерел:

1. Васильєв Л. Е. АСЕАН в начале XXI века. Актуальные проблемы и перспективы / Л. Е. Васильев. — М.: ИД «ФОРУМ», 2010. — 368 с.
2. Левтонова Ю. Юго-Восточная Азия в 2012—2013 гг. / Ю. Левтонова // Актуальные проблемы развития Востока. — М.: «Восток», 2013. — № 5. — 225 с. — С. 143–151.
3. Шаповалов С. Хартія АСЕАН і нові виклики регіональній інтеграції / С. Шаповалов // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К.: ІМВ, 2012. — Вип. 107, ч. 2. — 178 с. — С. 145–149.
4. Філіпенко В. Міжнародний поділ праці в АСЕАН / В. Філіпенко // Актуальні проблеми міжнародних відносин. — К.: ІМВ, 2012. — Вип. 110, ч. 1. — 164 с. — С. 124–128.
5. Бажректаревич А. Превентивная дипломатия: Не будет века Азии без пан-азиатской организации / А. Бажректаревич // Международная жизнь [издание МИД РФ], [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://interaffairs.ru/print.php?item=7771>
6. Ассоциация государств Юго-Восточной Азии / Центр АСЕАН при МГИМО (У) МИД России [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.asean.mgimo.ru/ru/asean-c/11-rus/informatsiya/113-assotsiatsiya-gosudarstv-yugo-vostochnoj-azii>
7. Астахов Е. Движение неприсоединения на современном этапе / Е. Астахов // Российский совет по международным делам [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://russiancouncil.ru/inner/?id_4=1083#top
8. Мартынова Е. АТЭС vs АСЕАН: генезис, эволюция, перспективы развития // Вестник международных организаций. 2012. № 2 (37) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.hse.>

- ru/pubs/lib/data/access/ticket/1391154680d2986f78d82f0df8ebe808a24ed8f8df/%opdf
9. Колдунова Е. Роль Шанхайской организации сотрудничества в Центральной Азии: сравнительный анализ исследовательских дискурсов / Екатерина Колдунова // Перспективы. Фонд исторические перспективы [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://www.perspektivy.info/oykumena/azia/rol_shankhajskoj_organizacii_sotrudnichestva_v_centralnoj_azii_sravnitelnyj_analiz_issledovatelских_diskursov_2013-11-02.htm
 10. АПЕС. History / Офіційний веб-сайт АПЕС [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.apec.org/About-Us/About-APEC/History.aspx>
 11. ASEAN Economic Community (AEC). A potential game changer for ASEAN countries/ Офіційний вебсайт АСЕАН [Электронный ресурс]. — Режим доступа: [http://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_EN-PROD/PROD0000000000315342/ASEAN+Economic+Community+\(AEC\)%3A+A+potential+game+changer+for+ASEAN+countries.PDF](http://www.dbresearch.com/PROD/DBR_INTERNET_EN-PROD/PROD0000000000315342/ASEAN+Economic+Community+(AEC)%3A+A+potential+game+changer+for+ASEAN+countries.PDF)
 12. ASEAN Ministerial Meeting on Transnational Crime Plus Three (AMMTC+3) / Офіційний вебсайт АСЕАН [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.asean.org/communities/asean-political-security-community/category/asean-ministerial-meeting-on-transnational-crime-plus-three-ammtc3>
 13. ASEAN Political-Security Community. Overview / Офіційний вебсайт АСЕАН [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.asean.org/communities/asean-political-security-community/category/overview-5>
 14. ASEAN Regional Forum. Overview / Офіційний вебсайт АСЕАН [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.asean.org/communities/asean-political-security-community/category/overview-6>
 15. Free Trade Agreements with Dialogue Partners / Офіційний вебсайт АСЕАН [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.asean.org/communities/asean-economic-community/category/free-trade-agreements-with-dialogue-partners>
 16. Haas R. Which Asian Century? / R. Haas [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.project-syndicate.org/commentary/richard-n-haas-on-asia-s-need-for-reconciliation-and-integration>

17. Joint Communiqué of the 44th ASEAN Foreign Ministers Meeting, Bali, Indonesia, 19 July 2011. «ASEAN Community in a Global Community of Nations»/Офіційний вебсайт АСЕАН [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.asean.org/images/archive/documents/44thAMM-PMC-18thARF/44thAMM-JC.pdf>
18. Plan of action to strengthen the implementation of the treaty on the Southeast Asia nuclear weapon-free zone (2013–2017) / Офіційний вебсайт АСЕАН [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://www.asean.org/images/Statement/poa%20to%20strengthen%20the%20implementation%20of%20the%20seanwzf%20treaty%202013–2017_adopted.pdf
19. Siddika A. An overview of SAARC and ASEAN / Aysha Siddika // IOSR Journal Of Humanities And Social Science (IOSR-JHSS) Volume 14, Issue 5 (Sep.—Oct. 2013), PP 71–74 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.iosrjournals.org/iosr-jhss/papers/Vol14-issue5/K01457174.pdf?id=6700>

Стаття надійшла до редакції 24.04.2014 р.

Мельник Р.Л. Институты многосторонней дипломатии в Азии: заявка на региональное лидерство

В статье освещены необходимость создания эффективного института многосторонней дипломатии, а также проведен сравнительный анализ потенциала существующих региональных организаций по трансформации в полноценную пан-азиатскую структуру в контексте сотрудничества в сфере безопасности.

Ключевые слова: институт многосторонней дипломатии, пан-азиатская организация, безопасность, широкая представленность.

Melnyk R.L. Institutes of multilateral diplomacy in Asia: an application for a regional leadership

The article highlights the need to create an efficient institute of multilateral diplomacy in Asia. It also conducts a comparative analysis of the existing regional organizations' capacity regarding their transformation into a full-fledged pan-Asian structure in the security cooperation context.

Keywords: institute of multilateral diplomacy, pan-Asian organization, security, wide representation.

Арусханян Л. Л.

Студентка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

НАГІРНИЙ КАРАБАХ—ТОЧКА ПЕРЕТИНУ ІНТЕРЕСІВ ВЕЛИКИХ ДЕРЖАВ

Розглянуто витоки конфлікту, позиції великих держав та суперечності між ними щодо врегулювання Нагірно-Карабаської проблеми у XXI столітті.

Ключові слова: Азербайджан, Нагірний Карабах, Вірменія конфлікт, США, РФ, Туреччина, Іран.

Нагірно-Карабаський конфлікт є одним з найбільш довготривалих у сучасних міжнародних відносинах. Сьогодні цей конфлікт двох держав—Вірменії та Азербайджану, став точкою перетину інтересів цілої низки держав перш за все США, РФ, Ірану та Туреччини. Насамперед зацікавленість США та РФ робить практично неможливим остаточне врегулювання конфлікту в Нагірному Карабасі у коротко-строковій перспективі.

Нагірний Карабах був автономною областю Азербайджанської РСР, яка в умовах кризи радянської влади у 1991 році проголосила про створення Нагірно-Карабаської Республіки, що спровокувало активізації воєнних дій та безпосередню участь Вірменії на знак підтримки вірменського населення. Кровопротитна війна тривала до 1994р. й закінчилася важкою перемогою провірменських сил й підписанням Бішкекського протоколу про припинення вогню. Однак й досі тривають суперечності щодо визнання міжнародно-правового статусу Нагірно-Карабаської Республіки. Відтак, НКР не має міжнародної правосуб'єктності. Тому, її роль у сучасних міжнародних відносинах визначається іншими акторами [2].

Безрезультатною в практичному вимірі є діяльність Мінської групи покликаної стати переговорним майданчиком для протидіючих сторін. Вже у 2007 р. в Мадриді міністри закордонних справ Росії, США, Франції на зустрічі голів урядів ОБСЄ запропонували конкретний план врегулювання конфлікту, а саме:— вірменська сторона повинна звільнити на першому етапі п'ять з семи окупованих районів Азербайджану,

куди почнуть повертатися азербайджанці; — в зону конфлікту повинні бути введені міжнародні сили з підтримки миру — миротворці; — після цього протягом 10–15 рр. буде проведений референдум, який визначить й закріпить статус республіки [4].

Ці пропозиції, як й попередні не були прийняті Вірменією та Азербайджаном через протилежні позиції сторін. Складність остаточного врегулювання конфлікту відображається, як зазначалося вище, не тільки відносинами Вірменії та Азербайджану, а у відмінних підходах США й РФ. Кожна з них переслідує власні цілі, реалізує стратегічні проекти, які напряду чи опосередковано зачіпають інтереси та подальшу долю Нагірно-Карабаської Республіки. Тому, часто складається враження, що сторони зацікавлені у збереженні існуючого статусу-кво.

Так, в США незважаючи на існування протилежних позицій, навіть в Конгресі, одна частина виступає з підтримкою Азербайджану, інша — вірменське лобі, — Вірменії. Більшість найчастіше виражає свою прихильність до Азербайджану. Це пояснюється, стратегічною метою американців, а саме, реалізація своїх зовнішньополітичних та економічних інтересів у Центральній Азії, через, звісно, налагодження контактів в регіоні Південного Кавказу.

Азербайджан можна вважати досить впливовим партнером в Південній Азії. Насамперед це пояснюється, наявністю в державі значної кількості енергоресурсів. Азербайджан зміцнює свої позиції й через розробку ряду грандіозних енергопроектів націлених на, так би мовити, обхід Росії й зменшенні залежності від неї в транспортуванні нафти. В цих проектах США разом з Великобританією є основними фінансовими партнерами. Наприклад, нафтопроводи: — Баку-Тбілісі-Джейхан слугує для транспортування нафти з Каспію до турецького порту Джейхан; — Баку-Тбілісі-Ерзурум (Туреччина), планується до 2017р. збільшити маже вдвічі існуючий об'єм транспортування; — Трансанатолійський газопровід між Азербайджаном й Туреччиною; — Трансандріатичний реалізує постачання зі Близькосхідного регіону й Каспію до Європи [1].

Отже, наявність цих проектів свідчить про серйозність намірів Азербайджану щодо диверсифікації енергопостачання та активну участь й допомогу США щодо протидії РФ.

Більше того, Азербайджан — країна, яка підтримує операцію під егідою НАТО в Афганістані. Так, з одного боку США вже заявили про вивід військ до кінця 2014 р. однак поки цього остаточно не сталося, Азербайджан продовжує грати роль воєнного партнера США, підтримуючи «Північну розподільну мережу» НАТО, запущену в 2009 для

перевозки нелітаючих вантажів до Афганістану. Навіть тут можна простежити протистояння США з РФ, але вже з ситуацією, пов'язаною з подіями в Україні. Бо РФ може в подальшому блокувати транспортування вантажівок для підтримання окупаційних сил, а в подальшому для вивезення обладнання. Хоча вже запущений західний маршрут «Північної розподільної мережі» через Каспій з активною участю Азербайджану. Тому підтримка держави з боку США в питанні Нагірного Карабаху є досить зрозумілою.

Слід зазначити, що США також намагаються використати Нагірний Карабах через політичне послаблення Вірменії. Справа в тому, що наразі в Республіці спостерігаються негативні сплески народних мас, спричинених не задоволеністю щодо правління Сержа Саргсяна та його досить вразливої позиції в питанні Нагірного Карабаху. Навіть, міністр закордонних справ Раффі Ованісян (1991–1992рр.) нещодавно відмітив: «Для влади Вірменії краще визнати НКР, а не проголошення незалежності». Тож цілком не дивно буде використання подій в державі Заходом, до такої моделі можуть підключитися й прозахідні представники владних структур Вірменії.

Незадоволеність викликає з боку США й повна орієнтація на Митний Союз. Запланований візит Джона Керрі до Азербайджану буде також поки що на рівні переговорів, але все ж таки, спрямованим на вибудовування механізму віддалення НКР від Єревану.

Таким чином, США використовують ситуацію навколо Карабаху в вигідному для себе руслі з метою дискредитації Росії як посередника неспроможного регулювати ситуацію в регіоні та просування власних інтересів, адже, як вважають, Нагірний Карабах—це ключ до Південного Кавказу.

Наступним великим гравцем в регіоні є Російська Федерація. На сьогодні немає чітко вираженої позиції Росії щодо проблеми врегулювання даного конфлікту. Вона виступає в рамках ініціатив ОБСЄ за: мирне врегулювання без використання сили: «Ми виступаємо проти нав'язування учасникам конфлікту будь-яких рецептів ззовні і виходимо з того, що головна відповідальність за остаточний вибір повинна лежати на самих азербайджанців і вірмен; Росія була б готова підтримати той варіант вирішення проблеми, який влаштує всі залучені сторони, а у разі досягнення компромісної домовленості—виступити гарантом врегулювання; на наш погляд, життєздатним буде таке рішення проблеми, яке дозволить повернути стабільність і спокій в Закавказзі, а у постконфліктний період допоможе зберегти історично сформований там

геополітичний баланс сил, не приведе до перетворення регіону в арену міжнародного політичного і військового суперництва» [5]. На перший погляд з офіційної заяви нібито все зрозуміло, нейтральна позиція за мир в регіоні однак, де-факто, ця країна активно підтримує провірменську сторону.

Це пояснюється наявністю в Росії глобальних проектів щодо Євразійського економічного Союзу, а звідси й активна робота по залученню до кола своїх партнерів держав-прихильниць Російської Федерації, а Вірменія не є виключенням. При чому Російська Федерація робить ставку не тільки на Вірменію, але й Азербайджан. Щодо Вірменії, — то яскраво можна простежити надмірний вплив РФ на її внутрішню та зовнішню політику. Яскравим свідченням цього є різкий поворот європейського вектору зовнішньої політики держави в бік Митного Союзу й повна відмова на офіційному рівні від будь-яких переговорів щодо асоціації з ЄС. Багато дослідників вважають, що підписання договору свідчило би про визнання поразки з боку Вірменії в питанні Нагірного Карабаху, бо однією з умов вступу до Євразоні є визнання територіальної цілісності інших держав. Хоча з іншої сторони, у період переговорного процесу щодо асоціацій на цій умові не робився такий високий наголос. Тому, можна вважати, що зміна орієнтації, зумовлена передусім впливом РФ як гаранта в рамках Організації договору про колективну безпеку щодо підтримки зокрема в питанні врегулювання проблеми Нагірного Карабаху.

Крім того, слід зазначити, що РФ не є тільки партнером Вірменії, але й на сьогодні активно підтримує зв'язки з Азербайджаном. Як відомо вона є одним з основних постачальників зброї до країни, що може використовуватися проти Вірменії. Останній контракт був підписаний на суму майже в 1 млрд. доларів. Фактично здійснюється підтримка Азербайджану в рамках його політики переозброєння, тому в таких умовах подвійної гри, ситуація навколо Нагірного Карабаху, а разом й Вірменії є дуже вразливою.

Участь Туреччини в питанні врегулювання проблеми Нагірного Карабаху є очевидною. Тут вона без сумніву підтримує Азербайджан вважаючи на етнічну та релігійну близькість держав. Туреччина має ряд домовленостей з сусідом щодо укладення договорів про постачання зброї. Однак, не можна оминати той факт, що вже в 2009р. політика Туреччини була націлена на встановлення дружніх відносин з країнами регіону, основна увага приділялася Вірменії. Цюрихські домовленості мали за мету встановити нарешті офіційні відносини й остаточно врегу-

лювати проблему кордонів. Звісно такі кроки викликали незадоволеність з боку Азербайджану, збільшилися внутрішні суперечки щодо переговорів як в Туреччині, так і у Вірменії, тому вже в 2010–2011рр. процес ратифікації домовленостей був загальмований. Сьогодні суперечливі тенденції між Вірменією й Туреччиною в регіоні присутні. Неможливість знаходження компромісу зумовлена рядом факторів як історичних, політичних, так й релігійних. Яскравим прикладом, є проблема визнання геноциду вірмен. Тож, на наш погляд, Туреччина може використовувати Нагірний Карабах, через тісне співробітництво з Азербайджаном, аби збільшити протистояння з Вірменією. Хоча слід зазначити, що Вірменія теж не готова до конструктивного діалогу з Туреччиною, а тим більше в рамках проблеми Нагірного Карабаху.

Наступною країною, яка заслуговує на увагу у дослідженні даного питання є Іран. Ця держава підтримує більше провірменську позицію, ніж проазербайджанську. Це пов'язано з відцентрованими тенденціями в самому Ірані, а саме з територією на півночі держави «Іранський Азербайджан». Тому, Іран може використати фактор підтримки Вірменії щодо Нагірного Карабаху для протидії Азербайджану.

Однак, слід зазначити, що останнім часом, Іран все частіше наголошує на «балансі сил» в регіоні, а між тим в разі послаблення однієї сторони, може надати допомогу іншій, аби забезпечити собі роль вагомого гравця.

Політика Ірану щодо Нагірного Карабаху відображається перш за все наступними підходами офіційного керівництва: — виходячи з власних безпекових міркувань Іран все частіше наголошує на тому, що конфлікт повинен бути врегульованим регіональними акторами, як наприклад: Грузія, Вірменія, Азербайджан, Туреччина, Іран та Російська Федерація; — продовження конфлікту може спровокувати значний потік біженців до іранської території. Так, Іранська влада доклала чималих зусиль аби перешкодити притоку азербайджанських біженців на свою територію у вересні 1993 р., коли спалахнули бої в Нахічевані і близько 200 тис. людей наблизилися до кордонів Ірану; — Іран також має історичні протиріччя з Туреччиною й на сьогодні ситуація в міждержавних відносинах набагато не покращилася. Тому Іран не поділяє думку США щодо Туреччини, які роблять ставку на неї, як регіонального партнера й державу, здатну подати приклад іншим в питаннях економічного розвитку. Тому Іран може «грати» на протиріччях між Туреччиною, Вірменією та Азербайджаном з метою протистояння Заходу [6].

Тож політику Ірану щодо Нагірного Карабаху й ситуації навколо нього може звести до наступного:—перш за все Іран зацікавлений в підтриманні балансу сил;—недопущенні появи в регіоні західних гравців;—збереженні існуючого статусу-кво.

Таким чином, підбиваючи підсумок, можна стверджувати, що Нагірний Карабах є точкою перетину інтересів великих держав. Напрямую чи опосередковано через підтримку основних учасників конфлікту Азербайджану, Вірменії, невизнаної Нагірно-Карабахської Республіки (активна участь Ірану) регіональні чи позарегіональні актори переслідують власні цілі для протидії тій чи іншій державі Південного Кавказу. Також, на нашу думку, остаточне врегулювання проблеми в довгостроковій перспективі без участі великих держав неможливе, а оскільки вони поки в цьому незацікавлені, статус «замороженого конфлікту» збережеться ще на довго. А в короткостроковій перспективі спостерігатимуться періодичні сплески народних мас, загострення ситуації на кордоні, будуть проводитися традиційні переговори в рамках Мінської групи, але не більше.

Список використаних джерел:

1. Азербайджан через два месяца откажется от российского нефтепровода,—[Електронний ресурс]: режим доступу: <http://odessa-daily.com.ua/news/azerbajdzhan-cherez-dva-mesyaca-otkazhetsya-ot-rossijskogo-nefteprovoda-id60351.html>
2. История Нагорного Караба,—[Електронний ресурс]: режим доступу: <http://www.gandzasar.ru/nagorno-karabakh.htm>
3. Нагорный Карабах: нерадостные перспективы,—[Електронний ресурс]: режим доступу: <http://www.belvpo.com/ru/24667.html>
4. Мадридские принципы для Карабаха: Дьявол в деталях,—[Електронний ресурс]: режим доступу: http://vayr.ucoz.ru/news/madridskie_principy_dlja_karabakha_djaval_v_detaljakh/2010-07-15-169
5. Минская Группа ОБСЕ обсудит в России новые пути диалога между сторонами нагорно-карабахского конфликта,—[Електронний ресурс]: режим доступу: <http://www.trend.az/news/karabakh/2251693.html>
6. Роль Ирана как посредника в нагорно-карабахском кризисе,—[Електронний ресурс]: режим доступу: <http://poli.vub.ac.be/publi/ContBorders/rus/ch0701.htm>

-
7. Прекратится ли оккупация Нагорного Карабаха? — [Электронный ресурс]: режим доступа: <http://inosmi.ru/sngbaltia/20131213/215661871.html>

Стаття надійшла до редакції 12.04.2014 р.

Арусханян Л. Л. Нагорный Карабах — точка переплетения интересов великих государств

Рассмотрены истоки конфликта, позиции великих государств и противоречия между ними относительно урегулирования Нагорно-Карабахской проблемы в XXI веке.

Ключевые слова: Азербайджан, Нагорный Карабах, Армения конфликт, США, РФ, Турция, Иран.

Aruskhanyan L. Nagorno Karabakh — point intertwined interests of the great states

The sources of the conflict, positions of the great states and contradictions between them concerning the arrangement of the Nagorno-Karabakh problem in the 21 century is considered.

Keywords: Azerbaijan, Nagorno Karabakh, Armenia conflict, the United States, Russia, Turkey, Iran.

© Арусханян Л. Л., 2014

Адицьозалов Тогрул Аскер оглу

*Аспірант кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

КОНЦЕПЦІЯ «СТРАТЕГІЧНОГО ПАРТНЕРСТВА» У ПОЛІТИЧНІЙ ЛІТЕРАТУРІ

Йдеться про висвітлення міждержавного стратегічного партнерства в сучасних міжнародно-політичних дослідженнях.

Ключові слова: держава, критерії, міжнародний договір, національні інтереси, співробітництво.

Після успішного завершення процесу міжнародно-дипломатичного визнання незалежних Азербайджану й України протягом 1991–1993 рр., одним із найважливіших завдань, які постали перед державно-політичним керівництвом обох країн, стала розбудова двосторонніх відносин найвищого рівня — як між стратегічними партнерами, тобто державами, що мають обопільне пріоритетне значення. Саме цим і пояснюється зв'язок даної статті з важливими науковими й практичними завданнями дослідження концептуальних засад міждержавного стратегічного партнерства.

Першим українським концептуальним документом, у якому з'явилось поняття «стратегічне партнерство», була Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про Основні напрями зовнішньої політики України», що залишалася чинною до ухвалення Верховною Радою України 1 липня 2010 р. Закону України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» [1]. У 1-му розділі «Національні інтереси України і завдання її зовнішньої політики» Постанови 1993 р. власне національні інтереси держави підрозділялися на три групи. Однією з них була визначена група «стратегічних та геополітичних інтересів, пов'язаних із забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності» [2, с. 38].

В документі також наголошувалося, що «пріоритетними стратегічними напрямками у сфері двосторонніх відносин є активний розвиток політичних, економічних, науково-технічних, культурних та інших стосунків». З цієї тези цілком логічно випливало положення про те, що зовнішньополітичні зусилля України «мають бути постійно спря-

мовані на те, щоб прикордонні держави утворювали навколо України надійну смугу миру і стабільності. В цьому контексті кожна прикордонна держава є стратегічним партнером України» [2, с. 41]. Отже, за логікою Постанови 1993 р., стратегічними партнерами України об'єктивно виступали дев'ять суміжних держав: Білорусь, Росія, Молдова, Румунія, Словаччина й Угорщина—на суходолі та Болгарія, Грузія й Туреччина—Чорним морем; щоправда, у власне Постанові такого переліку не було наведено.

Але відколи поняття «стратегічне партнерство» з'явилося в концептуальному документі українського парламенту, двосторонні відносини такого рівня час від часу проголошувалися й документально фіксувалися в офіційних політичних текстах і міжнародних угодах України. Протягом двох термінів президентства Л. Кучми практика офіційного декларування стратегічних («особливих», «ключових») партнерів України торкнулася аж двадцяти країн: Азербайджану, Аргентини, Білорусі, Болгарії, Грузії, Ізраїлю, Індії, Канади, КНР, Молдови, Польщі, Росії, Румунії, Словаччини, США, Туреччини, Угорщини, Узбекистану, Фінляндії й ФРН [3]. За підсумками державного візиту в Україну 1–2 грудня 2009 р. президента Бразилії Л. І. Лули да Сілви до зазначеного переліку було включено й цього латиноамериканського гіганта [4].

Зазвичай, та чи інша держава проголошувалася стратегічним партнером України після усних заяв вищих посадових осіб за результатами двосторонніх візитів. Наскільки виправданим був цей підхід, свідчить уся сучасна дипломатична історія України, коли більшість кваліфікованих у такий спосіб номінальних стратегічних партнерів ними не стали в реальності. Нерідко до рангу «стратегічних партнерів» зараховувалися держави, з якими в Україні просто існували стабільні й динамічні двосторонні взаємини. Фактично, цей термін виступав заміником таких оціночних понять, як «важливий», «першорядний», «пріоритетний», іноді ж мався на увазі швидше потенціал розвитку взаємин, аніж реальний стан речей.

Зрозуміло, що незважене декларування стратегічного партнерства перетворювало цю формулу з ефективного інструменту зовнішньої політики на абстрактну політичну риторику, ставило під сумнів послідовність і ґрунтовність зовнішньополітичного курсу держави. А в широких колах громадськості, фахівців, парламентарів і урядовців така практика проголошення відносин стратегічного партнерства викликала переважно скептичне ставлення.

Додаткових труднощів у вирішенні здобувачем наукового питання надала та обставина, що хронологічно першим своє формальне закріплення знайшло не «стратегічне», а саме «особливе» партнерство, коли 31 березня 1994 р. в Києві було підписано відповідну канадсько-українську Спільну декларацію, в якій сторони оголосили про намір «розвивати відносини між собою як дружні держави на засадах особливого партнерства» [5].

Тому автор статті поставив за мету дати огляд і оцінити висвітлення міждержавного стратегічного партнерства в сучасних міжнародно-політичних дослідженнях.

По-перше, на думку автора, варто приєднатися до висновку українського політолога-міжнародника І. Жовкви щодо тотожності обох понять—«стратегічного» й «особливого» партнерства [6, с. 9]. Тим паче, що в «Основних напрямках зовнішньої політики України» про безумовно стратегічні за значенням взаємини України зі США теж говорилося як про такі, що мають «особливе значення». Аналогічно й Росія опосередковано названа в документі «стратегічним партнером» України (як прикордонна держава) та водночас найменована «особливим партнером» України [2, с. 42].

Схожою на кінець 1990-х рр. була й практика відносин України з провідними міжнародними організаціями. Приміром, Європейський Союз, відповідно до Спільної стратегії ЄС щодо України від 11 грудня 1999 р., був стратегічним партнером зазначеної держави (хоча це й був односторонній документ Євросоюзу, Україна цілком поділяла його положення, в тому числі стосовно стратегічного партнерства, про що неодноразово йшлося у виступах та заявах відповідальних посадових осіб), а Організація Північноатлантичного договору, згідно Хартії про особливе партнерство між Україною та НАТО від 9 липня 1997 р.,— особливим партнером України. Водночас, характер розвитку відносин України з обома організаціями є доволі схожий, а набуття членства в ЄС, так само, як і конструктивне партнерство з НАТО, є «основними засадами зовнішньої політики» України [1].

Є сенс звернутися й до аналітичної доповіді Українського центру економічних і політичних досліджень імені О. Розумкова (УЦЕПД) 2000 р., де вперше було зроблено спробу системного аналізу сутності й принципів побудови міждержавного стратегічного партнерства. Експерти УЦЕПД провели загальнонаціональне соціологічне опитування ста експертів, включно з представниками адміністрації Президента України, секретаріату Кабінету Міністрів України, РНБО, МЗС, Міноборони,

Мінекономіки, профільних комітетів Верховної Ради України, аналітичних центрів та впливових ЗМІ, також узагальнено позиції лідерів усіх парламентських фракцій і груп [7] та матеріалів наукових дискусій, зокрема обговорення проблеми за «круглим столом», проведенням УЦЕПД за участю Бюро зі співпраці Фонду Ф.Еберта в Україні 29 листопада 2000 р. [8]. Враховані й спроби окреслення змісту поняття «стратегічне партнерство» в статтях українських політологів С. Кононенка [9] та Е. Лисицина [10].

В аналітичній доповіді УЦЕПД наголошується, що, на відміну від звичайних двосторонніх взаємин, які слугують для досягнення тактичних (локальних) цілей або налагодження співробітництва в певній окремій сфері, відносини стратегічного партнерства спрямовані на довгострокову перспективу. Тобто, цей рівень партнерства країн визначається життєво важливими для них економічними, воєнно-політичними й іншими чинниками довготривалого характеру.

Такими цілями можуть бути: забезпечення народногосподарського комплексу життєво важливими ресурсами (енергетичними, товарними, фінансовими); гарантування надійного й безпечного доступу до життєво важливих регіонів; спільне розв'язання проблем безпеки (протидія організованим злочинності, нелегальній міграції, контрабанді зброї та наркотиків, агресивному сепаратизму й тероризму). По-друге, для стратегічного партнерства держав властива наявність спільних поглядів і підходів у ключових проблемах міжнародної політики, глобального й регіонального розвитку. Стратегічне партнерство передбачає поглиблений розвиток міждержавних контактів, як правило, не в одній, а в кількох важливих сферах.

На думку експертів УЦЕПД, стратегічне партнерство спирається на: — спільну зацікавленість партнерів у плідному співробітництві, взаємне визнання стратегічного рівня відносин; — готовність враховувати інтереси іншої сторони, йти на компроміси задля досягнення стратегічних цілей, навіть тоді, коли такі дії неоднозначно доцільні з погляду власної вигоди; — взаємну відмову від дискримінаційних (більше того, ультимативних) кроків одного проти одного; — довготерміновий характер партнерських відносин, оскільки стратегічне партнерство встановлюється не на два-три роки, а на тривалу перспективу; — наявність дійових механізмів реалізації такого формату відносин; — правове закріплення змісту й механізмів стратегічного партнерства в двосторонніх документах, оскільки стратегічні цілі співробітництва не повинні варіюватися, залежно від зміни керівництва в обох державах; — дис-

циплінованість, послідовність і прогнозованість, неухильне виконання партнерами своїх зобов'язань;—високу ефективність стратегічного партнерства, причому віддачу від такого співробітництва мають відчувати обидві сторони, до того ж не тільки державно-політичні еліти, а й суб'єкти економічної діяльності, пересічні громадяни обох країн [7, с. 7–8].

До того ж, на думку автора статті, стратегічне партнерство, на відміну від договірних союзницьких відносин, залишає широке поле для політико-дипломатичного маневру й не передбачає синхронізації дій у міждержавних взаєминах.

Таким чином, за висновком експертів УЦЕПД, сутність стратегічного партнерства «полягає в наявності такої міждержавної взаємодії, яка дозволяє партнерам, поєднуючи зусилля, досягти життєво важливих внутрішніх і зовнішньополітичних стратегічних цілей». Стратегічна взаємодія має бути комплексною та охоплювати кілька важливих сфер співробітництва й мати довготривалий характер. А міцність стратегічного партнерства «визначається взаємною готовністю сторін враховувати інтереси одна одної, наявністю дієвих механізмів реалізації співробітництва і дисциплінованістю партнерських взаємин» [7, с. 22].

Серед ключових сфер стратегічного міждержавного партнерства провідні українські політологи-міжнародники й дипломати-практики (серед них варто згадати передусім А.Бутейка, Л. Гайдукова, А. Гриценка, О. Коппель, В. Манжолу, І. Осташа, О. Пархомчук, Г. Перепелицю, Б. Тарасюка, В. Чалого, С. Шергіна та ін.) виокремили такі: економічну, енергетичну, сферу політики й сферу безпеки (військову). Ознаками важливості партнерства в економічній сфері вони вказали: значну частку країни-партнера в експорті/імпорті товарів і послуг, обсяг інвестицій, наявність великих спільних проєктів у пріоритетних для України галузях і структуру торгівлі (навіть чи можна вважати стратегічним партнером країну, в імпорті з якої переважає пересічні товари широкого вжитку, що можуть успішно продукуватися й в Україні; та коли партнер навіть у невеликих обсягах постачає іншого партнера новітніми технологіями, сучасним устаткуванням—його можна буде віднести до стратегічних). Важливим моментом є й можливість країни-партнера впливати на прийняття міжнародними організаціями (МВФ, Світовий банк, ЄБРР, ЄС) вигідних для України рішень.

Значимість партнерства в енергетичній сфері, на загальне переконання представників політичної науки, визначають: істотна частка країни-партнера в експорті/імпорті енергоносіїв і послуг, обсяги інвес-

тицій і кредитів, що спрямовані на розвиток українського ПЕК, участь у великих міжнародних енергетичних проектах, можливість одержання нових технологій. При цьому має враховуватися й потреба диверсифікації джерел постачання енергоносіїв в Україні.

Рівень важливості контактів у політичній сфері пов'язувався, зокрема, з можливостями держави-партнера серйозно посприяти просуванню інтересів України на міжнародній арені, ставленням до неї як до стратегічного партнера, ступенем розвитку співробітництва в контексті регіональної інтеграції. Відповідно, у військовій сфері стратегічне партнерство аналітики-політологи вбачали в наданні Україні адекватної військової допомоги в разі іноземної агресії, або реальному сприянні зміцненню обороноздатності країни та створенні умов, за яких Україна була б у змозі власними силами локалізувати можливий воєнний конфлікт [7, с. 20–21].

Показово, що вже станом на кінець 2000 р. Азербайджан у вищезазначеній аналітичній доповіді УЦЕПД згадувався в контексті економічного виміру стратегічного партнерства з Україною (поряд із Грузією й Польщею) як «транспортний коридор» — перспективний учасник «великого спільного проекту». В разі ж успішної реалізації останнього Азербайджан набував стратегічного значення і в енергетичній сфері, причому подвійного — як ключова ланка Євразійського нафтотранспортного коридору Баку — Супса — Одеса — Броди — Європа та в площині диверсифікації енергопостачань до України, зокрема, іранського природного газу. Азербайджан уже тоді опинився на четвертому місці (після Грузії, Польщі й Росії) серед держав, що ставилися до України як до стратегічного партнера з 26 % голосів опитаних (далі йшли США з 24 %) [11].

Осмислення наступних здобутків і втрат зовнішньої політики України в сенсі захисту національних інтересів держави дозволили вищезгаданому київському політологові І. Жовкві уточнити й узагальнити систему критеріїв віднесення міждержавних взаємин до категорії «стратегічне партнерство». Серед них він, зокрема, вказав на: наявність двох і більше стратегічних сфер співробітництва між країнами; однакове розуміння сторонами змісту партнерських відносин (коли держави прагнуть взаємної реалізації цілей і готові поступитись власними інтересами задля збереження партнерства); наявність попередньої практики координації зовнішньополітичних дій на міжнародній арені; поступальний характер відносин співробітництва, тобто тривалий висхідний розвиток співпраці й партнерства держав (коли кожен наступний етап був принаймні

не нижчим за попередній) та перспектив його збереження; присутність чітких механізмів реалізації й координації стратегічних інтересів у рамках партнерства; закріплення змісту й механізмів стратегічного партнерства в окремих міждержавних документах [6, с. 5].

В низці дисертацій, захищених згодом в Інституті міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка, концепція стратегічного партнерства в зовнішній політиці держави набула подальшого розвитку на прикладі аналізу взаємин України з Польщею, Російською Федерацією й Турецькою Республікою. Зокрема, Ю. Седляр ретельно проаналізувала поняття й критерії стратегічного партнерства, а також зробила спробу узагальнити і звести до одного цілого різноманіття теоретичних підходів до висвітлення даного виду співробітництва [12].

В дисертації О. Знахоренко докладно викладено й проаналізовано процес формування українсько-польських стратегічних стосунків. Дослідниця детально розглянула характерні особливості основних етапів розвитку українсько-польського партнерства, а також такі його основні складові як військово-політична та економічна [13]. В. Шишкіна з'ясувала причини, чинники й особливості процесу становлення партнерських відносин між Україною й Турецькою Республікою та окреслила ступінь їхнього впливу на формування системи безпеки в Чорноморському регіоні [14]. Використана в зазначених дисертаціях системна методологія дозволила й надалі досліджувати партнерські стосунки не лише як зносини двох чи більше міжнародних акторів, а й вивчати їх як окремі міжнародно-ситуаційні підсистеми (приміром, Чорноморсько-Каспійського регіону), з'ясовуючи рівень впливу таких підсистем на глобальну систему міжнародних відносин.

Чернівецький дослідник А. Пивоваров на підставі комплексного компаративного аналізу процесів формування відносин стратегічного партнерства між Україною й Російською Федерацією та Республікою Польща визначив основні передумови встановлення такого рівня міждержавних взаємин: «Наявність принципово важливих для країн-партнерів стратегічних цілей, досягнення яких у рамках звичайного співробітництва неможливе, але здійснення лише шляхом виведення відносин на рівень стратегічного партнерства; наявність спільних поглядів і підходів у ключових проблемах міжнародної політики, глобального й регіонального розвитку». Стратегічне партнерство, на думку політолога, передбачає «існування відповідної міждержавної угоди

з визначенням обов'язків сторін у досягненні цілей; наповнення проголошеного стратегічного партнерства реальним змістом» [15, с. 15].

Виводячи стратегічне партнерство з понять «стратегія» й «національний інтерес», відомий український політолог-міжнародник Г. Перепелиця наголосив, що партнерські відносини характеризуються відсутністю істотних суперечностей між державами та наявністю обопільної зацікавленості у взаємовигідній співпраці в різних галузях національної безпеки й оборони. Партнерство, на думку науковця, передбачає наявність спільної проблеми та спільного підходу до її розв'язання, воно також обумовлює бачення спільних шляхів реалізації національних інтересів країн-партнерів та узгодженість позицій і дій щодо розв'язання певних спільних проблем. Водночас важливо, що при відносинах партнерства країна залишає за собою право вести самостійну політику і мати самостійну позицію, яка може відрізнятись чи мати істотні розбіжності з позицією її партнера. Тому відносини партнерства не передбачають створення спільних органів та жорсткої координації дій.

Головним же критерієм для визначення рівня міждержавних відносин як стратегічного партнерства Г. Перепелиця назвав спільність інтересів, що, в свою чергу, мають довготривалий характер. Реалізація таких інтересів вирішальним чином впливає на внутрішній розвиток країни, її зовнішньополітичний та військово-політичний курс; ці інтереси пов'язані, насамперед, із забезпеченням ресурсами, необхідними для життєдіяльності суспільства та розвитку країни. До них належать: енергоносії, продовольство та іншими види стратегічної сировини й природних ресурсів, безпечний доступ до життєво важливих регіонів світу, національна безпека країни.

Але міждержавне партнерство відповідає рівню стратегічного лише в тому разі, якщо довготривалі інтереси обопільні. Коли ж одна країна має такі інтереси, а інша — ні, тоді їхні відносини можна охарактеризувати як «стратегічна залежність». При цьому стратегічні інтереси обох держав повинні обов'язково збігатися, а не суперечити один одному [16].

На підставі такого наукового доробку І. Жовква запропонував чотири моделі стратегічного партнерства: 1) «представницьке»; 2) «проти спільної загрози»; 3) «тактичне партнерство заради стратегічних результатів» та 4) «асиметричне» [6, с. 7]. Хоча ці моделі є доволі схематичними, й на кожному етапі реальні міждержавні взаємини можуть належати до різних моделей чи навіть до кількох одночасно, але наведена типо-

логія дозволяє з'ясувати характер стратегічного партнерства України з відповідними державами світу.

В контексті об'єкту й предмету дослідження особливої уваги заслуговує «асиметричне партнерство», тобто партнерство держав, які мають великий історичний досвід взаємовідносин та знаходяться в одному геополітичному регіоні, причому та із сторін, що внаслідок особливостей історичного розвитку відносин досягла більше переваг, прагне виступати домінуючою на етапі формалізації відносин стратегічного партнерства. Класичними прикладами моделі «асиметричного стратегічного партнерства» вважаються «особливі відносини» США — Велика Британія й асиметричні відносини США — Канада [17].

Тут слід зауважити, що поняття «асиметричне партнерство» відрізняється від поняття «асиметричні відносини», адже останні виникають лише тоді, коли між двома суб'єктами в певній сфері відносин існує нерівноправність. У випадку ж «асиметричного стратегічного партнерства» будь-яка нерівноправність є виключеною.

Оскільки, як уже відзначалося вище, стратегічне партнерство охоплює дві або більше сфери відносин між суб'єктами, у випадку асиметричної моделі потенціали суб'єктів в одній або декількох сферах можуть бути непорівнянними. Водночас між «асиметричними» партнерами обов'язково існують і сфери, в яких потенціали двох держав є цілком відповідними. Зокрема, Азербайджан і Україна мають непорівнянний (на користь другої держави) потенціал в індустріальній та військовій сферах, але є цілком порівнянними щодо участі в якості транспортних коридорів у великих міжнародних енергетичних проєктах і з огляду на потребу диверсифікації джерел поставок енергоносіїв в Україну. Саме в цьому напрямку й варто провести подальші наукові розвідки.

Список використаної літератури:

1. Закон України «Про засади внутрішньої і зовнішньої політики» (01/07/2010) [Електронний ресурс].—Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2411-17>.
2. Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями зовнішньої політики України» // Україна на міжнародній арені: Зб. документів і матеріалів (1991 — 1995 pp.). У 2-х кн. / Упор. В. В. Будяков та ін.; Редкол. Г. Й. Удовенко (відп. ред.) та ін.; МЗС України. — К.: Юрінком Інтер, 1998. — Кн. 1. — С. 36–53.

3. Гриценко А. Індія стала двадцятим стратегічним партнером України [Електронний ресурс] / Анатолій Гриценко. — Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2002/10/4/25284.htm>.
4. Рижков В. Україна — Бразилія: вихід у космос / Вадим Рижков // День. — 2009, 2 грудня.
5. Спільна Декларація про особливе партнерство між Україною та Канадою (31/03/1994) [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=124_002.
6. Жовква І. І. Стратегічне партнерство у зовнішній політиці України: автореф. дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / Ігор Іванович Жовква. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2005. — 20 с.
7. Стратегічні партнери України: декларації і реалії // Національна безпека і оборона. — 2000. — № 12. — С. 2–56.
8. Засади стратегічного партнерства // Політика і час. — 2001. — № 1. — С. 84–92; № 2. — С. 26–36; № 3. — С. 40–52.
9. Кононенко С. Теоретичні аспекти стратегічного партнерства / Сергій Кононенко // Дослідження світової політики. — 1999. — Вип. 8. — С. 16–25.
10. Лисицин Е. Стратегічне партнерство — поняття сучасне / Едуард Лисицин // Віче. — 1999. — № 2. — С. 32–43.
11. Burant S. Poland, Ukraine, and the Idea of Strategic Partnership / Stephen Burant. — Pittsburgh: The Center for Russian and East European Studies, 1999. — 45 p.
12. Седляр Ю. О. Стратегічне партнерство в українсько-російських відносинах: автореф. дис. канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / Юлія Олександрівна Седляр. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2005. — 19 с.
13. Знахоренко О. М. Стратегічне партнерство в українсько-польських відносинах: автореф. дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.04 / Оксана Михайлівна Знахоренко. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2005. — 19 с.
14. Шишкіна В. О. Українсько-турецьке співробітництво як фактор регіональної безпеки: автореф. дис... к. політ. н.: спец. 23.00.04 / Валентина Олександрівна Шишкіна. — К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2006. — 19 с.
15. Пивоваров А. С. Проблема стратегічного партнерства в зовнішньополітичній діяльності України: автореф. дис... канд. політ. наук: спец. 23.00.02 / Андрій Сергійович Пивоваров. — Чернівецький

-
- національний університет ім. Ю. Федьковича. — Чернівці, 2009. — 20 с.
16. Перепелиця Г. Як жити відрізняючись, але в гармонії. Теоретичні аспекти міждержавних відносин / Григорій Перепелиця // Політика і час. — 2002. — № 4. — С. 50–65.
 17. Лейтон-Браун Д. Особливості асиметричних відносин США та Канади / Девід Лейтон-Браун // Асиметрія міжнародних відносин / Під ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. — К.: Видавничий дім «Стилос», 2005. — С. 278–295.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2014 р.

Адыгёзалов Тогрул. Концепция «стратегического партнерства» в политической литературе

Речи идет об освещении межгосударственного стратегического партнерства в современных международно-политических исследованиях.

Ключевые слова: государство, критерии, международный договор, национальные интересы, сотрудничество.

Adigozalov Toghrul. The concept of «strategic partnership» in political literature

Spotlights discussions about interstate strategic partnership in international political studies

Keywords: state, criteria, international treaty, national interests, cooperation.

© Адигьозалов Тогрул Аскер оглу, 2014

Хилько О.Л.

Кандидат політичних наук, старший науковий співробітник Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

БЕЗПЕКОВА ДИЛЕМА УКРАЇНИ

Дана стаття аналізує специфіку безпекової дилеми України, що сконцентрована в питанні, як інтегруватися до структур європейської безпеки, водночас, зберігаючи позитивні відносини з Росією. Обґрунтовується застосування інструментарію Європейського Союзу для посилення безпекових характеристик України.

Ключові слова: безпекова дилема України, безпекове середовище, Європейський Союз, Росія.

Всі роки незалежності зовнішню політику України обумовлювала традиційна безпекова дилема, що визначає орієнтири для пошуку своєї моделі безпеки, і сконцентрована в питанні, як інтегруватися до структур європейської безпеки, водночас, зберігаючи позитивні відносини з Росією. Ця безпекова дилема, по суті, відображається в усіх українських зовнішньополітичних альтернативах: політиці багатовекторності, нейтралітету та позаблоковості, європейської та євроатлантичної інтеграції, євразійського вектора як інструментів забезпечення національної безпеки.

Наявність безпекової дилеми України пояснюється її геополітичним положенням, силовими характеристиками дотичних центрів сили та рядом інших факторів. Україна в силу свого статусу держави середнього рівня, в силу історичної спадщини, внутрішньополітичних і економічних проблем, певної ресурсної обмеженості, які в сукупності становлять міжнародних потенціал держави, не може здійснювати відчутний вплив на міжнародну безпеку. Проте, сама Україна на сучасному етапі відчуває дефіцит безпеки. Адже вона є елементом розбалансованої системи міжнародних відносин та знаходиться в надзвичайно динамічному безпековому середовищі. Світ шукає нових моделей розвитку. Від України це вимагає формування гнучкої та адекватної стратегії національної безпеки та стратегії інтеграції в європейський безпековий

простір, де Україна може отримати адекватну відповідь на виклики, перед якими стоїть.

Провідні експерти України намагаються осмислити всі сучасні зміни і винайти оптимальну модель безпеки для України. Так, до питань національної безпеки України та її місця в регіональних системах безпеки звертаються провідні фахівці Національного інституту стратегічних досліджень, Київського національного університету та ряду інших академічних та освітніх установ—В. Горбулін, О. Литвиненко, Г. Перепелиця, О. Їжак, І. Храбан, О. Бодрук тощо. Серед західних експертів з питань безпеки України варто виділити тих, хто розглядає європейську інтеграцію України як інструмент посилення її безпекових параметрів. В першу чергу це М. Емерсон та З. Бжезинський. Дана стаття покликана проаналізувати специфіку безпекової дилеми України на сучасному етапі та обґрунтувати доцільність застосування інструментарію Європейського Союзу для посилення безпекових характеристик України.

В українському безпековому дискурсі значна, якщо не переважаюча, роль належить загрозам внутрішнього характеру, що зумовлено відсутністю ліберально-демократичних цінностей в Україні і пріоритетом державних інтересів над суспільними. Ключовим внутрішнім джерелом національної безпеки України є вибудовування її цілей, визначення її загроз та шляхів їх подолання не на базі сформованих шляхом суспільного консенсусу національних цінностей та інтересів, такими, що усвідомлені як політичною елітою, так всім суспільством, а на основі часто кон'юнктурних політико-економічних інтересів політичної еліти. Відповідно, стратегія національної безпеки, як і Закон про основи національної безпеки та воєнні доктрини сформовані за таким самим принципом. Такі особливості національної безпеки України зумовлені несформованістю політичної нації в силу ряду об'єктивних історико-політичних факторів, що, безумовно, ускладнює і визначення зовнішньополітичних орієнтирів забезпечення безпеки. Пошук власної ідентичності та оптимальної моделі розвитку Україною дещо затягнувся в часі з огляду на складні внутрішні соціальні та культурні процеси, а також на особливості зовнішньої стратегічної конкуренції.

В якості ключового зовнішньополітичного виклику для України є ущільнення зовнішніх залежностей від ключових центрів сили, державних та регіональних міжнародних суб'єктів, що посилює вразливість України як на міжнародній арені, так і по ряду внутрішньополітичних та економічних позицій.

Україна—одна з небагатьох держав пострадянського простору, яка застрягла на перехідному етапі постбіполярного періоду. В геополітичному сенсі Україна—потужна регіональна держава—виявилась затиснутою на міжсистемній периферії між двома крупнішими центрами сили—ЄС і Росією,—що здійснюють на неї вагомий вплив. Україна перебуває в регіоні, важливому з точки зору енергопоставок, на його безпеку негативно впливають "заморожені" конфлікти, що мають наслідком поширення інших нетипових загроз, зокрема: нелегальна міграція, наркотрафік, проблеми нерозповсюдження зброї тощо.

В умовах, коли в сучасному світі, з одного боку, послаблені міжнародні режими безпеки, а з іншого—активно формуються нові системи міжнародної взаємодії, Україна, яка належить до кількох регіональних систем, що мають різний рівень внутрішнього структурування і динаміку розвитку,—європейської, євроатлантичної, євразійської системи безпеки, не є активним суб'єктом жодної з них. Вона здійснює значний вплив на їх розвиток, є системоформуючим елементом всіх трьох систем, однак Україна не користується гарантіями безпеки, що поширюються на складові цих систем. Відтак, Україна відчуває дефіцит безпеки і перманентно перебуває на стадії пошуку як гарантій власної безпеки, так і своєї позиції щодо розвитку регіональних та субрегіональних систем безпеки, на перехресті яких вона знаходиться. Головною стратегічною загрозою для України є небезпека її маргіналізації між безпековими просторами, ключові сили якого будуть здійснювати на неї відчутний тиск.

Невключеність України до жодного інтеграційного об'єднання не сприяє як її безпечному існуванню в даному безпековому середовищі, так і не стимулює інноваційний розвиток її економіки та стабільні соціальні процеси. Україна не має стартових переваг та міцного фундаменту для посилення власних лідерських позицій та посилення власного політичного потенціалу в ієрархії інтеграційних процесів.

На безпекове середовище України впливає її геополітичне положення в регіоні Східної Європи, регіоні, затиснутому між двома інтеграційними проектами, двома системами, що сповідують різні цінності і мають різне бачення безпеки. Більшість країн Центрально-Східної Європи мали більш сприятливі внутрішні і зовнішні чинники для прискореного винайдення оптимальної моделі політичного й економічного розвитку та геополітичного вектору руху. Більшість із них приєдналась до ЄС і НАТО, Білорусь увійшла до інтеграційних об'єднань, що розвиваються на євразійському просторі.

Україна і Білорусь (вже в меншій мірі Молдова) залишаються зоною невизначеності або полем асиметричної конкуренції сусідніх із ними центрів сили. Останніми роками зросло геополітичне і гео економічне значення Східної Європи, як певною мірою і всього пострадянського простору, у відносинах Євросоюзу та Росії. Ця зона стала розглядатися в якості важливого визначального параметра посилення зовнішньополітичної потужності і статусних характеристик двох центрів сили на міжнародній арені. Загалом, весь простір Східної (Нової Східної) Європи є об'єктом конкуренції не лише європейських, але й позаєвропейських центрів сили (як США), оскільки він містить потужний геополітичний і стратегічний потенціал.

Внаслідок розширення Європейського Союзу на схід та зовнішньополітичних ініціатив Росії на пострадянському просторі між цими двома суб'єктами остаточно оформився простір спільних стратегічних інтересів, в якому перебувають Україна, Білорусь і Молдова, — держави, що не є учасниками жодного інтеграційного об'єднання. Цей простір отримав назву "спільного сусідства" ("shared neighbourhood"). Кристалізація самого терміну "спільне сусідство" свідчить про усвідомлення обома суб'єктами — ЄС та Росією — наявності простору, в якому вони обидва мають стратегічні інтереси і на який мають намір впливати. Для України це може означати, з одного боку, відігрівання ролі об'єкта конкуренції вказаних суб'єктів; з іншого боку, можливість використати дане положення з метою досягнення власних прагматичних цілей.

В такому стратегічному ландшафті, як справедливо зазначає М. Емерсон, коли жодна з шести східних партнерів ЄС (учасників Східного партнерства) не має чіткої перспективи щодо членства ні в ЄС, ні в НАТО, а російська стратегічна присутність зберігається чи наростає по всьому регіону, усі країни шукають політичної та економічної "європеїзації" в тій чи іншій мірі [1].

В контексті попереднього ризику для України важливо не виступити (чи не залишатись) у трикутнику ЄС-Україна-Росія мішенню геополітичних ігор двох її партнерів або, що ще гірше, жертвою їх політичного та економічного компромісу. Останніми роками Україна, фактично, виступає в ролі фактора тиску для обох сторін, який вони використовують в ході переговорів по ключовим для них питанням економічної чи політичної співпраці.

В такій ситуації "прихильність" будь-якої зі сторін та пропозиції участі в тих чи інших проектах можуть вводити в оману і пропонувати, по суті, не потрібні Україні переваги, а лише бути спрямованими

на протипагу проекам іншої сторони або опонента. Такий ризик існує у випадку, якщо в основі стосунків ЄС і Росії буде лежати конкуренція [2, с. 70].

Стратегічну важливість України для Росії яскраво ілюструють слова двох поважних науковців. За словами О. Литвиненко, "Україна — ключова країна пострадянського простору. З цим пов'язаний транзит, насамперед газовий. Саме Україна є вектором політики РФ на пострадянському просторі. Остаточна втрата впливу в Україні в середньостроковій перспективі означатиме і втрату Білорусі, фактичне позбавлення можливості побудови прямих стратегічних відносин з ЄС і зміну політичного режиму. Успішна демократична Україна — це безумовний демонстраційний приклад для Росії" [3]. Л. Шевцова: "Україна для Кремля зовсім не міжнародний суб'єкт. Україна — фактор внутрішньої стійкості російського режиму" [4].

Події в Україні кінця 2013-початку 2014 років, що ще будуть переосмислені ходом історичних подій, вже зараз чітко окреслили вразливість Росії в контексті наближення перспективи європейської інтеграції України. Росія доводить, що не може допустити "випадання" України з її поля тяжіння, так само як не може відмовитись і від перспектив втягування її до власного інтеграційного простору.

Згідно останній концепції зовнішньої політики Росії від 2013 року [5], Росія вважає себе оточеною з усіх сторін центрами сили, які або більші, ніж вона сама, або розвиваються більш динамічно. В той же час Росія претендує на статус великої держави, самостійного центру сили, який визначає параметри навколишнього безпекового середовища. І тут можна заперечити голові комітету Держдуми РФ В. Ніконову [6], який стверджує, що політика Росії не має глобальних зовнішньополітичних цілей, вона спрямована перш за все на забезпечення власної безпеки. Події в Україні засвідчили саме глобалізацію зовнішньополітичних устремлень Росії і перевели потенційні загрози безпеці України в реальні.

Зараз в Україні формується принципово нова зовнішньополітична позиція, що диктує потребу у виборі моделі гарантування безпеки України, адже обрані раніше інструменти виявились або не працюючими або відпали в силу зміни зовнішньополітичної ситуації в країні. Членом НАТО Україна в близько- та середньостроковій перспективі не стане, сумнівно, що найближчій перспективі Україна продемонструє відповідність критеріям членства в ЄС та чітке бажання вступати до нього.

Розгляд конкретної держави чи організації в якості суб'єкта забезпечення власної безпеки (як це мало місце у вітчизняній зовнішній політиці протягом вже 20 років) недоцільний з огляду на те, що жодна з них не має чіткої стратегії гарантування безпеки України. — Росія має для цього політичні амбіції, однак не має ресурсів і не здатна запропонувати партнерську кооперативну схему відносин, яка б і надавала Україні відповідні гарантії. Розглядати Росію в якості гаранта безпеки України видається сумнівним з огляду на асиметричний характер взаємовідносин; — держави-члени ЄС і США на початку 90-х обрали в якості інструменту стабілізації та демократизації країн Центрально-Східної Європи їх інтеграцію до своїх структур — ЄС і НАТО. І це було єдиним стратегічним варіантом. Однак, в силу вичерпності процесу розширення або його не виправдання (мають право на життя різні варіанти) виявилось, що для України не вироблено альтернативного її включенню до західних структур варіанту гарантування незалежності, стабілізації політико-економічних процесів та демократизації суспільства. Відтак, Захід стоїть перед проблемою вироблення стратегії відносин з Україною та її інтеграції в європейські процеси та європейський безпековий простір, зокрема.

Безпековий фактор поряд із економічними потребами вимагають пошуку такого місця України між двома просторами та інтеграційними об'єднаннями, яке би забезпечило їй стабільну перспективу політичного й економічного зростання на основі поділу спільних цінностей і інтересів, а також можливість нарощувати власний лідерський потенціал в регіоні.

Питання інтеграції України вже не стоїть на порядку денному її зовнішньої політики не лише в силу останнього періоду відносин Україна-Росія, але й в силу специфіки самих інтеграційних проєктів на євразійському просторі, які ще знаходяться в зародковому стані, а спосіб їх започаткування несе в собі загрозу саморуйнації. Адже всі інтеграційні процеси мають виходити "знизу", тобто ініціюватись учасниками в силу нагальних потреб вирішення тих чи інших питань регіонального чи субрегіонального характеру. Нав'язування свого бачення одним із учасників, незалежно від його ресурсів і потенціалу, загрожує низькою конкурентоспроможністю інтеграційного об'єднання в регіональному та світовому масштабі.

Серед слабких сторін євразійського політико-економічного та безпекового простору для інтересів України — його мозаїчність, фрагментарність і розмитість, окремі елементи простору конкуру-

ють між собою. В ньому наявні сильні відцентрові тенденції, нестача структурних реформ, руйнування інфраструктури; високий рівень корупції й організованої злочинності; надзвичайна рухливість простору, що передбачає можливу міграцію деяких учасників до інших регіональних систем; заснування безпекової складової на принципі патерналізму; акцент на "жорсткій безпеці" та притаманній їй загрозам; військово-політичні ресурси як основний засіб.

Відтак, інтеграція України до пострадянського інтеграційного простору з метою досягнення цілей гарантування національної безпеки, модернізації економіки та підвищення її конкурентоспроможності, а, головне, формування спільного майбутнього та спільної ідентичності не вбачається доцільною [7].

Тож, на сьогодні, головним викликом для України є дефіцит безпеки і гарантій. Суттєву загрозу її безпеці становлять внутрішні виклики. Відповідь на ці виклики і загрози є зміст шукати в площині європейської системи безпеки, на чолі якої стоїть Європейський Союз зі своєю нормативною, регуляторною та, зрештою, трансформаційною силою. В цьому сенсі важливим є збіг на даному етапі розвитку інтересів України та Європейського Союзу в їх пошуках. Тут варто звернути увагу на європейський концепт "європеїзації", який часто використовується паралельно із поняттям "трансформаційна сила". Так, відома дослідниця Т. Бьорзель пропонує розуміти під європеїзацією формування такої структури політичних можливостей, яка пропонує суб'єктам додаткові ресурси для здійснення свого впливу, в той же час, строго обмежуючи здатність інших переслідувати власні цілі [8, с. 5; 4]. Єврокомісія в 2003 р. під європеїзацією має на увазі інструмент ЄС для формування "кільця друзів", які поділяють спільні з країнами — членами ЄС норми і принципи хорошого управління і відповідно адаптують національні інститути і політики.

З 70-х років, а тим більше, з часу започаткування Європейським Союзом Спільної зовнішньої політики та політики безпеки (зафіксованої у Маастрихтському договорі) і розвитком політики безпеки, яка з роками трансформувалась у Спільну безпекову та оборонну політику (зафіксованої у Лісабонському договорі), Євросоюз позиціонувався як структура, що взяла на себе цивільні аспекти безпеки, або така, що бореться із м'якими загрозами; як структура, компліментарна до військової діяльності НАТО, на яку покладена боротьба із жорсткими або військовими загрозами. Ключові дискусії велися щодо комунітарного характеру зовнішньої та безпекової політики ЄС, а також балансу

чи перебалансування жорстких і м'яких аспектів в безпековій діяльності ЄС.

На сьогоднішній день одним з ключових елементів дискусії про зовнішньополітичне проектування сили Союзу є застосування нормативної сили. Вона поширилась і на сферу безпеки і передбачає запровадження державами-партнерами норм і стандартів ЄС, що до певної міри забезпечить їх безпеку і, відповідно, забезпечить Союзу безпечне середовище. Поняття норм і цінностей все частіше стало фігурувати в офіційних документах Європейського Союзу 2000-х років.

Ще в середині 2000-х років датський дослідник, один із засновників концепції нормативної сили ЄС, Ян Меннерс зазначав, що ЄС має застосовувати свої нормативні принципи до відповіді на безпекові виклики [9, с. 405]. І хоча, визначення ЄС як нормативного актора в зовнішній та безпековій політиці і досі є предметом численних наукових та експертних дискусій в Європі та за її межами, нормативна парадигма його діяльності набирає обертів і її вплив відчувають треті країни, а зокрема й Україна, що входить до програми Східне партнерство. Ян Меннерс розуміє під нормативною силою ЄС намір Союзу як зовнішньополітичного актора розробляти, поступово втілювати та поширювати і, таким чином, стандартизувати норми (правила) та цінності в міжнародних відносинах за допомогою несилових (без примусу) методів [10, с. 2]. Нормативні цілі (поширення ідеї верховенства права, миру та демократії, прав людини тощо) базуються на цінностях. В цьому їх суттєва відмінність від інших, напр., стратегічних цілей. Держави-члени ЄС досягли згоди відповідно до цих принципів настільки, що вони трансформувались у юридично зобов'язуючі.

ЄС демонструє свою нормативну силу шляхом поширення або дифузії, інформаційного поширення, процедурного поширення, передавання, відкритого поширення та культурної фільтрації [11]. Причому поширення своїх норм ЄС здійснює не насильницьким шляхом або шляхом нав'язування, а внаслідок прикладу. Яскравою ілюстрацією такого поширення є країни Східного партнерства, на які Союз покладає функцію забезпечення безпечного середовища на східних кордонах ЄС. В цій програмі ключовим інструментом досягнення цілей ЄС є принцип обумовленості, який прив'язує адресні країни до практичних завдань. Саме через стимулювання і заохочення з боку ЄС та добровільне запровадження норм і стандартів ЄС країнами Східного партнерства, що ставлять за мету поглиблення інтеграції в європейський простір, і проявляється нормативна сила ЄС.

Нормативність, що поширюється і на сферу безпеки, є вкрай актуальним інструментом підтримки безпеки України в найбільш чутливих сферах через запровадження норм і стандартів ЄС. Так, їх імплементація зможе виконати ряд важливих функцій:—служить в якості модернізаційної основи для реформування економіки, політичної системи, правоохоронної та судової системи. З огляду на те, що найбільш критичними для України є загрози внутрішнього характеру, така функція нормативної сили ЄС є вкрай важливою;—оскільки Україна перебуває поза рамками безпекових структур та механізмів, що могли би гарантувати її безпеку в той час як вони є об'єктом геополітичної та гео економічної конкуренції двох та більше центрів сили, поширення норм та цінностей ЄС (які, що важливо, є компромісними для українського суспільства), є до певної міри гарантією власної безпеки.

Оскільки нормативна сила не в достатній мірі присутня в Європейській політиці сусідства і програмі Східне партнерство, Україна має максимально шукати способів свого долучення до діяльності Союзу в рамках Спільної безпекової і оборонної політики. Участь у системі європейської безпеки має на меті стати інструментом досягнення зовнішньополітичних і стратегічних цілей України. Після провалу підписання Угоди про асоціацію з ЄС, яка передбачала ряд механізмів безпекового співробітництва між сторонами, може розглядатись співпраця за моделлю секторального співробітництва, однак фундаментом такої кооперації навряд чи стануть спільні цінності, які є основою відносин ЄС із сусідами, партнерами і т. д. Підписання та імплементація Угоди в повному обсязі може стати для України дієвим інструментом для внутрішніх перетворень, у тому числі і забезпечення безпеки.

Загалом, пріоритетом стратегії національної безпеки України має бути максимальне нівелювання зовнішнього тиску. Тому, найкращим інструментом гарантування незалежності, суверенітету та національної безпеки України видається вироблення та відстоювання в усіх переговорних процесах такої схеми кооперативних зв'язків, яка передбачала би формування взаємозалежної і взаємовигідної моделі безпеки на європейському безпековому просторі із залученням всіх її акторів. Інтеграція України до системи європейської безпеки повинна бути спрямована на забезпечення неподільної загальноєвропейської безпеки в усіх її вимірах, де Україна виступатиме в якості надійного стабільного елемента.

З огляду на складність геополітичного вибору України та неоднозначність її зовнішньополітичної концепції, збереження напруження

в трикутнику ЄС-Україна-Росія, особливо важливо наголосити, що у випадку, якщо Євросоюз має на меті поширення власних цінностей, впливу на зону сусідства та забезпечення безпеки на зовнішніх кордонах з партнерами, його аргументи чи критерії обумовленості мають бути дуже вагомими, такими, що переважатимуть тиск Росії. Від успішності процесу європеїзації Росії, який вона, безперечно, відчуває, значною мірою залежатиме і безпека України. Паралельність процесу європеїзації в країнах Східної Європи і Росії могло би сприяти послабленню напруги в трикутнику ЄС-Україна-Росія.

Список використаних джерел:

1. Emerson Michael. Do we detect some neo-Finlandisation in the Eastern neighbourhood? [Електронний ресурс] Michael Emerson // CEPS European Neighbourhood Watch.—Issue 49.—28 May 2009.—Режим доступу: <http://www.ceps.eu/system/files/old/NW/NWatch49.pdf>
2. Мальгин А. Политика ЕС в отношении европейских стран СНГ // Европейский союз и европейские страны СНГ / под ред. В. Грабовски, М. Наринского, А. Мальгина. М., 2002.
3. Круглий стіл: "Національна безпека: порядок денний для України" [Електронний ресурс].—06.04.2009.—Режим доступу: <http://www.niisp.org.ua/defa~100.php>
4. Л. Шевцова. Интервью. [Електронний ресурс].—07.12.2013.—Режим доступу: http://www.lin.am/rus/press_prussian_38251.html
5. Концепция внешней политики Российской Федерации. Утверждена Президентом Российской Федерации В. В. Путиным 12 февраля 2013 г. [Електронний ресурс].—Режим доступу: http://www.mid.ru/brp_4.nsf/0/6D84DDEDEDBF7DA644257B160051BF7F
6. Никонов В.: Россия сохраняется как мировой центр силы, но не ставит глобальных целей [Електронний ресурс] / В. Никонов // Индекс безопасности No 2 (105), Том 19.—Весна 2013.—с. 20.—Режим доступу: <http://pircenter.org/media/content/files/11/13722628610.pdf>
7. Кількісна оцінка варіантів регіональної інтеграції України: глибока та всеосяжна зона вільної торгівлі з ЄС чи митний союз з Росією, Білоруссю та Казахстаном.—[Електронний ресурс].—Інститут економічних досліджень та політичних

- консультацій, Німецька консультативна група. — листопад 2011. — Режим доступу: http://www.ier.com.ua/files/publications/Policy_papers/German_advisory_group/2011/PP_05_2011_ukr.pdf
8. Börzel Tanja A. The Transformative Power of Europe Reloaded. The Limits of External Europeanization / Tanja A. Börzel. — KFG Working Paper, February 2010, #11.
 9. Manners Ian. European Union 'Normative Power' and the Security Challenge. — European Security. — Volume 15, Issue 4, 2006.
 10. Who is a Normative Foreign Policy Actor?: The European Union and Its Global... — edited by Nathalie Tocci. — Center for European Security Studies. — 2008.
 11. Manners Ian. Normative Power Europe: A Contradiction in Terms? — Journal of Common Market Studies, 2002. 40:2. — pp. 235–258.

Стаття надійшла до редакції 07.05.2014 р.

Хилько О. Л. Дилемма безопасности Украины

Данная статья анализирует специфику дилеммы безопасности Украины, которая сконцентрирована в вопросе, как интегрироваться в структуры европейской безопасности, одновременно сохраняя позитивные отношения с Россией. Обгрунтується применения инструментария Европейского Союза для усиления характеристик безопасности Украины.

Ключевые слова: дилемма безопасности Украины, среда безопасности, Европейский Союз, Россия.

Khyenko O.L. Security dilemma of Ukraine

This paper analyzes the specifics of the security dilemma of Ukraine, which focuses on the issue of integration into the European security while maintaining positive relationship with Russia. Application of EU instruments to enhance the security parameters of Ukraine is substantiated.

Keywords: security dilemma of Ukraine, security environment, EU, Russia.

© Хилько О. Л., 2014

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію П. В. Мироненка «Форма правління: політичні трансформації на зламі століть». — К.: Видавничий центр «Академія», 2014. — 220 с.

У рецензованій монографічній роботі П. В. Мироненка здійснено всебічний аналіз форми правління як базової категорії, яка набуває завершеного оформлення у процесі формування політичної системи суспільства. Зазначене дослідження має особливе значення для України, що належить до молодих постсоціалістичних держав перехідного типу потребує демократизації держави й суспільства, завершення конституційної реформи, подолання суперечностей застосування демократичних принципів, налагодження системної взаємодії влади й народу.

Упродовж останніх 20 років проблема еволюції форми правління перебуває в полі зору дослідників пострадянських країн. Вагомий вклад у її вивчення зробили російські вчені О. Автономов, О. Кутафін, М. Матузов, Р. Мухаєв, А. Саїдов, Б. Страшун, В. Чиркін, Е. Тадевосян. Серед українських вчених слід відзначити М. Баймуратова, А. Кудряченка, Ю. Барабаша, А. Георгіцу, М. Козюбру, М. Орзіха, В. Погорілка, Р. Павленка, О. Скрипнюка, Ю. Тодику, В. Шаповала, О. Ярмиша, С. Бостана, С. Серьогіну. Проаналізувавши праці названих вчених, П. В. Мироненко віднайшов нові суттєві аспекти у функціонуванні форми правління й дійшов вагомих теоретично і практично значимих висновків.

Демократична форма правління через сформовані у процесі розвитку людства інститути та процедури покликана забезпечувати зміни, спрямовані на підвищення ефективності функціонування державно-владних інфраструктури і механізмів. Багатьма дослідниками доведено, що трансформації форм правління можуть бути як позитивними, так і негативними. Надзвичайно складними є процеси їхньої демократизації на пострадянському просторі, оскільки на них впливають авторитарні методи управління, архаїчне мислення державних чиновників, бюрократизм, корупція та інші негативні чинники, які дісталися колишнім республікам у спадок від Радянського Союзу.

Вибір між президентською, парламентською та змішаною формами правління є характерною ознакою для країн, що здійснюють перехід від авторитаризму до демократії. Далеко не завжди цей процес відбувається в напрямі впровадження демократичних цінностей. Зокрема, спотво-

реного характеру набули багатопартійність, інститут президентства, судочинство, наявний серйозний дисбаланс у механізмі поділу влади. Відсутність сталих демократичних традицій у пострадянських країнах провокує реалізацію ідеї сильної влади за відсутності належного парламентського контролю, спотворює застосування конституційних норм, зумовлює невиконання демократичних правил і процедур.

До основних завдань, які автор поставив собі за мету з'ясувати у пропонуваній книзі, належать: осмислення поняття «форма державного правління» в контексті сучасних політичних трансформацій; визначення основних напрямів політологічного аналізу сутності форми правління; дослідження світового досвіду осмислення і еволюції форм правління із аналізом їхньої класифікації та особливостей забезпечення ефективності класичних і некласичних моделей здійснення державної влади; розкриття специфіки перехідних форм правління на постсоціалістичному просторі, включаючи східноєвропейські країни, Російську Федерацію і Республіку Білорусь, країни Центральної Азії; виявлення динаміки формування демократичної форми правління в сучасній Україні.

На особливу увагу заслуговує вдаль застосування автором порівняльно-політологічного методу, що дозволив автору спів ставити досвід розвинених країн і країн, які перебувають на стадії демократизації. Окрім цього, автор зосереджує свій дослідницький потенціал на причинах і наслідках формування авторитаризму на пострадянському політичному просторі.

Загалом монографічне дослідження П. В. Мироненка є ґрунтовною науковою працею, яка є значним внеском до розуміння сучасних політичних процесів, що відбуваються у світі та в Україні. Дослідження цілком заслуговує схвалення і рекомендації до друку.

Гошовська Валентина Андріївна,

доктор політичних наук, професор, директор
Інституту підвищення кваліфікації керівних
кадрів Національної академії державного
управління при Президентові України

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію С. В. Рудницького "Суспільно-політичні інтереси поляків незалежної України". — Житомир: ФО-П Євенок О. О. — 622 с.

Нещодавно вітчизняна політична та історична науки поповнилися ще одним виданням, присвяченому темі генези складних і суперечливих українсько-польських відносин. Напевно основне, що кидається у вічі, коли відкриваєш цю книгу — емпірика — зібрана, систематизована і проаналізована, громадянська позиція і фаховість її автора. І звісно — висловлені думки і міркування змушують чергового разу замислитися і заглибитися у події українсько-польської історії. Добре відомо, що країни-сусіди, як і люди в житті — мають найбільше суперечностей, але від цього їх стосунки не припиняються. Звісно, можна відгородитися від сусіда парканом, але при появі проблем по допомогу біжати саме до сусіда і нічого тут не змінити...

Польща протягом віків суттєво впливала на розвиток подій в Україні. Ставлення польської держави, польського суспільства до української держави безпосередньо обумовлювало геополітичний вектор її розвитку. Українсько-польські відносини протягом віків великою мірою також детермінували характер суспільно-політичних процесів в Україні.

Геополітичні реалії сучасності, членство Польщі у НАТО і ЄС не могло не поглибити впливу нашого західного сусіда на розвиток подій в нашій державі: загальновідомою є роль Польщі у лобюванні інтересів України в ЄС. Україна і Польща — це дві найбільші країни Центрально-Східної Європи за територією і потенціалом, тому від розвитку польсько-української співпраці у економічній, політичній і культурній площинах частково залежить розвиток усього центрально-східноєвропейського регіону.

У польсько-українських відносинах важливу роль відігравала і, певною мірою, продовжує відігравати польська меншина, активність впливає також на внутрішньополітичну ситуацію в Україні, а спонукальним мотивом активності групи є її інтереси у різних сферах суспільного життя. Саме діяльність польської меншини на українських територіях і є предметом аналізу автора Сергія Рудницького.

Праця складається зі вступу і трьох розділів, а завершує її список використаних джерел (668 позицій). У вступі автор звертає увагу на актуальність проблематики інтересів поляків України, слушно наголошуючи

на відсутності праць з даної тематики, вказуючи на недостатню кількість ґрунтовних наукових досліджень, присвячених польській групі у сучасній Україні, підкреслює особливе значення політичних інтересів у структурі суспільних інтересів української колонії.

У першому, теоретико-методологічному розділі, С. Рудницький зосереджується на історії висвітлення суспільно-політичних інтересів польської громади, аналізує джерельну базу дослідження, яка включає праці, присвячені етнонаціональній політиці, категоріям і поняттям «етнос», «етнічна (етнонаціональна/національна) група», «етнонаціональна (національна/етнічна) спільнота». При цьому автор максимально заглиблюється не тільки в історію польської національної меншини, а й в біографії найактивніших діячів польської національної меншини в різні періоди розвитку України, включаючи сучасність. Автор представляє також дослідження, що розглядають категорії «інтерес», «механізм», категорії і поняття, пов'язані з ними у контексті досліджуваної проблеми. На особливу увагу заслуговує аналіз джерел, які автор використав для опису інтересів польської групи – офіційних документів Ради Європи, органів державної влади і місцевого самоврядування України, органів державної влади Польщі, виступів лідерів польської громади на з'їздах, конгресах та зустрічах, матеріалів переписів населення України, соціологічних досліджень і т. п.

У наступному підрозділі автор детально розглянув такі категорії і поняття як «інтерес», «механізм», «суспільне», «потреба», «ідеологія», «забезпечення» та ін., аналізуючи, зокрема розуміння категорії «інтерес» у різні періоди розвитку наукової думки, починаючи з Античності і закінчуючи політичними теоріями кінця ХХ ст. Варто підкреслити, що С. Рудницький проаналізував використання вищезазначених категорій і понять вітчизняними політологами, філософами, дослідниками сфери державного управління.

Це дозволило автору у наступному підрозділі представити власну інтерпретацію інтересу, вибираючи суб'єктивне його розуміння, найбільш доцільне, на його думку, для опису польської групи. Відповідно, встановлено для потреб дослідження роль усвідомлення у виникненні інтересу, взаємозв'язок потреб і інтересів, етапи розвитку інтересів, зв'язок інтересу з цінностями і ідеологією, розуміння «суспільного», відмежовано суспільне від соціального, окреслено зміст суспільних інтересів у контексті дослідження польської групи. Завершує перший розділ коротка характеристика польської групи в Україні і обґрунтування хронологічних рамок праці.

У другому розділі монографії автор розглядає еволюцію і специфіку суспільно-політичних інтересів польської громади в Україні починаючи від «перебудови» 1985 року, яка започаткувала процеси, що в кінцевому рахунку призвели до виявлення у суспільно-політичному просторі інтересів польської національної групи як такої. Автор представив стан задоволення релігійних, культурних і освітніх потреб у СРСР, зміни у польсько-радянських відносинах, у політичній ситуації в СРСР. Ці зміни дозволили на артикуляцію у публічному просторі інтересів польської групи, уможливили їх поступову реалізацію у процесі становлення незалежної української держави, врахування поляків України у політиці польської держави, скерованої на польську діаспору.

Автор слушно звертає увагу на факт, що інституціоналізація польського руху, розвиток Римо-Католицької Церкви, польської освіти, польсько-українських відносин отримують законодавчу базу після низки законів, прийнятих у 1991 році, Декларації про державний суверенітет і Акту проголошення незалежності України, що дозволяє говорити про початок якісно нового періоду існування поляків в Україні.

Тому окремі підрозділи рецензованої монографії присвячено польській групі в період 1992–2011 рр., трансформації її інтересів у контексті демократизації українського суспільства, розвитку політичних і соціальних інститутів, поглибленню українсько-польської співпраці, змінах у самій польській групі. Автор аналізує розвиток польсько-українських відносин і акцентує увагу на їх ролі у реалізації інтересів поляків України, розглядає зміни у українській державі — формування законодавчої бази етнонаціональної політики, її здійснення. Він представляє розвиток польських громадських організацій України, їх інституціоналізацію, аналізує реалізацію інтересів у сфері освіти, інформаційній сфері, ситуацію з задоволенням релігійних потреб у період 1992–2011 рр., слушно акцентуючи увагу на неоднозначні зміни, що відбувалися у сфері задоволення релігійних потреб поляків-католиків.

Третій, останній розділ рецензованої праці, присвячено реалізації суспільних інтересів поляків України станом на 2013 рік. Автор представляє взаємозв'язок і співвідношення суспільних інтересів української колонії — соціальних (у тому числі — релігійних), економічних, політичних і культурних (у тому числі інформаційних і освітніх), які у цілому відрізняють польську групу і від інших етнонаціональних груп, і від титульної нації. Він звертає увагу на інституційні і неінституційні суб'єкти артикуляції інтересів, підкреслює у деяких випадку незбіг групових інтересів польської спільноти і інтересів її лідерів.

С. Рудницький розглядає суспільні інтереси польської громади в інституціонально-політичному просторі з врахуванням основних стадій і динаміки їх розвитку, відштовхуючись від потреб, які детермінують виникнення інтересів у різних сферах. Тим не менше, існує ряд інтересів у політичній сфері, без реалізації яких не можна говорити про реалізацію інтересів у інших сферах, відповідно, про задоволення інших потреб. Тому автор політичним інтересам присвячує окремий підрозділ, я якому він аналізує їх виникнення, артикуляцію у політичних системах України і Польщі, їх реалізацію або відсутність реалізації, перехід одного політичного інтересу у інший, циклічну актуалізацію і затухання інтересу. Окремий підрозділ присвячено стадіям і динаміці реалізації інтересів, викликаних соціальними і культурними потребами.

Врешті, в останньому підрозділі монографії С. Рудницький представляє політичні механізми реалізації інтересів польської національної меншини незалежної України. До складу механізму реалізації інтересів він включає державні інститути політичної системи України і Польщі, неурядові організації, що функціонують у Польщі і Україні і задіяні у процесі реалізації інтересів української колонії. Автор акцентує увагу на ролі і місці органів місцевого самоврядування у структурі механізму реалізації інтересів польської групи України, описує консультативно-дорадчі органи, що діють при органах державної влади України та Польщі і органах місцевого самоврядування України. У підрозділі певне місце С. Рудницький присвятив функціональному аспекту механізму реалізації інтересів польської групи, розглянувши римо-католицькі парафії в Україні, бібліотеки з книжками польською мовою, польські художні колективи, і польські доми, і пункти вивчення польської мови, засоби масової інформації, які є складовими механізму реалізації інтересів польської громади в Україні, що належать до різних політичних інститутів різних держав, але виконують у ньому однакові функції.

Підсумовуючи рецензію монографії С. Рудницького, варто ще раз підкреслити новаторський характер роботи, присвяченої суспільно-політичним інтересам польської національної меншини у сучасній Україні, використану у ній джерельну базу, опис розвитку інтересів польської спільноти в Україні, представлення динаміки їх розвитку, ступеня їх реалізації.

Разом з тим, через відділення у теоретико-методологічній частині історії розуміння категорій «інтерес», «механізм» від їх авторської інтерпретації, С. Рудницькому не вдалося уникнути повторень матеріалу у другому і третьому підрозділах першого розділу. Підрозділи третього

розділу, здається, дещо переобтяжені конкретними фактами, що дещо ускладнює сприйняття тексту.

Тим не менше, вказані недоліки не зменшують цінності монографії, яка буде корисною для представників органів державної влади і місцевого самоврядування, лідерів національних громад, насамперед польської, всіх, хто цікавиться питаннями етнополітики, розвитком польської громади і її ситуацією в сучасній Україні. І що особливо, ця монографія є прикладом наукової добросовісності, послідовності і глибини наукового пошуку.

Зеленько Галина Іванівна,

доктор політичних наук, професор,
провідний науковий співробітник Інституту
політичних і етнонаціональних досліджень
імені І. Кураса НАН України

РЕЦЕНЗІЯ

на монографію Т. В. Кремень «Політична мобілізація в соціально-медійному вимірі». — К.: «Грамота», 2013. — 256 с.

Сучасне політичне життя суспільства надзвичайно перенасичене інформаційними повідомленнями про участь громадян у реалізації поточних і стратегічних цілей політичних систем соціально-політичного процесу. Але в цьому демократичному русі дуже бракує їх взаємодії, відчувається певна байдужість окремих індивідів і цілих груп громадян, а подекуди і проявляються тенденції самоізоляції. Спостерігається свого роду певна диверсифікація цього процесу.

Як справедливо зазначає автор, що ключовою ланкою в цьому процесі належить соціальним онлайн-медіа (с. 63)— як-то персональне спілкування, чутки, дискусії в рамках невеликих груп і т. д., унікальність яких полягає в тому що вони поєднують найкращі характеристики всіх каналів комунікації, завдяки чому є найефективнішим інструментом політичної мобілізації. До них автор включає електронні мас-медіа, широкий спектр Інтернету та мобільних сервісів— інтернет-спільноти, стрічки новин, блоги, форуми, тощо, які дають можливість користувачам брати участь в одночасному обміні інформацією, роблячи свій внесок у створення інформаційного повідомлення.

Такі форми повідомлення розмивають певні перепони між особистим і публічним життям громадян. В той же час статус таких форм участі громадян та проявами їх політичних симпатій не повністю визначений і викликає багато дискусій.

В монографії, з нашого погляду, досить аргументовано розкриваються характеристики складових елементів соціальних медіа як інструменту політичної мобілізації (стор. 74). Саме вони є тим збільшувальним склом, через суб'єкти мобілізації можуть визначати, які саме повідомлення їм потрібно сформувати для кращого впливу на об'єкт мобілізації.

Поряд із цим авторка монографії розкриває ключові особливості соціальних медіа як інструменту мобілізації (стор. 76). Серед них виділяються такі як спрощений пошук однодумців, ефект групового спілкування та групової поляризації, ефект особистого спілкування, ефект інформаційних каскадів, відчуття колективності, можливість передавати складні повідомлення, а також впливати на більш складну аудиторію, прискорени й і спрощений процес колективізації, тощо.

З іншого боку, зазначає Т. Кремень, існує певний негативний вимір соціальних медіа в контексті мобілізації (стор. 98), які інколи просто

підміняють політичну активність громадян, зводячи на кінець увесь протестний потенціал, який інакше був би реалізований на практиці. Для цього авторка вводить мало відоме поняття «слактивізм» (активізм для ледарів), за допомогою якого характеризує активність громадян на підтримку певного руху чи явище, що має явно малий практичний ефект, але заспокоює особу що її здійснює. Ця активність потребує мінімального персонального залучення слактивіста. Його участь зводиться до підписання, наприклад, інтернет петиції або копіювання та поширення певного тексту в мережах. Як приклад наводиться період російської війни проти Грузії в 2008 році. Відповідно ми маємо такі приклади на нашому досвіді російської агресії та окупації частини України.

Ми розділяємо думку Т. Кремень про те, що соціальні медіа завдяки своїм властивостям—швидкому потоку інформації, колективному діалогу, спрощеній схемі пошуку односторонніх—є зручним та ефективним інструментом політичної мобілізації, розмиванню кордону між особистим і суспільним, створюючи колективність нового типу, яка змінює сучасне знеособлене, індивідуалістичне суспільство

Чемшит Олександр Олександрович,

доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри філософії і соціальних
наук Севастопольського національного технічного університету

Наукове видання
ПОЛІТОЛОГІЧНИЙ ВІСНИК
Збірник наукових праць
Випуск 74

Адреса редакції:
м. Київ, вул. Володимирська, 64, к. 308-А
Телефон: (044) 239 33 83

Відповідальність за достовірність фактів, цитат,
власних імен та інших даних несуть автори.
Розповсюдження та тиражування матеріалів збірника
без офіційного дозволу видавництва заборонено.

Підписано до друку 02. 06. 2014 р.

Формат 60x84 / 16. Ум. друк арк. 36. Тираж 300 прим.
Зам. №

Видавництво і друк ТОВ «ВАДЕКС»
04074, м. Київ, вул. Бережанська 9
тел. 067 502-22-42, факс 067 231-13-87
сайт: <http://vadex.com.ua/>
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
України суб'єктів видавничої справи ДК № 4285 від
27.03.2012 р.